

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ
ҲОКИМЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ**

**ШЕРМУҲАММАД АВАЗБИЙ МИРОБ ЎҒЛИ МУНИС
МУҲАММАД РИЗО ЭРНИЁЗБЕК ЎҒЛИ ОГАҲИЙ**

АСАРЛАР

**2-ЖИЛД
1-КИТОБ**

ФИРДАВСУ-Л-ИҚБОЛ

(БАХТ-САОДАТ ЖАННАТИ)

**Нашрга тайёрловчи, кириш ва изохлар муаллифлари:
филология фанлари номзоди Исмоил Бекчонов ва тарих
фанлари номзоди Неъматжон Полвонов**

Тошкент – 2019

Атоқли ўзбек адиби шоир, таржимон ва муаррих Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий таваллудининг 210 йиллигига бағишланади.

Ушбу лойиҳа Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 20 мартдаги “Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий таваллудининг 210 йиллигини нишонлаш ҳамда Хива шаҳрида Огаҳий ижод мактабини ташкил этиш тўғрисида”ги 238-сонли қарори 3-бандига мувофиқ амалга оширилмоқда.

Таҳрир хайъати:

Ф.Ў.Эрманов (таҳрир хайъати раиси), С.К.Салаев, Б.А.Абдуҳалимов, С.Саййид, Б.И.Абдуллаев, И.И.Абдуллаев, Н.М.Маҳмудов, Ш.С.Сирожиддинов, А.А.Аҳмедов (нашриёт бош муҳаррири), Ҳ.Ж.Абдуллаев, С.Рўзимбоев, З.Дўсимов, Н.А.Жабборов, Н.Т.Полвонов, Г.Халлиева, М.С.Абдуллаев, Д.Қ.Ғойипов, Р.Ҳасанов, А.Д.Ўрозбоев (лойиҳа мувофиқлаштирувчи ижроچиси)

**Масъул муҳаррир:
Абдулла Ўрозбоев,
филология фанлари доктори**

**Такризчилар:
Сафарбой Рўзимбоев,
филология фанлари доктори, профессор**

**Машариф Абдуллаев,
санъатшунослик бўйича фалсафа доктори**

**Нашр учун масъул:
Рўзимбой Ҳасан**

Ушбу нашр Хоразм тарихнавислик мактабининг намояндалари Мунис ва Огаҳий қаламига мансуб “Фирдавсу-л-икбол” асарининг Юрий Брегель томонидан 1988 йилда араб ёзувида нашр қилинган нусхасининг табдилидан иборат. Мазкур асар Марказий Осиёнинг ўрта асрлар даври ҳамда Хива хонлигининг XVII – XIX асрлар тарихини ёритишда беқиёс илмий аҳамиятга эга.

Китоб барча манбашунослар, тарихчилар, Марказий Осиё, хусусан Хоразм тарихи ва маданияти ҳамда Мунис ва Огаҳий ижоди билан қизиққан китобхонлар учун мўлжалланган.

ABSН

© 2019

© И. Бекчанов, Н. Полвонов

“ФИРДАВСУ-Л-ИҚБОЛ” АСАРИ ҲАҚИДА

Ўзбеклар ҳукмронлиги даврида Марказий Осиё давлатларидан фақат Хоразмда барча давлат ишлари ва адабий жараён туркий – ўзбек тилида олиб борилган. Бунга Хоразм тарихнавислиги ёки солноманавислиги яққол мисол бўла олади. Хоразм давлатида барча тарихий асарлар туркий тилда олиб борилган бир вақтда Бухорода аксар ижод намуналари форс-тожик тилида эди. Қўқон хонлигида ҳам асосий манбалар форс-тожик тилида, баъзи асарлар эса турк-ўзбек тилида яратилгани маълум.

XVIII асрнинг охирига келиб, Қўнғирот сулоласидан чиққан иноқлар ва хонлар (XIX асрнинг бошларидан) ҳамда ўзбекларнинг имтиёзли уруғларининг бий ва беклари тарихга алоҳида аҳамият берадиган бўлдилар. Улар қўлга киритилган мавқе ва мақомларини энди легитимациялаш (қонунийлаштириш) воситаларини қидириб, унинг энг қулай тарихнавислик эканини тушундилар. Бу эса Хоразмдаги маданий ҳаётнинг жонланиши, янги куч ва манфаатларнинг кенг ҳудудларда илдиз отиб, уни мустаҳкамлашидан дарак берарди.

XIX асрда ҳам Хоразмда чағатой тилида ижод қилаётган шоир ва мутафаккирлар кўпчиликини ташкил қилган. Қўнғирот сулоласининг расмий тарихчиларидан бири Мунис эди. Унинг тўлиқ исми Шермуҳаммад мироб ибн амир Авазбий ибн Эшимбий Мироб ибн Ҳасанқули атолиқ ибн Ораз Муҳаммад бакавул ибн Давлатбий ибн Керай бий ибн Муҳаммаджон сўфи бий юз бўлиб, ўз сўзларига қараганда “Ит йилидан кейин келган қўй йилида, Наврўз куни, пайшанба тонгида” оламга келган экан. Мунис асарида келтирилган барча маълумотлар шуни кўрсатадики, у хижрий 19 сафар (пайшанба куни шу кунга тўғри келади) 1192 (мелодий 1778 йилнинг 19 март) Хива яқинидаги Қиёт қишлоғида туғилган. Мунис ўзбекларнинг юз уруғига мансуб экани унинг шажарасидан маълум. Унинг аждодларидан бири Жиян бий Анушахон даврида (ҳижрий 1074-1098 – мелодий 1663-1687) мироблик амали ёки мансабига лойиқ кўрилган. Кейинчилик унинг авлодлари ҳам шу унвонга сазовор бўлгани маълум. Ҳатто Муниснинг акиси Муҳаммадниёз ҳам отаси Аваз Миробдан сўнг (ҳижрий 1221 - мелодий 1800 йили) мироблик мансабига кўтарилган. Мунис асарида биз унинг бошқа аждодлари қаторида онаси тарафидан

бўлган қариндошларини ҳам тилга олганини билишимиз мумкин. Унинг онаси найманлардан бўлиб, улар Хўжайлида яшаганлар.

Мунис ўз устозларидан Саййид Эшонхўжа (у Хивада Мунис билан қўшни ҳам бўлган) ва Саййид Музаффархўжа мутаваллийни тилга олади. Бундан Муниснинг яхши таълим олиб, форс ва араб тилларини ўргангани, шеър ва тарихнависликка лаёқатли бўлиб етишганини билиш мумкин. Мунис биринчи шеърини, яъни “Фирдавсу-л-икбол”га киритилган маснавийсини ҳижрий 1216 Аваз иноқ даврида ёзган. Муниснинг биринчи девони эса ҳижрий 1219 йили “Мунис ул-ушшоқ” номи билан тузилгани маълум¹. Мунис жуда вақтли сарой хизматида жалб қилиниб, у аввал хонзода Муҳаммад Раҳимбек хизматида бўлган.

Мунис “Фирдавсу-л-икбол” асарини Элтузархон буйруғи асосида ёзар экан, ўз навбатида Муҳаммад Раҳимга ҳам надим бўлиб, ундан ҳам моддий ёрдам ва ҳақ олиб турган, шу билан оиласини боқиб умргузаронлик қилган.

16 жумоди ал-аввал 1221 (мелодий 1806 йилнинг 1 августи) Мунис акаси Муҳаммадниёз мироб ҳалокатидан сўнг (у хон Элтузар билан бирга сувга чўккан эди) мироблик мансабига кўтарилади. Бу мансабга Мунисни 1806 йили тахтга кўтарилган янги хон Муҳаммад Раҳим тайинлаган эди. Мунис вафотигача шу мансабда бўлиб, қолган 32 ўзбек уруғларидан тайинланган амалдорлар билан хон ҳузурида бўлган. Аслида мироб сув ва суғориш тизимини назорат этувчи амалдор сифатида фаолият кўрсатиши лозим эди. Бироқ Мунис маълумотларига қараганда, Хоразмда мироб кўпинча хон юришлари ва овларида доим унга ҳамроҳлик қилиб юргани маълум.

Мунис ўз замонасида жуда ҳам истеъдодли шахслардан эди. Буни унинг атрофидагилари ҳам тан олган. Ҳижрий 1220 (мелодий 1805) йили ўрталарида Элтузархон унга ўз сулоласи тарихини ёзишни буюради. Мунис ўзининг тарихий асарини “Фирдавсу-л-икбол” (“Бахт-саодат жаннати”) деб номлайди. Элтузар вафотидан сўнг у ёзишни тўхтатади ва Муҳаммад Раҳимхон I буйруғи билан уни яна давом этади. Кейинги танаффус ҳижрий 1234 йил ўрталарида бошланди. Бунга сабаб, Муҳаммад Раҳим I Мунисга Мирхонднинг “Равзату-с-сафо” асарини ўзбек тилига таржима

¹ Муниров Қ. “Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари”. – Б. 17. Бу ҳақда Ю.Брегель, Ҳ.Ф.Хофман ва Дж.Экманн ҳам маълумот берадилар.

қилишни буюради. Мунис мазкур асарнинг биринчи дафтарини, иккинчи дафтарининг бир қисмини Бадр урушигача таржима қилишга улгуради. Ҳижрий 1240 (мелодий 1825) йилда Муҳаммад Раҳим I вафот этади. Янги хон Оллоҳқули ҳам унга таржимани тугатишни буюради. Мунис таржимонликка шундай берилиб кетадики, “Фирдавсу-л-иқбол” асарини давом эттиришга улгурмайди (асардаги воқеалар ҳижрий 21 сафар 1227 (мелодий 1812 йилнинг 6 мартгача) берилганди, холос).

Ҳижрий 1244 йилининг охирлари (мелодий 1829 йили июнида) Мунис безгак касаллигидан вафот этади. У Оллоҳқули кўшини билан Хуросон юрушида қатнашиб, ундан қайтаётганда Лутфобод шаҳри яқинида шу касалликка чалинади ва йўлда омонатини топширади. Шунинг учун ҳам “Равзату-с-сафо” асарининг таржимаси ва “Фирдавсу-л-иқбол” асарини ҳам ўзи тугата олмай қолди. Мунис ишларини унинг шогирди ва жияни (укасининг ўғли) Огаҳий – Муҳаммад Ризо ибн Эрнийезбек (1809 – 1874) давом эттиради. Огаҳий ҳижрий 10 зулқайда 1224 йили (мелодий 1809 17 декабрь) шанба куни оламга келганди. Бу ҳақда Муниснинг ўзи Хўжайлида хаста бўлиб ётганида жияни Муҳаммад Ризо туғилганини хабар берган.

Мунис таржимон сифатида самарали ижод қилган ижодкордир. У форс тилидан ўзбек тилига биринчилардан бўлиб, асарларни таржима қилиб Хоразмда таржимонлик мактабига асос солди. Унинг ишларини Огаҳий давом эттириб, бу мактаб салоҳиятини янада юқорига кўтариб, энг сермахсул ижод қилган таржимонга ҳам айланди¹.

“Фирдавсу-л-иқбол” асарининг муқаддимасида Мунис Элтузарнинг отасидан сўнг ҳижрий 1218 йили 26 зулқайда ойи (1804 йили март)да иноқ бўлгани ва тез орада 23 шаъбон 1219 (26 ноябрь 1804) кўғирчоқ чингизий хонни тахтдан тушириб, ўзи хон маснадига ўтирганини ёзади.

Шундай қилиб, Шермуҳаммад Муниснинг тарихий асари “Фирдавсу-л-иқбол” қадим замонлардан бошлаб, токи 1825 йилгача Хоразмда содир бўлган тарихий воқеаларни ўз ичига

¹Муфассал қаранг: Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. “Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи”.-Т.: “Янги аср авлоди”, 2010; Матякубова М. “XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида Хива хонлигида китобат ва кутубхона тарихи”. Тарих фан. ном. автореф. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. – 34 б. Н. Комиловнинг докторлик диссертацияси иловасида Хивада ёзилган, кўчирилган, таржима қилинган, чоп этилган асарларнинг рўйхати берилган – нашрга тайёрловчилар.

олади. Мунис бу асарини Шарқ тарихчиларининг анъанасига мувофиқ ҳамд ва наът билан бошлаган. Сўнгра ўз ҳаёти ва асарнинг ёзилиш тарихи ҳақида қисқача маълумот бериб, бевосита Хоразм тарихини ёзишга киришган. Бу асар муқаддима, беш боб ва хотимадан иборат. Аммо Мунис бу асарини ёзиб тамомлай олмаган (ҳижрий 1244 йилда вафот этган). У қадим замонлардан бошлаб, Муҳаммад Раҳимхон I ҳукмронлигининг 7-йили (1812) гача бўлган воқеаларни ёзишга улгурган, холос. Шу йил воқеаларини баён этиш билан узилиб қолган “Фирдавсу-л-иқбол” асарини Хоразмда содир бўлган воқеаларни ёзиш билан Огаҳий тўлдирган.

“Фирдавсу-л-иқбол” асарининг тарих илмидаги аҳамияти шундаки, унда Хоразмнинг қадим давридан бошлаб, Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 й.й.) давригача бўлган сиёсий тарихи тадрижий тартибда баён этилади. Мунис қадим замонлардан бошлаб Абулғозихон давригача Хоразмда бўлган воқеаларни баён этаркан, Абулғози давридаги Хива ва Бухоро хонликларининг ўзаро муносабатларига ҳам тўхталиб ўтган. Шунингдек, асарда XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи чораги, яъни Қўнғирот сулоласи вакиллари Муҳаммад Амин иноқ (1755-1790), Аваз иноқ (1790-1804), Элтузархон (1804-1806) ва Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825)ларнинг Хоразмда ҳукмронлик қилган йилларидаги тарихий воқеалар баён қилинган, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётга доир айрим маълумотлар ҳам берилган.

Мунис асарида Элтузарнинг биринчи тўртта ғалабасини баён қилади. Булар қорақалпоқларга қарши юриш, ёвмутларнинг мағлубияти, Хўжайли мудофаа деворининг бузиб ташланиши ва Қўнғиротнинг босиб олиниши. Булардан аввалги иккитаси Элтузар хон бўлмасдан олдин содир бўлган. Кейинги иккитаси Элтузархон тахтга кўтарилганидан кейин воқеъ бўлган. Хоннинг Қўнғиротни қамал қилиши ҳижрий 1 рабиъ ал-аввал 1220 (милодий 30 май 1805) йилида бошланиб¹, 17 рабиъ ас-соний (20 июнь 1805) йили хон истехкомни олгани билан тугаган². Шу воқеадан сўнг Мунис хон ҳузурига чақирилади ва яна бир маротаба Элтузар тарихини ёритиш учун буйруқ олади³.

Элтузархоннинг бухороликлар билан уруш қилиб, фожиали ҳалок бўлишига қадар (3 июль 1806) Мунис бир йилдан сал кўпроқ

¹ Мунис ва Огаҳий. “Фирдавсу-л-иқбол”. – Б. 216.

² Ўша жойда. – Б. 216-217

³ Ўша жойда. – Б. 609.

муддатда Шерғози даври (1125 / 1713)гача бўлган тарихни ёзганди. Кейин танаффус узок вақт (муддати мадид) давом этади¹. Кейин Муҳаммад Раҳимхон (бир базм чоғида) унга ишни давом эттиришни ва унинг ҳукмдорлик даврини ҳам ёзишни буюради².

Мунис Элтузархондан олдинги ҳукмдорлардан Эшмуҳаммад бий ва Муҳаммад Амин иноқ даврларидан бошланган воқеаларни 1807 йил ўрталаридан ёзишни давом эттириб, анча вақти ва саъй-ҳаракатларини сарфлайди. Муҳаммад Раҳимхоннинг еттинчи йили баёнига келганда (унда келтирилган охирги сана 21 сафар 1227 (5 март 1812)дир³) бирдан Мунис Муҳаммад Раҳимхондан “Равзату-с-сафо” таржимаси учун буйруқ олиб қайта “Фирдавсу-л-икбол”ни ёзишга киришмади⁴. Юқорида айтилганидек “Фирдавсу-л-икбол”ни Огаҳий ёзиб тугатган ва ундаги воқеалар баёни 1825 йилгача етказилган. Огаҳий Мунис кўлёмаси (авроқи паришон – тарқоқ варақлар; бу авроқи паришон ажзо – аъзолари тарқоқ варақлар⁵) ни 20 йилдан кейин қайта тартибга келтириб, уни 1842 йили тамом қилади.

Мунис аввалбошида асарига “Иқболнома” деб ном бермоқчи эди. Кейин уни “Фирдавсу-л-икбол”га алмаштиради. Бу ҳақда асарда у: “Ҳар тақдир била бу мухтасар шуруъиға хомаи ибтидо сурулди, чун баҳори иқболи соҳибқироний била фирдавсдек зийнат топиб эрди, баноан алайҳ (шунга кўра) “Фирдавсу-л-икбол”ға мавсум бўлди”,⁶ – деб ёзади.

Асар “бисмиллоҳ”дан сўнг: “Олиймакон султонларнинг дабдабаи ҳашамати ва гардунтавон хоқонларнинг кавкаба (улуғворлик, шон-шавкат)и давлати ул подшоҳи алалитлоқ (мутлоқ,бутунлай)нинг қуллуғи билан интизом топарким, ...”, деб бошланиб, кейин: “Муқаддима баъзи махсусоти аълохоқоний зикридаким, осори иқболи соҳибқироний эрди”, деган жумла билан бошланган муқаддима, бешта боб ва хотимадан иборат. Мунис биринчи бобда Одам Атодан Нуҳ пайғамбар авлодигача бўлган ҳодисалар зикри; иккинчи бобда Ёфасдан кўнғирот шўъбасигача бўлган мўғул ҳукмдорлар зикри; учинчи бобда Қурлос

¹ Ўша жойда. – Б. 55, 167.

² Ўша жойда. – Б. 55, 405.

³ Ўша жойда. – Б. 403.

⁴ “Равзат ус-сафо” таржимасининг муқаддимасида Мунис таржимага 13 шаввол 1234(4 август 1819) йили киришганини ёзган.

⁵ Охирги сўзлар “Риёзу-д-давла”да келтирилади. 270^a вар.

⁶ Мунис. Фирдавс ул-икбол. – Б. 8.

(Чингизийлар то Абулғози ибн Ёдгоргача) даврида содир бўлган ҳодисалар зикри; тўртинчида кўнғирот Элтузархоннинг ота-боболари ва бешинчи бобда Элтузархоннинг туғилишидан бошлаб, бу асарнинг ёзилиб тамом бўлгунга қадар давр; хотимада авлиёлар, уламо, амирлар, беклар, шоир ва донишмандлар, хунармандлар ва бошқалар ҳақида ёзмокчи бўлган¹.

Мунис Элтузархон даври (бешинчи боб)ни икки фаслга бўлмокчи бўлади. Бирида Элтузархон, иккинчисида Муҳаммад Раҳимхон даврини баён қилмокчи бўлади. Хотимани Мунис ёзиб улгурмади.

Асарнинг боблари историографик нуқтаи назари ва ҳажм жиҳатидан (автографи ва нусхаларида) бир хил эмас. Бошидаги икки боб комплиятив аҳамият касб этган ва автографда 23 варақдан иборат. Учинчи бобдаги Чингизийлар даври уч қисмга бўлинган ва унинг учинчи қисми Хоразм Арабшоҳийлари даврини қамраб олиб, Абулғозий вафоти билан тамом бўлган ва жуда ҳам оригиналдир. Тўртинчи боб олдинги учта бобдан ҳам кўп – қарийб 80 варақни ташкил қилади. Бешинчи боб ҳам матнинг тўртдан уч қисмини ташкил қилиб асл маълумотлардан иборат. Юрий Брегелнинг хулосасига кўра, “Фирдавсу-л-иқбол”нинг 7- ва 8-қисми ўта оригинал ва қимматли маълумотлар билан тўладир².

“Фирдавсу-л-иқбол” асари ўз структураси бўйича сулолавий тарихнавислик (ёки маҳаллий ва сулолавий тарих комбинацияси)нинг ёрқин намунасидир. Форс тарихнавислигидан яхши хабардор бўлган Мунис форсий историографиясининг асосий бўғинини ташкил қилган бу историософик усулдан яхши фойдаланди. Юрий Брегель Мунисни “Фирдавсу-л-иқбол” асарининг яратилишида ҳеч қандай индивидуализм йўқ, бу асар Абулғозий ва мумкинки, “Равзату-с-сафо” асари таъсирида ёзилгандир” дегани моҳиятан хатодир. Биринчидан, сулолавий тарихнавислик фақат форс тарихшунослигига хос эмас. У жанр ёки услуб жиҳатидан барча тарихий тафаккурга хос методдир. Иккинчидан, Мунис ўзидан олдинги тарихчилар асарлари ёки ижод ғояларидан фойдаланиши бу унинг ижодкорлигидан дарак беради. Учинчидан, Мунис Шарқ тарихнавислик анъаналарини янги ҳудуд ва халқ ҳамда сулолага тадбиқ этган муаррихдир. Ва ниҳоят, Мунис ўз асарларини Абулғозий асарларидан фарқли ўлароқ жуда

¹ Ўша жойда.

² Мунис. “Фирдавсу-л-иқбол”. – Б. XIX.

мураккаб, жимжимали, мусажжаъ насрда, ўқимишли шахслар ва юқори табақа намояндалари учун ёзишга ҳаракат қилган. Бу ерда уни форс ёки араб тарихнавислик услубларига тақлид қилган деса бўлади. Лекин бу ерда ҳам у туркий – ўзбек тилининг имкониятларини яна бир марта кўрсатишга ҳаракат қилгани маълум.

Абулғозий ва Мирхонднинг асари Мунис асарининг биринчи ва иккинчи боблари ҳамда учинчи бобининг иккита қисми учун манба сифатида хизмат қилган (асарда улардан, тўрт марта “Равзату-с-сафо”га ва икки марта “Шажараи турк”ка ҳавола бор). Мунис “Фирдавсу-л-икбол”нинг кейинги бобларини сафавийлар даври тарихнавислиги ва Нодиршоҳ даври историографиясига таяниб ёзган¹.

Мунис асарида Муҳаммад Амин иноқ, Аваз иноқ ва Элтузархон даврларидаги асосий воқеалари алоҳида номланиш билан қатъий хронологик тарзда берилган. Муҳаммад Раҳимхон даври эса унинг жулусидан бошланади ва йилма-йил баён қилиниб, асарнинг ярмидан кўпроғини ташкил қилган (автографдаги 242^a-611^a варақлар). Шунда Муниснинг Абулғози вафотигача бўлган тарихи бошқа манбалар асосида ёзилгани (комплиятив қисми) маълум бўлади, қолган каттароқ қисми эса, таъкидланганидек, оригинал қисмини ташкил қилади. Мунис автографидаги қайд ва ишоралар, илова, ҳошия ва шарҳлар уни муаллиф сифатида ўз манбалари маълумотларини текширганидан далолат беради. Муниснинг қўлёзмасида унинг манбалари қаторида Мир Алишер Навоийнинг “Тарихи анбиё”си², “Тарихи Жаъфарий”³, Саълабийнинг “Араис (ал-мажолис фи қисас ал-анбиё)”⁴, “Низом ат-таворих”⁵, Табарий асари⁶, “Тарих”и Ҳофизи Абруй⁷, “Ҳукамо тарихи” (Шаҳразурийники)⁸, Тарихи Муқаддасий⁹, “Зафарнома” муқаддимаси¹⁰ тилга олинади. Бироқ бу асарлар номи “Равзату-с-

¹ Мунис сафавийлар даврига оид манбалардан “Аҳсан ут-таворих” ва “Тарихи оламоройи Аббосий”дан фойдалангани маълум бўлади – нашрга тайёрловчилар

² Мунис. “Фирдавсу-л-икбол”. (Ю. Брегель нашри). – Б. 38.

³ Ўша жойда. – Б.40.

⁴ Ўша жойда.

⁵ Ўша жойда.

⁶ Ўша жойда.

⁷ Ўша жойда. – Б.41.

⁸ Ўша жойда. – Б. 42. Бу асарнинг муаллифи Шаҳразурий эканини Ю.Брегель аниқлаган.

⁹ Ўша жойда. – Б. 48.

¹⁰ Ўша жойда. – Б. 56.

сафо” матни билан бирга “Фирдавсу-л-иқбол”га кўчганини Ю.Брегель ҳам таъкидлайди. Лекин Муниснинг ўзи манбасининг манбаси ҳам унинг асари матнига ўтганини алоҳида таъкидламаган.

Мунис асарининг учинчи бобида “Зафарнома” муқаддимасига¹, муқаддимасига¹, “Зафарнома”га², “Мирсод ал-ибод (мин ал-мабдаъ мабдаъ ила-л-миъод)”³га, бир марта “Тарихи оламорои Аббосий”⁴га мурожаат қилган ва икки жойда Ҳасан Румлунинг “Аҳсану-т-таворих”⁵ини тилга олган.

Мунис асаридаги кўп парчалар ва воқеалар баёнида аноним манбалар ва информаторларга ҳавола этиб “ривоят қилурлар”, “муаррихлар андоқ айтурларким”, “муаллиф бир нусхада кўрганким”, “бошқа сўзга қараганда” каби сўзлар билан кифояланган. Баъзи жойлардаги бундай сўзлар тўғридан-тўғри унинг манбасининг айнан кўчирмаси бўлса, баъзи ҳолатларда Мунис маълумоти бошқа манбалардан олингани тахмин қилинади. Бундай номи билан тилга олинмаган Муниснинг манбаларидан бири Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг “Тарихи гузида”си эканини Ю.Брегель ҳам аниқлаган⁶.

Мунис ўз даври тарихи баёнига яқинлашган сари ёзма манбаларнинг йўқлигидан ниҳоят азият чекканини асарида таъкидлаб ўтади. Унинг шикоятчи Элтузархон давридан олдинги тарихга тегишлидир. Мунис Хоразм мулкида ҳукмронлик қилган чингизийлар тарихини Абулғозий ибн Арабхондан кейин биров ёзмаганини, Эшмуҳаммадбий ва Муҳаммад Амин иноқ ғалабаларининг ҳеч бир жойда қайд этилмаганини афсус билан таъкидлайди. Ва “бу роқими бебизоат” (бу қудратсиз ёзувчи) ўз истеъдоди мадади ила ўша давр воқиа ва ҳодисотларни излаб, уларнинг аниқлигига ишониб, ёзиб олган”ини айтади. Лекин у кўпгина воқеаларга доир маълумотларни тўплай олмай анча вақт асарини ёзолмаганини ҳам айтган⁷. Мунис кидирувлари ва изланишлари қандай натижаларга олиб келганини ёзмайди. Бироқ шу давр манбалари қаторида, айниқса, унинг қўнғиротлар даврига

¹Мунис. “Фирдавсу-л-иқбол”. – Б. 19.

²Ўша жойда.

³Ўша жойда. Асар муаллифи Нажмиддин ар-Розий Доядир.

⁴Ўша жойда. – Б. 32.

⁵Ўша жойда. – Б. 32,37.

⁶Қаранг: : Shir Muhammad Mirab Munis And Myhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm. Introduction. – Б. XXII-XXIII.

⁷Мунис. “Фирдавсу-л-иқбол”. – Б. 166.

оид “Тарихи оламорои Аббосий” ва Ҳасан Румлу асарларидан фойдаланганини кўриш мумкин. Бу асарлардан олдин олинган маълумотлар Мунис томонидан қайта ишланган ва тўлдирилганини унинг автографидаги иловаларидан кўриш мумкин¹. Шу иловалар ва хошиялардан Мунис бир қанча бошқа манбалардан ҳам маълумот олганини билиб олиш мумкин².

Муниснинг баъзи маълумотларига ундан олдин ёзилган бошқа асарларда ҳам дуч келиш мумкин ва улардан Мунис фойдаланган бўлиши мумкин деган хулоса қилса бўлади. Булар қаторида зикр этилган “Равзат ус-сафо” ва “Шажарайи турк”дан ташқари “Тарихи Банокатий”, “Жомиъ ат-таворих”, “Зафарнома”, “Тарихи жаҳонкушойи Нодирий”ни тилга олиш мумкин. Албатта, уларнинг баъзиларини Мунис ўз автографининг хошия ва иловаларида ҳам кўрсатган.

Мунис бошқа муаррихлардан фарқли ўлароқ (Абулғозий ва Ўтемиш хожига ўхшаб) халқ оғзаки ижодидан, В.Юдин таъбири билан айтганда “дашт историография”си анъаналаридан кенг фойдаланган. Бу ерда унинг ахборотчилари кўп ҳолатларда аноним, баъзи ҳолатларда эса аниқ номлари билан қайд қилинган. Масалан, у Арангхон даврига (1099 – 1105 / 1688 – 1694) доир баъзи воқеаларни Саййид Исомиддинхўжа Саййид Муҳаммад Паноҳхўжа ўғлидан эшитганини ёзади³. Шу даврга оид воқеалар баёнида маълумот берувчи сифатида яна унинг боболаридан бири бўлган Жиянбий Мироб номи ҳам тилга олинади⁴.

Шерғозихоннинг Хуросонга юриши тафсилотларини Мунис бобокалони Эшимбий Миробнинг эронлик кули номидан болалиги пайтида эшитганини ёзган⁵. Ҳижрий 1165 (мелодий 1751-52) йилда Хўрозбекнинг ўлдирилишини эса “садоқатли кишилардан” эшитганини таъкидлайди⁶. Темурғозихон ўлдирилишини Мунис ўша даврда яшаган бир одамдан эшитганини айтади (ўша жойда, 72-бет). Авазбек ибн Эшмуҳаммад бийнинг ҳаж тафсилоти ва унинг Нодиршоҳ даврида (бошқа яна 19 нафар зодагонлар билан) ўлдирилгани Муҳаммад Раҳимхон тилидан баён қилинади. Мунис

¹Мунис автографининг 47^b, 57^a варақларидаги изоҳлар бундан далолат беради.

²Улар ҳақида Ю. Брегель ҳам маълумот берган. Қаранг: Shir Muhammad Mirab Munis And Muhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm. – Б. XXXIV ва кейингилари.

³Мунис. “Фирдавсу-л-икбол”. – Б.51.

⁴Ўша жойда. – Б. 52. (Бироқ у ахборотчи сифатида тилга олинмаган).

⁵Мунис. “Фирдавсу-л-икбол”. – Б. 58.

⁶Ўша жойда. – Б. 68.

бу тафсилотларни Муҳаммад Раҳимнинг беклиги вақтида эшитган экан¹. Муҳаммад Амин иноқ номи билан боғлиқ баъзи воқеалар Муниснинг отаси Аваз Мироб номидан берилади².

“Фирдавсу-л-иқбол” асарининг бешинчи бобида Мунис тарихий воқеаларни анча эркин ва муфассал баён қилишга ҳаракат қилган. Бу табиий, чунки бу давр тарихининг гувоҳи ва фаол иштирокчиси Муниснинг ўзи бўлган. Мунис ўзи иштирок этган воқеаларнинг биринчи санаси сифатида ҳижрий 1216 йилнинг зулқаъда (мелодий 1802 йилнинг март)ни тилга олади³. Шу бобнинг кўпгина қисмлари воқеа иштирокчилари номидан ёзилган. Бундай ҳолат асарнинг олти жойида, яъни гувоҳлар тилидан олинган маълумот (улар ёзма бўлиши ҳам мумкин эди) сифатида кўрсатилган⁴. Бироқ бобнинг мазмунидан муаллифнинг гувоҳ ахборотчилари бундан-да анча кўплигини билиб олиш мумкин. Мунис ўз асарининг мазкур боби архив ҳужжатлари асосида ёзилгани ҳам яққол кўзга ташланади. Зеро у хон ва унинг қўшини билан кўп жойларда бўлгани билан, баъзи жойларда содир бўлган воқеаларни шахсан кўрмаган эди. Шунда у бошқа иштирокчиларнинг ҳисоботлари, эсдалик ва номаларидан фойдаланган. Мунис асарининг уч жойида ҳужжатлардан нусхалар ҳам берган⁵. Бундан ташқари Муниснинг ўз кундалиги бўлиши ҳам мумкинлигини Ю.Брегель тахмин қилади. Бу хулоса эса, фикримизча, жуда тўғридир. Акс ҳолда бир неча йиллардан сўнг (1713 – 1812 йиллар воқеалари 1807 – 1819 йиллар давомида ёзилган; бир жойда эса 1215 / 1800 йили воқеасини баён қилиб Мунис “буни энди 1224 йили билдик” деб таъкидлайди⁶) воқеаларни кундан-кунга (баъзан муайян куннинг аниқ вақтини кўрсатиб) ёзишнинг имкони бўлмас эди.

Мунис ишини давом этказган Огаҳийнинг ёзма манбалардан фойдаланиш имконияти кўпроқ бўлган. Айниқса, у хон архиви материалларидан кенг фойдаланганини “Фирдавсу-л-иқбол”дан ташқари бошқа тарихий асарларида ҳам кўриш мумкин. Лекин

¹ Ўша жойда. – Б.96.

² Ўша жойда. – Б. 106-107, 110-112, 129.

³ Ўша жойда. – Б. 162.

⁴ Ўша жойда, 197, 228, 229, 230, 294, 364-бетларига қаралсин.

⁵ Ўша жойда. – Б. 253 (Муҳаммад Раҳимхонга кўзғолончилар номидан ёзилган хатнинг нусхаси); – Б. 285 (Муҳаммад Раҳимхоннинг фармони); – Б. 371 (Муҳаммад Раҳимхонга икки Орол ўзбеклари қабиласининг номалари)

⁶ Мунис. “Фирдавсу-л-иқбол”. – Б. 159.

шуни таъкидлаш лозимки, Огаҳий 1812 – 1825 йиллар воқеаларининг гувоҳи сифатида ёзиши мумкин эмас эди. Чунки 1809 йилда оламга келган Огаҳий Муҳаммад Раҳимхон даврида ҳали жуда ёш эди (уч ёшдан 16 ёшгача даври). Огаҳий Муҳаммад Раҳимхон вафотидан 15 йил ўтгач амакисининг ишини давом эттириш учун киришгани маълум. Огаҳий асосан ёзма манбалардан фойдаланиб, оғзаки маълумотларни (бу ҳақда фақат бир жойда эслатилган) қийинчилик “тараддудлар била” қўлга киритганини таъкидлаган. Бундан ташқари Огаҳий Мунистан қолиб кетган бошқа ёзма манбалардан ҳам фойдаланиши мумкинлигини тахмин қилса бўлади. Огаҳийнинг “Фирдавсу-л-икбол”ида келтирилган ҳужжатларидан така уруғига берилган иккита ёрлиқ, қозоқлар бошлиғидан келган нома, Афғонистон ва Сарахсдан келган хатларнинг қисқа мазмуни, Бухоро юришида иштирок этган бошлиқларнинг рўйхати, Муҳаммад Раҳимхон ва амир Ҳайдар ўрталаридаги мактубларининг қисқа мазмуни, хоннинг Бухородаги хитой қипчоқларига юборилган хати, амир Ҳайдар (қалбаки?) номасининг матни ва ҳоказоларни ажратиш мумкин¹.

Огаҳий Мунисга нисбатан баъзи юришларни жузъиёт (икир-чикир)лари билан батафсил баён қилган. Лекин ажойиби шундаки, баъзи аҳамиятсиз лаҳзалар муфассал баён қилингани билан, баъзи аҳамияти катта бўлган ҳарбий юришлар фақат эслатиб ўтилади, холос².

Мунис ва Огаҳий тарих асарларининг бир хусусияти уларда келтирилган воқеалар саналарининг аниқлигидир. Бу эса Ўрта Осиё историографиясида уларнинг алоҳида аҳамиятга эга эканлигидан дарак беради. Уларнинг саналари ҳисобини ҳижрий йили ва ойларида, араб ва эроний ойлар номи билан, туркий мучал орқали, ҳафта номлари, намозлар вақти билан, халқ тақвими (наврўз, наврўзи хоразмшоҳий, наврўзи султоний), зодиак – буржлар рамзлари ва ҳоказолар билан беришади.

Асарда шеърий безак (стиходекорь) ҳам жуда кучли берилган. Мунис жами 2915 мисрадан иборат 683 шеърий парча беради. Огаҳий эса 514 мисрадан иборат 84 шеърий парчаларни киритган. Шеърий парчалар Мулло Саййидойи Бухорий, Низомий, Саъдий, Фирдавсий, Мирзо Нозим Ҳиравий ва олтитаси номаълум

¹ Қаранг: Ўша жойда. – Б. 433, 447, 457, 501, 502, 504, 507, 514-515, 536-537.

² Ўша жойда. – Б. 445, 446. Огаҳийнинг бошқа асарларида ҳам шу жузъиёт (камчилик) кўзга ташланади.

шоирларга тегишли. Асарда Мунис ва Огаҳийнинг ҳам тарих, маснавий ва қасидалари бор (форс тилидаги 21 та таърих – хронограммадан 16 таси Мунисникидир).

Европада “Фирдавсу-л-иқбол” муаллифлари Мунис ва Огаҳий ҳақидаги биринчи маълумотни Ҳерман Вамбери берган¹. Бироқ унинг маълумотлари бироз чалкаш эканини Ю.Брегель кўрсатади. Ҳ.Вамбери 1863 йили Хивага келганда Мунис вафот этган эди. Огаҳий ҳам Вамбери билан учрашмагани аниқ. Ҳ.Вамбери хиваликлардан олинган маълумотларни йиғиб олиб, Мунисга нисбат берилган жуда бир заиф шеърни немисча таржимаси билан келтирган². Шу ахборотида Ҳ.Вамбери Мунис ва Огаҳий тарихий асарларидан хабардор эканини билдириб, яқин келажакда уларнинг адабий меросидан намуналар таржима этишни режалаштираётганини айтган.

Кейинги маълумот Александр Кунга тегишли. 1873 йили Хива хони саройининг талан-торожида иштирок этган А.Кун (асли келиб чиқиши олмоний, Ўрта Осиёда Искандар тўра номи билан ўзини таништиришни хуш кўрган шарқшунос) 300 жилд кўлёма китоблар орасида Мунис ва Огаҳий китобларини ҳам олган. У зудлик билан “Туркестанские ведомости”да шу ҳақда ахборот бериб, Мунис асарининг охириги боби мазмуни ва Огаҳий асарлари ҳақида маълумот берган³. 1873 йилнинг 5 декабрида А.Кун Россия жуғрофий жамиятида ҳам маъруза қилиб, Мунис ва Огаҳийнинг хроникалари ҳақида маълумот бергани маълум⁴.

Н.И.Веселовский “Очерк историко-географических сведений в Хивинском ханстве с древних времен до настоящего” асарида (Спб., 1877) А.Кун маълумотидан фойдаланиб, Мунис ва Огаҳий асарлари билан таниша олмади, чунки улар ҳали ҳам А.Куннинг қўлида бўлган эди. Лекин Н.И.Веселовский А.Амирханянц (қуйироққа қаранг)га ёзган хатида Мунис ва Огаҳий томонидан ёзилган асарларга “унчалик аҳамиятга эга эмас” деб баҳо берган⁵.

¹Вамбери А. “Путешествие по Средней Азии”. Спб., 1865.

²Мунис. “Фирдавсу-л-иқбол”. – Б. LIV.

³Кун А. “Заметки о Хивинском ханстве”. // “Туркестанские ведомости”. 1873. – № 40. – С. 158.

⁴Қаранг: // ЗИРГО, 1874, январь.

⁵Қаранг: Муниров Қ. Мунис,” Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари”. – Б. 58.

Ҳ.Ҳ.Ховарт (Н.Н.Howort) ҳам 1880 йили ўз асарида А.Кун ихтиёридаги Хива солномаларини эслатиб ўтган¹.

Хон саройидан олинган 300 жилд қўлёзмаларнинг баъзилари Петербургдаги Осиё музейига берилди. Бироқ А.Кун ўз вафотигача (1888 йили) Мунис ва Огаҳий асарларини ўзида сақлаган. 1890 йили унинг ворислари китобларни Осиё музейига сотишади. Г.Залеман эса А.Кун коллекциясини тавсифлаганида Мунис ва Огаҳий асарлари ҳақида ҳам маълумот беради². Шу вақтнинг ўзида пастор А.Амирханянц “Фирдавсу-л-икбол” асарини ўрганиб, муфассал тафсифини берган. Унинг бу тавсифи “Записки пастора Авр. Амирханянца об “Истории Хивы” асари ҳозир Санкт-Петербургда сақланади³.

Рухоний Авраам Амирханянц “Фирдавсу-л-икбол” асарига жуда профессионал тарихчи ва манбашунос сифатида баҳо бериб, қуйидаги хулосаларни берган (Қ. Муниров таржимасида берилди):

– Мунис Абулғозий Баҳодирхоннинг тарихий асарларини давом эттирган;

– у Абулғозий ўз асарида мақсадига мувофиқ келмагани боис тушириб қолдирилган воқеаларни тўлдиради. Муниснинг асарида биз Абулғозийхон ҳукмронлик қилган даврдан илгариги ҳамда у хонлик қилган даврда бўлган, лекин Абулғозийхон томонидан келтирилмаган воқеалар ҳақидаги маълумотларни учратамиз;

– Хоразмда катта мансабга эга бўлган кишиларнинг ҳаёти ҳақида маълумот беради;

– кумли саҳролар, Орол денгизи⁴, Амударёнинг дастлабки оқими ва Ҳожимхон хонлик қилган даврда унинг ўзгариши ҳақида қизиқ географик маълумотлар келтирилади. Шунингдек, Шохобод ариғи, Банди султон ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд;

– асардаги маълумотлар фактлар асосида ёзилган бўлиб, аниқ хронологик тартибга эга;

– муаллиф ўз асарини ёзишда оғзаки ва ёзма материалларни диққат билан тўплаган;

– асар соф классик илмий тилда ёзилган;

¹ Howort Н.Н. History of the Mongols from the 9th to the 19th century. Pt.II/2. London. 1880. – P. 961.

² Salemann G. Das Asiatische Museum im Jahre 1890. Nebst Nachträgen // Mélanges asiathiques. Vol. X. St.Pbg., 1894. – P. 274-280.

³ Қаранг: Мунироқ Қ. Мунис, “Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари”. – Б. 60-61.

⁴ Яна қаранг: Бартольд В.В. “Аральское море”. Сочинение, Т.III. – Москва, 1965. – С. 331.

– китобда келтирилган воқеалар бир-бири билан яхши боғланган¹.

Ав. Амирханянц ўз даврининг машҳур шарқшунослари профессор Березин, барон Демезон, академик Френь ва Ильминскийларни чигатой тилида ёзилган манбаларни бостиришда, “...қўлларида шундай бир мукамал қўлёзма асар бўлса эди, ўзларини бахтли ҳисоблаган бўлур эдилар” деб хулоса қилган.

Мунис ва Огаҳий асарларини В.В.Бартольд ҳам жиддий ўрганган ва мунисшуносликка асос солган. Академик В.В.Бартольд барча асарларида Хива йилномаларидан етарли даражада фойдаланиб уларга юқори баҳо беради. У ҳатто 1914 – 1917 йиллари давомида “Фирдавсу-л-иқбол” асари матнини ҳам таҳрир этиб, нашрга тайёрлагани маълум. В.В.Бартольд 1929 йили эса унинг чоп этилиши яқинлиги ҳақида хабар ҳам беради². Бироқ унинг режалари амалга оширилмаганидан хабаримиз бор.

Кейинчалик П.П.Иванов, А.Л.Боровков, З.Аксаков³, Я.Ғуломов⁴, Қ.Муниров⁵ Мунис ва Огаҳий асарларидан ўз тадқиқотларида кенг фойдаланганлар.

“Фирдавсу-л-иқбол” асаридан парчалар 1969 йили Қозоғистонда нашр этилган “Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков” (Алмати, 1969) китобига (таржимон Н.Н.Мингулов) ҳам кирган (560 – 567-бетлар).

Мазкур асар манбашунослигида Қ.Мунировнинг асарлари ҳамда “Фирдавсу-л-иқбол”нинг илмий-танқидий матнини тайёрлаб, инглиз тилида изоҳлар ва кўрсаткичлари билан чоп этган Ю.Брегелнинг хизмати беқиёсдир. Ушбу сатрлар муаллифлари ва А.Аҳмедов, С.Рўзимбоев саъй-ҳарактлари билан 2010 йилга қадар асарнинг асл ворислари бўлган ўзбек(истонлик) тарихчилар,

¹ “Записки пастора Авр. Амирханянца об “Истории Хивы” // Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институти (Санкт-Петербург) архиви. Разряд III. Опись 2. – № 34. – С.14-15.

² В.В. Бартольднинг асарларида Хива тарихнавислари асарларининг ўрни ҳақида қаранг: Муниров Қ. Мунис, “Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари”. – Б. 62 ва кейингилари; Vregel Y. Introduction. – P. LII-LV.

³ Мазкур муаллифлар Хива тарихчиларининг туркманлар ва Туркменистонга доир маълумотларини таржима қилганлар. Қаранг: // МИТТ, II. – Б. 323-426; 427-476; 477-500; 500-562; 562-611; 611-638.

⁴ Гулямов Я. Г. “История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней”. – Тошкент: Фан, 1957.

⁵ Муниров Қ. “Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари”. – Тошкент, 1960; Шу муаллиф. Хоразмда тарихнавислик. – Тошкент, 2002.

мутахассислар ва кенг китобхонлар оммаси ундан фойдаланиш имкониятидан маҳрум эдилар.

Мунис ва Огаҳий томонидан битилган “Фирдавсу-л-иқбол” асарининг тўққизта нусхаси мавжуд¹ бўлиб, бу нусхалар асосан Россия ФА Шарқ кўлэзмалари институти (собиқ Россия ФА Шарқшунослик институти Спб. бўлими)да 571^a (590⁰_a), Е6 VIII, рақамлар остида, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида 5364 / 1, 821 / 1, 9979, 5071, 7422, 275 / 1 рақамлари остида ҳамда Хелсинкида² сақланади.

Асарнинг Санкт-Петербургда сақланадиган нусхаларидан 571^a (590⁰_a) рақамдагиси маҳаллий Ўрта Осиё қоғозига, қора сиёҳда настаълик хатида кўчирилган. Сарлавҳалар эса қизил сиёҳда ёзилган. Нусха Мунис ва Огаҳийнинг автографидир³.

Қавомуддин Мунировнинг эса мазкур нусха муаллифлар автографи эмас, балки бир неча котиблар томонидан кўчирилган деган тахмини хато хулосадир⁴. Нусханинг очиқ қолган варақлари кўп (269^{a,b}, 270^{a,b}, 290^{a,b}, 291^a, 439^{a,b}, 440^{a,b}, 442^a варақлар). 442 варақнинг⁶ – бетидан бошлаб Мунис вафотидан сўнг, Огаҳий томонидан ёзилган қисми бошланади. Нусха намликдан зарар кўрган. Асарда ҳошиялар кўп кўзга ташланади. Ушбу нусха 613 варақдан иборат. Ўлчови 14,5x24,5 см⁵.

Мазкур фондда сақланаётган Е6- VIII (590⁰_a) рақамидаги иккинчи нусха хати қора сиёҳ билан Ўрта Осиё қоғозига кўчирилган, сарлавҳалари қизил сиёҳда бўлиб, матн ҳам қизил рамка ичига олинган. Асарни кўчирувчи эса Мулло Нур Ниёз халифа ибн мулла Муҳаммадниёз хатиб бўлиб, у бу нусхани 1856 – 57 йилларда кўчирган. Нусха яхши сақланган бўлса ҳам, унинг 150 та варағи намда қолганлиги сезилади. Асарнинг ҳажми 263 варақ, ўлчови 27x48 см⁶.

¹ Атокли шоир, тарихнавис, таржимон. – Б.126.

² Хельсинкидаги нусха ҳақида қаранг: Halén H. Handbook of Oriental collection in Finland: Manuscripts, xylographs, inscriptions, and Russian minority literature. London–Malmö, 1979. – P. 100.

³ Буни Ю. Брегель ҳам исботлаб беради. Қаранг: Shir Muhammad Mirab Munis And Muhlammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm. Introduction.

⁴ Муниров Қ. Кўрсатилган асари. – Б.37.

⁵ Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. “Описание тюркских рукописей Института народов Азии”. I. – С.106-108.

⁶ Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. “Описание тюркских рукописей Института народов Азии”. I. – С.106-108.

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган “Фирдавсу-л-иқбол” асарининг нусхалари эса қуйидаги кодикологик хусусиятларга эга. 5364 / 1 рақамли нусха настаълиқ хатида, қора сиёҳ билан кўчирилган. Асар боблари ва баъзи ажратилган сўзлар қизил сиёҳда кўчирилган. Муқоваси чармдан ишланган бўлиб, бу Хоразм муқовасозлигига хос. Нусха Мулла Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммадкарим девон томонидан 27 сентябр 1904 йилда Муҳаммад Раҳимхон II Феруз буйруғига кўра кўчирилган. Асар 244 варақдан иборат. Ўлчови 29x43 см¹.

Шу хазинадаги иккинчи нусха (821 / 1) тўлиқ ҳолда сақланган. Настаълиқ хатида қора сиёҳ билан кўчирилган. Боблар ва алоҳида ажратилган сўзлар қизил сиёҳда берилган. Матн 25 сатрдан иборат бўлиб, нусха 259 варақни ташкил этади. Ўлчови эса 26,5x43,5. Уни ҳам Мулла Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммадкарим девон 1297 / 1879- / 80 йили кўчирган². “Фирдавсу-л-иқбол” асарининг мазкур хазинада яна тўртта нусхаси мавжуд³.

“Фирдавсу-л-иқбол” асари манба сифатида қуйидаги мавзу ва муаммоларни ёритишда катта аҳамиятга эга. Булар:

1) Хоразм тарихнавислигини давом этиб, уни янги босқичга кўтарган;

2) Мунис кенг маънода ўзбек тилида биринчилардан бўлиб мусулмон историографиясини берган;

3) Мунис асари ўша давр ўзбек тилининг барча жиҳатлари билан ўрганишда муҳим манба бўлади;

4) Хоразмда ҳукмронлик қилган шайбонийлар насаблари, улар ўртасидаги оилавий муносабатлар;

5) ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг давлат ва ижтимоий тузумларига доир маълумот;

6) Ўрта Осиёга келиб ўрнашган кўчманчи қабила ва элатларнинг тарихи, уларнинг янги конфедерациялар тузишдаги ўрни;

7) ўлкадаги этник ва этносиёсий жараёнларни ёритиш, турк-эрон этномаданий жараёнлар;

¹ СВР, VII. – №№ 5020,5021.

² Юқоридаги асарда нусханинг кўчирилган йили 1267/1861 деб хато кўрсатилган.

³Тавсифини қаранг: СВР. История. – С.191-192. Унда 275/1 рақамли нусханинг тавсифи берилмаган.

8) Хоразм шайбонийлари кейинчалик қўнғиротларнинг Эрон, Орол бўйлари, Дашти Қипчоқ ва Бухоро билан алоқалари, юриш ва урушлари ҳақида аниқ маълумотлар;

9) кўчманчилар ҳокимиятининг сакрализация масалаларига доир материаллар;

10) аввал кўчманчилар кейинчалик ўтроқ аҳоли анъанасига асосланган марказий давлат-маъмурий аппарати ва бошқарувининг шаклланиши, унинг синкретик моҳияти;

11) кўчманчи турк ва мўғул қабилаларининг туркий аҳоли ўртасидаги ассимиляция ва ўтроқлашуви масаласига доир маълумот;

12) Хоразм шайбонийлари ва қўнғиротлар сулоласининг ҳокимиятни босиб олишган ҳудудларида ҳукмронлик легитимацияси масалаларига доир кузатувлар;

13) Хоразм шайбонийлари, арабшоҳлар (Абулғозий) даврида жорий қилинган ва амалда бўлган унвон ва мансаблар, уларнинг даражалари ҳақидаги маълумотлар.

14) қўнғиротлар давридаги ҳарбий тарихи, аскария ва ҳарбий иши тўғрисидаги маълумотлар;

15) асарнинг манба сифатида Хоразм тарихнависилигига баҳо бериш учун аҳамияти;

16) Мунис тарихнавислиги ва ижодий фаолиятига баҳо беришда асарнинг историографик моҳияти ва структурал ва информацион (маълумот бериш) чегараларининг аҳамияти.

Асарнинг Ўзбекистондаги нашрлари ҳақида. Мазкур табдилга Ю.Брегель томонидан тайёрланган илмий-танқидий нашри асос қилиб олинди. Россия ФА Шарқ қўлғизмалари институти (собик Россия ФА Шарқшунослик институти Спб. бўлими) да 571^а (590^а) ва Е6 VIII рақамлар остида сақланаётган нусхалар ва Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида 5364 / 1, 821 / 1, 9979, 5071, 7422, 275 / 1 рақамлардаги нусхалардан солиштириш ва матни тўлдириш учун фойдаланилди. Табдил матнини Ю.Брегель томонидан тайёрланган илмий-танқидий нашри билан Исмоил Бекжонов солиштирган. Матндаги араб тилидаги жумлалар, оят ва ҳадисларни тўғри ўқиш ва таржима этишга Нозимжон Иминжонов ва Лочинбек Абдукаримовлар яқиндан ёрдам берди.

Маълумки, манбашунослик соҳасида мутахассис бўлмаган айрим назариётчиларнинг “табдил” ишини (масалан, таржимага

нисбатан) камситувчи ўта нотўғри ва ноҳолис бир фикри ҳалигача илм оламида ҳукм суриб келмоқда. Бундай қарашга қуйидаги мисоллар ёрдамида салбий баҳо бериб, илмий ҳақиқатни юзага чиқаришга тўғри келади. Ўзбек классиклари асарларини араб, форс ва қадимий турк тилидан беҳабар тадқиқотчининг тўлақонли ўрганиши (хоҳ илмий тадқиқ этиш, хоҳ табдил қилиш) асло мумкин эмас. Чунки матнда жой олган юзлаб сўз, ибораларнинг ана шу тилларда берилиши, у ёки бу асарнинг ҳозирги ўқувчи диққатига бутунлай яроқсиз ҳолда ҳавола этилиши бўлиб, табдил қилувчига ҳам таржимонлик ва ҳам илмий-тадқиқотчилик вазифаси масъулиятини юклайди. Зеро, гапдаги бирор нотаниш сўз (ваҳолонки улар сони ўнта сўздан иборат битта гапдагина олти-еттидан кам эмас) мазкур гапнинг ўқувчи назаридан мавҳум қолишига олиб келиб, дастлаб, бу сўз учун луғат ёзилиши, қолаверса, унинг ўзбек имлосидаги айтилиши – транскрипцияси яратилиши лозим бўлади. Демак, табдилчи айтилиши пайтда ҳам таржимон, ҳам луғат тузувчи бўлиб, таржимага қараганда икки баравар кўпроқ ишни амалга оширмоқда. Табиийки, матндаги эски туркий сўзларнинг ҳам бугунги тилимиздан анча фарқли экани, шунингдек, уларнинг ўша давр хаттотлари томонидан араб имлосида яна ҳам ўзига хос шаклда ифода этилгани табдил қилувчи зиммасига учинчи бир вазифани ҳам юклайди. Кўринадикки, табдил иши осон бўлмай, уни адо этувчи бир пайтнинг ўзида таржимонлик, луғатнавислик ва эски ёзув хусусиятларини ўрганувчи олим сифатида фаолият кўрсатади. Бу эса асарни ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида мутлақо амалга ошмай, таржимон хорижий тилдаги гапни матндан узоқлашмаган (аммо ҳар ҳолда асл матн қулига айланмаган озод) ҳолда, иш кўраверади. Мунис, Огаҳий каби ўта билимдон сўз санъаткорларининг асарлари табдили эса ишни яна ҳам мураккаблаштиради. Чунки табдил қилувчи учун бу буюк адиб ва шоирларнинг сўз санъати олдидаги масъулияти жуда юксак бўлиб, улар асарларида келган арабча сўзларнинг одатдагидан ташқари, аниқроғи, араб грамматикасидаги боблар қонуниятидан чиқиб, қоидаларни эркин қўллагани, форсча сўзларнинг эса кўпинча архаик шаклларда ҳавола этилгани ва гоҳида муаллифлар томонидан форсча, ўзбекча сўзларнинг арабийлаштириб берилгани сингари ҳолатлар устида ишлаш табдилчи фаолиятини бир неча бор юксакроқ ўринга кўтаради.

Маълумки, гарчи “Фирдавсу-л-икбол” тарихга оид асар бўлса-да, у Мунис ва Огаҳий каби улуғ сўз санъаткорлари қаламига мансублиги ҳамда ўша давр анъанасига кўра хос кишилар, яъни, муаллифлар тили билан айтганда “фатонат аҳли (ўткир ақл ва зехн эгалари)”, “махдум, мавлоно” каби олим ва фозил кишилар назарда тутилиб ёзилган. Шу сабабли асар тили, айниқса, Мунис таълиф қилган қисмлар жуда мураккаб бўлиб, арабча, форсча сўз, ибора, мақол ва шеърий парчалар билан тўлиб-тошган. Ҳозирги ўқувчининг ундаги бирон-бир матн парчаси, аниқроғи, ҳатто биронта гапни тушуниши амри маҳол. Бу каби асарлар табдили ҳозирги тилимиз ва кирилл алифбосида амалга ошиши учун уни тайёрловчи олдида бир нечта вазифани кўндаланг қилиб қўяди. “Фирдавсу-л-икбол” табдилини нашрга тайёрловчи олдида дастлаб нотаниш (асосан арабча, форсча) сўз ва жумлаларнинг ўзбек тилидаги луғатини тузиш ҳамда маъноларини бериш вазифаси турди ва бундай луғатлар сони ишимизда 2000 (икки минг)тага етди.

Табиийки, “Қуръони карим” оятлари ва арабча ҳадис, мақол, ҳикмат, айрим ибора кабилар Брегельнинг илмий-танқидий нашрида ўз ҳолича берилган бўлиб, кирилл алифбосига табдилимиз жараёнида уларнинг арабча транскрипцияси нашр ўқувчиси учун бироз ноқулайлик туғдириши мумкинлигидан келиб чиққан ҳолда ва асар матнига унчалик зарар етмаслиги, яъни асарнинг адабий-тарихий аҳамиятини пасайтирмаслигини ҳам назарда тутиб, оят, ҳадис ва бошқа арабча иборалар ўзбек тилида берилди. Тўғри, асарнинг айрим ўринларида сажъ усули (насрода қофиялаш) ишлатилган бўлиб, гоҳида “Қуръон” оятлари сўзлари ҳам ана шу бадий ифода жараёнига тортилган, бироқ бу каби ўринлар икки-учтадан ошмайди ва мазкур оятларнинг таржимада берилиши бадийликка путур етказмайди.

Асарда қадимий туркий сўзлар ҳам ишлатилган бўлиб, улар сони атиги бир нечтадир. Масалан, *илайи* (олди, ёни), *асру* (кўп), *усрук*, *ўтру* (рўпара), *учур* (давр, замон, пайт), *тегру* (...гача) кабилар.

Қўлёмалар (табиийки, илмий-танқидий нашрда ҳам)да *ўлдирди* ва *ўтурди* сўзлари бир хил кўриниш – “ўлтурди” шаклида берилган бўлиб, табдил матнида уларни “ўлдурди” ва “ўтирди, ўтурди” кўринишида айри-айри ҳолда бердик.

Ишимиз жараёнида “Фирдавсу-л-иқбол”нинг мавжуд қўлёзма нусхалари билан Ю.Брегель нашрини солиштириш ҳам амалга ошиб, мазкур нашрдаги талай чалкашликлар аниқланди. Масалан, нашрда асар аслидаги “нишоло” (ширинлик) сўзи “зи шоло” ва “ри шоло”, “сирпилиб” эса “сир билиб”, “ер” бўлса “бир”, “такомиший” (от чоптириб қувлаш) маъно бермайдиган “никомиший” шаклларида ҳавола этилган ва бундай ўринлар анчагина учрайди.

Ўзбек тилидаги қўлёзма нусхаларни нашрга тайёрлашнинг қийин томонларидан бири шундаки, хаттотлар “а” қисқа унлиси сўз охирида келган ҳолатларда уни имло қоида-сига бўйсунган ҳолда “о” чўзиқ унлисини ифодаловчи шаклда берадилар. Чунки шундай қилинмаса, “а” қисқа унлисини ифодалаган ҳарф сўз охирида “ҳ” бўлиб ўқилади, масалан, “анга” - “ангаҳ”, “сенга” эса “сенгаҳ”, “яна” – “янаҳ”, “дема” - “демаҳ”, “танга” – “тангаҳ” бўлиб. Шу сабабли анга, менга, сенга, дема каби сўзлар “анго”, “манго”, “санго”, “демо”, “танго” шакллари касб этган ҳолатда келади. Табиийки, “Фирдавсу-л-иқбол” қўлёзмаларида ҳам шу аҳвол мавжуд бўлиб, биз уларни гоҳида котиблар ёзган асл шаклда, гоҳида эса ҳозирги ўзбек тили талаффузи асосида бердик. Чунки кирилл алифбосида бунинг хавfli жойи йўқ, ўқувчи ҳам товушларнинг эски ёзувда ифодаланган шакли билан танишади, ҳам уларни ҳақиқий ҳолатида ўқийди.

Асар 2010 йилда профессор С.Рўзимбоев, Н.Жумахўжа ҳамда шарқшунос А.Аҳмедовлар томонидан биз фойдаланган илмий-танқидий нашр асосида тайёрланиб, чоп қилинган эди. “Фирдавсу-л-иқбол”нинг ушбу қайта нашри моҳиятан ҳар иккала нашрнинг энг ютуқли жиҳатларини ўзида акс эттиради. Ўрни билан мазкур нашр ижобий жиҳатларидан фойдаланилди.

Ноширлар мазкур асарни қайта нашрга тайёрлашда яқиндан ёрдам берган тақризчилар, муҳаррирлар, нашриёт ходимларига, хусусан, Хоразм Маъмун академияси “Қадимий ёзма ноёб қўлёзма ва манбаларни тадқиқ қилиш, уларнинг рақамлаштирилган библиотекасини яратиш” амалий лойиҳаси раҳбари А.Ўрозбоевга ўз миннатдорчиликларини изҳор этадилар.

Исмоил Бекчонов,
филология фанлари номзоди, доцент
Нетьматжон Полвонов,
тарих фанлари номзоди, доцент

ШЕРМУҲАММАД АВАЗБИЙ МИРОБ ЎҒЛИ МУНИС

МУҲАММАД РИЗО ЭРНИЁЗБЕК ЎҒЛИ ОГАҲИЙ

ФИРДАВСУ-Л-ИҚБОЛ

1-КИТОБ

(БАХТ-САОДАТ ЖАННАТИ)

Мундарижоти феҳристий

[Дебоча]

Муқаддима. Баъзи махсусоти олийхоқоний зикридаким, осори иқболи соҳибқироний эрди.

Аввалги боб. Ҳазрат Одам алайҳиссалом ижодидин Нух алайҳиссалом авлодиғача мазкур бўлди.

Иккиланчи боб. Ёфасдин Қўнгрот уруқининг зикригача.

Учунчи боб. Қурлос авлодидан подшоҳлиқ мартабасиға етганлар зикридаким, сўнгги Абулғозийхон ибн Ёдгорхондурким, они ҳазрат соҳибқироний маъзул қилиб, салтанат тахтиға ўз жулуси майманатмаънуси била зийнат берди.

Аввалги қисм. Бурта Жунаҳдин Чингизхонғача қилилур.

Иккинчи қисм. Чингизхондин Бердибекхонғача мазкур бўлур ва Жўжи элининг ўзбак лақаб топғани шарҳ топар.

Учинчи қисм. Жўжи ибн Чингизхоннинг бешланчи ўғли Шайбонхоннинг наслидин Хоразм мамоликида салтанат қилганлар зикрида.

Тўртинчи боб. Ҳазрат подшоҳ соҳибқироннинг обойи киром ва аждоди зулэхтиромининг зикридаким, ҳар қайси бир ахтари тобондур аморат буржида ва ҳар бири бир гуҳари рахшондур асолат дуржида.

Қолжидойхондин амир Эш Муҳаммадбийғача.

Муҳаммад Амин иноқ.

Авазбий иноқ.

Бешинчи боб. Жаноб салтанат маоб ва ҳазрат хилофат интисобларнинг насойими баҳори воқеъот ва равоиҳи рабиъи футухотларининг гулафшонлиғи била рашки гулистон ва ғайрати ризвондурким, ҳоло ул бири мамолики уқбода маснаднишини боргоҳи раҳмат ва оромгузини авранги мағфиратдур.

Аввалги фасл. Ҳазрат подшоҳи жамшидҷоҳ, хуршидқулоҳ, ғуфронпаноҳ, раҳматҷойгоҳ, қудувату-л-хавоқин, зубдату-л-салотин, жалолу-д-давлати вад-дин Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тағаммадаллоҳу биғуфрониҳининг зикри жамил ва

васфи жалили хуршидкулоҳ¹, ғуфронпаноҳ², раҳматжойгоҳ, қудват³ у-л-хавоқин⁴, зубдат⁵ у-с-салотин⁶, жалолу-д-давлати ва-д-дин⁷ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тағаммадуллоҳу биғуфрониҳи⁸ нинг зикри жамил ва васфи жалили.

Иккинчи фасл. Ҳазрат подшоҳи соҳибқирон ва султони гардунтавон⁹ нинг вилодат¹⁰ и хумоюн¹¹ идин бу рисолайи саодат-мақола итмом¹² иғача ҳар вақоеъ ва футухотеким, асар¹³ и давлати султоний ва иқболи соҳибқиронийдин вуқуъ¹⁴ топмиш ва вуқуъ топғусидур, зикр қилилур.

Аввалғи қисм. Ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг айёми вилодатидин ҳангоми аморатиғача вақоеъи касиру-л-бадоеъ¹⁵ идин шаммае¹⁶ баён силк¹⁷ иға чекилур.

Иккинчи қисм. Ҳазрат подшоҳ соҳибқироннинг овон¹⁸ и аморатидин замони хилофатиғача футухоти касир¹⁹ у-л-воқеъоти силки тақрир²⁰ ва самт²¹ и таҳрир²² ға кирулур.

Учунчи қисм. Ҳазрат султони Сулаймон²³ маконнинг ибтидои салтанатидин бу китоби майманатинтисоб²⁴ итмоми-ғача ул ҳазратдин ҳар вақоеъи касиру-л-бадоеъким, вуқуъ топибдур, таҳрир силкига киюрулур.

Жулусининг биринчи йили.

¹ Хуршидкулоҳ – куёшдек бош кийим, яъни олтин тож кийган.

² Ғуфронпаноҳ – Худо раҳмат қилган.

³ Қудват – раҳбарлик.

⁴ Хавоқин – хоқонлар.

⁵ Зубда – қаймоқ; бу ерда бошлиқ маъносида.

⁶ Салотин – султонлар.

⁷ Давлат ва дин шавкати (яъни, шу иккаласига ривож берган киши.)

⁸ Оллоҳ ўзининг кечирими билан ёпинтирсин.

⁹ Гардунтавон – осмон даражали; тақдирдек қудратли.

¹⁰ Валодат, вилодат – туғилиш.

¹¹ Хумоюн – бахтли.

¹² Итмом – тугалланиш.

¹³ Асар – аломат, белги.

¹⁴ Вуқуъ – юзага чиқиш, рўй бериш.

¹⁵ Воқеоти касир ал-бадоеъ – ниҳоятда нодир воқеалар.

¹⁶ Шаммае – бирор қисм, қайсидир бўлак.

¹⁷ Силк – чизик, қатор; ип.

¹⁸ Овон – давр.

¹⁹ Касир – кўп.

²⁰ Тақрир – баён.

²¹ Самт (аслида: самот) – чизик, қатор.

²² Таҳрир – ёзув.

²³ Сулаймон – Сулаймон алайҳиссалом кўзда тутилмоқда.

²⁴ Майманатинтисоб – бахтга уланган (бахтли).

Жулусининг иккинчи йили.
Жулусининг учунчи йили.
Жулусининг тўртунчи йили.
Жулусининг бешинчи йили.
Жулусининг олтинчи йили.
Жулусининг еттинчи йили.
Жулусининг саккизинчи йили.
Жулусининг тўққузинчи йили.
Жулусининг ўнунчи йили.
Жулусининг ўн бирланчи йили.
Жулусининг ўн иккинчи йили.
Жулусининг ўн учинчи йили.
Жулусининг ўн тўртинчи йили.
Жулусининг ўн бешинчи йили.
Жулусининг ўн олтинчи йили.
Жулусининг ўн еттинчи йили.
Жулусининг ўн саккизинчи йили.
Жулусининг ўн тўққузинчи йили.
Жулусининг йигирмаланчи йили.

БИСМИЛЛОҲИР-РАҲМОНИР-РАҲИМ

Олиймакон султонларнинг дабдабаи ҳашамати ва гардунтавон хоқонларнинг кавкаба¹и давлати ул подшоҳи алалитлок²нинг куллуғи билан интизом топарким, олами носут³анинг боргоҳи салтанати оллида бир қазо⁴и муҳаққар⁵дур ва фазои малакут даргоҳи азамат⁶идин бир сахни муқассар⁷. Худус⁸у қидам⁹икки гавҳари носуфта¹⁰дур иродат¹¹и уммонидин, уммонидин, вужуду адам¹²икки ғунчай навшукуфта¹³санъат¹⁴и гулистонидин. Маъмураи кавну макон¹⁵зобита¹⁶и қудратидин мазбут¹⁷, олами арвоҳ ва абдон¹⁸робита¹⁹и ҳикматидин марбут²⁰,

ҚИТЪА:

Зиҳи²¹ сонё²²и ким, ямм²³и сунъида,
Фалак бир жаноб²⁴нигунсор²⁵эрур.
Нужуму қуёш нақшин онда чекиб,

¹ Кавкаба – улуғворлик, шон-шавкат.

² Алал итлок – мутлак, бутунлай.

³ Носут – моддий олам.

⁴ Қазо – мақом, ўрин.

⁵ Муҳаққар – кичик, арзимас.

⁶ Азамат – буюклик.

⁷ Муқассар – қусурли, айбли; кичик, калта, қисқа.

⁸ Худус – янгилик.

⁹ Қидам – қадимги, илгари рўй берган.

¹⁰ Гавҳари носуфта – тешилмаган, яъни ишлатилмаган гавҳар.

¹¹ Иродат – ирода, қарор; яратиш, вужудга келтириш.

¹² Вужуду адам – борлик ва йўклик.

¹³ Навшукуфта – янги очилган.

¹⁴ Санъат – яратиш.

¹⁵ Маъмураи кавну макон – ер юзи.

¹⁶ Зобита – тартиб, қонун.

¹⁷ Мазбут – тартиб-интизом топган.

¹⁸ Олами арвоҳ ва абдон – руҳий ва моддий олам.

¹⁹ Робита – боғланиш.

²⁰ Марбут – боғланган, алоқадор.

²¹ Зиҳи – яшасин, офарин. (баъзида киноя ўрнида – офарин-ей!)

²² Сонё /сонё – яратувчи.

²³ Ямм – денгиз, уммон.

²⁴ Жаноб – томон.

²⁵ Нигунсор – тўнтарилган, ағдарилган.

Туну кун алардин падидор¹ эрур.

Вожибу-л-вужуд² еким, вужуди лоязолий бидоят³ ва ниҳоят либосидин муарро⁴ дур ва зоти бемисоли назиру ширкат⁵ иснод⁶ идин мубарро⁷,

Байт:

Бемисолеки, бидоят йўқ анга,
Бешарикеки, ниҳоят йўқ анга.

Қодиреким, қудрати комиласи била адами дарёи бекарон⁸ идин жавоҳири вужудким, иборати мавжудотдиндур, соҳили зуҳур⁹ ға чиқарур ва мавжудот корвонидин манозили фукдон¹⁰ ғаким, муроди адам саҳросидур, бошқарур.

Қитъа:

Кўр камоли қудрати Ҳакким, зулол¹¹ и хушгувор¹²,
Тийра¹³ тупроқу қаро тошдин намоён айлади.
Сув уза туфроқ бинои сустини таъмир этиб,
Ул бино узра фалак қасрини гардон¹⁴ айлади.
Туғдуруб фарзанд гардун маҳд¹⁵ и туфроқ батн¹⁶ идин,

¹ Падидор – кўриниш.

² Вожиб ал-вужуд – мангу, абадий, ўлмас.

³ Бидоят – бошланиш.

⁴ Муарро – яланғоч, эга бўлмаган.

⁵ Ўхшашлик ва шериклик.

⁶ Иснод – нисбат бериш.

⁷ Мубарро – озод, қутулган.

⁸ Бекарон – чексиз, ҳадду чегарасиз, қирғоқсиз.

⁹ Зуҳур – кўриниш, пайдолик.

¹⁰ Фукдон – йўқлик.

¹¹ Зулол – тиниқ сув.

¹² Хушгувор – тотли, мазали.

¹³ Тийра – қора.

¹⁴ Гардон – айланувчи.

¹⁵ Маҳд – бешик.

¹⁶ Батн – қорин, кон.

Равзаи хулд¹и барин² мулкида султон айлади.
Гаҳ куёшни жилвагар айлаб сипехр³ айвонида,
Гоҳ они пардаи хок ичра пинҳон айлади.
Тўлдуруб шабнам кўзин ашк⁴и ҳавои ишқ ила
Ғунча оғзин кўргач ул ҳолатни хандон айлади.
Бир-бир азод⁵и аносир⁶ни мувофиқ айлабон,
Тан аро таркиб берди, Муниси жон айлади.

Ҳакимеким, ҳикмати болиға⁷си била фалаки буқаламун⁸нинг
буқаламун⁸нинг ложувардгун айвони бесутунин⁹ офтоби
жаҳонтоб¹⁰ шамса¹¹си ва кавокиби савобит ва сайёр¹² куббаси
била музайян қилди. Ва ернинг тийра туфроқин рашаҳоти саҳоб¹³
иноятидин бахраманд этиб, гулу райҳон нашъу-намоси била
гулшан.

Рубоий:

Ҳикмат асарин улки, ҳувайдо қилди,
Бир лаҳзада юз нақшни пайдо қилди.
Ҳар нақше тасаввуротидин ожиз этиб,
Инсонун малак ақлини шайдо қилди.

Иродати беиллати “ерда бузғунчилик қиладиган¹⁴”
хокнишин¹⁵ин лутфи вофир¹⁶ ва карами мутақосир¹⁷ била “ер
юзида ўзимга халифа – ўринбосар қиламан”¹⁸ маснад¹⁹и
хилофат²⁰иға мутамаккин²¹ қилди. “Ва покларгина энг яхшилар

¹ Хулд – жаннат.

² Барин – энг юқори.

³ Сипехр – осмон.

⁴ Ашк – кўз ёши.

⁵ Азод (зид) – қарама-қарши.

⁶ Аносир (унсур) – элементлар. (Метафизиклар ақидасича инсон ташкил топган унсурлар – тупрок, сув, ҳаво, ўт-олов).

⁷ Болиға – етуклик.

⁸ Буқаламун – хамелеон; ўзгарувчан.

⁹ Бесутун – устунсиз.

¹⁰ Жаҳонтоб – жаҳонни ёритувчи.

¹¹ Шамса – куёш тасвири.

¹² Кавокиби савобит ва сайёр – собит турувчи ва кезувчи осмон жисмлари (планеталар).

¹³ Рашаҳоти саҳоб – булут томчилари.

¹⁴ Қуръони карим, 2 : 30.

¹⁵ Хокнишин – тупроқдан ясалган; тубан, аянчли, чорасиз.

¹⁶ Вофир – етарли даражада, мўл-кўл.

¹⁷ Мутақосир – ҳаддан кўп.

¹⁸ Қуръони карим, 2: 30.

¹⁹ Маснад – ўриндиқ, тахт.

²⁰ Хилофат – халифалик, подшоҳлик.

²¹ Мутамаккин – ўтирувчи, макон топган.

олдида туради” мақбулин камоли истиғно¹ ва ғояти жалолият² била “Энди жаннатдан чиқ, сен менинг даргоҳимдан қувилгансан³” хоки мазаллат⁴ида сокин этти. Ва инсон аснофи⁵ға аснофи⁵ға “биз Одам фарзандларини азиз-мукаррам қилдик⁶” ташриф⁷и каромати била мумтоз⁸лик берди.

Атроф ва акноф⁹и рубъи маскун¹⁰ тасарруфи била аларнинг ливо¹¹и давлатиға сарафрозлик еткурди. Одил подшоҳлар торақ¹²и давлатин жаҳонкушойлик¹³ иклили мурассаъ¹⁴и ила зурват¹⁵ у-л-икбол¹⁶дин ўткарди ва пурдил¹⁷ мужоҳид¹⁸лар тиг¹⁹и шижоатин бозу²⁰и нусрат²¹ қуввати била зафар ниём²²идин чиқарди.

Қитъа:

На қилса Тангри вожибдур кишига айламак таслим²³,
Ки тортар куфрга қилмоқ анга чуну-чаро²⁴ зоҳир.
На инсон ҳикматин англари, на фаҳм айлар малак сунъ²⁵ин,
Зиҳи²⁶ Холик, зиҳи Сонеъ, зиҳи Султон, зиҳи Қодир.

¹ Истиғно – эҳтиёжсизлик.

² Жалолият – буюклик.

³ Қуръони карим, 15: 34; 28: 77.

⁴ Мазиллат – тубанлик.

⁵ Асноф – тоифа.

⁶ Қуръони карим, 17:70.

⁷ Ташриф – шараф.

⁸ Мумтоз – устун.

⁹ Акноф (канф) – томон.

¹⁰ Рубъи маскун – ер юзининг инсонлар яшайдиган обод қисми.

¹¹ Ливо – байроқ.

¹² Торақ – дубулға, тож.

¹³ Жаҳонкушойлик – юрт олиш, фатҳ этиш, яъни мамлакатларни эгаллаш.-кушой – очувчи.

¹⁴ Эклили (иклил) мурассаъ – қимматбаҳо тошлар билан безатилган (мурассаъ) тож.

¹⁵ Зурва, зурват –энг юксак чўққи.

¹⁶ Иқбол – бахту-саодат.

¹⁷ Пурдил – довьюрак.

¹⁸ Мужоҳид – курашувчи.

¹⁹ Тег – қилич.

²⁰ Бозу – биллак.

²¹ Нусрат – ғалаба.

²² Ниём – қин, ғилоф.

²³ Таслим – итоат, бажариш.

²⁴ Чуну чаро – баҳс; (Чуну чаросиз итоат этиш – ҳеч гапсиз бўйсунуш)

²⁵ Сунъ – яратувчилик.

²⁶ Зиҳи – яшасин, олқиш, офарин.

Арзи мунча маснуъот ва махлуқот изҳоридин жамол зуҳурига мазохир¹ тиламакдур, кайфияти ишқ ва моҳияти ҳуснни зоҳир истамак.

Маснавий:

Агар ишқ, агар ҳусн зоҳир дурур,
Ғараз – ўзи, ашё – мазохир дурур.
Йўқ эрса бу ким эътиборот эрур,
Адамдур бори, боқий ул зот эрур.

“Одам фарзандларини азиз ва мукаррам қилдик”².

Муножот: Илоҳо, кўнглум кўзгусиким, ашғолот³ и беҳуда ғуборидин тийра ва музалламдур, фуюзоти илоҳий⁴ сайқали била била мусаффо қил. Ва нотик⁵ им тўтисиким, мақолоти хашволуда⁶ хашволуда⁶ хужумидин алкан ва абкам⁷ дур, футухот⁸ и номутаноҳий⁹ шукри била гўё қил. Бу даъвои маҳолғаким¹⁰, қалам сурубмен, сармояи ҳусул¹¹ ин қабза¹² и имконға киюр ва бу саҳрои бекаронғаким, қадам урубмен, масолик¹³ ибтидосин манозили поёнға еткур. Ҳар маъни шоҳид¹⁴ иғаким, либоси алфоз ва иборот била зийнат берурмен, марғуб¹⁵ и хосу авом эт ва нукуш¹⁶ и муҳаббатин сафоих¹⁷ и замоир¹⁸ ва саҳоифи қулуб¹⁹ да бит.

Рубоий:

Ё раб, тилима каломи хуш жорий қил,

¹ Мазохир (мазҳар) – белгилар.

² Қуръони карим, 17: 70.

³ Ашғолот – ахлат.

⁴ Фуюзоти илоҳий – илоҳдан келувчи файзу баракат.

⁵ Нотик – гапирувчи. Бу ерда тил, сўз маъносида.

⁶ Хашволуда – хас-хашакли.

⁷ Алкан ва абкам – соқов ва лол.

⁸ Футухот – файз.

⁹ Номутаноҳий – чексиз, бепоён.

¹⁰ Даъвои маҳол – қийин иш.

¹¹ Ҳусул – қўлга кирган нарсалар: ҳосил, ютуқ.

¹² Қабза – ҳовуч, мушт, қўл.

¹³ Масолик – йўллар.

¹⁴ Шоҳид – суюкли ёр; “Шоҳид” сўзида ҳам гўзал келинчак ва ҳам суюкли куёв (ошиқ, талабгор) кўзда тутилади. Шу сабабли Огаҳийнинг “Шоҳиду-л- иқбол” асари номи “Бахт-иқболга талабгор” маъносида келган.

¹⁵ Марғуб – ёқимли.

¹⁶ Нукуш – нақшлар.

¹⁷ Сафоих (бир.: сафҳа) – бет, юз, юза, сатҳ.

¹⁸ Замоир (бир.: замир) – қалб, юрак.

¹⁹ Қулуб (бир.: қалб) – қалблар.

Маъни гуҳарини килк¹им ийсор²и қил.
Ҳар сўзки, саҳифа узра таҳрир этсам,
Кўрган киши кўнглини гирифтори қил.

Хусусан, ҳазрати подшоҳи халладаллоҳу мулкаҳу³ равза-
тазйин мажлисиғақим, сифоти фархундаоёт⁴и била бу мухтасар⁵
машҳун⁶дур, маймун⁷ қил ва султони Жамжоҳ домат давлатуху⁸
давлатуху⁸ фирдавсойин⁹ анжуманиғақим, авсофи
хужастасимот¹⁰и била бу рисолаи ширинмазмундир, хумоюн
этгил.

Байт:

Муборак қил шаҳаншоҳи жаҳонға,
Хумоюн ҳазрати соҳибқиронға.

Бихурмати-н-набийи ва олиҳи-л-амжод.

Наът: Дуруд¹¹и номаъдуд¹² ул маҳбуб оқибатмаҳмудға¹³ ким,
“[Эй Муҳаммад] Биз Сизни барча оламларга раҳмат қилиб
йибордик¹⁴” оятидур, анинг шаънида нозил, “агар Сен бўлмасанг
олам яралмас эди” мидҳат¹⁵ идур, анинг тавсифиға шомил. Кўзи
“ўнгу-сўлга оғмади”¹⁶ сурмасидин равшан, юзи “Қуёш ва унинг
ёғдусига қасам¹⁷” ғоза¹⁸ сидин музайян, “мен Аллоҳ билан”
боргоҳининг султони, “икки камон оралиғида яқин¹⁹”
майдонининг шўхжавлони.

Маснавий:

Ҳақ асрориға маҳрам, хос эрур,
Муҳити рисолатда ғаввос эрур.

¹ Килк – қалам.

² Ийсор – бағишлаш.

³ Мулкини мангу қил.

⁴ Фархундаоёт – бахт аломатли.

⁵ “Бу мухтасар” деганда ушбу асар кўзда тутилмоқда.

⁶ Машҳун – тўла, лиммо-лим.

⁷ Меймун – бахтиёр, мақбул.

⁸ Давлати абадий бўлсин.

⁹ Фирдавсойин – жаннатдек тартиб топган. – Ойин – қонун, қоида, тартиб-интизом.

¹⁰ Хўжастасимот – бахтиёр кўринишли.

¹¹ Дуруд – салом, олқиш.

¹² Номаъдуд – сон-саноксиз.

¹³ Оқибатмаҳмуд – олқиш ва мақтов билан яқунланувчи.

¹⁴ Қуръони карим, 21 : 107.

¹⁵ Мидҳат – мақтовли, олқишли.

¹⁶ Қуръони карим, 53 : 17.

¹⁷ Қуръони карим, 91 : 1.

¹⁸ Ғоза – сурма.

¹⁹ Қуръони карим, 53 : 9.

Русул хайли-ю анбиё ичра шоҳ,
Қаю шоҳ, шоҳи малоиксипоҳ.
Муборак нигинида фархунда ном,
Ёзилган “Муҳаммад алайҳиссалом”.

Ул ҳазратнинг нури комилу-с-сурури махлуқот фитрат¹ининг фитрат¹ининг мабдаъ²идурким, “Аллоҳ дастлаб нуримни яратди³” фаҳво⁴сидин маълум бўлур ва силсилаи рисолати шароийа⁵ даъватининг зуҳуриға мунтаҳий⁶дурким, “У Аллоҳнинг Аллоҳнинг пайғамбари ва пайғамбарларнинг сўнггисидир⁷” муқтазо⁸сидин мафхум қилилур. Зоти хужастасифоти мукавванот⁹ гулистонининг сарсабз¹⁰лиқиға боисдур, вужуди зижуд¹¹и раҳмат мазраъ¹²си-нинг маҳсулотига ҳорис¹³.

Қитъа:

Бу на соҳиб манзилатдурким, туфайли зотий¹⁴ дур,
Булбашар¹⁵ ким, оллида бўлди малоик саждагар.
Аҳли олам сари бир раҳмат дурур қилган нузул,
Ул сифатким, зиндадил¹⁶ лар шаъниға файзи саҳар.

Синон¹⁷и жонситон¹⁸и ваҳмидин куффори нофаржом¹⁹
мубориз²⁰ларининг шижоатасар жигарлари захмгин ва тиғи
хунфишони бийм²¹идин убда²²и асном²³ баҳодирларининг

¹ Фитрат – зот.

² Мабда – бошланиш нуқтаси.

³ Ҳадис.

⁴ Фаҳво – маъно, мазмун.

⁵ Шароийа (бир: шариат) – шариатлар.

⁶ Мунтаҳий – якун, ниҳояланиш.

⁷ Қуръони карим, 33 : 40.

⁸ Муқтазо – мувофиқ, кўра, бўйича.

⁹ Мукавванот – яралиш.

¹⁰ Сарсабз – гуллаб-яшнаган.

¹¹ Зижуд – саховатли.

¹² Мазраъ – дала, экинзор.

¹³ Ҳорис – (илмий-танқидий матнда бу арабча сўз “сэ” ҳарфи билан берилган ва у ҳолда “деҳқон” маъносини беради. Агар у “син” билан берилса “кўриқловчи”ни билдиради.)

¹⁴ Туфайли зотий – зотан яратилган.

¹⁵ Булбашар – башарият отаси.

¹⁶ Зиндадил – Оллоҳ ёди билан хушвақт кишилар.

¹⁷ Синон – найза.

¹⁸ Жонситон – жон олувчи.

¹⁹ Нофаржом – бахтсиз.

²⁰ Мубориз – курашчи.

²¹ Бийм – кўркув.

²² Убда – сиғинувчи, топинувчи.

²³ Асном – санамлар, бутлар.

тахаввур¹ парвар бағирлари хунин, жаҳон хористон² и баҳори ҳидоятининг руҳафзо насими ғунчагушойлиқидин гулшан ва замон шабистони чироғи шариатининг оламафрўз³ шуъласи партаворой⁴ лиқидин равшан.

Маснавий:

Бўлуб қаҳридин куфр эли хавфнок,
Онингдекки, хайли шайётин ҳалок.
Бўлуб меҳридин аҳли дин сарбаланд,
Нечукким, гуруҳи малак аржуманд.

“Мен фасохатлироқман⁵” гуҳари бирла фусаҳо⁶ афсар⁷ иға зевар эркани маълум ва қуёшлиғиға бурҳон⁸. “Асҳобий кан-нужум” сайри ломакониға пайваст, кўшиш⁹ и бахшишға ҳамдаст. Сунбулосо¹⁰ зулфидин лайлатулқадр бир тори мушкин. Ангуштнамо¹¹ мўъжизотидин шаққулқамар¹² бир далили ҳайратофарин¹³.

Назм:

Эй, арш буржи хонақаҳинг ичра минбаре,
В-эй, лавҳ лавҳи ҳикматинг илкида дафтаре.
Ҳам руҳ шамъи рўйингга парвонае эзур,
Ҳам Жабрайилдур ҳарамингга кабутаре.
Эл бўлса ул дамеки, шафоат майиға маст,
Ул зумра ичра қил менга ҳам лутф соғаре.

Аллоҳумма салли ало Муҳаммадин абдика ва расулика–на-набиййи–л–уммиййи–л–арабиййи–саййиди–с–содиқ ва ало оли Муҳаммад ва борик ва–саллим алайҳим.

¹ Таҳаввур – қўркмас, довюрақ.

² Хористон – тиканзор, чакалакзор.

³ Оламафрўз – жаҳонни ёритувчи; – афрўз – ёритувчи.

⁴ Партаворой – нур билан безовчи.; - орой – безак берувчи.

⁵ Ислом пайғамбарининг Куръони карим тили бобидаги таъналарга “мен араб сўзамолларидан фасохатлироқ (чечанроқ)ман” деган сўзларига ишора. (Ю.Брегель нашрида бу ҳадисга нотўғри равишда Куръони карим, 28-сурасининг 34-ояти нисбат берилган.)

⁶ Фусаҳо – фасихлар, яъни чиройли сўз айтувчилар.

⁷ Афсар – тож.

⁸ Бурҳон – далил, ҳужжат.

⁹ Кўшиш – ҳаракат, интилиш.

¹⁰ Сунбулосо – сунбулга ўхшаш.; - осо – ўхшаш, каби.

¹¹ Ангуштнамо – нодир, оз.

¹² Шаққилқамар – ойни иккига бўлиш (расули акрам мўъжизаларидан бирига ишора)

¹³ Ҳайратофарин – ҳайрат яратувчи.; -Офарин – яратувчи.

Баъд. Ва куллу зарратин алфа алфа маррат маноқиб мутаъоқиб
ул тўрт имомғаким, хилофат дуржининг рахшанда гавҳаридурлар
ва имомат буржининг дурахшанда ахтари. Ҳар соҳиби давлатеким,
алар муҳаббатин дуррату-т-тож¹ қилди, надомат туфроқин бошға
сочмоқ ибтило²сидин айрилди ва ҳар зи-басорат³еким, алар
дўстлиқи била кўнгул кўзин ёрутди, ҳасрат ғуборидин хийрачашм
ва тийрадил бўлмоқ балосидин Тангри омон тутди.

Байт:

Ҳар кимки, бу тўрт бириға мункирдур,
Иймониға куфр пардаси сотир⁴ дур.

Манқабат: Ниёбат⁵ маърака⁶сининг шўхжавлони, риёсат
маҳкамасининг нофизи фармони⁷, асҳоби яқин⁸ афзали, арбоби
дин акмали, “фақат иккови ғорда эди⁹” оятининг сабаби нузули,
Тангри ва расулнинг муқарриб¹⁰ ва мақбули, аъни аврангзеби
дорулхилофа, амиру-л-мўъминин Абу Бакр ибн Аби Қаҳофа
разилуллоҳи анху.

Қитъа:

Худовандеки, миллатға бериб зайн¹¹,
Эрур ҳукмидин анинг дин низоми.
Ўтирғандек Қамар Кун манзилида¹²,
Рисолат шоҳининг қойиммақоми¹³.
Камоли сидқдин Сиддиқи акбар,
Нигини даҳр аро фархунда номи.

Манқабат: Куфри беҳуда размлариға сиёсат майдонининг
маъракаорой¹⁴идин хужаста базмлариға иноят базл¹⁵ининг
ҳазинакушойи, шариат айвонининг хованди¹⁶, адолат девонининг

¹ Тождаги дур.

² Ибтило – мубтало бўлиш; бало, офатга йўлиқиш.

³ Зибасорат – кўрар кўзликлар, басират аҳли.

⁴ Сотир – яширин.

⁵ Ниёбат – ўринбосарлик, ноиблик.

⁶ Маърака – йиғин.

⁷ Нофизи фармон – буйруғи сўзсиз бажарилувчи мақомидаги шахс, фармон чиқарув.

⁸ Яқин – ишонч.

⁹ Қуръони карим, 9 : 40.

¹⁰ Муқарриб – яқин.

¹¹ Зайн – зийнат; саранжом-саришталик, тартибу назм.

¹² Бурж бўйича Ойнинг Куёш ўрнида туриши кўзда тутилмоқда.

¹³ Қойим мақом – ўринбосар.

¹⁴ Маъракаорой – йиғинни безовчи.

¹⁵ Базл – сахийлик, саховат.

¹⁶ Хованд /худованд – хўжайин, бошлиқ, худованди эгам.

худованди, Араб мулкининг сабаби тафоҳури¹, Ажам ҳуккомининг мужиби тақассури², аъни ҳазрат хилофатмаоб амиру-л-мўъминин Умар ибн ал-Хаттоб разиаллоҳу анҳу.

Қитъа:

Шаҳеким, тортибон тиғи шижоат,
Арабдин то Ажам қилди мусаххар.
Имомат баҳрининг дурри яtimi,
Топиб андин адолат тожи зевар.
Қилиб кўб фарқ амру-наҳий ичра,
Эрур форук³ аъзамликда ашҳар⁴.

Манқабат: Ҳилм жавоҳирининг кони, ҳаё гулбун⁵ининг гулистони, каломи мўъжазнизомнинг жомеъи⁶, куфру нифоқ русумининг монeъи, қурайш қабоилининг иззатмаоби, бани Уммия тавоифининг фархундаалқоби⁷, аъни ҳабибу-р-раҳмон амиру-л-мўъминин Усмон ибн Аффон разиаллоҳу анҳу.

Қитъа:

Шаҳаншоҳеки, келди зоти онинг
Асоси салтанатға рукни солис⁸.
Мушарраф бўлди зу-н-нурийнликға⁹
Бўлуб Аҳмад икки дуриға ворис.

Манқабат: Илм дарёсининг ғаввоси, тавҳид¹⁰ ҳарамининг маҳрами хоси, шижоат беша¹¹сининг ғурранда¹² шери, жалодат маъракасининг шаҳсувор далер¹³и, фақр мулкининг соҳиби нигини, ҳиммат тахтининг мураббаънишин¹⁴и, аъни Асадуллоҳу -л-ғолиб амир ал-мўъминин Али ибн Аби Толиб карамаллоҳу важҳаҳу¹⁵.

¹ Мафохир – фаҳри.

² Тақассур – ардоқли.

³ Форук – доно; Ҳазрат Умарнинг лақаби.

⁴ Ашҳар – энг таниқли, машҳур.

⁵ Гулбун – гул ниҳоли.

⁶ Жомеъи – бирор нарсани ўзида йиққан. Тўпловчи.

⁷ Фархундаалқоб – бахтиёр исмли.

⁸ Рукни солис – учинчи устун.

⁹ Муҳаммад алайҳиссаломнинг икки қизига уйланганига ишора.

¹⁰ Тавҳид – яккаҳудолик.

¹¹ Беша – ўрмон, тўқайзор.

¹² Ғурранда – даҳшатли.

¹³ Маърака – майдон. Шаҳсувор – чавандоз. Далер – ботир, жасур.

¹⁴ Мураббаънишин – чордана қуриб ўтирган.

¹⁵ Карамуллоҳи важҳ – “Оллоҳ юзингни азиз қилсин”, пайғамбарнинг ҳазрат Алига ҳеч бир жангда уруш майдонидан юз ўгирмагани учун қилган дуо-истаги.

Қитъа:

Паямбар бирла онинг иттиҳоди
Нечукким, жону таннинг иттисоли.
Тонг эрмас, Муртазоға бўлса машҳур,
Ки бордур иртизо¹ ичра камоли.

Ризвонуллоҳу таъоло алайҳим ажмаъийн.

Аммо баъд. Бу ибороти маъниоро² ҳуруфининг роқими ва бу бу жавоҳири гаронбаҳо³ уқуд⁴ининг нозим⁵и, хилофат мулозимларининг дуогуйи, салтанат давлатининг бақожуй⁶и, маломат ғамхонасининг садрнишини⁷, надомат кошонасининг узлатгузин⁸и, аҳқарул-ибоди-л-малики-л-ваҳҳоб⁹ Шер Муҳаммад Муҳаммад ал-мулаққабу би-л-Мунис ибн амир Аваз бий мироб¹⁰ ғафараллоҳу таъоло саййиъоти аъмолиҳи ва тажавваза ған содироти афъолиҳи мундоқ арз қилурким, кичиклик овони ва йигитлик унфувон¹¹иким, ҳаёт оламининг навбаҳори ва умр навбаҳорининг айёми хужастаосор¹²идур, ул фасл ҳавоси ва бу мавсум тақозоси била бепарволиғ бодия¹³сида жунунтоз эрдим ва жаҳолат маъракасида арбадабоз¹⁴, бошимда ишрат ҳавоси вофир эрди, кўнглумда нишот¹⁵ савдоси мутақосир,

Байт:

Тараб¹⁶ орзу қилмоқимдин на суд,
Ки чун орзу тутмос эрса вужуд,
гоҳ арозил¹⁷ мухолитат¹идин хотирим ғампарвар эрди ва авбош муволифат²идин замирим мукаддар³, гоҳ уламо хизматидин сарбаланд эрдим ва фузало суҳбатидин баҳраманд.

¹ Иртизо – қониқиш.

² Оро – безовчи.

³ Гаронбаҳо – қимматбаҳо.

⁴ Уқуд (бир.: ақд) – тизим, тизма.

⁵ Нозим – тартибга солувчи; бу ерда бир тизимга тузувчи.

⁶ Бақожуй – мангулик изловчи.

⁷ Садрнишин – қалб, яъни тўрда ўтирувчи.; - нишин – ўтирувчи.

⁸ Узлатгузин – бир бурчакни ихтиёр этган.; - гузин – танловчи, ихтиёр этувчи.

⁹ Саховатли подшоҳ (Оллоҳ)га ибодат қилувчиларнинг энг кичик-камтари.

¹⁰ Мироб – сув амири дегани. Сувдан фойдаланиш тартиби, суғориш тизими устидан назорат этувчи амалдор.

¹¹ Йигитлик унфувони – ёшлиқнинг айни гуллаб-яшнаган чоғи.

¹² Хужастаосор – бахт белгили.; - асар, осор – белгили.

¹³ Бодия – саҳро.

¹⁴ Арбадабоз – бебош.

¹⁵ Нишот – қувонч, хурсандчилик.

¹⁶ Тараб – қувонч, кўнгил очиш, хурсандчилик.

¹⁷ Арозил – разил, пасткаш одамлар.

Маснавий:

Арозил ичра гарчи мунхаритман⁴,
Жаҳолат аҳли бирла мухталитман.
Вале илм аҳлиға бошим дурур йўл,
Афозил доманидин олмайин қўл.

Агар фалаки ғаддор⁵нинг гуногун⁶ ходисоти хужум қилса, шеър мушоираси билаким, маҳзунлар аниси ва маъмунлар жалисидур, рафъ⁷и малолат қилур эрдим ва агар замони нопойдор⁸нинг рангоранг офоти ғулув⁹ этса, таворих мутолааси билаким, авзои аҳли олам вуқуф¹⁰ ига сабаб ва кайфияти сулуки бани Одам иттилоъ¹¹ ига боисдур, дафъи кулфат қилур эрдим, токим олам диёри идбор¹² нузул¹³ ининг кудуратидин мубарро¹⁴ ва жаҳон ҳисор¹⁵ и иқбол вусул¹⁶ ининг масаррат¹⁷ идин ишратафзо бўлуб, кишваристонлиғ тахти бир подшоҳи гардундаргоҳ қудуми ҳиммати била баланд бўлдиким, саодат гавҳари онинг тожиға зевар бўлмоқ била гаронмоя¹⁸ дур ва жаҳонбон¹⁹ лиғ тожи бир шаҳаншоҳи анжумсипоҳ²⁰ торак²¹ и давлати била зийнат топтиким, иқбол атласи тахтиға давож²² бўлмоқ била соҳиби қийматдур. Хилофат²³ хутбаси бир шаҳриёри зулиқтидор зотиға муқаррар бўлдиким, дароҳим²⁴ и давлат сикка²⁵ и мидҳат¹ и била

¹ Мухолитат – бирга ўтириб-туриш, дўст тутиниш.

² Муволифат – улфат бўлиш.

³ Мукаддар – ғамгин.

⁴ Мунхарит – улфат, шерик.

⁵ Ғаддор – хоин, соткин.

⁶ Гуногун – ҳар хил.

⁷ Рафъ – кетказиш, ҳайдаш.

⁸ Нопойдор – вақтинча, ўткинчи.

⁹ Ғулув(в) – ҳаддан ошишлик.

¹⁰ Вуқуф – билиш, вокиф бўлиш.

¹¹ Иттило – маълумот олиш.

¹² Идбор – кулфат, бахтсизлик.

¹³ Нузул – тушиш.

¹⁴ Мубарро – озод, кутулган.

¹⁵ Ҳисор – қалъа.

¹⁶ Вусул – етишиш, висол.

¹⁷ Масаррат – қувонч, шодлик, хурсандчилик.

¹⁸ Гаронмоя – қимматли.

¹⁹ Жаҳонбон – жаҳонни сақловчи, оламга муносиб эга.

²⁰ Анжумсипоҳ – юлдузлар сонича лашкарли.

²¹ Торак – тож.

²² Даввож – ёпинғич.

²³ Хилофат – халифалик, подшоҳлик.

²⁴ Дароҳим (бир.: дирҳам) – пул бирлиги.

²⁵ Сикка – танга.

мўтабар бўлур ва салтанат хотам²и бир номдори адолатшиор
оти била номий бўлдим, рукъа³и ҳукумат алқоб⁴и жалолати
била гиромий бўлур, қаҳрамонеким, тиғи сиёсати ваҳмидин
адоват диёрининг саркаш⁵лари сипар⁶и ихтифо⁷дин бош чиқара
олмас ва шиҳна⁸и уқубати биймидин залолат ҳисорининг
мушаввиш⁹лари мамар¹⁰и изҳор¹¹га йўл бошқара олмас. Ва
соҳибқиронеким, ливои зафарпайкар¹²ининг дарахшон маҳча¹³си
“биз сизга очиқ-равшан ғалаба ато этдик¹⁴” сайқали билан
мужалло¹⁵дур ва ханжари нусрат жавҳарининг мурассаъ қабзаси
“фатҳ Аллоҳдан ва ғалаба яқиндир”¹⁶ тазҳиб¹⁷и била муталло.

Одилеким, меъмори адолатининг санъаткорлиғи бирла
харобалар ободон бўлуб, зулм турктоз¹⁸ининг ғоратидин раоё¹⁹
фориғбол²⁰ бўлди, бозил²¹еким, саҳоби саховатининг матар²²-
борлиғи била ҳомун²³лар гулистон бўлуб, фақр тунбод²⁴ининг
музаррат²⁵идин фуқаро осудаҳол бўлди.

Қасида:

Осмон тахтики, кох²⁶и адл ангадур тахтгоҳ,
Бошида хуршидрифъат²⁷дин эрур заррин кулоҳ.

¹ Мидҳат – эзгу ишлар.

² Хотам – узук.

³ Рукъа – хат, нома.

⁴ Алқоб (бир.: лақаб) – ном, унвон.

⁵ Саркаш – бўйин товловчи, бўйсунмас.

⁶ Сипар – қалқон.

⁷ Ихтифо – бекинадиган яшириниш жойи.

⁸ Шиҳна – миршаблар бошлиғи, жазо масъули.

⁹ Мушаввиш – ташвишда қолган.

¹⁰ Мамар – ўтиш жойи, йўл.

¹¹ Изҳор – бу ерда “юзага чиқиш”, мамари изҳор эса “яшаш” маъносида келмоқда.

¹² Зафарпайкар – ғалаба сумбатли, зафар кўринишли.

¹³ Маҳча – мусулмон давлатлари байроғи тепасида ўрнатилган ярим ой шакли.

¹⁴ Қуръони карим, 48 : 1.

¹⁵ Мужалло – жилоланган.

¹⁶ Қуръони карим, 61 : 13.

¹⁷ Тазҳиб – тилло суви югуртилган.

¹⁸ Турктоз – босқинчилик.

¹⁹ Раоё – халқлар, фуқаро.

²⁰ Фориғбол – тинч, озод.

²¹ Бозил – саховатли.

²² Матар – ёмғир.

²³ Ҳомун – саҳро, дашту биёбон.

²⁴ Тундбод – қаттиқ шамол, яксон қилувчи ел.

²⁵ Музаррат – зарар.

²⁶ Кох – сарой.

²⁷ Хуршидраафат – меҳрибонлик қуёши.

Соябон¹и қадридин гардун нишонедур, ҳақир,
 Анда олтун куббалар нақши эрур хуршиду моҳ.
 Қадри оллида муалло чарх эрур адносарир²,
 Ҳиммати оллида оламдур муҳаққар боргоҳ.
 Ҳукмиға олам мутеъу зотиға таслим этиб,
 Давлати хоразмшоҳий мансабин лутфи илоҳ.
 Лек чингизийлар истисол³ топиб қаҳридин⁴,
 Эйлаким, Чингиз тиғи ваҳмидин Хоразмшоҳ⁵.
 Ҳар тараф еткурса от, юз филни айлар забун,
 Ҳар қаён келтурса рух, минг шоҳни айлар табоҳ.
 Қилмасун нечун салотин хизматиға майлким,
 Кимки қилди қуллуғин бўлди Сикандардастгоҳ.
 Бу на осори саодатдурки, етгач мақдами,
 Кимиё янглиғ зари холис бўлур хоки сиёҳ.
 Ламъа⁶и тиғиға аъдо тоб келтурмаки маҳол,
 Шуълаи барқ оллида андоқки харвор⁷ гиёҳ.
 Адли мулк авроқин андоқ сода қилди зулмдин
 Ким, топилмоқ мумкин эрмас анда нақши додхоҳ⁸.
 Бодаи қаҳридин аъдо эйла беҳуш ўлдиким,
 То қиёмат топмас ўз ҳолиға роҳи интибоҳ.
 Тиғ то чекти муонид⁹лар вужуди дафъиға,
 Чикмади маҳзун кўнгуллар тиркаш¹⁰идин тири оҳ.
 Қуввати бозусидиндур ҳарб гарм¹¹ўлған чоғи,
 Бу сифатким, тиғларнинг қомати бўлмиш дуто(х).
 Тиғ қаҳридин адув топмас омон, топғай омон
 Ўзига ул дамки, истар гўша¹²и авфин паноҳ.
 Ҳамлаи сарсарваш¹³иға ҳеч ким бўлмас ҳариф,

¹ Соябон – бу ерда давлат белгиларидан бири ҳисобланмиш “чатр”-соябон кўзда тутилмоқда.

² Адносарир – қуйи мақом, тубанлик.

³ Истисол – тағ-туғи билан қўпорилиш.

⁴ Бу ерда Хоразмда чингизий ўзбек ва қозоқ хонлари ҳукуматини тугатиб, ўзига хонлик унвонини берган кўнғирот иноқларидан Элтузархон кўзда тутилмоқда.

⁵ Бу ерда Чингизхондан енгилган Муҳаммад Хоразмшоҳ кўзда тутилмоқда.

⁶ Ламъа – ялтираш.

⁷ Харвор – оғирлик ўлчови: 200 – 300 килограмм.; бу ерда бир уюм.

⁸ Нақши додхоҳ – қозилик фаолияти, арзу-дод сўраш иши.

⁹ Муонид – душман.

¹⁰ Тиркаш – тир, яъни ўқ ёй ўқлари солинадиган садок.

¹¹ Гарм – қизғин.

¹² Гўша – бурчак.

¹³ Сарсарваш – қаттиқ шамол сингари.

Тундбод ўтру¹ сйда не нав турғой барги коҳ².
 Қадри иқболин кўрунгим, бўлди рўзий Тангридин,
 Дўстиға авжи маснад, душманиға қаъри чоҳ.
 Қаҳри зиндонида муфсид³лар уқубат ўтиға
 Ўртанур ул навъким, дўзах аро аҳли гуноҳ.
 Ҳалқаи амриға иқболи жаҳонни киргузур,
 Ҳарб занжирини тебратмак эмас ҳожат сипоҳ.
 Чарх ҳам саркашлик этса қайдиға бўлғай асир
 Ким, камандидур расо ул навъким мадди нигоҳ⁴.
 Офтоби илтифотидин топар ер қадри чарх,
 Қаҳқашонлиғ даъво айлар мақдамидин гарди роҳ.
 Лутфидин кайвонсарир⁵ ўлди фазилатмандлар,
 Базлидин аҳли ҳунар бўлган киби хуршиджоҳ.
 Панжаи эҳсони андоқ симу зар резиш қилиб,
 Эйлаким, жаннатда Туби⁶ шохи ҳар сори миёҳ⁷.
 Саъйи бирла аҳли дин топти ривож ул навъким,
 Куфр элига қолмади қувват жуз⁸ “оҳ умргоҳ”.
 Даврида тузди бўри кўй бирла андоқ дўстлиғ
 Ким, бурун душман демакликкадур маҳал иштибоҳ⁹.
 иштибоҳ⁹.

Адли даъвосини фош этсам муҳақманким, эрур
 Эл дуоси бирла мулк осойиши икки гувоҳ.
 Ҳам қилиб такрор васфи жуд¹⁰ ин аҳли мадраса,
 Ҳам дуои давлатин вирд¹¹ айлаб аҳли хонақоҳ.
 Ё раб, айлаб бу шаҳаншоҳ фатҳ олам кишвар¹² ин,
 Комронлиғ бирла бўлғай етти иқлим узра шоҳ.
 Базми маҳвашларға бўлғай ишратафзой¹³ и қулуб,
 Остони шоҳларға саждаорой жибоҳ¹⁴.

¹ Ўтру – қарши, рўпара.

² Коҳ – сомон.

³ Муфсид – фосид, бузғунчи.

⁴ Мадди нигоҳ – кўз устидаги қош.

⁵ Кайвонсарир – Кайвон юлдузи тутган мақом.

⁶ Туби – жаннатдаги дарахт номи.

⁷ Миёҳ – сув. Бу ерда ёйилган маъносида.

⁸ Жуз – бошқа, ўзга.

⁹ Иштибоҳ – хато.

¹⁰ Жуд – сахийлик.

¹¹ Вирд – такрорлаш, дилдан ўтказиш.

¹² Кишвар – мамлакат, юрт.

¹³ Ишратафзой – ишратни оширувчи.; - Афзой – оширувчи, кўпайтирувчи.

¹⁴ Жибоҳ (жабҳа – пешона) – пешоналар (сурадиган жой).

Мўр¹дек бадхоҳлар туфроқ аро айлаб ватан,
Давлатидин топғай иқбол Сулаймони некхоҳ².

Ҳазрати аълохоқоний, муқарриби даргоҳи субҳоний,
мураввиж³и қавоиди салтанат, мумаҳҳид⁴и асоси манзилат,
аврангзеб⁵и хилофат, маснадорои жалолат, кайвонжоҳ,
хуршидкулоҳ, адолатманқабат⁶, муалло манзилат,

назм:

Фалак жойгоҳу муалло ҳашам
Қуёшдек сарафрозу заррин алам⁷.
Тутуб ер юзин иқтидори онинг
Фузун⁸ тоғлардин виқори онинг,

аъзам⁹и салотини олам, афзали хавоқини муаззам, шамсу-л-аъзами
ва-л-жалол, қутбу самоъи-л-ҳишмати ва-л-иқбол, рофеъи мақоми
шариати саййиди-л-мурсалин, босит¹⁰и бисоти-л-адл ва-р-роъфати
ала-л-оламин, қоме¹¹и бунёни куфр ва туғён, носиб¹²и ливо¹³и амн¹⁴
ва амон, халифату-з-замон фи-л-офоқ, молики сарири хилофат би-
л-ирси ва-л-истихқоқ, ал-муаййид мин индиллоҳ ал-малик ал-
маннон, ал-мансур ала-л-аъдо битавфиқи-с-субҳон, аъни подшоҳи
соҳибқирон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абу-л-фатҳ Элтузархон
маддаллоҳу таъоло залоли жалолиҳи ало мафорик ал-аном ила йавм
ал-қиём, чун бу давлати маймун¹⁵и рўзафзун¹⁶ қуёшининг
шаашшаъ¹⁷си оламни ёрутти ва бу навбати хумоюнқўси¹⁸нинг
тантанаси фалакдин ўтти. Ҳар харобобод бир восита била саҳоби
иноятининг рашаҳотидин баҳраманд ва ҳар адоний¹⁹ ва ақосий¹ бир

¹ Мўр – чумоли.

² Некхоҳ – яхшилик тиловчи.

³ Мураввиж – ривож берувчи.

⁴ Мумаҳҳид – тартиб берувчи.

⁵ Аврангзеб – тахтни безовчи.

⁶ Адолатманқабат – адолатни улуғловчи.

⁷ Алам – байроқ.

⁸ Фузун – кўп.

⁹ Аъзам – энг буюк.

¹⁰ Босит – ёйувчи.

¹¹ Қоме – йўқ қилувчи.

¹² Носиб – ўрнатувчи.

¹³ Ливои – байроқ.

¹⁴ Амн – хавфсизлик, тинчлик.

¹⁵ Маймун – бахтли.

¹⁶ Рўзафзун – кундан-кун яшновчи, юксакликка юз тутган.

¹⁷ Шаашша – нурланиш.

¹⁸ Навбати хумоюнқўси – тахтга чиқиш маросимида чалинадиган ноғора.

¹⁹ Адоний – энг қуйи табақа.

бир васила била офтоби марҳаматининг партавафкан²лигидин аржуманд бўлди. Хористонлар гулистон ранги-бўйин ошкор этти, гулистонлар равзаи ризвон тароватиға етти.

Маснавий:

Раоё бўлуб адлидин баҳраманд,
Сипоҳ аҳли инъомидин аржуманд.
Масокин топиб базлидин шодлиғ,
Онингдекки, вайронлар ободлиғ.
Ғаний³ларға жамиат афзун бўлуб,
Тазоид⁴ға амволи мақрун⁵ бўлуб.
Адувлар кўруб лутфидин марҳамат,
Анго дўстлардек бўлуб якжихат.
Жонибида ҳар бандае хокбўс,
Топиб қадри Искандари Файлақус.
Ҳунар аҳли ул навъ мумтоз ўлуб,
Ки жоҳ⁶ авжи узра сарафроз ўлуб.
Аларким, эди илмдан баҳраманд,
Бўлуб етти кўкдин мақоми баланд.
Суханварлар оллида қурбат⁷ топиб,
Сўз ажнос⁸ ича қадру қиймат топиб.
Кўруб аҳли назм ўзгача илтифот,
Топиб базлидин ҳар дам ортуқ ҳаёт.
Онинг лутфи бирла хосу ом,
Улуғ то кичик бўлдилар шодком.

Аммо фақирким, ҳаводис черикининг лагадкўби⁹дин озурда ва навоиб¹⁰ сипоҳи ғалаба¹¹сидин афсурда эрдим ва ул даргоҳи гардуништибоҳ¹² атаба¹³бўслиқи кўнглумга орзу ва ул остонаи фирдавснишона туфроқининг тўтиё¹⁴син истамак кўзумга обрў

¹ Ақосий – энг юқори табақа.

² Партавафкан – нур сочувчи.

³ Ғаний – бой-бадавлат киши.

⁴ Тазоид – кўпайиш, ортиш.

⁵ Мақрун (қарин) – яқин.

⁶ Жоҳ – мансаб, улуғлик.

⁷ Қурбат – яқинлик.

⁸ Ажнос – бўлаклар.

⁹ Лагадкўб – тепки.

¹⁰ Навоиб – бахтсиз ҳодиса-воқеалар.

¹¹ Ғалаба – кўпчилик, ҳаддан зиёдлик.

¹² Гардуништибоҳ – осмонга ўхшаш, осмон баробар.

¹³ Атаба – бўсаға, остона. Атабабўслиқ – бўсаға ўпиш.

¹⁴ Тўтиё – кўзга даво учун суртиладиган сурма кукуни.

эрди ва лекин камоли ажзу ғояти инкисор¹дин бу таманно изҳориға журъат қилмоқ маҳол кўрунди ва бу тақозо ифшо²сиға майл кўргузмак мумтанеъ³ ва вубол⁴.

Рубоий:

Ман кимману ул шоҳ висолин тиламак,
Ишраткада⁵ и равза мисолин тиламак.
Саргаштаву музтариблиқ этти ҳосил,
Зарротға хуршид жамолин тиламак.

Ва сурати ҳолим бу маънии ғамфазоға мувофиқ эрдиким,

маснавий:

Нечук шаҳ базмиға етгай гадое,
Ки андоқ йўқ ҳақиру бенавое.
Топарму йўл қуёш васлиға хаффош⁶,
Гуҳарга ёндашурму ҳар қаро тош.
Ғубор учмоқ била етмас фалакка,
Пари ҳамроз ўла олмас малакка.

Бу навъ ёс⁷ истилоси била хотирим уйи байтулэхзон эрди ва мундоқ навмидлик яғмо⁸си била кўнглум мулки вайрон.

Назм:

Хотир аро меҳнату ғам бор эди,
Ранжу аъно⁹ жон аро бисёр эди.
Ғолиб ўлуб бошима савдои ёс,
Бўлмиш эдим сокини сахрои ёс.
Бир тун этиб ман сори давлат ружуъ¹⁰,
Ахтари толеъ манга қилди тулуъ¹¹.
Яъни бошим узра етиб қосид¹²е,
Манзили мақсуд сори қоид¹³е.
Бошдин аёқ ғарқай баҳри хабар,
Қайси хабар – барча башоратасар.

¹ Инкисор – руҳан тушкунлик.

² Ифшо – ошкор этиш.

³ Мумтанеъ – қийин, оғриқли; мумкин бўлмаган.

⁴ Вубол – оғир, малол келтирувчи.

⁵ Ишраткада – маишатхона.

⁶ Хаффош – кўршапалак.

⁷ Ёс – тушкунлик.

⁸ Яғмо – талон-торож

⁹ Аъно – азоб-укубат.

¹⁰ Ружуъ – юзланиш.

¹¹ Тулуъ – балқиб чиқиш.

¹² Қосид – чопар, хабар элтувчи.

¹³ Қоид – элчи, чопар.

Ҳар қадамидинки бўлуб гард фош¹,
Сурма қилиб кўзига ой ва қуёш.
Ҳар сўзи Исо нафасин билгуруб,
Хасталар ажсомиға жон еткуруб.
Дедики, юрмак ишини жазм қил,
Шоҳ жанобиға туруб азм қил.
Еткур ўзинг дори хилофат сори,
Бошинг олиб бор дар²и давлат сори.

Чун бу башорати давлатишорат насими сомеъ³им димоғин муаттар қилди ва хотирим гулистонин тозаву-тар, азимат⁴ ҳавосиға бол⁵и суръат урдум, хуршиджалолат ҳазратиға ўзумни зарравор еткурдим.

Назм:

Назарга боргоҳе бўлди пайдо,
Эмас ҳамсар⁶ анга чархи муалло.
Қилиб девори Чин нақшин муайян,
Кавокиб сурати сақф⁷ида равшан.
Қанодил⁸ анда олтундин саросар,
Бўлуб ҳар шамъи бир хуршиди анвар.
Чароғонлиқ анингдек мажлисафрўз,
Ки эрди гўёким шоми Наврўз.
Тўшалган ҳар тараф қолин⁹и заркаш,
Сочок¹⁰ атрофида бори гуҳаркаш.
Мажомир ичра турлук сандалу уъд,
Чиқариб атргустарлик била дуд.
Қурулган садрида тахти забаржад,
Бийикликда мақоми фарқи Фарқад.
Анинг устида маснад ранг бар-ранг,
Ки гардун атласидин айлабон нанг.
Ўтурмиш маснад узра шаҳриёре,
Муаззам тахтгире тождоре.

¹ Фош – аён, ошкор.

² Дар – эшик.

³ Соме – эшитувчи, эшитиш ҳас-гуйғуси.

⁴ Азимат – йўналиш, йўлга тушиш.

⁵ Бол – қанот.

⁶ Ҳамсар – бўйлашувчи, тенг.

⁷ Сакф – шифт.

⁸ Қанодил – қандиллар.

⁹ Қолин – гилам.

¹⁰ Сочок – дастурхон.

Муборак бошида иклили заррин,
 Жавоҳир бирла топиб зебу тазйин.
 Ўтоға афсари узра келиб зар,
 Шуоъи меҳр янглиғ жилвагустар¹.
 Жабин²ида хилофат нури пайдо,
 Юзида салтанат ранги ҳувайдо.
 Бошидин то оёқ олтун аро ғарқ,
 Қилиб бўлмас они хуршиддин фарқ.
 Шукуҳидин синуқ гардун шукуҳи,
 Саботидин сабук³ Албурз кўҳи⁴.
 Қошида қилғудек Баҳром⁵ қуллуқ,
 Дағи дарбонлиқида Сом⁶ қуллуқ.
 Саховатда анга ҳар неча очмоқ
 Келиб базм аҳлиға юз ганж сочмоқ.

Чун мундоқ суҳбати фирдавсназҳат⁷ға дохил⁸ бўлдум,
 ўзимни заррае гумон қилдимким, куёш ҳузурида саргаштаи ҳавои
 изтироб бўлғай ва қатраи яқин билдимким, муҳит⁹ жунб¹⁰ида
 адам ва ноёб кўрунғай, мастлардекким, кучлик бода
 ҳиддат¹¹идин беҳуд бўлғай, убудият¹² туфроқиға йиқилдим ва
 бандалик зийлуча¹³ сининг гўша¹⁴син бўса қилдим. Чун адаб
 оёқиға турдим, таъзим расмин зухурға еткурдим. Насоими
 алтофи султоний, равойиҳи ишфоқи соҳибқироний ҳаракатға
 кириб, банданавозлиғ юзидин ташриф¹⁵ инояти била мумтоз ва
 эҳсони беғояти била сарафроз қилиб, гуҳарафшони такаллум
 бўлдиким,

назм:

“Эй қадимул хизмати даргоҳимиз,

¹ Жилвагустар – жилолик ёйувчи.

² Жабин – пешона, манглай.

³ Сабук – енгил.

⁴ Албурз кўҳи – Эрондаги жуда баланд ва катта Албурз – Элбрус тоғи.

⁵ Афсонадаги Эрон шоҳи Баҳроми Гўрга ишора.

⁶ Афсонадаги қудратли Эрон шоҳи Сомга ишора.

⁷ Фирдавсназҳат – жаннатдек тароватли. – Назҳат – тароват.

⁸ Дохил – ичкари кириш.

⁹ Муҳит – океан.

¹⁰ Жунб – ён.

¹¹ Ҳиддат – ўткирлик, кучлилик, наша.

¹² Убудият – қуллик, итоат қилиш, бўйсунуш.

¹³ Зийлуча – гиламча.

¹⁴ Гўша – бурчак.

¹⁵ Ташриф (ташрифот) – тўн кийгишиш.

Сидқ майдонида хоки роҳимиз.
Айлаган етти отанг чекмай илик,
Етти абомиз қошида бандалик”.

Жаҳон мулки бедиллар кўнглидек харобобод ва ҳаёт биноси раънолар аҳдидек бибунёд¹ дур. Бас, мунингдек мулкда иқомат² қилмоқ ва бу навъ бинода манзил тутмоқдин ғараз улдурким, кишидин зикри жамил ёдгор қолса ва яхши от пойдор. Бу муддао иморат таъмиридин ҳосил эрмас ва авлод таносил³ иға ҳам шомил⁴. Магар, сўз дебочасида боқий қолғайким, ул дебочанинг шероза⁵ и бақосиға ҳаводиси даврон микроз⁶ и инқироз била зарар зарар еткура олмас ва авроқ жамиат⁷ ин тасорифи замон⁸ тундбоди тафриқа⁹ била совура олмас.

Маснавий:

Иморат ила хотиринг қилма шод,
Таносул бақосиға ҳам эътимод¹⁰.
Бори оқибат мунадим¹¹ дур боре¹²,
Агар сўнгра бўлсун ва гар илгари.
Эрур сўз анингдек мушайяд¹³ бино
Ки йиқмас асосини сели фано.

Баҳори хоҳишимиз бу маъниға чаманпардоз бўлурким, салотини мозий сунан¹⁴ и ва шуарои салаф даъб¹⁵ иға мувофиқ бир китоб музайян бўлсаким, хиёбони сутур¹⁶ ида гулдастаи назм ва сунбули наср назокат обу рангидин рашки гулзори алийин¹⁷ бўлғай, латофати иборат ва накҳат¹⁸ и маъни била ғайрати беҳишти барин бўлғай. Эмди керакким, бизнинг насаби

¹ Бебунёд – асоссиз, пойдевори суст.

² Иқомат – истиқомат.

³ Таносил – насл қолдириш.

⁴ Шомил – ўз ичига олувчи.

⁵ Шероза – китоб муқоваси.

⁶ Микроз – қайчи.

⁷ Авроқ жамати – варақлар тўплами.

⁸ Тасорифи замон – давр эгалиги.

⁹ Тундбоди тафриқа – тарқатиб юборувчи қаттиқ шамол.

¹⁰ Эътимод – ишонч.

¹¹ Мунадим – йўқ бўлиш.

¹² Боре – бирор марта.

¹³ Мушайяд – мустаҳкам.

¹⁴ Сунан – суннатлар, қоидалар, урф-одатлар.

¹⁵ Даъб – одат.

¹⁶ Сутур – сатрлар.

¹⁷ Алийин – олий, жаннатий.

¹⁸ Накҳат – тароват.

хумоюнумизни сўз девонида курсинишин ва аждоди амжод¹имиз амжод¹имиз асомий²син тарих хотам³ида нақши нигин қилсанг ва ва ўз ҳолотимиз ва баъзи футухотимиз билаким, зийнати афсона ва носих⁴и “Шаҳнома” дур, назм риштасига дурри макнун терсанг терсанг ва наср бисотиға гуногун зийнат берсанг, то бўлғайким, даврон саҳоифи фано тундбоди била паришон бўлуб, олам кошонаси адам сели била вайрон бўлғунча авсофи ҳамидимиз замон авроқида боқий қолғай ва зикри писандидамиз жаҳон мажолисида салотин базмиға шўриш⁵ солғай.

Назм:

Гарчи кўбтур латифагў⁶ шуаро,
Нуктасанж⁷ аҳли фазл вақт аро.
Назм тиғи била жаҳон очғон,
Наср базми аро гуҳар сочғон.
Лек сандин кўруб баче ихлос,
Сани бу хизмат ичра қилдуқ хос.
Нукта узра қаламдек айла шитоб,
То етушгай ниҳоятиға китоб.

Чун мундоқ марҳамат офтоби партави илтифот била бу хоксори тийрарўзгорнинг хотирин мунаввар қилди, беқарорлиғ ҳавосида зарравор болафшон⁸ бўлдумким, на хотирим дафтариға жилди қудрат бор ва на кўнглум девониға шерозаи жамиат. Бас, бу паришонлиғлар била иш шуруъ⁹иға нечук майл қила олғайман олғайман ва хизмат уҳдасидин не навъ кела олғайман. Бу аснода маҳрамлардин бировким, муқарриби ҳазрат султоний, мақбули даргоҳи соҳибқироний эрди, бу кайфият вуқуъ¹⁰ин фаросат юзидин англаб, суруш¹¹и ғайбий ва мулҳим¹²и лорайбийдек Мирзо Нозим Ҳиравий девонидин бу мисра тараннуми била

¹ Амжод – улуғвор.

² Асомий – исмлар рўйхати.

³ Хотам – узук.

⁴ Носих – устидан чизиқ тортувчи, йўққа чиқарувчи.

⁵ Шўриш – ғавғо, тўполон; ҳаяжонга солиш, изтиробга келтириш.

⁶ Латифагў – нозик сўзли, ширин тилли.

⁷ Нуктасанж – маъноларни чертиб аytувчи.

⁸ Болафшон – қанот ёйувчи.

⁹ Шуруъ – бошлаш.

¹⁰ Вуқуъ – юзага чиқиш.

¹¹ Суруш – хабар келтирувчи фаришта.

¹² Мулҳим – илҳом берувчи.

дилдорлиғ кўргуздиким, **мисраъ:** Илтифоти подшоҳон кимиёи давлат аст¹.

Оре, салотин марҳаматида кайфиятедурким, гадони даражаи салтанатға еткурур ва сувратни маҳалли ҳаракатға келтурур. Ва мулук тарбиятида нашъадурким, қузғунни тўтидек гўё қилур ва тўтини Масихосо. Ва ҳар кишиким, мундин баҳраманд эрмас, ҳар нечаким гуҳари асилдур, тош силкига ҳам кирмас. Чун бу навои тарабафзо истимоъ² иға мушарраф бўлдум ва ўзумни “алмаъмуру маъзурун³” узриға мукаллаф⁴ топдим, ҳиммат кайфияти лол тилимни беихтиёр мундоқ ширинмақол қилдиким,

маснавий:

Агар подшоҳ айласа илтифот,
Бўлурман балоғатфазои нукот.
Урай дасту по қувватим борича,
Қилай жустужў қудратим борича.
Неким келса тилдин дариг этмайин,
Илик чекмайин то бу иш битмайин.

Чун рухсати инсироф⁵ ҳосил бўлди, бир гўша ихтиёр қилдим қилдим ва ул гўшада қарор тутдим.

Қитъа:

Тутубман гўшалик эл хужумидин ҳамул гўша,
Ман ошифтаға андоқки, сахрои қиёматдур.
Яна табъимға даҳр ишғолидин заъфе эрур тори,
Бале, савдойи ўлғанға на имкони саломатдур.
Маломат қилмангиз нуқсонима гар бўлсангиз воқиф,
Кишиким, бўйла ҳоли бўлса на жойи маломатдур.

Ҳар тақдир била бу мухтасар шуруъиға хомаи ибтидо сурулди, чун баҳори иқболи соҳибқироний била фирдавсдек зийнат топиб эрди, баноан алайҳ⁶ “Фирдавсу-л-иқбол”ға мавсум бўлди. Бир муқаддима, беш боб, бир хотимаға тақсим топти. Ҳазрат Ийзади комбахшдин умид улким, унвони ифтитоҳ⁷ ин

¹ Подшоҳлар лутфи давлатдан келувчи бир бахтдир.

² Истимоъ – эшитиш.

³ Топшириқ олган киши узрлидир.

⁴ Мукаллаф – вазифадор, масъулият олган.

⁵ Инсироф – тарк этиш, кетиш.

⁶ Баноан алайҳ – шунга кўра.

⁷ Ифтитоҳ – очилиш.

татамма¹и ихтитомға мавсул² ва муқаддимаи оғоз³ин хотимаи анжомға машмул⁴ қилғай. “Ва мо тавфиқи илло биллоҳи”.

Муқаддима баъзи махсусоти аълохоқоний зикридаким, осори иқболи соҳибқироний эрди.

Аввалғи боб ҳазрат Одам алайҳиссалом ижодидин Нух алайҳиссалом авлодиғача мазкур бўлур.

Иккинчи боб Ёфас алайҳиссаломдин кўнгрот шўъбасиғача мўғул подшоҳларининг зикрида.

Учинчи боб Қурлос авлодидин подшоҳлик маротибиға етганлар зикридаким, сўнгги Абулғозихон ибн Ёдгорхондур.

Тўртинчи боб ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг аждоди икром ва абои зу-л-эҳтиромининг зикрида.

Бешинчи боб ҳазрат подшоҳ соҳибқироннинг вилодати ҳумоюнидин бу рисолаи саодатмақола итмомиғача ҳар вақоеъким, осори соҳибқиронийдин вуқуъ топмиш ва вуқуъ топғусидур зикр қилилур.

Хотима авлиёи изом⁵ ва уламои киром ва умарои зу-л-эҳтиром ва соҳиби давлат беклар ва закийтабъ шоирлар ва донишманд фозиллар ва фалотунфитрат ҳунармандлар ва баъзи умур⁶и ғарибаким, ҳазрат подшоҳнинг айёми майманатанжомида майманатанжомида вуқуъ топибдур, алар ҳикоётиға махсусдур.

¹ Татамма – туганиш, охирги қўшимча.

² Мавсул – етишиш.

³ Оғоз – бошланиш.

⁴ Машмул – ўз ичига олиш, бирикиш.

⁵ Изом – улуғлар.

⁶ Умур (бир.: амр) – ишлар.

Муқаддима баъзи махсусоти аълохоқоний зикридаким, осори иқболи соҳибқироний эрди

Ҳар саодатмандким, азал девонида “Аллоҳ раҳмат-марҳаматини ўзи хоҳлаган кишиларга хос қилиб беради¹” хилъати марҳаматиға махсус бўлуб, калимаи “Аллоҳ ўз хулқи билан хулқлантирди” маншур²и давлати била сарафроз бўлса, ҳар тадбиреким, хотир³и хатир⁴идин бош чекар, таидоти⁵ раббоний била мувофиқи тақдир бўлур ва амреким, замири муниридин зуҳур қилур, тавфиқоти субҳоний била хосу авомға мақбул ва мустаҳсин⁶ кўринур, андоқким,

маснавий:

Шоҳи қавий толеъу ферузбахт,
Хусрави лаълафсару ферузатахт,
Сокини авранги фалакжоҳлиғ,
Форис⁷и майдони жаҳоншоҳлиғ.
Носия⁸йи куфрга қўйғувчи доғ,
Ёқғувчи дин анжуманиға чироғ.

Ҳазрат хоқони аъзам ва султони олам, ал-мухтас би иноёти–л-малики–л-мустаъон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абу-л-фатҳ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва афоза алал-оламин барраҳу ва эҳсонахунинг зоти хужастасифоти иноёти илоҳий била ораста ва фазоили номутаноҳий била пийроста бўлуб, салотини олиймақом ва хавоқини гардуниҳтишомдин мумтоздур. Ҳар раъйеким, лавҳи хотирида нақш тутса, нусхаи тақдирға мувофиқ ва ҳар ишким, зуҳурға еткурса, мақбули халойикдур.

Маснавий:

Бўлуб лутфи Ҳақ шомилу-л-ҳол анга
Насиб айламиш иззу иқбол анга.
Не иш хотириға хутур⁹ айласа,
Замириға райъе убур¹ айласа.

¹ Қуръони карим, 2 : 105.

² Маншур – фармон; қонун.

³ Хотир – кўнгил.

⁴ Хатир – муборак.

⁵ Таидот – тасдиқ, маъқуллаш.

⁶ Мустаҳсин – таҳсинга сазовор.

⁷ Форис – отлиқ.

⁸ Носия – пешона; юз-чехра.

⁹ Хутур – йўл топмок.

Зийнатафзои базми ҳусул,
Топар эътибор ҳузури қабул.
Ҳар ишгаким, эл ҳаросон² бўлур,
Анинг оллида барча осон бўлур.
Қаён чекса лашкар масоф³ этмайин,
Бўлур фатҳ анга ихтилоф этмайин.
Гуруҳеки, қилса хилофиға майл,
Мағок⁴ ичра манзил тутар мисли сел.
Кўруб ё фалакдин ситамкоралиғ,
Топар дашти ғурбатда оворалиғ.

Ҳар кишваргаким, асокири зафармаосири ҳаракат қилди, овозаи вусулидин абвоби фатҳ чеҳраи давлатиға очилди ва ҳар диёрғаким, мавокиб⁵ и кайҳонпўй⁶ и қўзғалди, хабари нузулидин бисоти зафар сахни жалолатиға тўшалди. Ҳар хайл⁷ еким, саркашлик курон⁸ иға мутаҳассин⁹ бўлуб, изҳори адоват қилди, тиғи сиёсатидин адам саҳросида овораи ғурбат бўлди. Ва ҳар қавмеким, қадами тазарруъ била пешвоз чиқиб, убудият бошин даргоҳи итоатға урди, шарафи инояти била фарқи музаллатин авжи иззатға еткурди. Ул жумладиндур, қароқалпоқ қабиласининг торожи, ямвутия гуруҳининг ихрож¹⁰ и, Хўжаэли ҳисор¹¹ ининг таҳриб¹² и, Кўнгрот диёрининг тасхир¹³ и умури ғаройиб ва корзор¹⁴ и ажойибким, ул ҳазратнинг умарову аркон ва лашкари бекаронидин арса¹⁵ и зуҳурға чиқмиш, айн¹⁶ и офтоб майдони авомда мисолин кўрмайдур ва дидаи камар арсаи шуҳурда назирин мушоҳида қилмайдур.

Маснавий:

¹ Убур – ўтиш.

² Ҳаросон – кўрккан.

³ Масоф – юзма-юз туриш, тўкнашув.

⁴ Мағок – чуқур; лаҳад, қабр.

⁵ Мавокиб (бир.: мавкаб) – подшоҳ атрофидаги отлик гуруҳ, отликлар дастаси.

⁶ Кайҳонпўй – осмон кезувчи. – пўйидан – босиб ўтиш, кезиш.

⁷ Хайл – қавм, гуруҳ, халқ.

⁸ Курон (кураан) – кўчманчи туркий халқларнинг арава ва ҳар хил тўсиқлар билан ясалган муваққат “қалъа”си.

⁹ Мутаҳассин (ҳасин – қалъа) – қалъага бекиниш.

¹⁰ Ихрож – қувиш, ҳайдаб чиқариш.

¹¹ Ҳисор – қалъа, кўрғон.

¹² Таҳриб – хароб этилиш.

¹³ Тасхир – эгалланиш, босиб олинди.

¹⁴ Корзор – уруш, жанг.

¹⁵ Арса – майдон.

¹⁶ Айн – кўз.

Фалак кўз очиб беҳадду бешумор¹
 Даме даври оламда тутмай қарор.
 Келиб даҳрға шоҳу шаҳзодалар
 Ўтуб оллидин хайли озодалар.
 Олиб тахти Жамшиди гардунсарир,
 Сикандар бўлуб хусрави мулкгир.
 Мусаллат² бўлуб элга Чингизхон
 Тутуб етти кишвар Темури Кўрагон.
 Бериб кўкда ун кўс³ и Абдуллоҳ⁴ ий
 Олиб ерни иқболи Нодиршоҳ⁵ ий.
 Мунингдек шаҳаншоҳи соҳибқирон
 Кўролмади, бермади бал⁶ нишон.
 Бу янглиғ қила олмади корзор
 Фаридуну Заҳхоку Асфандиёр.
 Жаҳон арсаси ичра бўлмай аён
 Масофи мунингдек зафариктирон.
 Анинг васфидин тил эрур тигдам
 Ёзар чоғдадур хома жавҳаррақам.
 Чаманзор афсонасидин китоб
 Топиб ранги гул ҳар варақ боб-боб.
 Агар тавсифидин бўлса ферузманд
 Қилур нукта тасхири пасту баланд.

Шаашшаъи тиғи бир офтобдурким, ҳар муҳолифнинг самтурраъс⁷ иға иртифоъ⁸ топса, ахтари умрининг заволи мутаҳаққиқ бўлур. Ё бир ўтдурким, ҳар хасмнинг оташгоҳи масофида забона чекса, хирмани вужудин қуруқ хошокдек куйдурур. Ханжари буррони душман ҳаётининг инқито⁹ иға бурҳонедур қотеъ¹⁰ ва хаданг¹¹ и шуъла пайкони адув бақосининг хирманиға барқ¹² едур ломеъ¹³.

¹ Бешумор – сонсиз, чексиз.

² Мусаллат – эгалик, кўлга киритилганлик.

³ Кўс – ноқора.

⁴ Ўзбек хони Абдуллоҳхон II (вафоти.1598 й.) кўзда тутилмоқда.

⁵ Эрон шоҳи Нодиршоҳ Афшор (1747 йилда ўлдирилган) кўзда тутилмоқда.

⁶ Бал – балки.

⁷ Самтурраъс – осмоннинг баланд чўққиси, қоқ тепа, зенит.

⁸ Иртифоъ – юксаклик.

⁹ Инқитоъ – узилиш, кесилиш.

¹⁰ Бурҳони қотеъ – кескин далил.

¹¹ Хаданг – ўқ-ёй ўқи.

¹² Барқ – чакмоқ.

¹³ Ломеъ – ялтирок.

Маснавий:

Синони ўқ илонидин нишона,
Ўтуб аъдо юрагидин равона.
Келиб ул навъ занжири каманди,
Бўлуб анинг мухолиф пойбанди.
Зафар дилдориға ёйе келиб қош
Чекарда фатҳ учун имо қилиб фош.

Рижо¹ восиқдурким, мажмуъи рубъи маскун увн²и илоҳий
била қабзаи тасарруфиға тезроқ киргай ва жамиъи ақолими сабъа
таиди илоҳий била тахти фармониға ботроқ дохил бўлғай.

Аммо Ҳазрат воҳибу-л-атоё ул ҳазратнинг замири ақдас ва
хотири ашрафин ахлоқи ҳамида жавоҳири била мутаҳаллий ва
афъоли писандида завоҳири била мутажаллий қилибдурким, ҳеч
асари умури ношоист ҳаракот ва сукнот³идин саҳван ва хатоан
вужудға келган эрмас.

Маснавий:

Вужуди айб лувс⁴идин мубарро,
Нечукким, тийраликдин жарми байзо.
Сафо парварда миръоти замири
Эмас ҳар гарднинг зулматпазири.
Агар юз йил шайётин қилса ҳийла,
Юз урмас андин афъоли разила.

Таваккули ул миқдордурким, агар дарё-дарё лашкар анга
муқобил бўлса, “ким Аллоҳға таваккал қилса⁵” фаҳви ҳасаба⁶
ҳисориға орқа бериб, қатраи хавотир хотири ҳумоюниға сароят⁷
қилмас ва агар майдон-майдон офат йўлида вуқуъ топса,
муҳаймин⁸и корсоз⁹ лутфиға суёниб, қадами журъатин рикоб¹⁰и
азиматға кўёр. Андоқким, чун тавоифи ямвутия ул ҳазратнинг
савлатидин ҳаросон бўлуб, муқобил бўла олмай, фирор¹¹ тариқин

¹ Рижо – умид, ишонч.

² Увн – ёрдам.

³ Ҳаракот ва сукнот – юриб-туриш.

⁴ Лувс – ифлослик.

⁵ Қуръони карим, “Талок” сураси, 3-оят.

⁶ Фаҳви ҳасаба – улуғвор маъно.

⁷ Сароят – ўтиб бориш.

⁸ Муҳаймин – асровчи (Оллоҳ).

⁹ Корсоз – ишларни ўнглолчи (Оллоҳ).

¹⁰ Рикоб – отнинг узангиси.

¹¹ Фирор, фарор – қочиш.

ихтиёр қилди, бовужуд¹ким, алар ўн беш мингдин кўпрок эрди. Ул ҳазрат саккиз юз киши била Арнак даштида алар кейнидин етти ва алар касрат²идин дағдаға³ қилмай урушуб, мағлуб ва манкуб қилди. Ҳашамати ул қонундадурким, гардуни Зол⁴и анинг даргоҳида ҳам қоматин либоси тавозуъ била музайян қилиб, Рустамона хидматлар зухуриға еткурур. Фалакжо Баҳром⁵и анинг мувкиби оллида мулозамати била мафоҳир бўлуб, жонбозлиқ майдонида баҳодирона ишлар зоҳир қилур. Улувви ҳиммати ул мартабадаким, агар жаҳон-жаҳон мулк тасарруфиға кирса, асари фахр носияёи жалолатида зоҳир бўлмас.

Байт:

Бўлуб тожи ҳиммат била сарафроз,
Бори мосуводин эрур бениёз.

Бу бобда тамсиле хотирға етушти, анинг ирод⁶и бағоят мустаҳсин туштиким, Искандар олам тасхириға отланурда асру андешнок эрди. Арасту ва Ариститолис⁷ ҳакимким, вазири эрдилар, носияйи давлатида асари фикрат тафаррус⁸ қилиб дедиларким: “Эй шоҳи олампаноҳ, алҳамдилиллоҳки, асбоби давлат ва ҳашамат муҳайё, худум ва ҳашам бандалиқ мавқиф⁹ида мавқиф⁹ида собит қадам, хазона маъмур, мамлакат мавфур, жамоли бахт истидомат сифати била ораста, ниҳоли иқбол истиқомат шарафи била пийроста. Бас, мужиби тафаккур недур?” Искандар деди: “Тааммул¹⁰ қилурманким, арсаи жаҳон бағоят муҳаққардур. Шарм қилурманким, бу навъ мамлақати мухтасар учун отланғайман?” Арасту дедиким: “Шак йўқтурким, бу жаҳон ҳукумати ҳиммати баландингға лойиқ эрмасдур. Мулки абадий салтанатин анга замм¹¹ қил, андоқким, зарби тиф била фоний оламини забт қайдиға чекарсан, баракати адл била боқий жаҳонни

¹ Бовужуд – шунга қарамай.

² Касрат – кўплик.

³ Дағдаға – қўрқув, иккиланиш.

⁴ Гардуни Зол – кекса олам.

⁵ Бу ерда фалак мақомли Баҳромдан мақсад ҳам Бахроми Гўр, ҳам уруш тимсоли Миррих сайёрасидир.

⁶ Ирод – айтиш, ҳикоя қилиш.

⁷ Бу ерда иккита шаклдаги исмда бир киши кўзда тутилмоқда.

⁸ Тафаррус – англаш, пайқаш, сезиш.

⁹ Мавқиф – подшоҳлар турган жой.

¹⁰ Тааммул – ўйланиш; бироз тўхталиш.

¹¹ Замм – қўшимча.

дағи қабзай тасарруфингга киргуз.” Искандар тасалли топиб, ҳақимни сарафроз қилди.

Қитъа:

Шаҳаншоҳи соҳибқиронким, анинг
Сикандардин ортуқ дурур ҳиммати.
Нетонг, қилса мулки Сулаймонни забт,
Искандардин афзун бўлуб давлати.

Саховати ул ғоятдадурким, соиле мавжуд эрмаским, даргоҳи
эҳсонидин маҳрум қайтғай ва фақире йўқким, хайётхона¹и
инъомидин хилъати давлат²га мушарраф бўлмағай.

Маснавий:

Кафи жуди андоқ сочиб симу зар,
Ки ул нав ерга сочилмай матар³.
Чекиб Ҳотам оллида шармандалик,
Танин туфроқ этмиш сарафкандалик.

Адли ул масоба⁴дадурким, Абулғозихон⁵ замонидин бери
умаро вазоиф⁶и фуқаро амволидин муайян бўлуб, кўб бидъати
мазмума эл аросида шуюъ⁷ топмиш эрди. Бу расмларни барҳам
уруб, ҳеч кимда ёро⁸ йўқким, раиятдин бир дона зиёдалиқ била
олғай.

Маснавий:

Эл қилиб сидқ бирла субҳу масо⁹,
Шаҳ бақоси-ю, давлатини дуо.
Қўзи-ю, қуртнинг мухолитати,
Эйлаким, ақрабо муволифати.
Асар айлаб баҳори осойиш,
Равзадек топти мулк оройиш.

Сабот¹⁰и ул навъдурким, Қўнгрот устида ҳарб гарм
бўлғандаким, душман ўқи муборак бошининг устидин ва
атрофидин ўтар эрди, андоқ ваҳшатлиғ мавзеъда еридин

¹ Хайётхона – кийим тикув хонаси.

² Хилъати давлат – бойлик кийими.

³ Матар – ёмғир.

⁴ Масоба – даража, сифат.

⁵ Абулғозихон ибн Арабмуҳаммадхон (вафоти 1664 й.) кўзда тугилмоқда.

⁶ Вазоиф (вазифа) – бу ерда маош, нафақа маъносида.

⁷ Шуюъ (шоеъ) – тарқалиш.

⁸ Ёро – куч, мажол, довюрклик.

⁹ Масо – оқшом, кеч, тун.

¹⁰ Сабот – сабр-чидам.

тебранмади, ул фурсатғачаким, лашкари нусратасар сипохи мухолифға ғолиб бўлди.

Байт:

Шаҳеким, сабот ўлгай атвор анга,
Зафардур ҳамиша мададкор анга.

Тамкин¹и андоқдурким, ул ҳазратнинг беклик чоғидаким, фақир аксар авқот хизматиға етушур эрдим, мушоҳида қилибманким, баъзи кеча иъшо²дин бомдодғача юкунуб ўлтуруб, ўлтуруб, ҳолиға ҳеч тағйир³ зоҳир бўлмас эрди.

Маснавий:

Зиҳи қувват, зиҳи тамкини вофир,
Ки бўлмай ҳолиға тағйир зоҳир.
Тамаккун била топмоқ жовидона,
Эрур соҳибқиронлиғдин нишона.

Афву инояти анингдекдурким, агар мужриме⁴ кўҳи гуноҳи била жанобиға юз қўйса, журми бир коҳдек назариға кирмай, ёзуқин бахш қилур ва хилъати марҳамат била сарафроз этар. Андоқким, Хўжаэли умаросидин Дўсим бий ва Ўтакул отолиқ⁵ким, ўз андозасидин ташқари қадам қўюб, бу дудмон⁶и олийға саркашлик қилур эрди ва гуноҳи беандоза қилмоқдин мужибни қатл бўлуб эрдилар, чун фуқаро ҳужумидин ноилож бўлуб, қалъадин чиқиб, ул ҳазрат отининг оёқиға юз қўйди, афв ва иноятиға сазовор бўлди.

Қитъа:

Бу на афву иноят эрдиким,
Журми кўҳи анга кўрунмас коҳ.
Чун қўяр бош жанобиға мужрим
Қилур алтоф бирла афви гуноҳ.

Авсофи фаровон ва ситоиши бепоёнмур. Тамомати ахлоқ ва афъолин мажмуъи камолот ва афзоликим, зоти ақдасида

¹ Тамкин – босиқ-вазминлик; тасаввуфдаги “тамкин” – бир ерда оғирлик билан қарор топиш хислати.

² Иъшо – кечки пайт.

³ Тағйир – ўзгариш.

⁴ Мужриме – бирор айбдор.

⁵ Отолиқ – хон ёки валиаҳдга ота ўрнида бўлган амалдор(регент). Иноқдан кейинги мартаба. Бир тўпага бирлашган уруғ ёки қабилаларни бошқарган. Абулғозий даврида улар тўрт нафар бўлиб, хон ёнида ўтиришлари, қилич ва пичоқ тақишлари мумкин эди.

⁶ Дудмон – хонадон, сулола.

хувайдодур, таҳрир силкига чекмак ва тақрир ҳаддиға еткурмак амри маҳол, маҳз¹ и хаёлдур.

Қасида:

Чекиб Ҳақ азал субҳи килки қазо,
Битиб барча ахлоқи неку анга.
Фазоил келиб зотида жилвагар,
Сукун бирла сайри саросар ҳунар.
Неким, яхшилиқ амри топмиш вужуд,
Анинг зотиға барча қилмиш вуруд².
Вурудини қилма гумон ғараз,
Эрур жавҳари бенишон араз³.
Хулул айлабон жавҳаросо анга,
Жибиллий дурур балки, ажзо анга.
Вужудиға жавҳар ҳаё жавҳари,
Замирида музмар вафо гавҳари.
Топиб ҳилм иқлими андин низом,
Магар эрди Усмонға қойиммақом.
Топиб фарқидин зеб тожи адаб,
Эрур ансабатидин ривож адаб.
Шижоатда Рустам табаҳкор анга,
Масоф ичра жўбн⁴ аҳлидек зор анга.
Сиёсатидин бир тараф роҳзан⁵,
Бўлуб йўллар ийман⁶ нечукким ватан.
Сафо табъиға бермиш андоқ зиё,
Ки хуршид миръотида инжило.
Хирад кўнглиға эйла сайқал берур,
Ки минг йил келур ишдин огоҳ эрур.
Таанни⁷ била ҳар ишким қилур,
Ёмон, яхшисин эл муайян билур.
Кафи шафқатидин сочиб эйла сим,
Бўлуб шод отосизлиғидин ятим.
Қилур чоғда изҳори ҳусни калом,
Дуо айлаб Исо алайҳиссалом.

¹ Маҳз – фақат.

² Вуруд – кириш; Бу ерда илоҳдан етувчи олий хислатлар.

³ Араз – (фалсафий тушунча) оламдаги кўринмас мавжудот.

⁴ Жўбн – кўрқоқлик.

⁵ Роҳзан – йўлтўсар, қароқчи.

⁶ Ийман – хавф-хатарсиз, ишончли.

⁷ Таанни – дарҳол, кечиктирмай.

Агар қилса вақт аро қилу қол,
Фалотун дам урмай бўлур гунгу лол.
Каломига ҳар неча бежон эрур,
Анинг дарки оллида осон эрур.
Чу шоирлар ичра солиб лутфи шайн¹,
Таҳайюр² қилиб Шоҳ Султон Ҳусайн.
Нетонг, мен бўлуб модихи шох,
Етушса Навоийдин ортқуси жоҳ.
Агар бўлса дарё суйидин медод³,
Дағи хома жинси гияҳдин зиёд.
Варақ қилсалар етти афлокни,
Яна етти қат сафҳайи хокни.
Жаҳон аҳли топса Хизрдек ҳаёт,
Бори бўлсалар котиби билсабот.
Шуруъ этса васфиға кўб рўзгор,
Шитоб ичра зоҳир қилиб изтирор.
Мингидин бири дағи бўлмай рақам,
Тугангай медод, варақ ҳам қалам.
Чу мундоқ эса борча авсоф анго,
Недур, Мунисо, айламак можаро.
Қалам чеккилу қил дуосиға майл,
Дуо ичра умру бақосиға майл.
Илоҳо, жаҳон мулки то бордур,
Жаҳон аҳли то анда сайёрдур.
Бақо мулкида ҳазрати подшоҳ,
Тараб тахтини айласун мусаллам анго.
Бўлуб саъйидин, шавкатдин фузун,
Бори куфр роёт⁴ и бўлсун нигун⁵.
Кетур соқий, ул жоми лаъли мазоб,
Ки сўз юзидин файзе олур ниқоб.
Бўлуб нашъаси бирла масти сухан,
Бўлай сўз таворихиға хомазан.

¹ Шейн – камчилик.

² Таҳайюр – ҳайратланиш.

³ Медод – сиёҳли қалам.

⁴ Роёт (бир.: роят) – байроқлар.

⁵ Нигун – куйи, паст.

АВВАЛҒИ БОБ

Ҳазрат Одам алайҳиссалом ижодидин Нух алайҳиссалом авлодиғача мазкур бўлур

Одам алайҳиссаломти васаллам хилқатининг зикри ва баъзи ҳолотининг шарҳи. Чун иродаи Холиқи бечун анинг муборак хилқати ва зуҳури давлатиға муқтазо бўлди, Жабраил аминға амр бўлдики, бир қабзае туфроқ Одам тийнатининг тахмири учун ер юзидин олиб, соҳат¹ и қудрат ва сарпанжаи иқтидорға еткурсун. Жабраил алайҳиссалом дасти тасарруф узатиб, хоҳладики, фармон муқтазоси била амал қилғай. Бу ҳодиса ер ҳайбатидин ажзосиға зилзила тушуб, анга ҳол тили била деди: “Аузи биллоҳи минника, туфроқ олмаким, бўлмағайки, бу махлуқ нофармонлиқ шевасиға иқдом кўргузуб, амри ношоист вужудға келтургайки, ул сабабдин Борий таъолонинг мен мужибни хитоб ва итоби бўлғайман”. Жабраил алайҳиссалом қайтиб, даргоҳи иззатда суврати воқеъани арз қилди эрса, Микоил алайҳиссаломға ҳукм бўлди. Ул дағи ердин ҳамул навъ они эшитиб қайтғач, Исрофил алайҳиссаломға фармон бўлди. Ул ҳам ул икковнинг дастури била ён²ғандин сўнгра Азроил алайҳиссаломға буйруқ бўлдики, туфроқ келтургай. Ер анга дағи аларға қилған муомала била онт берди. Азроил алайҳиссалом айттиким: “Итоати амри Парвардигор сенинг онтингдин юқорироқдур” ва бир овуч мухталифу-л-алвон³ туфроқ ер юзидин олиб, беҳиштға киюрди ва “Равзату-с-сафо”⁴ қавликим, Макка била Тойиф оросиға тўкти. Ҳар тақдир била, андин сўнгра Одам алайҳиссалом туфроқиға қирқ кун иноят саҳобидин раҳмат ёмғури ёғиб, қудрат илки била тахмир топтиким, “хаммарту тийната Адама биядайя арбаъийна сабоҳан⁵” андин хабар берур. Чун Одам алайҳиссаломға инсон қисват⁶ин киюрдилар, Ҳақ субҳонаху ва таъоло ани асмой⁷ ҳусно ҳусно таълимиға махсус қилдики, “Одамга ер юзидаги барча

¹ Соҳат – кенглик, майдон. Бу ерда: илохий даргоҳ.

² Ёнмоқ – қайтмоқ.

³ Турли хил рангдаги.

⁴ Мирхонд ва Хондамирнинг “Равзату-с-сафо” асари кўзда тутилмоқда.

⁵ Одам алайҳиссаломнинг бадани ясалган лой-хамирни қирқ кун мобайнида қорди.

⁶ Қисват – кийим, либос. Бу ерда: қисват кийдириш – жон киргизиш.

⁷ Усамо – исмлар, номлар.

исмларни ўргатдим¹” анга долдур. Жамиъи малоика анинг илму фазлига муътариф бўлуб, “Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларингни биламиз²” узрхоҳлиқиға тил очтилар ва Тангри таъоло ҳукми била анга сажда қилдилар. “Барча фаришталар Одамга сажда қилдилар, фақат Иблисдан бошқа³”. Магар Иблиским, ул жин тоифасидин эрди, кўб тоат қилғандин малоика мартабасин топиб эрди. Чун сажда этмакдин ибo қилиб, амрдин бўйин тўлғади, шақоват⁴ и жовид⁵ ва лаънати абадий тавқи бўйниға тушдиким: “Албатта жазо (қиёмат) кунигача менинг лаънатим бўлур⁶” нафратидин маълум бўлур.

Қитъа:

На султонсенки, тахти макрумат манзилгаҳинг бўлғач,
Сужуд этмак санга хайли малоикдин аён бўлди.
Нечук меҳроб эрур қошингки, анга қилмаған сажда
Фаришта эрса ҳам бешак лаъини жовидон бўлди.

Ва ул ҳазратға беҳишт тахтгоҳи оромгоҳ бўлуб, чун абнои жинсидин мавжуд йўқ эрди, шариф кўнгли ўз жинсидин аниси лойиқ ва жалиси мувофиқ истидосиға майл кўргузди. Ул жиҳатдин ҳазрат Воҳибу-л-атоё уйқу истилоси била анинг чап ёнидин Ҳаввони яратиб, анинг била муноқиҳат ақдин тузди ва ояти каримаи “Эй Одам, сиз жуфтингиз билан жаннатда маскан тутинг⁷” фаҳвоси била Одам ва Ҳавво алайҳумоассалом фирдавси аъло фазосида қарор тутуб, мажмуъи нуамои беҳиштий шажараи манҳия⁸ самарасида ўзгаким, баъзи ани буғдой дебдурлар, аларға мубоҳ⁹ бўлди. Андоқким, Аллоҳи таъоло айтдиким, “фақат мана бу дарахтга яқинлашманг¹⁰” Ва шайтонким, Одам жиҳатидин малъуни абадий ва мардуди даргоҳи самадий бўлуб эрди, бу хусуматдин ноираи ҳасад нопок ботинида шуъла уруб, товусдинким, хозин¹¹ и жаннат эрди, иғво

¹ Қуръони карим, 2 : 31.

² Қуръони карим, 2 : 32.

³ Қуръони карим, 15 : 30 – 31.

⁴ Шақоват – бадбахтлик.

⁵ Жовид – мангу.

⁶ Қуръони карим, 38 : 78.

⁷ Қуръони карим, 2 : 35.

⁸ Манҳия – таъқиқланган.

⁹ Мубоҳ – руҳсат этилган, ҳалол.

¹⁰ Қуръони карим, 2 : 35.

¹¹ Хозин – хазинабон, посбон.

қилдиким, беҳиштга йўл бергай. Ул имтиноъ¹ қилиб, йилон ихтилотига далолат қилди. Ва охир йилон воситаси била беҳиштга кириб, Одам ва Ҳаввога буғдой емак васвасасин қилди. Чун иродатуллоҳ мунга тааллуқ топиб эрдиким, ер юзин Одам авлоди тутуб, ҳазрат саиду-л-мурсалин ва хотаму-н-набийин Муҳаммад расулуллоҳ саллааллоҳу алайҳи васаллам шариф вужуди била олам зийнат топғай, Одам ва Ҳавво алайҳумоссалом ва Иблис ва товус ва йилонни беҳиштдин чиқардилар. Дерларким, Одам Сарандибга, Ҳавво Жиддага, Иблис Симнонға, товус Кобулға, йилон Исфаҳонға тушуб, қиёматғача бани Одам била шайтон орасида адоват боқий қолди.

Маснавий:

Кимки, душман сўзига қилди амал,
Йўқ ажаб, давлатига етса халал.
Одам Иблис сўзин этти қабул,
Бўлди фирдавс мулкидин маъзул.
Бўлма ғофил каюд²и душмандин
Ким, хабарсиз эмас турур сандин.
Хосаким, душман қадим ўлғай
Жонға андин ҳамиша бийм ўлғай.

Одам алайҳиссалом йиллар дунё машаққати ва Ҳавво фурқатиға мубтало бўлуб, тавба ва тазарруълар қилди. Тавбаси ижобатға мақрун бўлуб, Маккаға келиб, Арафот ёнида Ҳаввога учради. Ул ер андин “Арафот”ға мавсум бўлди.

Байт:

На хуш соат ки икки ёри маҳжур,
Шароби васл бирла бўлса масрур

Одам сафи[уллоҳ] Каъба уйин ясади. Дағи Ҳиндустонға азимат қилдилар ва Жабраил таълими била Одам алайҳиссалом деҳқонликға машғул бўлуб, муддати мадид³ фароғат иктисоб⁴иға иктисоб⁴иға ва тоат иштиғолиға авқот⁵ сарф қилдилар. Гоҳи Ҳинд савод⁶ида сокин, гоҳи араб диёрида мутамаккин эрдилар, токим ҳазрати карими мутаол ул икковига киромий фарзандлар ва рашид нитожлар каромат қилди. Ва ҳар қачонким, Ҳавво

¹ Имтиноъ – тийиниш.

² Каюд (кайд) – ҳийла-найранг, васваса.

³ Мадид – кўп.

⁴ Иктисоб – касб этиш, қўлга киритиш.

⁵ Авқот – вақтлар.

⁶ Савод – ўлка.

хомила бўлса эрди, икки фарзанд келтирур эрди. Бир қориндин туғган ўғулга яна бир қориндин келган қизни берурлар эрдиким, орада фарқе бўлғай.

Қобил ва Ҳобил ҳикояти. Аввал фарзандеким, Ҳавводин мутаваллид бўлди, Қобил эрди Иқлима била. Ва сониян Ҳобил эрди Люда била. Ва Одам сафиуллоҳ Тангри фармони била Людани Қобилга, Иқлимани Ҳобилга бермак истади. Ва Қобил ўз синглисига ҳусни жихатдин мойил эрди, ризо бермади ва ота насиҳатиға кирмади. Ложарам¹, Одам алайҳиссалом икковига қурбон буюрдиким, ҳар кимнинг қурбони мақбул тушса, Иқлимани ул олғай. Ул фурсатда қурбон қилмоқ бу расмда эрдиким, қўй ўлтуруб ва ё ўзга маъкулот² жинсидин тоғ устида қўяр эрдилар. Осмондин қуш суратида ўт тушуб, ҳар қайсини куйдурса, қабул нишонаси ул эрди. Чун қурбон қилдилар, Ҳобил қурбони мақбул тушуб, Иқлимани анга бердилар. Қобил бу хусуматдин Ҳобилдек қариндошинким, жамоли суварий³ ва камоли маънавий била ораста эрди ва Одам алайҳиссалом ани бағоят севар эрди, фурсат топиб, шайтон таълими била уруб ўлтурди ва отасин анинг доғи фироқиға мубтало қилди.

Назм:

Қатл расмиким, бани Одам ародур пойдор,
Қолди Қобил бидъати мазмума⁴сидин ёдгор.

Аввал кишиким, ноҳақ қон тўкти, Қобил эрди. Чун мундин бурун ҳеч ким ўлукни кўрмайдур эрди, Қобил мутаҳаййир бўлуб, Ҳобил жасадин кўтариб юрур эрдиким, не қилғай. Худойи таъоло икки ғуроб⁵никим, иборати қарғадиндур, анинг қошиға йибордиким, иккови урушуб, бири яна бирин ўлтурди. Қотил қарға туфроқни чангал ва минқори била қазиб, мақтул қарғани дафн қилди. Қобил бу воқеъани мушоҳида этиб, Ҳобил жасадин туфроқға пинҳон қилдиким, Тангри таъоло анинг тилидин бу каримани адо қилурким “Менга ўлим бўлсин, шу қаргадан ҳам кам бўлдимми?”⁶ Ва Одам алайҳиссалом бу ҳодиса вуқуъидин маҳзуну мағмум бўлуб, Қобилга лаънат қилди. Ва ул халқдин

¹ Ложарам – ноилож, шу сабабли, шубҳасиз.

² Маъкулот – озиқ-овқат.

³ Жамоли суварий – ташқи ҳусн.

⁴ Мазмума – айбли, номақбул.

⁵ Ғуроб – қарға.

⁶ Қуръони карим, 5 : 31.

мутавахҳиш¹ бўлуб, тоғу сахроларда саргардон кезар эрди. Иблис фурсат топиб, анга иғво қилдиким: “Ҳобил ўтға ёшурун парастиш² қилур эрди. Ул важҳдин анинг қурбонин қабул қилиб, сенинг қурбонингни куйдурмади. Ҳоло ҳам ўтға сажда қилсанг, сандин хушнуд бўлур”. Қобил ўтға сажда қилиб, оташпарастлик расми бунёд бўлди. Ва чун Одам алайҳиссалом Ҳобил фирокидин кўб музтариб ва беқарор эрди, ҳазрати Воҳибу-л-атоё Шис набини анга каромат қилди ва ул ҳазратнинг андуҳи сурурға мубаддал бўлуб, Иқлимани Шисга берди.

Қитъа:

Гарчи ул ёпти назардин маҳ рухсорасини,
Шукрим, бу кўзима нур етурди охир.
Андин эрди ёшурун хотир аро дарду алам,
Мундин ўлди фарруху айш кўнгулда зоҳир.

Истихрожи зуррияти Одам алайҳиссалом. Таворихда мазкурдурким, ҳазрати Одам ҳар йил Каъба тавофи учун Маккаи муаззамаға келиб, маносики ҳажни бажой келтурур эрди, то бир йил маросими зиёратдин фароғат топиб, Арафот орқасидаким, ул ерни Водии ан-ниимон³ дерлар, уйқуға борди. Қодири зу-л-жалол анинг зурриятин ила қиёми-с-соата сулби⁴дин чиқариб, ўнг ва сўл тарафида қарор берди. Одам алайҳиссалом маном⁵ ҳолатидин ҳолатидин тийқаз⁶ ва интибоҳ мақомиға келиб, ўнг ёниға назар қилиб, гуруҳе кўрдиким, нуронийдурлар. Жабраилдинким, ул ерда ҳозир эрди, алар ҳолатин сўрди. Жабраил дедиким: “Бу тойифа асҳоби ямин ва муқарриби ҳазрати иззатдурлар, сенинг наслингдин”. Ва сўл тарафига боқиб, қавме мушоҳида қилдиким, зулмонийдурлар. Жабраилдин алар кайфиятин савол этти. Жабраил айттиким: “бу табақа асҳоби шимол ва маҳруми раҳматдурлар, санинг авлодингдин”. Бу воқеъада воқеъаот кўбдур. Бу мухтасарда ийжоз⁷ жиҳатдин мунча била ихтисор топти. Ва Одам алайҳиссалом бу ҳолот мулоҳазасидин сўнг ўз авлодиға мабъус⁸ бўлди. Чун анга рихлат⁹ хангоми етти, Шис

¹ Мутавахҳиш – ваҳшат ва қўркувга тушиш.

² Парастиш – сиғиниш.

³ Уйқу водийси.

⁴ Қиёматгача бўлган авлодларини.

⁵ Маном – уйқу.

⁶ Тийқаз – уйғоқлик, бедорлик.

⁷ Ийжоз – мўъжаз, қисқалик.

⁸ Мабъус – элчи, расул, пайғамбар.

⁹ Рихлат – дунёдан кетиш.

алайҳиссаломни валиаҳд қилиб, ҳаёт вадиат¹ин Қобизу-л-арвоҳға арвоҳға топшурди. Ва умрин баъзи минг ва баъзи тўққуз юз ўттуз йил дебдурлар. Ва машҳурдурким, Одам алайҳиссаломни Шис алайҳиссалом ғусл бериб, намоз қилди ва Ҳиндустонда дафн қилди. Ва Одам алайҳиссаломдин бир йил сўнг ё етти йил сўнг ҳазрат Ҳавво рихлат қилиб, Одам сафиуллоҳнинг ёнида мадфун бўлди. Аммо Нух алайҳиссаломнинг тўфонда аларнинг муборак жасадларин кемада асраб, тўфондин сўнгра Абу Қабис тоғида, баъзи дебдурларким, Байтулмақаддасда дафн қилди. Ва Одам алайҳиссалом авлод ва аҳфодидин қирқ минг киши кўрди. Ва сулбий фарзандлари йигирма бир ўғул ва йигирма қиз эрди. Ва дерларким, анга қирқ саҳифа нозил бўлди. Ва мўъжизоти кўбдур. Ҳандаса ва тиб ва мусиқий илми андин ёдгор қолди. Лақаби “сафиуллоҳ”²дур ва кунияти Абулмаҳаммад ва Абулбашардур. Ва анинг сўзиким: “Ҳар ким хотун сўзиға фирифта³ бўлди, мурод мурод нахл⁴идин бар⁵ емас”.

Рубоий:

Одамки, ато ва аносиз топти вужуд,
Жаннатда макон тутуб, малак қилди сужуд.
Авлоди била оқибат айлаб падруд⁶,
Туфроқ аро хоки тани бўлди нобуд.

Шис наби алайҳиссалом. Ҳусни сурат ва сафои сийратда Одам алайҳиссаломға мушобих⁷ эрди. Отаси ўрниға ўлтуруб, анинг авлодиға муҳофазат қила бошлади ва нубувват тожи била сарафроз бўлуб, инсу жон тавоифиға ҳукмронлиғ қилди. Ва анга эллик саҳифа нозил бўлуб, шариати Одам миллатиға мувофиқ эрди. Аксари бани Одамким, ҳазрат Одамдин беҳишти бариннинг неъматин фаровон ва роҳати жовидоний сифотин эшитиб ва суҳаф⁸и самовий мазмуниға муттали⁹ бўлуб эрдилар, Шис алайҳиссалом замонида тажарруд¹⁰ ва инқитоъ тариқасин ихтиёр

¹ Вадиат – омонат.

² Оллоҳнинг ўзи соф лойдан ясагани учун айтилган лақаб.

³ Фирифта – алданган.

⁴ Нахл – дарахт.

⁵ Бар – мева.

⁶ Падруд – хайрлашув.

⁷ Мушобих – ўхшаш.

⁸ Суҳаф – (саҳифалар) илоҳий йўл-йўриқ мусҳафи.

⁹ Муттали – хабар топиш.

¹⁰ Тажарруд – ёлғизлик, узлат.

қилиб, сахорий¹ ва мағорот²да мутафаррик³ бўлдилар. Лаззати дунёвий таркин тутуб, риёзиёти шоқа⁴ била тоот ва ибодотға машғуллик қилдилар.

Байт:

Кунжи узлат беҳишт эрур, Мунис,
Кеч жаҳондин дағи улусдин қоч.

Ва Қобил авлодиким, қолин бўлуб жамиат топиб эрдилар, фасод ва инод⁵ муқтазоси била бани Одамға зарарлар еткурур эрдилар, чун Шис алайҳиссалом шижоат ва дилёрликда ўз акронидин мумтоз эрди,

Маснавий:

Шаҳеким, шижоатға мавсуф эрур,
Шаҳомат⁶ тариқида маъруф эрур.
На имкон дурур душмани зўргар
Анинг мулку хайлиға топғай зафар,

лашкар чекиб, муонид⁷ларни мақхур ва паришон қилди. Ва Бобилда Сус шаҳри анинг меъмори раъйи била бино топти. Ҳазрат низому-л-миллати ва-д-дин амир Алишер “Таворихи анбиё”сида келтурубдурким, ул ҳазратнинг етти ўғли бор эрди. Улуғроқи Ануш эрди. Чун ёши тўққуз юз ўн икки йилға етти, Анушаға бани Одам аёлот⁸ин топшуруб, жаҳони фонийдин беҳишти жовидонға рихлат қилди. Ва қирқ беш йил нубувват тахтида ҳукм сурди. Ва “Шис” сурёний тилда “Ҳийбатуллоҳ” демакдур.

Рубоий:

Шис эрди паямбари Ҳақ ва дағи шужоъ⁹,
Кофирлар ила айлади кўб ҳарбу низоъ.
Ёлғуз келиб эрди чун жаҳон манзилиға,
Ёлғуз дағи айлади жаҳон бирла видоъ.

Ва анинг мўъжизбаён сўзларидиндурким: “Агар подшоҳ бир кун сипоҳ ва райят, дўсту душман ҳолидин ғофил бўлса, андок воқеъ бўлғайким, бир ой тадорикин қилиб бўлмас”.

¹ Саҳори – саҳролар.

² Мағорот – ғорлар.

³ Мутафаррик – тарқалиш, ёйилиш.

⁴ Шоқа – машаққатли.

⁵ Инод – бўсунмаслик.

⁶ Шаҳомат – ботирлик, жасурлик, довюраклик.

⁷ Муонид – ёв, душмн.

⁸ Аёлот – ерлар, ўлкалар, минтақалар.

⁹ Шужоъ – мард, қаҳрамон, ботир, жасур.

Манзума:

Деди Шиским, нисбати подшоҳ
Раоёға ул навъ бўлғай паноҳ,
Ки бир лаҳза дилжўйлик ишидин
Тафаккуд¹ била марҳамат кишидин.
Алар шаънида бўлмағай ғафлати,
Нечукким, баданга нафас нисбати.
Ки, то халқ қилғай итоат анга,
Қилиб амр тутмоқда тоат анга.
Яна дедиким, шоҳи вологуҳар²
Неким, мулкида аҳли фазлу ҳунар,
Бори кўнглин олғай навозиш била,
Гаҳи иззату гоҳ бахшиш била.
Ки то ўзгалар айлабон изтироб,
Фазоил ҳусулиға қилғай шитоб.
Баҳамдиллоҳ, иқбол сармояси
Халойиқ узра Тангрининг сояси.
Амир Элтузархони ҳашматпаноҳ,
Жаҳон кишвариға жаҳон подшоҳ.
Бу кун тахт узра адлу дод айлабон,
Тафаккуд бисотин кушод айлабон,
Анингдек бўлубдур раиятнавоз,
Ки олам элидур анга ишқбоз.
Даме ғофил эрмас улус ҳолидин,
Кесиб ўғри илгини эл молидин.
Топиб лутфидин аҳли фазл эҳтиром,
Бўлуб базлидин соҳиби ихтишом.
Ҳунар бирла фазл иктисобиға майл,
Қилурлар замон аҳли андоқки сел.
Илоҳо, анинг давлатин то жаҳон
Жаҳон аҳли бошиға қил соябон.
На мақсуди бўлса етур комиға,
Қуюб айш саҳбо³ сини жомиға.

Ануш ибн Шис. Ани Анас ҳам дерлар. Таворих аҳлида ихтилоф борким, анинг онаси пари тойифасидин эрди ё инсон табақасидин. Аммо “Ароис” китобида ривоятдурким, Анушнинг

¹ Тафаккуд – ҳол-аҳвол, кўнгили сўраш.

² Вологуҳар – асл зотли.

³ Саҳбо – май.

аноси хур эрдиким, ҳазрат холиқи бечун ани ото ва аносиз яратиб, Шис алайҳиссаломға берди. Ва Ануш мувахҳид ва вали эрди. Ва одил ва сахий эрди. Ул жиҳатдин рифоҳият¹ кўб бўлуб, ҳеч ким молу мавоши²нинг ҳисобин билмас эрди.

Маснавий:

Шаҳеким, бўлуб маъдалат пешаси
Сахову ато бўлса андишаси.
Яқиндурки, хайлиға роҳат етар
Бўлуб давлат афзун фароғат етар.

Закот ва садақа расмин ул пайдо қилди. Ва аввал кишиким, хурмо яғочин экти, ул эрди. “Тарихи Жаъфарий³”да битилибдурким, анинг замонида бир аждаҳо пайдо бўлуб, халойиқға кўб зарарлар еткарар эрди. Ануш бориб, ул асо бирла уруб ўлтурдиким, ҳазрат Одам беҳиштдин чиқармиш эрди. Ва дерларким, Мусо алайҳиссаломға етган ҳамул асодур. Анинг ўн икки фарзанди бор эрди. Аршад⁴ авлодиким, Қийнон эрди, ани валиаҳд қилиб, оламға видоъ қилди. Умрида ихтилоф бор – “Низому-т-таворих”да ёши уч юз йилдур ва “Табарий”да тўккуз юз ўн икки йил дебдур.

Байт:

Кўнгул даҳри дундин нечук баҳр олур,
Ки келган киши йўқки бормай қолур.

Қайнон. Чун ота васияти била риёсат амри анга тааллуқ тутти, бани одамни гуруҳ-гуруҳ айириб, кент ва ҳисор иморатиға маъмур⁵ қилди. Ва юз йилга қариб салтанат муҳим⁶ми хатириға иштиғол кўргузуб, отаси тариқидин инҳироф⁷ жойиз тутмай, анинг борған йўлиға борди. Ҳофиз Абру “Тарих”ида мастурдурким, анинг муддати умри саккиз юз қирқ йилдур.

Шеър:

Чу келдинг жаҳон ичра, кетмак керак,
Азимат адам сори этмак керак.

¹ Рифоҳият – фаровон турмуш.

² Мавоши – чорва моллари.

³ Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг араб тилида ёзган “Тарихи Табарий” асари кўзда тугилмоқда. Мазкур асар Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад Балғамий томонидан форс тилига таржима қилинган бўлиб, Баёний ўша форсча “Тарихий Табарий”ни ўзбек тилига таржима қилган.

⁴ Аршад – тўнғич, энг катга; бошлиқ.

⁵ Маъмур – буюриш, тайин этиш.

⁶ Муҳим, муҳом – ишлар.

⁷ Инҳироф – четга чиқиш.

Махлойил. Ота маснадиға ўлтуруб, анинг айёми давлатида бани Одам касрати ул мартабаға еттиким, ватан танглигинин захматда эрдилар. Ложарам, аларни олам атрофида пароканда қилиб, ўзи Шис алайҳиссалом авлоди била Рум дорулмулкида сокин бўлди. Баъзи дебдурларким, Бобилға борди. Умри саккиз юз олтмиш бешга етгандин сўнгра ўғли Яздни қойиммақом қилиб, ҳаёт мулки таркин тутти.

Қитъа:

Жаҳон бовужуди камоли назоҳат¹,
Кўнгулларга ул важҳдин жойи ғамдур.
Ки келган ҳануз этмайин анда ором,
Адам жониби марг² ила ҳамқадамдур.

Язд ибн Махлойил. Зебоманзар, покиза гуҳар киши эрди. Анинг замонида бутпарастлик шоеъ бўлди. Балиқ гўштин ва қуш этин емакни ул ихтиро қилди. Аввал кишиким, ариғлар қоздуруб, сув чиқарди, ул эрди. Ҳазрат Воҳибу-л-атоё анга қирқ ўғул ато қилди. Кичикроки Ахнух эрдиким, Идрис улдур. Умри тўққуз юз олтмиш иккига етганда Идрисни ўрнида ўлтуртуб, охират мулкига интиқол қилди.

Байт:

Гар юз яшасун киши ва гар минг,
Йўқ чораси оқибат кетарнинг.

Идрис алайҳиссалом. Иброний лафзида ани Ахнух дерлар. Ва юнон аҳли ақидасида Ҳўрмус ҳақим улдур. Ва ани “мусаллас ил-наъма” дерларким, учунчи пайғамбар ва учунчи ҳақим ва учунчи подшоҳ эрди. Кўп дарс айтур жихатидин “Идрис”га мавсум бўлди. Нақлдурким, чун аксари халқ Қобил авлоди била муҳаррамот иртиқобиға журъат қилиб, ароларида анвоъ³ фиску фужур шую топти, бори таъоло ҳазрат Идрисни рисолат ташрифиға мушарраф этиб, ваҳий келдиким, ширк ва бутпарастлиғни дафъ қилғай. Черик тортиб, ғазот расмин ароға киюрди. Баъзи фасод ва инод тариқидин салоҳ ва садод сарманзилиға етиб, бархи⁴ залолат майдонида қатлу асир бўлдилар. Ва ҳукамо тарихида мастурдурким, халойиқни етмиш икки турлук тил била даъват қилур эрди. Ва юз шаҳар бино

¹ Назоҳат – кўркамлиқ.

² Марг – ўлим.

³ Анвоъ – турли хил.

⁴ Бархи – айрим, баъзи.

эттиким, кичикроки шахри Раходур. Ва анинг ҳукми била тўрт киши риёсатға еттиким, бири Эйловус, иккинчи анинг ўғли Ловус, учунчи Эсифус, тўртунчи Амун отлиғ анинг тарафидин ақтори оламда подшоҳлиғ сўрдилар. Ва худойи таъоло анинг учун ўттуз саҳифа нозил қилди. Ва хат ва нужум илмин ул зухурға еткурди. Тикмак ва киймак расми андин ёдгор қолди. Олтмиш беш ёшда Матушалих мутаваллид бўлди. Машҳури ривоятдурким, малойика ани уч юз олтмиш бешга етганда осмонға рафъ қилиб, фирдавси аълода макон тутти. “Ва биз уни юксак мартабага кўтардик¹” андин хабар берур. Бу қиссани мабсут²роқ китобдин маълум қилса бўлур.

Рубоий:

Идриски, ҳикматда камоле топти,
Дарс айтур ишида қилу коле топти.
Жаннатда агарчи тутти жовид макон,
Боре бу жаҳондин интиқоле топти.

Матушалих ибн Идрис. Отаси борурда ани ўрниға валиаҳд қилиб эрди. Ҳимматлиғ ва доно киши эрди. Авлоди қалин бўлуб, яхши отлар анинг даврида кўп бўлди. Ўғлонлариға черик бошлатиб, Қобил авлоди устиға йибориб, мағлуб ва мустосил қилур эрди. То Ламукниким, ўғли эрди, валиаҳд қилди.

Ламук. Ани Ламакон ва Ламак ҳам дерлар. Ёши юз олтмиш сарманзилиға еткандин сўнг отаси замонида вафот топти. Анинг кейнича отаси Матушалих ҳам ўғли борған йўлға азимат қилди. Ёши тўққуз юз саксон эрди. Баъзи мингдин ортуқ ҳам дерлар.

Байт:

На ота, на ўғул жаҳон ичра,
Қолғуси умри жовидон ичра.

Нух алайҳиссалом. Пайғамбари мурсалдур ва Нажиуллоҳ анинг лақабидур. Ва аввалғи улуу-л-азм³ улдур. Икки юз эллик ёшиға етганда қомати қобилияти ташрифи рисолатға мушарраф бўлуб, олам халқиким, куфр ва исён йўлиға тушуб, тамарруд⁴ ва туғён бодиясида саргардон эрди, тўққуз эллик йил аларни ҳидоят жониби йўл кўрсатиб, ислом манзилиға далолат қилди. Саксон кишидин ортуқ қабул қилмадилар. Ва куффор ийзо ва

¹ Қуръони карим, 19 : 57.

² Мабсут – муфассал.

³ Улу-л-азом – азму матонат соҳиби бўлган пайғамбарлар.

⁴ Тамарруд – бўйсунмаслик, қаршилиқ.

тамасхур¹лар қилурлар эрди. Ва ул вазъ ва насихат қилса, эшитмали деб, қулоғин тутарлар эрди. Ва ани ношойист амрларға мансуб қилиб, фарзандлариға анинг адоватин васият қилур эрдилар. Дерларким, бир кун Қаси отлиғ кофир ўғли бирлаким, Жорудға мавсум эрди, ул ҳазратнинг олдиға келиб, васият бошладиким: “Эй, фарзанд, ҳозир бўлким, бу киши соҳир² ва каззобдур. Зинҳор муниг фирибанда сўзлариға илтифот қилма. Або ва аждодинг кийш³идин тахаллуф жоиз тутма. То имкони бор, ийзо ва ҳақоратиға саъй қилким, бизнинг васиятимиз будур.” Бу ҳазиён⁴ сўзлар асносида Жоруди мардуд бир овуч туфроқ олиб, Нух алайҳиссаломнинг муборак юзиға урди. Нух алайҳиссалом мунигдек воқеъалардин мутаассир бўлуб, дуо қилдиким: “Парвардигорим, ер юзида кофирлардан бирон ҳовлижой эгасини қолдирмагин⁵”. Тири дуоси ҳадаф ижобатиға мақрун бўлуб, Жабраил алайҳиссалом ишорати била сож яғочин экти. Йигирма йилда ё қирқ йилда, алал ихтилофу-р-ривоятин, яғоч улғайиб, кема ясамоқға маъмур бўлди. Абдулла ибн Аббос разиаллоҳу анҳудин ривоятдурким, ул кеманиг тул⁶и уч юз олтмиш қори ва арз⁷и уч юз ва иртифо⁸и ўттуз уч эрди. Мунда ихтилоф кўптур. Аммо уч табақа ясалдиким, аввалғи қушлар нишимани бўлғай, иккинчи башар маъомин⁹и, учунчи сибоъ¹⁰ ва баҳойим¹¹ маскани. Чун сув ердин қайнаб чиқиб, осмондин ёмғур ёғиб, тўфон зоҳир бўлди, ҳазрат Нух ҳар жинс махлукдин бир жуфт олиб, имон келтурган саксон киши бирла кемага кириб, тўфон балосидин омон қолдилар.

Мисра: Бало тўфонидин йўқ бок, агар Нух ўлса киштибон.

Алқисса, қирқ кечаву кундуз тўфон тазоид ва тараққий топиб, ул мартабаға еттиким, тоғлардин қирқ қари ўтти. Балким,

¹ Ийзо ва тамасхур – изза қилиш ва масхаралаш.

² Соҳир – сеҳргар, кўзбўёқчи, алдоқчи.

³ Кийш // кеш – дин, мазҳаб.

⁴ Ҳазиён – ҳақоратли.

⁵ Қуръони карим, 71 : 26.

⁶ Тул – бўй.

⁷ Арз – эн.

⁸ Иртифоъ – баландлик.

⁹ Маъомин – жой, ўриндик, масканлар. Маъман – ватан сўзи кўплиги.

¹⁰ Сибоъ – ёввойи ҳайвонлар.

¹¹ Баҳойим – чорва ҳайвонлари.

бу мисра мазмуниға мувофик бўлдиким, **мисраъ:** Фалак фулк¹и эрур бу бахр гирдобиди саргардон.

Жумхур²и муаррихиндин мазкурдурким, сувнинг мунча галаба ва бийиклиги била Авж ибн Анақнинг тизидин юқори ўтмади. Баъзи дерларким, анинг нажотининг сабаби бовужуди ширкат ул эрдиким, Нух алайҳиссаломға кема ясарда муовинат³ кўргузуб эрди.

Қитъа:

Кофирки, бўлди Нухға кишти ясарда ёр,
Тўфон талотумидин етмади зарар.
Мўъминға мўъминедин агар этса ёрлиғ,
Мумкинки, дўзах ўти анга қилғай асар.

Дерларким, кема Куфадин ҳаракат қилди ва Маккаи муаззамаға етиб, ҳарам атрофин етти қатла айланиб, беш ойғача оламнинг офоқ ва акт⁴орин сайр қилиб, чун кема аҳлидин ўзга ҳеч махлуқ қолмай фано гирдобига ғарқ бўлдилар, тўфон таскин топиб, сув озалиб, Мавсулда Жудий тоғида қарор тутти. Нух алайҳиссалом муҳаррам ойининг ўнида кемадин чиқиб, ҳамул ерда сокин бўлуб, ул саксон киши била бир кент бино қилдилар. Оз вақтда вабо иллоти орада пайдо бўлуб, дорилбақо азиматин тутдилар, магар Нух ва уч ўғли ва завжалариким, офатдин солим қолдилар. Ўғлонларининг отлари Ёфас ва Ҳом ва Сом. Булардин бошқа Канъон деган бир ўғли бор эрди. Лекин кофир эрди. Тўфонда кемага кирмай, ҳалок бўлдиким: “ул сенинг аҳлингдан эмас⁵” анинг шаънида нозил бўлди.

Қитъа:

Камоли ҳасаб⁶ бўлмаса суд эмас,
Улус ичра бўлмоқ ҳумоюннасаб.
Кўтармас ёғинни насаб хокдин,
Чиқарур фалакка қуёшни ҳасаб.

Нух алайҳиссаломнинг умри минг олти юз бўлғандин сўнг ва баъзи дебдурларким, минг уч юзга етгандин сўнг ажал дарёсиға кема сурди. Ва дерларким, Жаброил ва Азроил алахумоассалом ул ҳазратдин охир ҳаётида савол қилдиларким: “Ё атвалу-л-

¹ Фулк – кема.

² Жумхур – барча.

³ Муовинат – ёрдам.

⁴ Актор – атроф.

⁵ Қуръони карим, 11 : 46.

⁶ Ҳасаб – инсоннинг қиладиган ишлари.

анбиё¹, мунингдек узун умр била бу жаҳон зиндагонлиқин нечук топдинг?” Жавоб бердиким, **фард:** “Жаҳон бир уй экан икки эшиклик. Биридин кирдим чикдим биридин”.

Ўғлонлари анинг қолиби муборакин Байтулмуқаддасда мадфун қилдилар.

Рубоий:

Йиллар қавмиға кўргузуб Нух тарик,
Ҳам қавми рисолатиға қилмай тасдиқ.
Тўфонда бўлуб дуосидин барча ҳалок,
Охир ани ҳам қилди фано баҳри ғарик.

Ва ривоятдурким, Одам сафиюллоҳ замонидин Нух нажиюллоҳ замониғача икки минг беш юз йилдур. Ва Нух давридин Иброҳим халилуллоҳ давриғача минг беш юз йил ва Иброҳим алайҳиссалом аҳд²идин Мусо алайҳиссалом аҳдиғача тўрт юз олтмиш йил. Ва Мусо Калимуллоҳ вақтидин ҳазрат Рисолатпаноҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам фархунда айёмиғача юз саксон йил воқеъдур. Ва олам аҳли Нухнинг наслидиндур. Бу жиҳатдин ани иккинчи Одам дерлар. Ва ул ҳазрат тўфон офати ва вабо илллатидин сўнг оламини уч қисмға мунқасим³ қилиб, Турон заминни тавобеот⁴и била Ёфасға берди. Бу жиҳатдин ани Абу-т-турк дерлар. Ва Эронким, маъмураи оламдур, музофоти била Сомға тафвиз қилди. Бу сабабдин ани Абу-л-ажам дерлар. Ва Ҳиндустонни лавоҳикот⁵и била Ҳомға инъом этти. Бу важҳдин ани Абу-л-ҳинд дебдурлар. Ва Ҳомнинг ранги қора эрди, жамиъи авлоди сияхжурда⁶ бўлдилар. Ва анинг жиҳати бу эрдиким, Нух алайҳиссалом бир кун уюб, аврат узви очилиб эрди, Ҳом ани кўруб кулди. Ёфас ва Сом манъ этиб, ёптилар. Нух алайҳиссалом уйғониб, маълум қилиб, Ҳомни ёмон дуо қилди эрса, ранги қарориб, пайғамбарлик анинг наслидин мунқатеъ бўлди.

Сом ибн Нух алайҳиссалом. Мақдисий ўз тарихида келтурубдурким, Сом пайғамбари мурсалдур. Ҳазрат Нух аниким, камоли хирад ва касрати дониш, салоҳияти нафс ва нажобати зот била ўзга фарзандларидин мустасно ва мумтоз топиб эрди, хилофат ва валиаҳдлик мартабасин анга тафвиз

¹ Эй, пайғамбарларнинг узун умр кўргани.

² Аҳд – замон, давр.

³ Мунқасим – тақсимлаш.

⁴ Тавобеот – қарашли жой ёки одамлар ёки мол-мулк.

⁵ Лавоҳикот – бу ерда: қўшимча ерлари.

⁶ Сияхжирд, сияхжурда – қора танли.

қилиб ва асрори нубувват ва ғавомиз¹и рисолат маҳрамлиқиға еткуруб, сойир² авлодиға анинг мутобеъатин васият қилди. Ва Эронзаминниким, юқорида зикр топиб эрди, анга махсус этти. Ва кўпроқ анбиё ва Эрон мулуки ва мажмуъ араб ва ажам анинг наслидурлар. Ва Сом беш юз йил умр топти. Ва баъзи дерларким, Якуб алайҳиссалом замониғача бор эрди. Аммо қавли аввал асах³дур. Ва анинг олти ўғли бор эрди. Баъзи тўққуз ҳам дебдурлар. Ва Каюмарс ва Арфахшидни анинг авлодидин тутубдурлар ва ўзгаси бу тартиб билаким: 1. Олим. 2. Усвад. 3. Тураж. 4. Ова. 5. Мард. 6. Арм. Буларнинг ҳар қайси вилоятнинг бир тарафиға бориб, иморат ва зироатға машғул бўлдилар. Ва авлоду аҳфодлари кўп бўлуб, ўн тўққуз луғатда сўз дедилар. Каюмарс барчасиға подшоҳ бўлуб, салтанат русумин ароға киюрди.

Ҳом. Ани ҳам баъзи пайғамбари мурсал дебдурлар. Ул Ҳинд диёриға ота рухсати била бориб, авлоди ул васеъ⁴ мамлакатға ёйилди. Анинг тўққуз ўғли бор эрди: Ҳинд, Синд, Нубах, Канъон, Куш, Қибт, Барбар, Занж, Ҳабаш. Бу тўққуз кишининг авлоди кўп бўлуб, ораларида ўн саккиз луғат пайдо бўлдиким, бири яна бирининг луғатин яхши англамас эрдилар. Бу жиҳатдин ҳар луғат аҳли бир мулкка мутафарриқ бўлдилар. Дерларким, Хатти устиво⁵дин ул ён ўн тўрт даражағача букъалар бордурким, Ҳом авлоди ул мавзеъда мутаваатиндурлар. Баъзи Бухтанаср ва Намрудни дерларким, Ҳомнинг Куш отлиғ ўғли наслидиндурлар.

¹ Ғавомиз – муаммолар.

² Сои́р – бошқа, ўзга.

³ Асах (сахих) – энг тўғри.

⁴ Васеъ – кенг.

⁵ Хатти устиво – экватор чизиғи.

ИККИЛАНЧИ БОБ.

Ёфасдин Қўнгрот уруқининг зикригача

Ёфас алайҳиссалом. Баъзи ани пайғамбари мурсал дебдурлар. Ва ҳазрат Нуҳнинг улуғ ўғлидур. Чун отаси ани Жуди тоғидин шимол ва машриқ мамоликигаким, анга суюрғол қилиб эрди, йибормакка мутаважжиҳ бўлди, ҳазрат Ёфас отасидин илтимос қилдиким, анга дуое ўргатгайким, ҳар қачон ёмғур ёғмоқ тиласа, ёғгай. Ҳазрат Нуҳ алайҳиссалом ижобан лилмултамаса бу маънида ҳазрат Қозиу-л-ҳожотға муножот қилди, дуоси мустажоб бўлуб, Жабраил таълими била бир тошға исми аъзам битиб, Ёфас алайҳиссаломға берди. Ул тошни “яда” ва “ҳажару-л-матар¹” дерлар. Турк орасида холо ҳам кўп бўлур. Ва Ёфас отасидин падруд қилиб, ўз мулкига келиб, саҳрнишинлар тариқаси била зиндагонлиқ қилди. Яхши расмлар ароға киюруб, ул ерларда Чин шаҳрин бино қилди. Икки юз эллик йил ул вилоятда умр ўтқариб, ажал дарёсиға фарқ бўлди. Аммо ёшининг муддати маълум эрмас. Анинг саккиз ўғли бор эрди. Авлоди бисёр кўп бўлуб, ҳар қайси ўз авлоди била Туронзаминнинг бир тарафиға бориб, шаҳарлар бино қилдилар. Отлари бу тартиб билаким: Турк, Хазар, Сақлоб, Чин, Камори, Мунсик, Рус, Тозух. Мирхонд “Равзату-с-сафо”да Ғўз, Хулх, Садсони анинг ўғлонларидин санаб, ўн бир дебдур. Бу тарихни ўқур маходим²ға арз буким, таворихиким, бу ерларда битилибдур, мухталифи ақвол³ кўпдур. Бу сабабдин ўқур элга мужиби тараддуд бўлмасун деб, мунча била ихтисор қилдим.

Турк. Ани Ёфас ўғлони ҳам дерлар. Бағоят адаблик ва оқил киши эрди. Ва Каюмарсға муосир⁴ эрди. Туркистон хонлари анинг аввалидур. Отасидин сўнгра сайр қилиб, бир ерга еттиким, ани Селук ва Иссиғкўл дерлар.

Назм:

Ажаб ер эрди сар басар марғзор⁵
Оқиб ҳар тараф чашмаи хушгувор.
Равон эрди дарёчаи мухтасар,

¹ Ҳажар ал-матар – ёмғир тоши.

² Маходим (махдум) – ўқимишли кишилар.

³ Мухталифи ақвол – турли хил қавл (сўз)лар.

⁴ Муосир – замондош, ҳамаср.

⁵ Марғзор – ўтлоқзор.

Ки ҳайвон суйи¹ға эди таънагар.
Очиб гуллари жаннат ичра чаман,
Раёҳини бирла муаттар Хўтан.
Ҳавоси Масихо дамидин нишон,
Бериб улкан элларга руҳи равон.

Туркка ул мавзеъ мувофиқи табъ тушуб, авлод ва атбоъи била анда муқим бўлди. Бир неча муддатдин сўнг хийма-хиргоҳ² тузатмак ихтиро қилди. Қўй ва сойир ҳайвонот терисидин қабо ва тоқия тикмак ибдо қилди. Ва атрок³ ичидаким, яхши расм бор, андин ёдгор қолди. Ва дерларким, Ғўз била анинг аросида яда тоши учун муҳоработ ва муқоталот воқеъ бўлди. Ва ул подшоҳе эрди, одил ва фозил. Раоё⁴ ва фуқарони сояйи ҳимоятида мурфа ул-ҳол ва фориғулбол тутти. Ва тўрт ўғли бор эрди: Тунг, Чигил, Барсижор, Имлоқ. Ёши икки юз қирққа етганда, улуғ ўғли подшоҳлиқин умаро ва аркони давлатға васият қилиб, “барча нарсалар ўз аслига қайтгувчидир” муқтазоси била адам жонибиға мурожаат қилди.

Қитъа:

Чун Турк жаҳонда сурди хонлиғ,
Адли била даҳр бўлди маъмур.
Охир тутубон ажал сипоҳи,
Қилди ватанни маҳбаси гўр.

Тунг. Ани Фудак ҳам дерлар. Оқил ва давлатлиғ эрди. Чун отаси ўрниға ўлтурди, яхши расмларни ароға киюруб, адолат қоидасин барпо қилди. Ажам подшоҳларининг аввали Каюмарс била муосир эрди. Бир кун овға чиқиб, бир сахрода кийик кабобин еб ўлтуруб эрди. Бир лукма эт кўлидин ерга туштиким, ул ер туз кони эркан. Чун ани олиб еди, оғзиға аввалғидин лазизроқ тегди. Андин сўнг таомға туз кўшуб тановул қилди. Бу намакин расм ул кундин муътоди табоеъ бўлди.

Назм:

Таомеким, эрур ҳар неча марғуб,
Анга туз бўлмаса мунзам эмас хўб.
Нечаким, кундек ўлса ҳусни тобон,
Малоҳатсиз кўнгул олмоқ не имкон.

¹ Ҳайвон суйи – жаннат суви.

² Хийма, хиргоҳ – чодир.

³ Атрок – туркий халқлар.

⁴ Раоё (раият) – халқлар.

Анинг умри икки юз қирқга еткандин сўнг ўғли Алмунжани хон қилиб, охират мулкин мусаххар¹ этгали кетди.

Алмунжахон. Хусраве эрди, маъдалатшиор ва хоне эрди, фархундаосор. Масокинға базлу бахшиш била зикри жамил абқосиға сайъ ва кўшиш қилиб, оталарининг русум ва қавоидин тутуб, анинг айёми давлатида раият ва лашкари амн маҳодида марфа ва осудахотир эрдилар. Ва чун шайхухият² заъфи анинг мазожиға истило топти, ҳукумат мансабин ўғлиға топшуруб, узлат ва инзиво зовиясида ер тутти.

Деббоқуйхон. “Деб”нинг маъниси тахт еридур. Боқуйидин мурад улуғ демак бўлур. Ул хоне эрди, касир ул-иктидор ва шаҳриёре эрди, хужаста атвор.

Байт:

Эди тожбахшу мамоликситон,
Садафдек кафи жуди гуҳарфишон.

Ул дағи кўп йиллар салтанат русумиға оройиш бериб ва маъдалат қавоидиға намойиш еткуруб, яхши ойин³лар зухурға келтурди. Чун вужудиға ажал турктози етушти, ўғли Куйукхонни ўрнида нойиб⁴и маноб қилиб, борса келмас деган ҳисни ҳасин⁵ға кириб, ҳисорий бўлди.

Куйукхон хоқони номвар ва султони маҳобатасар эрди.

Байт:

Чу андин жаҳон бўлди ферузманд,
Тараб қилди даҳр аҳлини нўшханд.

Ул ҳам абову аждодининг сулукидин тажовуз қилмай, муддати мадид адл тахтида ўлтуруб, назъ ҳолати⁶да ўғли Аланжахонни валиаҳд қилиб, ажалнинг ногувор шарбатин ичти.

Аланжахон подшоҳи маъдалатосор ва шаҳриёри шижоатшиор эрди. Чун отаси ўрнида ўлтурди, жаҳонгирлик маросими ва кишваркушолик вазоифиға қиём кўргузди. Ва анинг замони ҳукуматида атрокнинг неъмат ва сарват⁷и ортиб, “дарҳақиқат инсон ўзини бой-беҳожат кўргач, албатта, туғёнга

¹ Мусаххар – тасхир этиш, эгаллаш.

² Шайхухият – қарилик.

³ Ойин – қоида, расму-русум, йўл-йўриқ.

⁴ Нойиб – ўринбосар, муовин, ҳоким.

⁵ Ҳисни ҳасин – мустаҳкам қалъа.

⁶ Назъ ҳолати – ўлим талвасаси, ўлим тўшагида пайт.

⁷ Сарват – бойлик.

тушар – хаддидан ошар¹” муқтазоси била фасод тариқиға майл қилдилар ва ислом тўғри йўлидин озиқиб, куфр ва ширк бодиясида саргардон бўлдилар. Ва дерларким, Нуҳ алайҳиссалом замонидин то бу чоқгача Ёфас авлоди мусулмон эрдилар. Ва Аланжахоннинг икки ўғли бор эрди, эгиз туғган: Тотор ва Мўғул отлиғ. Чун Аланжахон қариб, ўғлонлари йигит етти, юрт ва элни икки тақсим қилиб, яримин Тоторға ва яримин Мўғулға берди. Бу иккови отаси фавтидин сўнгра бир-бирининг иттифоқи била ҳар ким ўз мамлакатада доро²лик суруб, умр ўткардилар. Аввал Тотор табақасин айтали. Иншоаллоҳ, мундин сўнг мўғул тойифасининг зикрига шуруъ қилурмиз.

Тотор табақасининг зикри

Бу табақа саккиз кишидурким, ҳукумат амриға қиём кўргуздилар.

Тоторхон шоҳе эрди давлатёр ва хусраве эрди комкор³. Муддате ҳукумат амриға иштиғол кўргузуб, олам тангной⁴ идин охират саройиға интиқол қилди.

Буқоҳон отасидин сўнг эл ва улус подшоҳлиқиға машғуллик қилиб, муддатедин сўнг айёми салтанати мунқазий бўлуб, ўғли Йилижахон хонлик амриға мутасадди бўлди.

Йилижахон шавкат ва азаматда замон салотинидин мумтоз эрди. Бир неча фурсат жаҳонбонлик маснадиға мутаккий⁵ бўлуб, отасининг кейнидин борди.

Этлихон ота васияти била муҳиммоти мулкыйға дахл қилиб, улус истимолатиға машғул эрди. Чун Ҳақ фармони қабзи руҳиға нофиз⁶ бўлди, ўғлиға мулкни топшуруб, қобизи арвоҳға жон таслим қилди.

Отсизхон малики маъдалатшиор ва волии сутувватосор эрди. Отасидин сўнг мутасаддии салтанат бўлуб, бир неча йиллар ёвни ёвлаб, овни овлаб, охириламр ҳаёт тахтидин тахтаи тобутға нақл қилди.

¹ Куръони карим, 96 : 6 – 7.

² Доро (доштан: дор.) – эга бўлиш.

³ Комкор – мақсади ҳосил.

⁴ Тангной – торлик, қамок.

⁵ Мутаккий – суяниш.

⁶ Нофиз – чиқарилиш, содир бўлиш.

Урдухон ҳоким¹и додгар ва хусрави раиятпарвар эрди. Отаси фавтидин сўнг муддати мадид ва аҳди баид² дўстларға мурувват, душманларға сиёсат қилиб, оталари борған йўлга озим³ бўлди.

Бойдухон ота васияти била ҳукмронлиғ саририда ўлтурди. Мўғул авлоди била Тотор ўғлонлари аросида Бойду замониғача низоъ йўқ эрди. Ҳар ким ўз улусида мавосо ва мадоро тариқаси била подшоҳлиқ сўрар эрдилар. Чун Бойдухон тундхўй⁴ ва худрой йигит эрди, Мўғул авлоди била ёв бўлуб, бир-бирининг элин ва молин чопа бошладилар.

Шеър:

Шаҳеким, эрур тундхўйи ажаб,
Мамолик аро солса шўру шаъб.
Агарчи элга турктозлик қилди,
Боре ажал турктозидин омон қолмади.

Ўғли **Севинжхон** анга қойиммақом бўлди. Ва ул Тотор хонларининг охири эрди. Анинг замонида тотор била мўғул элининг аросида адоват ўти андоқ иштиол⁵ ва илтиҳоб топтиким, топтиким, ҳеч нимарса била таскин топмас эрди. Ҳамиша мўғул голиб келур эрди.

Назм:

Адоват ўтидин, кўнгул, қил ҳазар,
Десанг жонима етмагай то зарар.
Адоват ўти эйла сўзондурур,
Ки кул қилмай ўчмаки не имкондурур.

Иншоаллоҳи таъоло, мўғул хонларининг сўнгги Элхон замонида Севинжхоннинг ишларин тафсилан айтурмиз.

Мўғул тойифасининг зикри

Бу тойифа тўққуз нафардурким, жаҳонбонлиқ тахтида ҳукм сурдилар. Аввали Мўғулхондур, охири Элхон. Жаноб фазойилмаоб мавлоно Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома” муқаддимасида битибдурким, атроқ аросида ҳар нимарсани тўққуз қилмоқ расми бу тўққуз хон ададин истихрож қилилибдур.

¹ Ҳоким – ҳукмдор маъносида. Шаҳар, вилоят, туман ҳокимларини ҳам ҳоким дейишган.

² Баид – кўп.

³ Озим – йўлга тушиш.

⁴ Тундхўй – қизикқон, тез жаҳли чиқар.

⁵ Иштиол – аланга олиш.

Мўғулхон олий ҳиммат ва соҳиби давлат подшоҳ эрди. Чун шахриёрлик тожи била сарафроз бўлди, эл орасида яхши расмлар ва писандида қоидалар зухурға еткурди. Анинг тўрт ўғли бор эрди: 1. Қарохон. 2. Ўзхон. 3. Кўзхон. 4. Гўрхон. Ажал мавиид¹ и етгандин сўнг улуғ ўғли Қарохонни васий ва валиаҳд қилиб, адам жониби сафар қилди.

Шеър:

Мўғулхонки, йиллар шаҳаншоҳ эди,
Адолат румузидин огоҳ эди.
Ажал тиғи етгач анга хунфишон²,
На қолди ўзини сўзидин нишон.

Қарохон отасидин сўнг тамоми улусға хон бўлди. Ва Қорақурум ҳудудида Ор тоғи ва Кар тоғи навоҳисидаким, ҳоло Улуғ тоғ ва Кичик тоғ дерлар, яйлоқ қилиб, қишда Сир сувининг яқосини қишлар эрди. Ва анинг аҳдида мўғул қавми кофирликда андоқ росихдам ва собитқадам эрдиларким, агар отаси исломин эшитса, ўғли ўлтурур эрди ва ўғли имонин англаса, отаси ўлтурур эрди.

Маснавий:

Ажаб вақтким, куфр топиб ривож,
Йўқ Иблис тазвириға эҳтиёж.
Улус ичра дин шавкати қолмади,
Ота ва ўғул шафқати қолмади.
Агар топса бирин ота ва ўғул,
Ки дин дилрабосиға бермиш кўнгул.
Ситам ханжари бирла айлаб ҳалок,
Қилур барча аъзосини чок-чок.

Ўғузхоннинг адам шабистонидин вужуд гулистониға наҳзат қилгани

Қарохоннинг улуғ хотунидин бир ўғул мутаваллид бўлдиким,
байт:

Юзи нури андоқ дарахшон эди,
Ки хуршид оллида ҳайрон эди.

Уч кечаву кундуз онасининг сугин эммади. Ҳар оқшом ул курратилайн¹ онасининг тушида дер эрдиким: “Эй она, то

¹ Мавиид – белгиланган муддат, вақт.

² Хунфишон – қон сочувчи.

мусулмонлиқ йўлига қадам урмасанг ва Ҳақ жалла ва аьлоким, сани ва мани яратган улдур, анинг ваҳдатиға имон келтурмасанг, ўлмакка розиман эмчакингни оғзимға олмон”. Онаси ўғлидин кеча олмай, кўркунчдин пинҳон мусулмон бўлуб, ўғлиға сут бериб, парвариш қилди. Чун қурратулайни бир ёшиға етди, малоҳат ва хўблукда мушорун илайх² бўлди.

Назм:

Жамолиға кўз солса ҳар дидавар,
Беганмай куёш сори қилмас назар.
Тиликим, янги нуктага майл этиб,
Эшитган ҳавосида ўздин кетиб.
Ўюнға қачонким қилур изтироб,
Берур Чин ғизолиға юз гуштоб.

Ул учурда мўғул расми бу эрдиким, то фарзанд [бир] ёшиға кирмагунча ҳеч отға мавсум қилмас эдилар.

Шеър:

Ҳарам сори бир кун Қарохон кириб,
Ўғул ётган уй ичра пинҳон кириб.
Бешик ичра ўғлини кўрдиким, ой
Ҳамоноки, тутмиш фалак узра жой.

Бу суратдин бағоят мубтаҳиж³ ва масрур бўлуб, улуғ тўй ва азим сур⁴ тартиб берди. Ва аёни ҳазрат ва аркони давлатға машварат қилдиким, “бу фарзанди аржуманд бир [йил] яшабдур, қайси отға муносиб кўрарсиз?” Бу аснода ул ўғлон камоли фасоҳат била сўзға келдиким: “Менинг отим Ўғуздур.” Ҳуззор⁵ и мажлис таажжуб қилиб, ҳамул от била атадилар. Ва дерларким, Ўғузхон модарзод валий эрди, хаворик⁶ и одот андин кўп воқеъ бўлғандур. Ул жумладин бири буқим, аввал сўзеки, анинг муборак тилига жорий бўлди, лафзи “Аллоҳ” эрди. Халқ фаҳм қилмай, янги тил чиқарганиға ҳамл қилур эрдиларким, сўз айтурин билмайдур. Анинг учунким, лафзи “Аллоҳ” арабийдур, халқи араб тилин эшитган эрмас. Чун Ўғузхон булуғ ҳаддиға етушди, Қарохон кичик иниси Гўрхоннинг қизинким, хуре эрди, ҳусн беҳиштида машшотаи қудрат била оройиш топган ва офтобе

¹ Қурратулайн – кўз нури, кўз қувончи.

² Мушорун илайх – унинг ўзи (танҳо)

³ Мубтаҳиж – қувонган.

⁴ Сур – тўй, базм маросими.

⁵ Ҳуззор – ҳозир бўлган, қатнашаётган.

⁶ Хаворик (хорик) – одатдан ташқари, ғаройиб.

эрди малоҳат осмонида камоли иртифоъга еткан, анинг акди никоҳиға киюрди. Ўғузхон ани исломға далолат қилиб, ул мутақаббил бўлмаған жиҳатдин анинг била бир бистарда ётмай, назари отифат¹идин йироқ солди. Отаси бу сир инкишофин қилғандин сўнгра яна бир иниси Кўзхоннинг қизин анинг силки издивож²иға чекти. Анга ҳам дин ойинидин ибo қилған сабабдин мувосо ётмай, бошқа ётар эрди. Токим, бир кун Ўғузхон шикордин ёниб келур эрди, амм³и Ўзхоннинг эшигиға гузар⁴и тушти. Кўрдиким,

назм:

Неча сарв қадду суманбўйлар
Сочи сунбулолуда, гулрўйлар.
Лаби жў(й)⁵да манзил тутуб сарбасар
Бори жомашўлик⁶ килур магар,
Алар ичра Ўзхон қизи бор эди,
Нужум ичра кундек намудор эди.

Ани бир гўшага чақириб, онт бериб дедиким: “Агар худойи изза жаллаға имон келтуруб, куфр ва ширкдин мубарро бўлсанг, ман сани олиб, жони шириндин азизроқ тутар эрдим.” Қиз бу сўзни эшитиб, изҳори инқиёд қилиб дедиким, **байт:**

На ҳукм этсанг санинг фармонбар⁷ингман
Канизликда хизматпарварингман.

Ўғузхон отасининг мулозаматиға етиб, ул қизнинг нисбатида майлони хотиридин шаммае изҳор қилди. Қарохон ани улуғ тўй қилиб, олиб берди. Ўғузхон ани кўп севар эрди. Хавотини собиқға бовужудиким, андин жамилроқ эрдилар, мутлақан илтифот қилмас эрди. Ўғузхон бир кун овға чиққанда, Қарохон бир жашн⁸ ораста қилиб, хавотин ва келинларин таклиф қилди. Ногоҳ сўз асносида Ўғузхоннинг бурунғи икки манкуҳасиға адоват ва сўнғи завжасиға муҳаббатининг сабабин истисфор⁹ қилди эрса, бурунғи келинлар худ рашкдин жонлариға етиб, сир изҳориға маҳал топмас эрдилар, фурсатни муғтанам билиб, арз

¹ Отифат – меҳр, лутф.

² Издивож – уйланиш.

³ Амм – амаки.

⁴ Гузар – ўтиш.

⁵ Жўй – арик.

⁶ Жомашўлик – кир кийим-кечакни ювиш.

⁷ Фармонбар, фармонбардор – итоат этувчи, буйруқ-фармонни бажарувчи.

⁸ Жашн – тўй, зиёфат.

⁹ Истисфор – суриштириш.

қилдиларким: “Ўғлингиз мусулмон эрмиш, бизларни ўз диниға даъват этти, қабул қилмадуқ. Ва кичик келин қилода¹и исломға мутақаллид бўлмиш. Бизларни душман тутуб, ани дўст билмагининг сабаби будур”.

Шеър:

Чу мундоғ хилофат орамизда бор
Нечук бўлғай ул ёр бизларга ёр.

Қарохон бу воқеъа вуқуьидин ошифта ва мутағаййир бўлуб,
элнинг улуғларин йиғнаб, кенгаш қилдиким,

байт:

Ўғуз динимизға муҳолиф эмиш,
Қилурмиз анинг бирла не навъ иш.

Ани сайдгоҳда тутуб, ажал домиға шикорвори гирифтор қилмоқға қарор бердилар ва ҳозир черикни йиғнаб, сайдгоҳга мутаважжих² бўлдилар. Мусулмон келин бу қазия³дин огоҳ бўлуб, мусраъ⁴е йибориб, Ўғузхонни хабардор қилди. Ўғузхон билзарура урушға мустаид ва омода бўлуб, элга киши йибордиким: “Отам менинг қасдимға черик тортибдур, мани деган ботроқ етушсун”. Қарохоннинг иниларининг ўғлонлариким, кичикликдин Ўғузхон била бир ерда улғайиб, улфат ва муҳаббатлари истехком топиб эрди, мадад учун Ўғузхонға келиб кўшулдилар. Хон аларға “уйғур” лақаб қўйди. Яъни “отамдин айрилиб, манга уйди”. Уйғур халқи ул тойифадиндур. Чун Қарохон анга етушуб ясов бошладилар,

маснавий:

Икки лашкар ул нав қилди набард⁵,
Ки ёшурди гардун юзин тийра гард.
Бўлуб гард аро рахшлар барқхез,
Ёлин ул сифатким, тутун ичра тез.
Баҳодирлар от узра тортиб нафир,
Фалак тоғи узра анингдекки, шер.
Синонлар бўлуб жилвагар ҳар тараф,
Қилиб аждаҳолар сафин бартараф.
Биров бош кесиб ханжари тез ила,
Биров қон тўкуб тиғи хунрез ила.

¹ Қилода – бўйинбоғ, бўйинтуруқ.

² Мутаважжих – юзланиш.

³ Қазия – ҳодиса, воқеа.

⁴ Мусраъ – чопар, отлик киши.

⁵ Набард – жанг.

Ота ўғлига тиғи буррон чекиб,
Ўғул ҳам ота қасдида жон чекиб.
Биров ер уза ғарқи хуноб ўлуб,
Биров жон талошурда бетоб ўлуб.
Ажаб қизиди ҳангомаи корзор,
Магар бўлди маҳшар куни ошкор.

Кўп муҳораба ва муқоталадин сўнг калимаи “Ҳақ нима яхши ва нима ёмон бўлишини билувчидир” муқтазоси била Ўғузхоннинг рояти зафароятига нусрат ели эсиб, Қарохон захми жонситон била охират мулкига ҳазимат қилди.

Назм:

Қарохонки, йиллар эди ҳукмрон,
Бўлуб аҳли Туронға ҳукми равон.
Чу ул истади куфр топғай ривож,
Бошини кесиб олди дин аҳли тож.

Ўғузхоннинг салтанат тожи била сарафроз бўлуб, ғазву жиҳод майдонида сарандозлик қилгани

Ўғузхон отасидин сўнг оқо¹ ва ини иттифоқи била подшоҳлик тахтида ўлтуруб, эл ва улусни ислом диниға даъват қилди. Мусулмон бўлганларни бахшиш ва навозиш била мубтаҳаж ва масрур қилиб, имтино этганларни қатлу ғоратлар била манкуб ва мақхур қилди. Ул чоғда Қарохонға мутааллик элдин бошқа эллар кўп эрди. Ҳар улуғ элнинг бир хони бор эрди. Кичик эллар аларға кўшулур эрди. Қарохоннинг ислом рибқа²сидин саркашлик қилган эллари Ўғузхон сиёсатининг кўркунчидин қочиб, ўзга элларга кўшулдилар.

Фард:

Будур расми маъхуд даврон аро
Ки бўлғуси аҳли залолат жало³.

Ўғузхон ҳар йил мўғул мамлакатада ўлтурғон атрок ва бани аммоми била муҳораба қилиб, ғолиб келур эрди. Охириламр, муҳолифлар анинг қаламрав⁴идин қочиб, тотор хониға илтижо қилдилар. Ва тотор халқи ул учурда Чурчитға қариб ўлтурурлар

¹ Оқо – бу асарда ака ва хонга яқин бўлган қабила ва уруғлардан тайинланган юқори мансабдаги амалдорлар тушунилади.

² Рибқа, рабқа – ип, бўйинбоғ.

³ Жало – кўчиб кетиш.

⁴ Қаламрав – тааллуқли ҳудуд.

эрди. Чурчит бир улуғ юртдур, қилоъ¹ ва кентлари кўп. Хитойнинг қутби шимолий тарафида воқеъдурким, ани Чин дерлар. Тоторхон ҳашамати тамом ва лашкари молокалом² билаким,

маснавий:

Бори фили зўр эрди-ю филтан
Келиб разм аро сафдару сафшикан³

Ўғузхоннинг устига келиб, уруштилар ва мағлуб бўлуб, фирор ихтиёр қилдилар. Ва Ўғузхон сипоҳи била изидин қувуб, ул вилоятларни олиб, ислом черикига кўп ғанимат⁴ тушдиким, нақл қилмоқдин ожиз келдилар. Бир соибтадбир йигит бор эрди, ароба ясаб “қанқ” от қўйди. Анинг мушоҳадасидин кўп эл ароба ясаб, ғаноимни юклаб қайттилар. Бу важҳдин ул мухтареъ йигитни “қанқли” атадилар. Қанқли уруқи анинг наслидиндур. Ҳоло “қангли” дерлар. Ўғузхон етмиш икки йилгача мўғул ва тотор билаким, ўз акрабоси эрди ва мухолафатда муттафиқ эрдилар, урушти. Етмиш уч йилда мажмуъин хатти инқиёд⁵ иға киргузуб, мусулмон қилди. Андин сўнгра юруб, Хитой ва Чурчитни олиб, Тонқутни ҳам мусаххар қилдиким, тожик ани “Тубит” дер. Андин сўнг Қарохитойни тахти тасарруфиға кюрди. Ул ҳам азим мамлакат бўлур ва Ҳиндустон била Хитой орасида ва муҳит канорида воқеъдур. Суккон⁶ ининг чиройи қаро бўлур. Ва Хитойдин илгари тенгиз соҳилида бийрак тоғлар ичида кўп юрт ва эллар бор эрди. Итбароқхон деган анда подшоҳ эрди. Ул ноҳиятға черик тортиб борди. Чун бийрак ер эрди, Итбароқ ғолиб келиб, Ўғузхон ҳазимат топти ва икки рудхона⁷ орасиға тушдиким, лашкарининг кейин қолғанлари етушгай.

Шеър:

Керак шаҳға топғач ҳазимат⁸ сипоҳ
Бирор бийрак ер қилмоқ оромгоҳ.
Ки то мунҳазим⁹ қолған эл хар тараф
Қўшулғай анга бўлмайин бартараф.

¹ Қилоъ – қалъалар.

² Молокалом, локалом – сонсиз, чексиз.

³ Сафдару сафшикан – сафни ёрувчи ва сафларни бузувчи.

⁴ Ғанимат (кўп.: ғаноим) – жангдаги ўлжа.

⁵ Инқиёд – бўйин эгиш, тобе бўлиш.

⁶ Суккон (сокин) – аҳоли.

⁷ Рудхона, руд – дарё.

⁸ Ҳазимат – енгилиш; чекиниб қочиш.

⁹ Мунҳазим – енгилиш.

Бир ҳомилаким, эри ул босқида шаҳид бўлуб эрди, анинг тўлғоғи тутуб, уй йўқлиқидин бир чурук мужавваф¹ бўлган улуғ ёғочнинг ичиға кириб, бир ўғул туғурди. Ўғузхон ул ҳолдин хабар топиб, шафқат юзидин ани фарзандлиқға қабул қилиб, анга Қипчоқ от қўйди. Ул чоғда мужавваф ёғочни “қипчоқ” дер эрдилар. Ул ўғлонни тарбият қилиб, йигит етгандин сўнг кўп черик бериб, Рус ва Олоқ ва Можор ва Бошқир устига йиборди. Ва қипчоқ ул элларга мутасарриф бўлуб, Тийн ва Отил сувининг канорида мутаваттин бўлди. Ва уч юз йил ул ерларда доди адл бирла подшоҳлиқ сурди. Барча қипчоқ эли анинг авлодидур. Ўғузхон давридин Чингизхон замониғача Тийн ва Отил ва Ёйиқ сувининг яқосида қипчоқдин бошқа эл йўқ эрди. Тўрт минг йилғача ул ерларда ўлтурдилар. Анинг учун ул юртни Дашти қипчоқ дерлар. Ва Ўғузхон ўн етти йилдин сўнг Итбароқхонға голиб бўлуб, элин мусулмон қилиб қайтти.

Ўғузхоннинг Мовароуннаҳр ва Ҳиндустонға юруш қилгани

Ўғузхон жаҳонгирлик тақозоси била жамиъи атроқ черикин йиғнаб, Талош ва Сайрам усти била Мовароуннаҳр келди. Ул диёрнинг подшоҳлари тоб келтура олмай, маҳкам кўрғонларға қаболди. Ўғузхон муҳосара² ва муҳораба қилиб, олти ойда мажмуъ Мовароуннаҳр ва Туркистон диёрин мутеъ ва мусулмон қилди. Ва вилоёти мафтуҳаларға доруға³ таъйин этиб, Балх борди. Ани ҳам олиб, Ғур ва Ғаржистон ноҳиятиға юрди. Қиш эрди. Кун бағоят совуқ бўлуб, Ғурнинг тоғлариға қор кўп тушуб эрди. Хон ҳукм қилдиким, ҳеч ким асокири зафармоасардин таҳаллуф қилмасун. Қор касрати ва совуқ шиддатидин баъзи мутажанда мувкиби ҳумоюндин қолиб эрдилар, хон Ғурни олғандин сўнграким, баҳор бўлуб эрди, арзи лашкар қилиб бир неча кишиким келди, алар келгандин сўнг хон ҳолларин истисфор этти. Алар қор жиҳатдин ярамай қолғанларин арз қилди эрса, хон ул жамоаға “қорлиқ” деди. Қорлиқ тойифаси алар наслидиндурлар. Ва “Равзату-с-сафо”да бу воқеъани

¹ Мужавваф – ковак.

² Муҳосара – қамал.

³ Доруға – шаҳар ҳокимлари. Хива хонлигида кейинчалик миршаблар бошлиғини ҳам доруға дейишган.

Ўғузхон Ғур ва Ғаржистондин ўз юртига мурожаат¹ қилганда ривоят қилибдурлар, валлоҳу аълам. Ўғузхон андин сўнг Кобул ва Ғазнинни тахти фармониға киюруб, Кашмир устига сипоҳ чекти. Ул чоғда Кашмир волиси Яғмо отлиғ эрди. Яғмо саркашлик қилиб, бир йил урушти. Оқибат Кашмир мусаххар бўлуб, Яғмо бошлиғ лашкари мақтул бўлди. Ўғузхон бир неча муддат ул вилоятларға саранжом бериб, Бадахшон усти бирла Мўғулистонға борди.

Ўғузхоннинг Эрон ва Ироқғаким, маъмураи оламдур, сипоҳ тортғани

Бир йил Машрикзаминким, мамлакати аслийси эрди, офтобвор ул сарҳадни партави илтифоти била мунаввар қилиб, иккинчи йил Эронға черик торттиким, **фард:**

Сипоҳики, анжумдин эрди фузун,
Тўкуб бори, андоқки Баҳром хун.

Чун Талош шаҳриға нузул қилди, хон лашкар сўнгида киши кўюб эрдиким, хорған ва очғанлардин хабардор бўлғай. Лашкаридин бир кишиким, аврати ҳомила эрди, ўғлон туғуруб, очлиқдин сути йўқ эрди. Йўлда шағоле кўрдиким, бир қирғовул тутти. Ани йиғоч бирла уруб, қирғовулни олди ва заифасиға кабоб қилиб берди. Ул ҳолда хоннинг кўйған кишилари йўлиқиб, хоннинг олдиға олиб бориб келдилар. Хон анинг ҳолидин огоҳ бўлғоч, от ва озуқ бериб “черик била борма, қол оч” деди. Ҳоло халаж дерлар. Халаж қабоили анинг наслидин муншааб² дурлар. Мовароуннаҳрда кўп бўлур. Оймоқ халқиға кўшулур. Хуросон ва Ироқ³ да ҳам топилур. Ва илгари чоқда Ҳиндустоннинг баъзи вилоятида алардин подшоҳлиқ мартабасин топғанлар ҳам бордур. Ўғузхон Талошдин Бухоро келиб, Ому сувидин ўтуб, Хуросон борди ва Ироқи ажам⁴ ва Ироқи арабни мусаххар қилди. Балким, Мисру Шом ва Румни ҳам тасарруфиға киюрди. Ул асрда Эрон мамоликида Ажам мулукидин ким подшоҳ эркани маълум эмас. Аммо Абулғозихон ибн Арабмуҳаммадхон наварра марқадаху⁵ “Шажараи турк” да келтурубдурким: “Каюмарс ўлуб,

¹ Мурожиат – қайтиш.

² Муншааб – бўлакларга ажралиб чиқиш.

³ Ироқ – Ироқи Ажам, яъни Эрон кўзда тутилмоқда.

⁴ Эроннинг Мозандарон ва Хуросонгача бўлган қисмини Ироқи ажам деб аташган.

⁵ Гўри нурга тўлсин.

Ҳушанг ҳануз подшоҳ бўлмайдур эрди, Ўғузхон Эронни олди ва бу ҳам ул ривоятга тақвия қилурким, форс аҳлининг заам¹и улдурким, Каюмарс фавтидин сўнг Ҳушанг зуҳуриғача юз дағи етмиш йилдин ортуқроқ Эрон доруссалтанаси подшоҳи нофизи фармон вужудидин холи эрди. Бўлғайким, ул ошонда Ўғузхон Ажам мамлакатига муставлий² бўлмиш бўлғай”. Лекин фақирға³ бу сўзлар мустаҳсин тушмай, гумон қилурким, бу воқеа Жамшиднинг улуҳият⁴ даъво қилган замонида вуқуъ топмиш бўлғайким, кўп бузуғлиғ бор эрди. Бас, тарих аҳлиға бу сўз таҳқиқи лозимдур. Ва аъламу индаллоҳи⁵.

Назм:

Ўғузхонға чун етти таиди Ҳақ,
Сипоҳиға ул навъ берди насақ⁶.
Ки ҳар сорики лашкари чекти тиғ,
Ўшул ерни фатҳ айлади бедариф.

Ўғузхон бир неча муддат таваккуф⁷ қилиб, вилоятларда ҳокимлар кўюб, ўз юртиға шавкати тамом ва ғаноими молокалом била қайтти.

Ўғузхоннинг Мўғулистонға келиб, тўй қилгани ва Ҳақ раҳматига боргани

Чун Ўғузхон ақолими сабъани таҳти тасарруфиға киргузуб, маврусий вилоятиға келди, улуг тўй ва азим жашн тартиб бериб, бир хиргоҳ тиктурдиким, яғочлари олтундин эрди. Жавоҳири гаронмоя⁸ била тарсий⁹ қилилган. Бу байт анинг васфидадурким, васфидадурким, **байт:**

Бир уй тикти олтундин ул шаҳриёр
Ким, ул уй фалак уйидин қилди ор.

Ул тўйда тўккуз юз йилқи ва тўккуз минг кўй ўлтурди. Баъзи тўксон минг кўй дебдур. Қимизу шароб ва ғайри залика муҳайё

¹ Заам – фикр, назар, эҳтимол.

² Муставлий – қамраб олиш, эгалик этиш.

³ Яъни, тарихчи Мунисга.

⁴ Улуҳият – илоҳийлик (пайғамбарлик).

⁵ Оллоҳнинг ўзигина билгувчидир.

⁶ Насақ – тартиб ва назм.

⁷ Таваккуф – тўхташ.

⁸ Гаронмоя – қимматбаҳо.

⁹ Тарсий (мурассаъ) – қимматбаҳо тошлар билан безатилган.

ва омода¹ эрди. Хукм қилди, то аён ва ашроф анинг х(в)он²и базлиға жамъ бўлғайлар.

Маснавий:

Анингдек базми олий берди тартиб,
Ки, жаннатдек саропо бор эди зеб.
Тўшаклар барча қолини муламмаъ³,
Жавоҳир бирла сартосар мурассаъ.
Муҳайё шишаларда жон шароби,
Нечукким, шира⁴ларда бат⁵ кабоби.
Зумуррад таштлар узра фавоких⁶,
Фалак тўштида Парвинға мушобих.
Таом омода юз минг ранг ба-ранг,
Табаклар сахни мажлисни қилиб танг⁷.
Фалак токим эрур даври замона,
Биридин кўрмамиш эрди нишона.
Йиғилмай бир нафас х(в)они зарандуд,
Ададсиз анда бирёни намаксуд.
Гуломи мохрўлар чусту чолок⁸,
Туруб хизмат мақомида тарабнок,
Ғино⁹ аҳли тараннум айлабон соз,
Қилиб Исо киби жон бермак оғоз.
Агар васфида Мунис очса юз тил,
На мумкин етмак анжомиға минг йил.

Ул қурултойда олти ўғлиғаким, Кун, Ой, Юлдуз, Кўк, Тоғ, Тенгизға мавсум эрдилар, кўп мамлакатлар суюрғол қилди. Ва уч ўғликим, “Бузуқ”ға мулаққаб бўлуб эрдилар, сипоҳ буронғор¹⁰ин аларға тафвиз қилди. Ва уч кичик ўғликим, “Уч ўқ”ға мавсум бўлуб эрдилар, черик жувонғор¹¹ин аларға топшурди. Бу лақаблар сабаби улким, Ўғузхон Шом диёрин олғанда, шаҳзодалар шикорға бориб эрдилар. Шом навоҳисидин уч улуғ

¹ Омода – тайёр, ҳозир.

² Х(в)он (ўқилиши: хон) – дастурхон.

³ Муламмаъ – зарли ипак.

⁴ Шира – лаган.

⁵ Бат – ўрдак.

⁶ Фавоких (фаввока) – мевалар.

⁷ Танг – тор, жойсиз.

⁸ Чусту-чолок – чакқон, эпчил.

⁹ Ғино – соз, ашула. Ғино аҳли – созанда, муғаннийлар.

¹⁰ Буронғор(баронғор) – қўшиннинг ўнг қисми, қаноти.

¹¹ Жувонғор(жавонғор) – қўшиннинг сўл қаноти.

шаҳзода бир олтун ёй ва уч кичик шаҳзода уч заррин ўқ топиб, Ўғузхон олдиға келтурдилар. Хон ёйни ёй топғанларға, ўқларни ўқ топғанларға берди. Уч улуғ шаҳзода ёйни бузуб, тақсим қилдилар. Хон аларға “бузук” лақаб қўйди. Уч кичик шаҳзода уч ўқни олишдилар. Хон аларни “Уч ўқ” деди. Яна васият қилдиким, ёй подшоҳ манзиласидадур ва ўқ элчи муқобаласида. Анинг учунким, ёй ўқни қаён йиборса борур. Эмди керакким, мандин сўнг маснад¹имда бузук улуғи Кунхон ўлтурғай. Андин сўнг Бузук наслидин ҳар кимнинг қобилияти бўлса, ул подшоҳ бўлғай. Ва бу васоёдин сўнг умаро ва беклариға ҳар кимнинг ўз қадриға кўра вилоятлар инъом қилди ва насоих² жавоҳирин андоғ андоғ сочтиким, баҳраманд бўлмаған қолмади.

Шеър:

Ўғузхон чу олди жаҳон кишварин,
Қўюб тораки узра дин афсарин.
Фиғонким қилиб чарх зулм ошкор,
Анга тахтини қилди лавҳи мазор.

Кунхон ибн Ўғузхон отасининг мужиб³и васияти ва аёни мамлакатининг сайъ ва иттифоқи била салтанат авжиға муртафё⁴ бўлди. Ва ул подшоҳе эрди, соҳиби дил ва фаррухнажод ва шаҳаншоҳе эрди, равшан рой ва маъдалатниҳод. Адолат баҳори била мулк бўстонин сарсабзу райён қилди ва сиёсат изҳори била залолат⁵ шаҳристонин харобу вайрон. Ва уйғур жамоатидин Эркулхўжаким, отасининг вазири ва оқилу донишманд киши эрди, анинг истисвоб⁶и била салтанат муҳиммотиға файсал⁷ берур эрди. Бир кун ул вазири сойибтадбир Кунхонни хилватда топиб, айттиким: “Отанг умрлар ёз бўлса, соя роҳатин кўрмай, киш бўлса, уйда турмай, жаҳон кишварин забт қилди ва лашкари фаровон йиғнаб, хазоини бекарон сиз олти ўғулға қўюб кетти. Ҳоло ҳар бирингиздин тўрт шаҳзода бор. Мажмуъи йигирма бўлур. Барчангиз муттафиқ бўлсангиз, кўп йиллар давлат зимом⁸и қўлингиздин бормас.

¹ Маснад – ўриндик, тахт.

² Насоих – насихатлар, ўғитлар.

³ Мужиб – бўйича, асосида. Асл маъноси сабаб.

⁴ Муртафё – юксалиш.

⁵ Залолат – тўғри йўлдан адашиш.

⁶ Истисвоб – тўғри кўрсатма.

⁷ Файсал – ҳал, ечим.

⁸ Зимом – тизгин; ихтиёр.

Қўрқарманким, мулку мол жиҳатидин орангизда мунозаъа ва мухолафа пайдо бўлмағай.

Байт:

Дунё эрур арусе, маккоралиқда машхур,
Бир шева бирла солур юз муттафиқ аро шўр.

Аvlo улким, ҳар кимга расме лойиқ ва мансабе муносиб муқаррар бўлса ва амвол ва галла¹лар тақсим топиб, аларға берилса”. Кунхон Эрқулхўжанинг раъйин қабул қилиб, улуғ қурултой тузди. Эрқулхўжа Ўғузхондин қолған вилоёт ва хазоин ва амволни шахзодаларға улаштурди. Ҳар қайсиға бир турлук лақаб ва тамғо ва нишон муқаррар қилди. Ва ҳар бирининг мансаб ва мартабасин муайян этти. Андоқким, мажолис ва маҳофилда ҳар ким ўз ерида ўлтуруб, оқо ва инилик, улуғлик ва кичиклик одобин риоят қилурлар эрди. Ул вазири беназирнинг ҳусни тадбири била алар орасида муҳаббат бунёди мушаййид² бўлуб, мухолафат абвоби боғланди. Бу жиҳатдин кўп қарн³лар салтанат давлати ул хонадонда боқий қолди. Ва Кунхоннинг муддати хилофати етмиш йил эрди.

Назм:

Чу Кунхон аён қилди ойини дод,
Жаҳон аҳли даврида топти мурод.
Анга дағи чархи муҳолиф мазоқ
Вафо қилмайин зоҳир этти нифоқ.

Ойхон ибн Ўғузхон адолатшиор ва хужастаатвор подшоҳ эрди. Оқоси Кунхоннинг офтоби ҳаёти мағриби мамот⁴ға ғуруб қилғандин сўнг салтанат буржиға иртифо топиб, мусибатзадалар қаронғу тунин партави илтифоти била мунаввар қилди.

Байт:

Чун кун тутти мағриб ҳисорида жой,
Тулуъ айлади ҳадди машрикдин ой.

Ота ва оқосининг йўсун ва ясоқ, ойин ва насақидин тажовуз қилмай, кўп муддат ҳукмронлиғ маснадида мутамаккин эрди. Оқибат рихлат кўси уруб, лаҳад манзилгоҳиға наҳзат қилди.

Назм:

Хилофатда Ойхон топиб иртифоъ,

¹ Галла – пода.

² Мушаййид – кучайиш, равнақ топиш, ривож.

³ Қарн – аср.

⁴ Мамот – ўлим.

Жаҳонға солур эрди кундек шуоъ.
Фалак фош этиб гардиши мухталиф,
Маҳи умрини айлади мунхасиф¹.

Юлдузхон жаҳондори фархундаахтар ва шаҳриёри покизагуҳар эрди. Аммо Ёзир Ойхоннинг ўғлидур. Ва Ойхоннинг иниси Юлдуз эрмас. Ва баъзи дебдурким, Ойхоннинг иниси ё набираси эркани маълум эрмас. Ва ул бир неча йил хонлиқ суруб, ўғли Менглихонни қойиммақом қилиб, вафот топти.

Назм:

Тутуб Юлдуз авжи саодатда жо,
Эди ахтари саъд даврон аро.
Ани ҳам сипехри нухусат² асар
Адам буржида айлади жилвагар.

Менглихон оқил ва одил киши эрди. Айёми давлатида адлу рофаат бисотин андоқ ёйдиким, кофаи бароё ва омаи раоё фароғат жоми била рифоҳат бодасидин сархуш бўлуб, ишрат додин берур³лар эрди. Чун ажал қосиди ва Аллоҳ “бирон соат орқага сура олмайди⁴” ажал паёғомин еткурди, ўғли Тенгизхонға мулк аёлатин топшуруб, жаҳони фонийға видоъ қилди.

Маснавий:

Қилиб Менглихон адл тахтин мақом
Берур эрди олам ишига низом.
Чу етти анга даврдин инқилоб
Эди гарчи обод, бўлди хароб.

Тенгизхон ота тахтида ўлтурди ва салтанат тантанасин Сурайё авжиға еткурди.

Байт:

Шаҳи бахшандаву дарёдил эрди,
Хунарманду кариму фозил эрди.

Або ва аждодининг йўлидин тажовуз жойиз тутмай, муддати мадид хонлиқ маҳомиға қиём кўргузди. Кўп умр топиб, чун қарилиғ заъфи анинг мазожига истило топти, ўғли Элхонни

¹ Мунхасиф – қоронғулашиш; ойнинг тутилиши.

² Нухусат – ёмон аломатли.

³ Бирон нарсанинг “додини бермоқ” аслида форс-тожик тилидаги “доди касеро додан” – “бирор кимсанинг арз-додига етиш, адолат қилиш” маъносини англатади. Яъни, ёр бўлиш, яхшилиқ қилиш. Ўзбек тилида уни нотўғри равишда салбий мазмунда “роса додини (адабини) берди” кабилида ишлатадилар. Мунис давридаги туркий адабиётда бу форс-тожикча ибора ўз ҳолича ишлатилган билан “арз-додига етди” маъносида тушунилган.

⁴ Қуръони карим, 7 : 34.

ўрнида насб қилиб, инзиво гўшасида бақия умрин тоат иштиғолиға сарф қилди. Муддати салтанати юз ўн йил эрди.

Қитъа:

Тенгизхон жуйбор¹ и адл бирла
Мамолик гулшанин сероб қилди.
Етиб охир ажалнинг тунбоди
Ҳаётин ғарқайи гирдоб қилди.

Элхон ҳалим ва карим подшоҳ эрди. Анинг айёми салтанатида Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳукумати Тур ибн Фаридунға мутааллиқ эрди. Тоторнинг саккизинчи хони Севинжхонким, юқорида зикр топиб эрди, Турни Элхон мухолафатида ўзига муттафиқ қилди. Ва ул чоғда кўп эл мўғул халқиға ҳасад элтиб, нифоқ қилур эрдилар. Мажмуъи Севинжхон била Турға ёр бўлуб, бир-бирининг муовинати била мўғул устига лашкар чектилар. Талоқии фариқайн даст бергандин² сўнгра мўғул қавмиким, Элхондин хушнуд эрдилар, уруш маъракасида собит қадам бўлуб, андоқ мардона кўшишлар қилдиларким, Тотор ва Туркистон лашкари мағлуб бўлуб, кўп киши қатл ва асир бўлди. Охириламр Тур ва Севинжхон ҳийла тариқаси била оғир юкни ва ёмон молни ташлаб қайтиб, мўғулдин икки фарсахлик йироқ туштилар. Ул манзилда бир кеча таваққуф қилиб, қуёш тулуъидин аввал ҳайъати ижтимоъ била балои ногаҳондек мўғул устига қуюлдилар.

Назм:

На хуш ул шаҳеким, жаҳонгир эрур,
Ки манзури ойини тадбир эрур.
Нединким қилич бўлса ҳар неча тез
Қилиб бўлмас аҳли ҳиял³ға ситез.

Ва ғофил топиб, андоғ қилич урдиларким, Элхоннинг ўғли Қиён ва Холининг ўғли Накуз ва икки заифаким, аларнинг манкуҳаси эрди, бу тўрт кишидин ўзга мутанаффисе⁴ ул маъракадин тирик қутулмади.

Рубоий:

Душман неча бўлса мунҳазим ё ожиз,
Саҳл англама, тутма ғофил ўлмоқ жойиз.

¹ Жўйбор – арик; бу асарда баъзи ўринларда “судан обод боғу бўстон” маъносида ҳам келган.

² Томонлар тўкнаши рўй бергач.

³ Ҳиял – ҳийлалар.

⁴ Бирор нафас олувчи (жон).

Ўт ҳар неча ўчғун киби афсурда эрур,
То ўчмагуча ўтлиғи кетмас ҳаргиз.

Дерларким, Ўғузхон вафотидин бу мансуба вукуъиғача минг
йилдин ортуқ ўтуб эрди.

**Қиён ва Накузнинг душман дастбурд¹идин солим
қутулуб, Арканақунни жавҳари вужудлариға маъдан
қилғанлари. Яъни, ўзлариға маамин² қилиб, аларнинг
авлоди муру малах³дек хуруж қилғани⁴**

Ул учурда мўғул расми бу эрдиким, янги кадхудо⁵ бўлган
йигит элдин ташқари бир фарсахлик ерда уйи бирла бир йилғача
ўлтурур эрди. Қиён ва Накуз ҳам янги уйланиб, бу расм била бир
канора⁶да ўлтуруб эрдилар. Бу ходисанинг сўнгғи куни хабарсиз
оталариға салом бергали келиб, кўрдиларким, ўлукдин ўзга
нимарса йўқтур.

Маснавий:

Баданлар ётиб бошлардин жудо,
Бўлуб жонлари бир-бирига фидо.
Очиб лола сахро юзи қон била,
Вале тоғ ўлуб жонсиз абдон била.
На зоҳир эрур хиймалардан нишон,
На амволдин ҳам нишоне аён.

Фалаки ғаддордин на мансуба⁷ ҳодис бўлганин билдилар ва
аъдо ғоратидин солим қолған молу ҳайвонотни суруб, заифалари
била бир канорға чиқтилар. Ва баъзидин манқулдурким, ул икки
шаҳзода завжалари била бир кишининг кўлиға тушуб эрдилар, ўн
кундин сўнг бир кеча қочиб, юртға келдилар ва қолған молларни
олиб, бир тарафға чиқтилар. Ҳар тақдир била маҳкам ва ийман ер
ахтариб, бир тоғға етуштилар.

Маснавий:

Кўрунди ажаб тоғким қаҳқашон,

¹ Дастбурд – ҳамла.

² Маамин – турар жой, макону маскан.

³ Муру малах – чумоли-ю, чигиртка.

⁴ Хуруж қилиш – ҳамла, хужум учун чиқиш.

⁵ Кадхудо – бу сўз иккита маънога эга: қишлоқ оқсоқоли, арбоби ва куёв. Бу ерда куёв маъносида келган.

⁶ Канора, канор – чекка, чет; соҳил, қирғоқ.

⁷ Мансуба – ўйин, тақдир.

Анга рифъат ичра камардин нишон.
 Чекиб қулла¹си чарх бошиға тиф,
 Қамар жарм²ини шақ қилиб³ бедариф.
 Ясаб ошиён қулласида малак,
 Камарда қилиб сайр шери фалак.
 Очиб насри тойир⁴ бәсе пару бол,
 Учуб ўтгали топмай охир мажол.
 Қиё тошлари ул сифат тундтез,
 Ки ақл айлай олмас чиқарға ситез.
 Ва лекин мудаввир тушуб ҳалқавор,
 Фалак ҳалқасин айлабон шармсор.
 Ҳамул ҳалқа ичра жаҳоне ниҳон,
 Ниҳон Қоф аро ул сифатким жаҳон.
 Топилмай маъмар анда жуз бир дара,
 Бәсе тангу тор эрди-ю, носара.

Юз эмгак била ул дарадин ўтуб, марғзоре мушоҳида қилдиларким, “остидан дарёлар оқиб турадиган абадий жаннатлар⁵” фаҳвоси била салсабилваш чашмасолар ғояти салосат ва узубатда ҳар ёндин жорий. “Тугаб қолмайдиган ва манъ этилмайдиган кўпдан-кўп турли мева-чева⁶” муқтазоси била била Тубисифат ашжор⁷лардин ҳар тарафда гуногун самароти лазиз харвори ва шўхлар кўзидек жайронлар била машхун⁸ ва ошиқ бедиллар кўнгли янглиғ қушлар била мамлуъ. Ва атрофин паргор⁹вор айланиб кўрдиларким, оламедур каримлар хулқидек васеъ ва келган дарадин ўзга ҳудуди бахиллар эшигидек масдуд¹⁰. Ва ул мавзеъға Арканакун¹¹ от қўйдилар. Яъни, “камари тунд” демак бўлур. Ва ривоятдурким, Қиён била Нўкузнинг солим қутулуб, бу тоғға кирганларин Тур ва Севинжхон маълум қилиб келиб, ул дарани масдуд қилдилар. Ва

¹ Қулла – чўққи.

² Қамар жирми – ой сатҳи, ой диски.

³ Шақ қилиш – ўртадан иккига ажратиш.

⁴ Насри тойир – жаннат қушлари.

⁵ Қуръони карим, 9 : 72.

⁶ Қуръони карим, 56 : 34 – 33.

⁷ Ашжор – дарахтлар.

⁸ Машхун – тўлиб-тошган, ҳаддан кўп.

⁹ Паргор – айлана чизгич; циркуль.

¹⁰ Масдуд – тўсилган.

¹¹ Туркий тилларда жойни айлана қилиб ўраш “арганак (арканак) тутиш” дейилади. Хоразмда ҳозир ҳам “арганак” айлана тўсиқ маъносини беради.

муддати мадид ул икки шахзода бу ерда зиндагонлик қилиб, ўғлонлари кўп бўлди. Қиён авлодиға “қиёт” дерлар. Ва Нўкуз наслиға “нўкуз” ва “дурликин” лақаб қўйдилар. Кўп даврлардин сўнг алар наслидин халқе касир ва номаъдуд пайдо бўлуб, амвол ва мавошилари ул мартабаға еттиким, муҳосиби ақл теъдод¹идин теъдод¹идин ожиз келди. Ва гуруҳ-гуруҳ муншааб бўлуб, ҳар гуруҳ бир қабилаға аталди ва қавм-қавм айрилиб, ҳар қавм бир уруқ отин кўтарди. Тўрт юз йилдин кўпроқ ўтгандин сўнг касрат жиҳатидин Арканақунға сиғмай, чиқмоқ маслаҳатин қилдилар. Анинг учунким, улуғларидин эшитур эрдиларким: “Арканақундин ташқари кенг ерлар ва яхши вилоятлар бўлур эрмиш. Ул ерлар бизнинг қадимий юртимиз эрмиш. Тотор бошлиқ ўзга эллар бизнинг уруқни қатли ом қилиб, мулкимизни мутасарриф бўлған эрмиш”. Аммо тоғнинг бир тарафида темур маъдани бор эрди. Иттифоқ била ул ерга ўтун ва кўмур йиғнаб, кулон терисидин тўкқуз юз курук тартиб бериб, ўт қуюб, дам бердилар.

Назм:

Дам урдилар ул ўтға андоқки дуд,
Қаро қилди хиргоҳи чархи қабуд.
Шафақким фалак ҳар тун айлар аён,
Қолибдур ул ўт шуъласидин нишон.

Қодир бечуннинг қудрати комиласи била темур сувдек эриб, бекулфати тараддуд йўл очилди. Аҳсани авқот ва асъади соотда Арканақун тоғидин ҳомун қироғиға чиқдилар. Ривоятдурким, мўғул ул кунни муборак тутуб, ийд қилурлар. Ул чоғда Қиён насли қурлос уруқидин Берта жина деган хонлари бор эдиким, Чингизхон ва амир Темур Кўрагон анинг наслидиндурлар. Ул атрофдағи элга элчи йибориб, баъзи мутеъи итоат қилдилар ва бархи тоторға муттафиқ бўлуб, изҳори мухолафат этти. Мўғул чаповул уруб, қитол ва жидол била тоторни ул диёрдин овора қилдилар ва қадимий манозилларида қарор тутуб, барча атроқға ҳукумат суруб ўлтурдилар.

Назм:

Бориб эрди иқбол, келди яна
Гулбоғи давлат очилди яна.
Қилиб аҳли ботил фирор ихтиёр
Яна тутти ҳақ ўз ерида қарор.

¹ Теъдод – сон-санок.

Қўнгрот табақасининг Қиёнхон наслидин муншааб бўлгани ва баъзи қабоилким, Қўнгрот акрон¹ идурларким, аларнинг зикри

Чингизия дудмонининг султони, Ўзбакия хонадонининг хони, хоқони аъзам, Дорои мукаррам, хон ибн хон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абулғозий Муҳаммад Баҳодирхон наввара марқадихи ва баъзи муваррихин ривоят қилурларким, Қиёнхон наслидин бир киши бор эрди. Оти маълум эрмас. Аммо қиёт ва нўкуз улусининг улуғи ул эрди. Баъзи ани Қиённинг набираси дебдур. Анинг уч ўғли бор эрди: Журлиқ мерган, Қабой шира, Тусбудой. Аммо Журлиқ мерган ўқ отмоқ фанида андоқ мохир эрдиким, бир кун иниси Қабой шира била урушти. Иккови ҳам отлиғ эрди. Ёйин қарбондин чиқариб, ўқин кезлади. Қабой шира эгилиб, отининг бўйнин паноҳ қилди.

Мисраъ:

Ажаб сипарки, бало ўқиға тутар ўтру.

Журлиқ отмай, бир оз фурсатдин сўнг иниси бошин кўтарди. Анинг қулоқида бир кумуш ҳалқа бор эрди. Оқоси кўрқутмоқ учун ул ҳалқани қасд қилиб оттиким, ўқ анинг ичидин ўтуб кетти. Мундин ҳам таажжуброқ ишлар андин кўп воқеъ бўлгандур. Анинг бир ўғли бор эрди Қўнқирот отлиғ. Донишманди соҳиби тадбир ва донои беназир эрди. Мажмуъи кўнқирот дудмони анинг наслидиндур Ҳоло иккинчи “қоф”ни “кофи ажамий” битиб, “қўнгрот” дерлар. Курловут ва буркут уруки ҳам бу табақаи олийдин айрилур. Мақсуди асли бу табақадур, анинг учунким, хилофат буржининг меҳр²и дурахшандаси ва салтанат дуржининг гуҳари рахшандаси, жаҳондорлиғ тахтининг маснаднишини ва оламгирлиғ тожининг дурри самин³и,

назм:

Сикандаршукуху Фаридунҳашам
Заррин ройи Дорои заррин алам.
Адолат саройида Нўширвон,
Шижоатда Бахроми чарх ошиён.

¹ Акрон – яқинлар, қариндошлар.

² Меҳр – куёш.

³ Самин – қимматбаҳо.

Раъс¹и салотини-л-олам, тожи хавоқин-л-аъзам, аъло ҳазрати олий мартабат, аъни подшоҳи соҳибқирон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Абу-л-фатҳ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон халладуллоҳу мулкаҳу ва султонаҳу ва афоза ала-л-оламин барриҳи эҳсонаҳунинг насаби маймуни бу дудмони хумоюнға етушур. Иншаллоҳи таъоло, умр фурсат берса, тазкор²иға шуруъ³ килурмиз.

Аммо Қабой ширанинг икки фарзанди аржуманди бор эрди: Инкирос ва Алқанут отлиғ. Инкирос ва Алқанут уруқи аларға мансубдурлар. Туркистон ва Мўғулистонда кўп бўлур. Аммо Тусбудойнинг ҳам икки ўғли бор эрди. Улуғининг оти Қаронут. Барча қаронут тоифаси анинг авлодидиндур. Иккинчи ўғлининг оти Қунқовут. Андин бир ўғул вужудға келди Мишар отлиғ. Анинг икки фарзанди бор эрди. Улуғининг оти Қурлос. Барча қурлос табақаси анинг наслидиндур. Бу табақа ғояти касратдин ўзга тавоифға ғолиб келди. Қўнгрот вафотидин сўнг ўғлонлариким тифл⁴ эрди, қурлос элининг инон-ихтиёрин қабзаи иқтидориға олиб эрди, ғалаба жиҳатидин анинг авлоди батнан баъда батн⁵ ҳукумат сурди. Ҳеч ким интизоъ⁶ қила олмади. Мўғул Арканақундин хуруж қилғанда Берта Жина деган ул наслдин подшоҳ эрди. Чингизхон ва амир Темур Кўрагон насли анга етушур, андоқким, собиқан ишорат қилилиб эрди. Кичикининг оти Элчикан. Барча элчикан ва уймовут ва кунқимор ва арлот ва килкит ва бодой ва қишлиқ қабоили анинг наслидин муншаабдурлар. Аммо замоири зибасоири арбоби киёсатға маълум бўлсунким, мўғул ва ўзбак аросида Журлиқ мерган ва Қабой шира ва Тусбудой учовининг авлодиға мансуб уруқ ўзга мўғулдин мўътабардур.

¹ Раъс – бош, бошлиқ.

² Тазкор – тазкира, зикр.

³ Шуруъ – бошланиш.

⁴ Тифл – ёш бола.

⁵ Батнан баъда батн – авлоддан-авлодга, авлод оша.

⁶ Интизоъ – тортиб олиш, бегона қилиш.

УЧУНЧИ БОБ

Қурлос авлодидин подшоҳлиқ мартабасига етганлар зикридаким, сўнгги Абулғозийхон ибн Ёдгорхондурким, ани ҳазрат соҳибқироний¹ маъзул қилиб, салтанат тахтига ўз жулуси майманатмаънуси била зийнат берди.

Бу боб уч қисмга мунқасимдур:

Аввалғи қисм.

Берта Жунадин Чингизхонғача зикр қилилур

Ахбор ровийлари ва осор ҳовийлари кофурий саҳифага хомаи мушкиншамомани мундоқ сурубдурларким, мўғул тавоифи Арканакун тоғидин хуруж қилғанда Берта Жуна деган Қурлос наслидин подшоҳ эрди. Тотор бошлиқ аксар атрокниким, қадимий душман эрди, таидоти илоҳий била мағлуб ва мустаосил² қилиб, кўб муддатлар ўтгандин сўнг оламға видоъ қилди. Андин сўнг ўғли Қўймарални хон кўтардилар. Ул вафот топгандин сўнг анинг ўғли Бижан қабон подшоҳ бўлди. Ул нақлу интиқол³ қилгандин сўнг анинг ўғли Тимож ота тахтига ўлтурди. Ул ўлгандин сўнг анинг ўғли Қайчи мерган салтанат амрига қиём кўргузди. Ул фавт бўлгандин сўнг ўғли Қўчум бурал валиаҳд бўлди. Ул оламдин ўтгандин сўнг анинг ўғли Бўка бундун аёлат маснадиға така қилди. Ул жаҳонға видоъ қилгандин сўнг анинг ўғли Сам совучи қойиммақом бўлди. Ул сафар қилгандин сўнг анинг ўғли Қолмижу мулк ихтиёрин олди. Ул охиратға боргандин сўнг анинг ўғли Темуртош хонлиқ тожи била сарафроз бўлди. Ул ародин чикгандин сўнг анинг ўғли Менглихўжа подшоҳ бўлди. Ул адам мулкиға азимат тутгандин сўнг анинг ўғли Юлдузхон салтанат авжиға иртифоъ топти. Анинг икки ўғли бор эрди. Ўз ҳаёт вақтида икковининг ҳам ахтари ҳаёти уёқти. Бировидин Дабунбаён отлиғ ўғул, яна бировидин Аланқувва отлиғ қиз қолди. Қизни ўғулға бердилар. Бир неча муддатдин сўнг Юлдузхоннинг кавкаби вужуди адам уфқида ғуруб топиб, набираси Дабунбаёнхоннинг офтоби иқболи салтанат буржидин

¹ Элтузархон ибн Аваз иноқ кўзда тutilмоқда.

² Мустаосил – йўқотиш, таг-томири билан кўпориш.

³ Нақлу интиқол – кўчиб ўтиш.

тулуъ қилди. Умри ҳануз ўттузга кирмай вафот топти. Андин икки ёш фарзанд қолди: Билкуди, Бекжади отлиғ. Аланқувва Дабунбаён рихлатидин сўнг мўғул элининг сарварлигиға қиём кўргузур эрди. Бу аҳвол асносида бир кеча хиргоҳ¹ тунглогидин нуре кириб, анинг фарош²иға борди. Гоҳо бу воқеа вуқуъ топар эрди, анга бу жиҳатдин ҳамл асари зоҳир бўлди. Чун атбоъ ва акрабосиға бу ҳодиса маълум ва равшан бўлди, анга маломат юзидин қатл ва ражм қилмоқға таҳдид кўргуздилар. Ул сурат ҳолин тақрир қилиб, иброии зиммат ва рафъ³и мазна⁴ учун ашрофи қавмдин баъзиниким, содиқу-л-қавл эрдилар, ҳаволии хиргоҳда мумкини имтиҳонда ўлтурғузди. Ва алар бир кеча ул нурни андоққим, мазкур бўлуб эрди, бираъй-л-айн кўрдилар ва тарки изо қилиб, таъзимин ортурдилар. Тўққуз ой инқизо⁵сидин сўнг жаноби иффатмаоби уч фарзанди нурмонанд туғурди.

Маснавий:

Жаҳонни улки йўқдин айлади бор,
Нетонг туғдурса отасиз.
Аланқувва кўрки, эрга жуфт бўлмай
Туғурди уч ўғул райбу риёсиз.

Бири Тўқун қатаған аталди. Қатаған уруғи андин муншаабдурлар. Ва бири Бускун чолжиға мавсум бўлди. Чолжут жамоати анинг наслидурлар. Ва бири Бузанжар мунқоқ лақаб топти. Бу учовининг авлодиға “нерун” дерлар. Ва дерларким, бу воқеа зуҳури Абу Муслим Марвазийнинг айёми хуружидадур

Бузанжархон фарт⁶и киёсат⁷ ва камоли фаросат била акронидин мумтоз эрди. Ва турк қабоилининг сарварлариким, мулуки тавоиф тариқасида сулук қилурлар эрди, анинг хизматида камари итоат боғладилар. Чун Бузунжархон жаҳонға видоъ қилди, андин Абқо ва Тўқто отлиғ икки ўғул қолди.

Буқахон маъдалатшиор ва писандидаосор подшоҳ эрди. Муддатлар умури салтанат ва низоми мамлакатға интизом бериб, ўғлини қойиммақом қилиб, оламдин ўтти.

¹ Хиргоҳ – чодир, ўтов, қора уй.

² Фарош (аслида: фарж) – аёл аврати.

³ Рафъ – йўқ қилиш.

⁴ Мазна – гумон, шубҳа.

⁵ Инқизо – тугалланиш, охирига етиш.

⁶ Фарт – кўп, ҳаддан ошиқ, зиёд.

⁷ Киёсат – ақл.

Дутуманинхон ота тахтига ўлтуруб, доди адлга машғул бўлди. Анинг тўқуз ўғли бор эрди. Секкизини жалойир халқиким, хитой чопғунидин қочиб мўғул диёрига тушуб эрдилар, орада низоъ тушуб ўлдурдилар. Қойду омон қолди.

Байт:

Чу Дўтуманин ерга бўлди ниҳон
Ота ўрнида тутти Қайду макон.

Қойдухон. Чун хонлиқ маснади анинг вужуди била зийнат топти, етмиш хонавор¹ жалойирким, қонлиғ бўлуб эрдилар, жалойир мутаайин²лари аларни тутуб, хон хизматиға йибордилар ва хон аларни қаттиғ укубат била ўлдуриб, фарзандларин банда³ қилди.

Байт:

Мувофиқ эрса инсон ё мунофиқ,
Мукофотин кўрар феълиға лойиқ.

Ҳазрати Борий таъоло анга уч фарзанди саодатманд каромат қилди. Аввал Бойсунқур, иккинчи Жарқаланқум. Тойжут эли анга мансубдур. Учунчи Жовчун. Чижут қавми анинг наслидур. Қойдухон рихлат қилғандин сўнг Бойсунқур подшоҳ бўлуб, кўп элни тахти инқиёдиға киргузуб, доди адлга машғул бўлди. Чун рихлат чоғи етушти, ўғлин валиаҳд қилиб, оталари борған йўлга борди.

Тўмнахон зишавкат ва олийҳиммат хон эрди. Анинг замонида улус осудаҳол ва фориғбол бўлди. Ва анинг тўққуз ўғли бор эрди: Ёримшарбуқо, Симқочун, Боткелги, Ўдарбаён, Булжардўғлон, Чинтой. Буларнинг онаси бирдур.

Чоксу. Манқит уруки Чоксунинг наслидиндур. Дўғлон халқи Булжордўғлон авлодиндур. Аммо Қабилхон ва Қочули Баходирким, амир Темурнинг насли анга етушур, бир онадин вужудға келдилар.

Қабилхон. Чун отаси адам диёриға азимат қилди, тахти аёлотға мутамаккин бўлди. Ва ул шахриёре эрди, комрон ва жаҳондоре эрди, гардунтавон.

Фард:

Ҳар ишким, анга бўлди даркорлик
Ул ишда фалак айлади ёрлик.

¹ Хонавор – уйлик, оила, хонадон.

² Мутаайин – аниқ, таниқли.

³ Банда – қул.

Ва ул Чингизхоннинг учунчи жадд¹идур. Мўғул ани Аланжикхон дерлар, яъни раиятпарвари можида солис² демак бўлур. Анинг овозаи адл ва сайт³и шижоати хитой подшоҳи Олтонхонга етиб, раабу ҳарос⁴ анга муставли бўлуб, тадбир ва тазвир⁵ юзидин дўстлиқ тариқида элчи била мавоҳиб⁶и бекарон ва атоёйи бепоён йибориб, анинг ихзор⁷ин истади. Қабилхон иниси Қочули Баҳодирни ўрнида қўйуб, Олтонхоннинг дидаи мақсадин жамоли хузури била равшан қилди. Ва ул эъзозу икром қилмоқдин дақиқае номаръий⁸ қўймади. Аммо фириб юзидин эрди.

Маснавий:

Юзида дўстлиқ эрди намоён,
Адоват кўнглида лек эрди пинхон.
Йилон жисмидек эрди зоҳири нарм⁹
Ичи эрди ва лекин заҳар ила гарм.

Қабилхон Олтонхон макрин фаросат била топиб, ўз мамлакатига мутаважжих бўлди. Олтон умаро сўзи била изидин элчи йибордиким, қайтғай. Ва ул ҳийла била элчиларни қайтариб, суръати тамом била юруди. Ва Олтон яна изидин киши йибориб етушгач, аларни фирибomez сўзлар била Солжуни уйиғаким, қадимий дўсти эрди ва манзили йўл устида эрди, тушуруб, дўстининг отиғаким, барқдин сариъуссайр¹⁰ роқ эрди, миниб, йўлга кирди. Оз фурсатда ўз мулкига келиб тушгач, аларким, яна изидин қовиб келур эрдилар, етушди. Қабилхон аларни аёни улус кенгаши била тиғдин ўтқариб, хотиржам бўлди. Ва бир неча муддатдин сўнг ранжур бўлуб, интиқол қилди. Андин олти ўғул ёдгор қолди. Оналари кўнгротдин эрди. Барчаси оқил ва далер эрдилар. Отлари Ўкин Ярқоқ, Қубула қоон, Бартон Баҳодир, Қату мангу, Қадон Баҳодир, Будан қиён эрди. Барча қиёт қабоили буларнинг авлодидур. Аввалғи қиёт оти йўқ бўлуб эрди. Ва дерларким, Ўкин ярқоқ хушсурат ва ширин шамойил эрди. Бир кун саҳрода сайр қилур эрди. Тотор жамоасидин беш-ўн киши йўлуқуб, ани тутуб,

¹ Жадд (кўпл.: аждод) – улуғ ота-бобо.

² Учунчи улуғ саховат эгаси.

³ Сайт – овоза, донг.

⁴ Раабу ҳарос – ҳадик ва қўркув.

⁵ Тазвир – тузоқ, алдов.

⁶ Мавоҳиб – совғалар.

⁷ Ихзор – чакириш, хузурига ундаш.

⁸ Маръий – риоят; номаръий – риоят қилмаслик.

⁹ Нарм – юмшоқ, мулойим.

¹⁰ Сариуссайр – тезюарар, учқур.

Олтонхон элига олиб борди. Ва ул элчилар қони учунким, отаси ўлдуруб эрди, ани қатл қилди.

Қубула қоон олий ҳиммат ва соҳиби ғайрат подшоҳ эрди. Ота тахтада ўлтурғандин сўнг атроф мамоликка баҳромсавлат тавочилар йибориб, лашкари жаррорин йиғнаб, Ярқоқ қонин олурға Хитой жониби мутаважжих бўлди. Олтон дағи тотор ақвоми ва ўзга қабилдин ниҳоятсиз черик муруттаб қилиб, дорулмулк¹идин ҳаракат² қилди. Ва икки лашкар бир-бирига муқобил³ бўлуб, мўғул мўғул қавми андоқ далерона кўшиш⁴ қилдиким, хитой сипоҳи мағлуб ва рўйгардон бўлуб, душман маориф⁵идин кўп киши қатл ва ва исор⁶ силкига кириб, ғаноими фаровон Қубла қоон ва мўғул черикига туштиким, нақл қилмоқ⁷дин ожиз келдилар.

Назм:

Бировким, анга берса бахти мадад
Не ғам душмани бўлса беҳаду аъд.
Қаён қўйса гом⁸ин бўлур шоҳроҳ
Қилур манзил мақсадин жилвагоҳ.

Хурраму шодон ўз манзилига мурожаат қилдилар. Қубла қоон бир неча йилдин сўнг абову аждоди борған йўлга борди.

Бартон Баҳодир. Оқосидин сўнг салтанат амри анга тааллуқ топти. Ва ул асру шужоъ ва мутаҳаввир⁹ эрди. Ложарам, хонлиқ лақаби баҳодирлиқ лафзиға мубаддал¹⁰ бўлди. Анинг тўрт фарзанди бор эрди. Аммо Ясукай баҳодир шижоат ва киёсатда алардин мунфард ва мумтоз эрди.

Байт:

Чу Биртон адам сори бўлди равон
Ясукай ота мулкида бўлди хон.

Ясукай Баҳодир. Анинг айёми ҳукуматида Эрумжи барлос валади Қочули баҳодир вафот топти. Анинг мансабин Ясоғу чечанғаким, асанн¹¹ ва аршади авлоди эрди, муқаррар қилди. Ва

¹ Дор ал-мулк – пойтахт.

² Ҳаракат – турган ердан қўзғалиш, жилиш, юриш.

³ Муқобил – дучма-дуч, рўпарама-рўпара, тўқнаш.

⁴ Кушиш – ҳаракат, интилиш.

⁵ Маориф – таниқли.

⁶ Исор, иср, асорат – асирлик.

⁷ Нақл қилмоқ – элтиш, кўтариб кетиш.

⁸ Гом – қадам.

⁹ Мутаҳаввир – ботир, мард.

¹⁰ Мубаддал – айланиш, ўзгариш.

¹¹ Асанн – ёши энг катта.

Ясукай Баҳодир сипоҳи бекарон йиғнаб, тоторниким, душмани қадим эрди, чопти ва аларнинг масокин ва автонин наҳб¹ ва ғорат ўтиға ёқиб, ул диёрда дайёр²е қўймай, Тамучин ва Қаролувқа отлиғ икки сардор³ларин дастгир қилиб, шавкати тамом ва истиҳзори молокалом била ўз манзилиға нузул қилдилар. Ясука баҳодирнинг беш ўғли бор эрди. Аввал Тамучинким, Чингизхон улдур. Иккинчи Жўжи қор. Учунчи Қочун. Тўртинчи Тамука. Бешинчи Белкути ўтчикан. Буларнинг авлодин мўғул Бўрчиған қиёт дер⁴.

¹ Наҳб – талон-торож.

² Дайёр – нафас олувчи зот, аҳоли.

³ Сардор – бу ерда бошлиқ маъносида. Хива хонлигида сардор уруғ ёки қабила ғарбий дастасининг бошлиғи, қўмондони бўлган.

⁴ Мўғул ва тоторлар ҳамда Чингизхоннинг насаби “Жомеъу-т-таворих” маълумотлари билан солиштирган ҳолда “Муизз ал-ансаб” (“Насабларнинг энг азизи”) номидаги асар таржимасида берилган. Қаранг: “Муизз ал-ансаб” (Прославляющее генеалогии). Введение, перевод с персидского языка, примечания, подготовка факсимиле к изданию Ш.Х.Вохидова. / “История Казахстана в персидских источниках”. Том III. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С.23-102.

ИККИНЧИ ҚИСМ.

Чингизхондин Бердибекхонғача мазкур бўлур ва Жўжи элининг ўзбак лақаб топғани шарҳ топар

Бу табақа ўн нафардур. Муддати салтанатлари сана беш юз тўқсон тўккуздин етти юз олтмиш иккиғача юз дағи бир йилдур.

Чингизхон ибн Ясукай. Анинг вилодати Ялун ялдуқ деган мавзеъда сана беш юз қирқ тўккузда мувофиқи тўнгуз йили зиқаъданинг йигирмиланжи куни¹ воқеъ бўлди. Ва толеъи мезон эрдиким, буржи бодийдур ва сабъайи сайёра ҳамул буржда эрдилар. Ложарам, бу ижтимоънинг асароти²дин анинг айёми тасаллутида бениёзлик била эсиб, аксар зинафс³нинг хирмани аъмори суюф⁴и обдор била фано елига борди. Андоқким, анқариб баъзи, ул жумладин, бу авроқда самти гузориш топар, иншоаллоҳ. Отаси ўлганда ул ўн уч ёшида эрди ва бу жиҳатдин аксар иниаммоми тойжут уруқ бошлиқ анга саркашлиқ қилди. Ва ул кўп заҳматлар ва асру меҳнатлар чекиб, иши баса маҳолик ва хатаротға тушди. То ёши элликка етгунчаким, сана беш юз тўқсон тўккуз⁵ эрди, рамазон ойида салтанат давлатиға етиб, жаҳондорлик иқболиға мушарраф бўлди. Бурун оти Тамучин эрди. Чун подшоҳлиқидин уч йил ўтти⁶, ани Чингизхон дедилар.

Назм:

Ҳамул дамки, тахт узра қилди макон
Лақаб қўйдилар анга Чингизхон.
Ки Чингиз маъниси беиштибоҳ⁷
Мўғул лафзида келди “шаҳларға шоҳ”.

Чун фарохбол ва соҳиби иқбол эрди, жулусидин сўнгра давлати кун-кундин ва йил-йилдин мазид ва музоаф⁸ бўла бошлади ва мартабаи жоҳ ва шавкати баланд ва рафеъ бўлди. Ва тамомати атроқ ва саҳронишинлар ва билоди Хито ва Хўтан ва вилоёти Чину Мочин ва Дашти қипчоқ ва Сақсайин ва Булғорни ҳита⁹и забтиға

¹ 1155 йил 26 январь.

² Асар – таъсир.

³ Зинафс – жонзот.

⁴ Суюф – қиличлар.

⁵ 1203 йил июнь ойи.

⁶ 1206 йил.

⁷ Беиштибоҳ – хатосиз, шубҳасиз.

⁸ Мазид ва музоаф – зиёда ва изофа (қўшимча)

⁹ Ҳита – худуд.

киргузди. Сана олти юз ўн беш¹да Султон Қутбиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ қасдиға Мовароуннаҳр сори ҳаракат қилди ва султонға раабу ҳарос муставлий бўлуб, Мовароуннаҳрдин Хуросонға борди. Ва Чингизхон Мовароуннаҳрға келиб, ғорату қатли ом буюрди. Ва сана олти юз ўн етти²да Жайхундин убур қилиб, Балхни хароб этти ва ўттуз минг кишини мутаҳаввирлардин Жете нўён ва Тағочор нўёнким, ҳазрат подшоҳнинг аждодидиндур ва Субадоё баҳодирға топшуруб, Султон Муҳаммад талаб³иға Эрон йиборди. Ва султон алардин қочиб, жазираи Обескунға борди. Ҳарамлари ва авлоди ва хазоини мўғул қўлига тушган хабарин эшитиб, оламдин кўз юмди. Ва дерларким, мамлакатининг вусъати ул ғоятда эрдиким, Туркистон ҳаддидин Ироқи араб билодиғача, Ҳиндустон ақсосидин жазираи Обескун диёриғача тўрт ярим иқлим анинг тахти фармонида эрди. Мунингдек подшоҳи олийжоҳни кафан топилмай, тўни бирла дафн қилдилар. “Бунда кўрар кўзларга ибрат бордур⁴”

Ва мўғул черикиким, ҳар ергаким етилар, ғорат ва қатли ом қилдилар. Ва ул вақт маорифларнинг биринин манқулдурким, дебдур, агар минг йил адолат ва амният бўлса, мўғул қатли омиға талофий⁵ ва алар вайронкорлиғиға тадорик қилмас. Андоқким, ул жумладин Хоразмда ҳар мўғул йигирми тўрт кишини ўлдурди. Ва мўғуллар юз мингдин ортуқроқ эрди. Ва шайх Нажмиддин Кубро раҳматиллоҳи алайҳ ҳам ул воҳияйи узмода шаҳид бўлди. Ва соҳиби “Мурсоду-л-ибод”дин нақлдурким, Рай шаҳрида етти юз минг кишини қатл қилдилар. Ва “Зафарнома” муқаддимасида мазкурдурким, Нишобур мақтул⁶ларин ўн икки кун санадилар – аврот ва атфолдин ўзга минг-минг етти юз қирқ етти минг қаламға келди. Ва Ҳиротдин минг-минг олти юз кишини даражаи шаҳодатға еткурдилар. Мавлоно Шарафиддин Али хатиб ва ўн беш кишинин ўзга мутанаффисе⁷ қолмади. Ала ҳазал қиёс. Ва мўғул лашкари бир йилдин сўнг Дарбанд ва Дашти қипчоқдин ўтуб, Мовароуннаҳрға мурожаат қилиб, Чингизхонға қўшулдилар. Чун Эрон ва Турон Чингизхоннинг қабзай иқтидориға кирди. Ва Султон Жалолиддин Менгбурни валади амжади Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Синд

¹ Ҳижрий 615 /1218-19 йил.

² Ҳижрий 617 /1220-21 йил.

³ “Талаб” бу ерда излаш, ушлаш маъносида.

⁴ Қуръони карим, 3 : 11.

⁵ Талофий – ўрнини тўлдириш.

⁶ Мақтул – ўлдирилган.

⁷ Мутанаффисе – бирор нафас олувчи жон.

канорида Чингизхон била далерона масоф қилиб, чун давлати қайтиб эрди, мунҳазим топти ва Синд сувидин ўтуб, Ҳиндустон борди. Ва Чингизхон сана олти юз йигирма бир¹да Қароқурумға муовидат² қилди. Ва сана олти юз йигирма тўртдаким, тўнгуз йил эрди, рамазону-л-муборақ³да дунёдин нақл қилди. Муддати умри етмиш уч йил эрди ва йигирма беш йил подшоҳлик қилди. Анинг сўзларидиндурким: “Ким ўзини яхши сақласа, мамлакатни ҳам сақлар”. Ва ҳолати назъ⁴да шахзодаларни оллида келтуруб, бир ўқни тилаб олуб синдурди. Ва икки ўқни тилаб олиб, бир тутуб синдурди. Ва уч ўқни синдура олмади ва ўғлонлариға боқиб, дедиким: “Сизлар ҳам ўқ манзила⁵сидадурсиз. Агар ҳар бирингиз бир бошқа бўлсангиз, ўқдек синдурурлар. Барчангиз мутаффиқ ва мувофиқ бўлсангиз ҳеч ким сизларнинг шикастингизға қувват ва қудрат топа олмас.”

Маснавий:

На хуш деди донои соҳиби тамиз
Ки, эй ақл мулкида бўлган азиз.
Қилур қувватингни зиёд иттифоқ,
Берур ишларингга кушод иттифоқ.
Агар бўлмаса иттифоқинг сенинг,
Фузун бўлса ҳар дам нифоқинг сенинг.
Кўрарсан замондин баса гўшмол⁶,
Етар давлатинг мулкига интиқол.
Сураар ҳукми шахлик санга гадо,
Ураар ҳар қўли етмаган пушту-по⁷.

Арбоби ақл ва аҳли тамиз⁸нинг замоири зибасоир⁹иға маълумдурким, осори қаҳри илоҳий Чингизхоннинг жабҳа¹⁰сида зоҳирдур ва ғазаби номутаноҳий боҳир, андоқким, қилган ишлари мазкур бўлди.

Фард:

Олиб қаҳр ила ул жаҳон кишварин,

¹ Ҳижрий 621 /1224 йил.

² Муовидат – қайтиш.

³ 624 йил рамазон /1227 йил 15 август-14 сентябрь.

⁴ Ҳолати назъ – ўлим тўшагида пайти.

⁵ Манзила – ўрин.

⁶ Гушмол, гушмоли – танбеҳ, жазо.

⁷ Пушту-по – елка-ю оёқ.

⁸ Тамиз – ақл; илмли; пок.

⁹ Замоири зибасоир – ҳар нарсани кўра олувчи қалблар.

¹⁰ Жабҳа – пешона.

Қилиб қатл аҳли замон аксарин.
Жаҳон ичра, балким киши қўймади
Улус қонидин ўлгуча тўймади.

Возих ва лойих¹ бўлсунким, ҳазрат подшоҳи соҳибқирон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳунинг носияйи муборакида анвори лутфи яздоний пайдодур ва карами субҳоний ҳувайдо, балким, жаҳон аҳли шаънида “рахматан лилоламин²” мазмуни анинг адлиға шомилдур ва замон халқи бобида “кечирим Аллоҳ наздида энг улуғ кадрга эга” маъниси анинг карами беғоятиға дохил. Андоқким, ҳар ғубори зулм ва гарди бидъатеким, рўзгор кўзгусин тийра ва мукаддар қилмиш эрди, сайқали адолати била рафъ қилиб, ул кўзгуга жило еткурди. Ва ҳар жароҳатеким, замон аҳлиға тиғи жафо ва ханжари ситам била етмиш эрди, марҳами илтифоти била ул жароҳатға шифо еткурди. Ва ҳар душманеким, анинг даргоҳи гардуништибоҳиға юз келтурди, афв ва инояти била ани дўстлик мақомиға еткурди. Ва ҳар диёреким, мусаххар қилди, лутфу марҳамати била ул диёр аҳлини фалакка ҳамсар қилди.

Маснавий:

Тутуб бу жаҳон мулкин алтоф ила,
Карам бирла ва адлу инсоф ила.
Қаю шаҳрини олса бу даҳрнинг
Қонатмай этти бузмин ул шаҳрнинг.
Гунаҳкорларға ато айлабон,
Хирожини олмай сахо айлабон.
Навозиш била душманин ёр этар
Гирифтор қилмай, гирифтор этар.
Бале, катраеким эса асру талх³
Қўшулғанда дарёға қўйғайму талх.

Чингизхоннинг тўрт ўғли бор эрди.

Аввал **Жўжихон**. Анинг шарҳи аҳволи анқариб⁴ зикр топар.

Иккинчи **Чиғатойхон**. Мажмуъи Мовароуннаҳр ва билоди Уйғур ва баъзи Хоразмдин ва Кошғар ва Бадахшон ва Балху Ғазнин, то Синд сувиғача анга тафвиз⁵ қилиб эрди. Мавлоно

¹ Возих ва лойих – аниқ ва аён.

² “Эй Муҳаммад, биз Сизни баоча олам аҳлиға раҳмат (жаннатга етакловчи) қилиб юбордик” – Қуръони каримдаги 21 : 107-оят сўзларига ишора.

³ Талх – аччиқ.

⁴ Анқариб – яқин (яқинда).

⁵ Тафвиз – топшириш, бериш.

Саккокий анинг надими эрди. Ани вазири саъоят¹и била зиндонга солиб эрди, зиндонда вафот топти. Ва Чигатойхоннинг фавти “Зафарнома” ривояти била олти юз ўттуз секиз² йилда воқеъ бўлди. Ва бошқа қавл била олти юз қирқда дунёдин ўтти.

Учунчи **Ўктой қоон**. Вилоят аҳдини анга бериб, ўзига қойиммақом қилди ва ўзга авлодиға муқаддам этти. Ва ул баса жавод³ ва асру оқил эрди. Сана олти юз ўттуз тўққуз⁴да дорул-фанодин дорулбақоға рихлат қилди. Анинг таърихи вафотида дебдурларким,

назм:

Дар хуллат хилт фузун кард зи ҳар сол қирон,
Рўзу шаб дод зи масти хабар аз беҳабарон.
Андар ибтол мазожаш мададе кард тамом,
Муштарий бод Барон ва мадад бод бар он.

Ва Барон бир манзилдурким, манозили қамардин. Тўртунчи **Тўлихон** анга амвол ва ҳазоин ато қилди ва ани навкар деди. Ва ул аксар авқот отаси мулозаматида эрди. Тўли мўғул тилида “ойна” демак бўлур. Эрон подшоҳлари анинг наслидиндур. Вафоти сана олти юз йигирми секиз⁵ да эрди.

Жўжихон подшоҳи оқил ва султони одил эрди. Хоразм ва Дашти қипчоқ ва Булғор ва Олон ва Ос ва Рус подшоҳлиқи анга тааллуқ топти. Ва ул отасидин айрилиб, кўп муддатлар ўзига тааллуқ топған мамоликда жаҳонгирлик ва жаҳондорликға машғул бўлди. Ва Чингизхон шикор қилурда ўз диёрининг тансуқот⁶ ва бийлокот⁷идин пешкаши бисёр ва тухафи бешумор била отасининг дастбўсиға мушарраф бўлди. Келтурган давоб⁸ жинсидин юз минг от эрди, аларнинг ҳар йигирми минги бир рангда эрди. Хон ҳам кўп навозишлар қилиб, ўз мулкига қайтарди. Ва ул отаси фавтидин олти ой бурун ўлди.

Ботухон ибн Жўжихон. Чун Жўжихоннинг вафоти хабарин Чингизхон эшитти эрса, таъзият тутуб, Ўтчикан нўён била Ботухон ибн Жўжихонғаким, лақаби Сойинхондур, ёрлик йибордиким,

¹ Саъоят – чақимчилик.

² Ҳижрий 638 /1240-41 йил.

³ Жавод – сахий.

⁴ Ҳижрий 639 /1241-42 йил.

⁵ Ҳижрий 628 /1230-31 йил.

⁶ Тансуқот – совға, ҳадялар.

⁷ Бийлокот, булукот – ҳудудлар.

⁸ Давоб – юк ташувчи.

отаси ўрнида ўлтуруб, мамлакатдорликқа иштиғол кўргузсун. Бу аснода Чингизхоннинг ўлган хабари етушуб, Ботухон кичик иниси Тўқай Темурни нойиб қилиб, Чингизхон ўрдусиға ҳаракат қилди. Ва Ўктой қоонни барча шаҳзодалар иттифоқ била ота тахтиға ўлтурғуздилар. Ва Ўктой қоон аза ва тўйдин фориг бўлғандин сўнг Ботухонни ўзининг ўғли Куюкхон ва Тўлихоннинг ўғли Манку қоон ва Чигатойхоннинг ўғли Бойдор била Можор ва Бошқир ва Рус ва Черкас ва Курал ва Намаш мамоликин фатҳ қилғали йиборди. Ва бу вилоётни олиб, ўз тахтгоҳиғаким, Кўкўрда дерлар эрди, нузул қилди. Ва сана олти юз эллик¹да Итил канорида оламдин интиқол қилди. Муддати умри қирқ секиз йил ва салтанати йигирма беш йил.

Байт:

- Шаҳи осмонтахт Боту қани?
- Фалак оқибат ерга солди ани.

Беркахон ибн Жўжи оқосидин сўнг жаҳонбонлик маснадиға ўлтуруб, улуғ тўйлар тартиб берди. Ва оқо-иниларига инъомлар бериб, вилоятлар суюрғол қилди. Аввал кишиким, Чингизхон наслидин мусулмон бўлди, ул эрди. Ва аксар куффор ва фажра анинг сайъи била дини исломға ҳидоят топдилар. Ва ҳар ерда куфр аҳли бўлса, анинг қасдиға юрди. Андоқким, сана ситтийн ва ситта мийа²да Ширвон ҳудудида Хулоку била масоф қилди. Ва сана химса ва ситта мийа³да Абукахон ибн Хулокухон ибн Тўлихоннинг куфр ва иноду фиску фасоди Эронда истило топғани анга масму⁴ бўлуб, анинг қалъу қамъ⁵и учун жунуд⁶и номаъдуд била қудуми савлатин рикоби азимат⁷ға қўйди. Ва Буқоки, муқаддами лашкари эрди, Дарбанддин ўтти. Ва Абоқохон иниси Яшмутни мудрофааға йиборди. Оксув канорида Ширвонда муҳораба воқеъ бўлди. Аввал Абоқо умаросидин Қабу Буқо қатлға етиб, хасм жонибиға ҳазимат воқеъ бўлуб, сўнгра Буқо кўзига ўқ тегиб, босилди. Ва Беркахон уч юз минг лашкари хунхор била тебраниб, Курд канориғача тохту-тоз⁸ қилди. Бу аснода анинг шариф мизожиға қулунж мараз⁹и

¹ Ҳижрий 650 /1251-53 йил.

² Ҳижрий 660 /1261-62 йил.

³ Ҳижрий 660 / 1261-62 йил.

⁴ Масмуъ – эшитилиш.

⁵ Қалъу қамъ – тор-мор.

⁶ Жунуд – қўшин, аскар.

⁷ Рикоби азимат – йўналиш узангиси.

⁸ Тохту-тоз – босқин-чопқин.

⁹ Мараз – касаллик.

истило топиб, фавт бўлди. Бу ҳодиса сана олти юз олтмиш тўрт¹ да эрди. Муддати салтанати йигирма беш йил эрди.

Маснавий:

Беркахонким, топиб эди ислом,
Салтанат тахтида дағи ором.
Чун ажал элтди анга толон,
Салтанат қолмади, магар иймон.

Мангу Темурхон ибн Тўқой ибн Боту. Беркахондин сўнг хонлиқ саририда мутамаккин бўлуб ва улус забтиға қиём кўргузди. Ва оқо-инилариға Ботухон дастури била амал қилиб, кўп инъом ва суюрғоллар қилди. Ва шавкати тамом ва лашкари молокалом била Булғор устиға отланди. Икки йилда ул диёрни олиб, фатҳу нусрат била Кўкўрдуга наҳзат этти. Андин сўнгра Абоқохон қасдиға Эрон бориб, сулҳ била муовидат қилди. Ҳамиша бир-бирига пешкашлар била иззат қилур эрдилар. Ва Эрон мулки Арғунхон ибн Абоқохонға қарор топғандин сўнг Тақой нўён ва Турктой Баҳодирни саксон минг киши била Эрон устиға йиборди. Арғунхон ҳам эшитиб, амир Тағочор ибн Қабу Букони мудофааға йибориб, изидин ўзи отланди ва Қаробоғ устида талоқии фариқайн воқеъ бўлди.

Назм:

Икки лашкар баҳрваш ҳар тараф,
Урушмоқ учун мавждек тузди саф.
Қоришти икки сафи лашкаршикан,
Икки мавждекким, бўлур латмазан².

Охириламр Манку Темурхоннинг асокири ҳазимат топти. Бу хабари ваҳшатасар истимоъ³идин Манку Темурхон ғуссаи марг бўлуб ўлди.

Маснавий:

Будур расми даврони нопойдор
Ки, бирни азиз айлару бирни хор.
Бировга берур айш учун созу барг⁴,
Бировни қилур қайғудин ғуссаи марг.

Тудо Манку ибн Боту биродарзодасидин сўнг подшоҳ бўлди. Ота ва оқоларининг қоидаву расмларин барбод қилиб, зулм ва

¹ Ҳижрий 664 /1265-66 йил.

² Латмазан – зарб етказувчи.

³ Истимоъ – эшитиш.

⁴ Созу барг – бойлик, зарур нарсалар.

бедод тариқасин бунёд қилди. Бу жиҳатдин Тўқтойғу ибн Манку Темурхон андин қочиб, мутаворий¹ бўлди. Бир неча муддатдин сўнг кўп черик йиғнаб, хуруж этти. Ва Тудо Манкухон била урушиб, тутуб ўлдурди ва сипоҳин мағлубу мақхур қилди. Бу воқеъа сана олти юз саксон олти² да эрди.

Байт:

Шаҳеким, қилур зулм ишин ихтиёр,
Не тонг, қолмаса мулк анга пойдор.

Тўқтоғухон салтанат тожи била сарбаланд бўлуб, доди адлнинг додин берди ва отаву-оқосининг дастурида сулук қилди.

Фард:

Адолат била олди эл кўнглини,
Тараб завқиға солди эл кўнглини.

Олти йил подшоҳлик суруб, дорулфанодин дорулбақоға рихлат қилди. Баъзи дебдурларким, йигирма уч йил салтанат суруб, сана етти юз йигирма беш³ да вафот топти ва қабри Саройчик шаҳридадур.

Ўзбакхон ибн Тўғрулхон ибн Манкухон амакидин сўнг ўн уч ёшида иёлат маснадиға мутамаккин бўлуб, абову аждодининг дастурида мулкни забт қилди ва ҳар кимнинг мартабасиға кўра ҳурмат қилди. Ва ҳар кишининг қадриға лойиқ инъом берди. Ва тамомати элу улусини дини исломға таклиф қилиб, барча ул соҳиби давлатнинг шарофатидин шарафи исломға мушарраф бўлдилар. Ва ҳукм қилдиким, “мажмуъи қаламравимдағи мусулмон бўлган элни отим била атасунлар.” Мундин сўнг Жўжи элини “ўзбак” эли дедилар, то қиёматғача ҳам айтғусудурлар.

Байт:

Ҳар кишиким, қолса андин бу сифат зикри жамил,
Етса, тонг йўк, Тангридин ҳар дам анга ажри жазил.

Ва икки қатла Эрон подшоҳи Султон Саидхон қасдиға лашкар чекти. Ва бир неча йилдин сўнг “қачон ажаллари етса, уни бирон соат келга ҳам сура олмайдилар, илгари ҳам сура олмайдилар⁴” иқтизоси била “ҳар бир жон ўлимни шарбатини татигувчидир⁵”

¹ Мутаворий – тарқалиш.

² Ҳижрий 686 /1287-88 йил.

³ Ҳижрий 725 /1324-25 йил.

⁴ Қуръони карим, 10 : 49.

⁵ Қуръони карим, 3 : 185.

шарбати ногузир¹ин ичиб “остидан дарёлар оқиб турадиган жаннат боғлари²” гулшанига рихлат қадамин кўйди.

Назм:

Чун жаҳон мулкин олди Ўзбакхон,
Кафара кийди хилъати иймон.
Оқибат ани дағи чархи нигун,
Ўзгалардек ажалига қилди забун.

Жонибекхон ибн Ўзбакхон мусулмон ва одилу кордон ва оқил киши эрди. Уламову фузало, зуҳҳоду уббодни бағоят мукарраму муаззам тутар эрди. Ва шариати ғурро³ни пос тутуб⁴, мустаҳсин ишлар ва писандида амрлар зуҳурига еткурур эрди.

Анинг замонида Малик Ашраф ибн амир Темуртош ибн амир Чўпон сулдуз мамолики Озарбойжон ва Ироқи ажам ва Арронда подшоҳ эрди. Ғариб золим ва ажиб фосиқ эрди. Бағоят дунё дўст ва ҳарис эрди. Бу жиҳатдин ул мамоликнинг аксар аҳоли ва маволиси ҳар тарафга мутафарриқ бўлдилар. Ул жумладин қози⁵ Муҳиддин Барда⁶и Дашти Қипчоқга бориб, Сарой шаҳрида манзил тутти ва Жонибекхон анинг мажлиси ваъзига ҳозир бўлур эрди. Қози бир кун аснои ваъзда Малик Ашрафнинг зулм ва таадди⁷син навъе тақрир қилдиким, хон ва аҳли мажлис зор-зор йиғладилар. Хон анинг шарр⁸ин дафъ қилурға муттаҳид⁹ бўлди ва икки ой черик йиғнаб, Дарбанди Ширвондин ўтуб, Озарбойжонга мутаважжих бўлди. Ва Малик Ашрафни Хўй ҳудудида тутуб, жаҳаннамга йиборди.

Байт:

Жаҳонда бу эса золим маоли,
Кечар тонгла анинг не навъ холи.

Ва дерларким, тўрт юз қатор хачир ва минг қатор тева юки зар ва жавоҳиру ақмаша¹⁰и нафис зулм била йиғнаб эрди, барча камоли суҳулат¹¹ била Жонибекхоннинг тасарруфига кирди ва хон аларни

¹ Ногузир – кутилиб бўлмас, чорасизлик.

² Қуръони карим, 9 : 72.

³ Шариати ғурро – ойдин шариат.

⁴ Пос тутмоқ – риоя қилмоқ, улуғламоқ.

⁵ Қози – ислом аҳкомлари ва шариат ишларини назорат этгувчи лавозим, судья.

⁶ Барда – Озарбойжондаги шаҳар ном.

⁷ Таадди – азоб-уқубат.

⁸ Шарр – ёмон иш, золимлик.

⁹ Муттаҳид – аҳд қилувчи, уҳдасига олувчи.

¹⁰ Ақмаша – газлама.

¹¹ Суҳулат – осонлик.

лашкарға қисмат қилиб берди. Бу воқеада айтибдурларким,
байт:

Дидики, чи кард Ашрафи хар
У мазлуми бурду Жонибек зар¹.

Бу сурат саната тисъа ва хамсийна ва сабъа мията² авоилида эрди. Ва ривоятдурким, хоннинг адлу сиёсати, забту маҳобати ул мусобада эрдиким, анинг асокири зафармаосири ул йил икки навбат зироот³ аросидин убур қилди, ҳеч кимнинг ҳадди йўқ эрдиким, бир хўша⁴ синдурғай. Ва хон Табриз борғанда подшоҳлик подшоҳлик уйларға тушди. Умаро ва асокир йўлларға ва рудхоналар аросиға тушуб, ҳеч кишида ёро йўқ эрдиким, мусулмоннинг манзилиға нузул қилғай.

Маснавий:

Чиқар адл ила от ки аҳли жаҳон,
Ҳануз айлар авсофи Нўширвон.
Чу эккани ўрмоқ эрур ногузир,
Бўлур яхшилиқ айламак дилпазир.

Ва хон ўғли Бердибекхонни эллик минг киши била Табризда кўюб, Саройға мурожаат қилди. Ва таърих етти юз эллик секиз⁵ да Бердибекхоннинг валлиаҳдлигин васият қилиб, ҳақ раҳматиға кетти. Муддати ҳукумати ўн етти йил эрди ва Саройжикда мадфун бўлди.

Бердибекхон отасидин сўнг Ахи Жуқ деган амирни Табризда нойиб қилиб, Саройға келди ва умарову шаҳзодалар иттифоқи била хонлик саририда ўлтурди. Ва ул золимтийнат ва фосиқфитрат киши эрди. Салтанат ҳирсидин оқо-инилари ва қардошларин ноҳақ қатл қилди. Билмадиким, дунё мулки маарази заволи⁶дадур. Подшоҳлиқи узоқға тортмай, сана етти юз олтмиш икки⁷да умри охир бўлди. Ва дерларким, Ботухон насли Бердибекда мункате бўлуб, андин сўнг Жўжихоннинг ўзга ўғлонларининг авлоди подшоҳлик қилди.

Назм:

¹ Кўрдингми эшак Ашраф нима қилди, У золим номин, Жонибек эса зару молин қўлга киритди.

² Ҳижрий 759 /1357-58.

³ Зироот – экинзор далалар.

⁴ Хўша – бошоқ.

⁵ Ҳижрий 758 /1356-57 йил.

⁶ Маарази завол – йўқлик учун қўйилган нарса.

⁷ Ҳижрий 762 /1360-61 йил.

Қилиб Бердибек зулм расмин падида,
Қариндошларин айлаб эрди шаҳид.
Етиб марг, бир дам тура олмади,
Демай давлати, насли ҳам қолмади.

Учунчи қисм.

Жўжи ибн Чингизхоннинг бешланчи ўғли Шайбонхоннинг наслидин Хоразм мамоликида салтанат қилганлар зикрида

Ёдгорхон. Анинг отаси Темур Шайх ибн Ҳожи Тулай ибн Арабшоҳ ибн Фўлод ибн Манку Темур ибн Бодакул ибн Жўжи Буко ибн Баҳодирхон ибн Шайбонхон ибн Жўжихон ибн Чингизхондур. Маълум бўлсинким, Темур Шайхнинг замонида қалмоқдин икки минг киши келиб, анга тобеъ элга чаповул уруб қайтти. Темур Шайх оз киши била кейнидин бориб урушуб, ҳазимат топиб, шаҳид бўлди. Ва анинг ўғли ва иниси йўқ эрди. Бу жиҳатдин эли ўзга тўраларга борди. Ва уйғур улуғлари ўрдуға киши йибориб, сўрмишларким, хонимларда ҳеч ҳамл нишони борму ё йўқ? Бор бўлса элга саранжом бериб ўлтуралинг. Бўлғайким, ўғул бўлғай. Хоннинг улуғ ҳарами ҳомила эркан. Айтиб йибормишким: “Уч ойлиқ ҳамлим бордур”. Бу важхдин уйғур ўрдудин айрилмай, найман халқиғаким, аларнинг дўсти эрди ва кетмиш эрдилар, хабар йибориб, олиб келдилар. Ва хонимдин олти ойдин сўнг бир ўғул мутаваллид бўлди. Отин Ёдгор қўйдилар. Бу воқеъани эшитиб, кетган эллар ҳам кўчуб, ўрду атрофиға йиғналдилар. Ул тифлни отасининг ўрнида ўлтуртуб, уйғур ва найман беклариға иззат қилиб, сўл тарафда ўрун бердилар. Ва мўғул расмида ўнг тарафдин сўл тараф афзалдур. Анинг учунким, юрак бадан мулкининг подшоҳидур, чапда бўлур.

Байт:

Кўнгулким, бадан мулкининг шоҳидур,
Анинг чап тарафда ватангоҳидур.

Ва Ёдгорхон йигит етгандин сўнг тўрт ўғли бўлди: Берка Султон, Абулакхон, Амнакхон, Абак Султон. Берка Султон ҳимматлиғ ва шижоатлиғ шаҳзода эрди. Ва ул чоғда Дашти Қипчоқ подшоҳи Абулхайрхон эрди. Амир Темур авлодидин Абдуллатиф Мирзонинг ўғли Муҳаммад Жўки Мирзоким, анинг ёниға Султон Абу Саид Мирзодин қочиб келиб эрди, Абулхайрхон амри била Берка Султон оғир черик тортиб, анга аксар Мовароуннаҳрни олиб

берди. Чун толеъи йўқ эрди, Берка Султонни ўзиға мукаддар¹ қилди. Ва Берка Султон чиғатой элиға чаповул уруб, диёриға ёнди. Ва ул Абу Саид Мирзонинг ҳибсиға тушти. Ва Ёдгорхон сана секиз юз олтмиш иккида эрдиким, Берка Султон ва Мусобийнинг сайъи била аксари ўзбакка подшоҳ бўлди ва кўп муддатлар комронлиғ била ҳукм суруб, дунёдин ўтти.

Маснавий:

Улус узра то Ёдгор эрди шоҳ
Эди дарғаҳи қиблаи додхоҳ².
Чу айланди каж чархи нопойдор
Жаҳон мулкида қолмади ёдгор.

Ва Берка султонни бу воқеадин оз вақт сўнг Абулхайрхоннинг набираси Шайбонийхон ўлдурди. Андин Элбарс ва Билбарс деган икки ўғул қолди. Иншоаллоҳ, буларнинг зикри ўз маҳалида келур.

Абулакхон ота ва оқосидин сўнг ўн олти йил подшоҳлик қилди. Бағоят ҳалим ва камозор киши эрди. Бу жиҳатдин ўзбак орасида мансубалар кўзғалиб, ҳаржу марж³ воқеъ бўлди. Анинг бир бир ўғли бор эрди Ҳасанқули отлиғ. Чун ажал етгач, инисин валиаҳд қилиб Тангри ҳукмин буткарди.

Фард:

Киши нечаким салтанатға етар,
Чу етти ажал, салтанатни тарк этар.

Амнакхон ибн Ёдгор оқосидин сўнг доди адлға машғул бўлди. Шайбонийхонким, Мовароуннахрни олиб эрди, Амнакхон даврида анинг эли Мовароуннахрға кўчуб, Сир канорида Ёдгорхоннинг тавобеъидин бошқа эл қолмади. Хон хотиржамлик била салтанат суруб ўлтурди. Ва оқибат жонин жонофаринға топшуруб, олти ўғул ёдгор кўйди: Сўфиён, Бучға, Авонеш, Қол, Оқотой, Ағонай.

Элбарсхон ибн Берка Султон мувахҳид ва мутадаийин⁴ подшоҳ эрди. Амнакхондин сўнг хонлик сарири анинг вужуди била зийнат топти. Ва сана тўкқуз юз ўн бир⁵да Хоразмни мусаххар қилиб, хоразмшоҳлик тожин фарқ⁶иға кўйди. Бу ижмол⁷ тафсили улким, Урганж Султон Ҳусайн Мирзодин сўнг Шайбонийхонға

¹ Мукаддар – кина-кудуратли.

² Додгоҳ – халқнинг арз-додини сўраш жойи.

³ Ҳаржу марж – бошбошдиқлик.

⁴ Мувахҳид ва мутадаийин – мусулмон ва диндор.

⁵ Ҳижрий 911 /1505-06 йил.

⁶ Фарқ – бош.

⁷ Ижмол – қисқача баён.

тааллук топиб эрди. Қизилбош¹ волийси Шоҳ Исмоил Шайбонийхон била Марвда урушуб шаҳид қилди. Бу воқеъаи хойила²дин сўнг Шоҳ Исмоил Хоразмға уч доруға йиборди. Бири Хивақ била Ҳазорасбға, бири Урганж, бири Вазирга. Вазир келган доруға Вазир аҳоли ва маволисин ундаб, зар ва хилъат берди. Ул учурда Вазир қозиси қози Умар отлиғ оқил ва донишманд киши эрди. Доруғани бориб кўрмади. Тилаганда ҳам беморлиқ баҳонаси била бормади. Бир кеча Вазир акобирин пинҳоний тилатиб, дедиким: “Муборак бўлсун, янги дин ва янги подшоҳ ва янги хилъатингиз”. Ул жамоат Шоҳ Исмоилнинг мубтад бўлуб, шиа мазҳабига ривож берганин эшитмамиш эрдилар. Таажжуб юзидин дедиларким: “Янги дин демакнинг важҳи недур?” Ва қози ул мазҳабнинг ходис бўлганин ва анинг ботиллиқин тақрир қилиб, дедиким: “Ҳоло мунда келган ҳокимларнинг кишиси оздур ва ҳам дин мазҳабин зоҳир қилмайдурлар. Ихтиёрингизни олғандин сўнгра сизларга сабб³ саҳоба ризвонуллоҳи алайҳимни тақлиф қилиб, кофир бўлғанни қўюб, қабул этмаганни ўлдургусидур. Ботроқ ғамингизни емасангиз, исломдин айрилурсиз”.

Маснавий:

Эшитгач бу сўзларни аҳли Вазир
Дедилар чекиб дин ғамида нафир⁴:
Ки дин узра бўлсун фидо жонимиз
Ўлум яхши йўқ бўлмай имонимиз.
Равофиз вужудини қилмай тамом
Фироғ истамак бизга бўлсун ҳаром.

Алқисса, тараддуд⁵лар қилиб, икки йилғача иш бошқара олмадилар. Охириламр султон-л-орифин, кутбу-с-солиқин, зубдату-л-авлиё саййид Аҳмад Ото алайҳи-р-рахманинг наслидин саййид Ҳусомиддин Қитолни подшоҳ кўтариб, равофизни орадин чиқарурға иттифоқ қилдилар эрса, ул имтиноъ қилиб, Элбарсхоннинг авсофи ҳамида ва ахлоқи писандидасин маъ аслиҳи

¹ Қизилбош – Эронда кўчманчи турк қабилаларининг бирлашмаси. Улар 12 шиа имоми шарафига ўн икки йўллик қизил матодан салла ўраб юришлари учун шундай ном олганлар. Улар сафавия тариқатининг асосий ҳарбий таянчи бўлиб, сафавия шайхлари бошчилигида кўшни мамлакатларга ҳужум қилган.

² Ҳойла – даҳшатли; қайғули.

³ Сабб – ҳақоратлаш.

⁴ Нафир – овоз; бақириш.

⁵ Тараддуд – борди-келди; иккиланиш; тайёргарлик.

баён этти эрса, анинг подшоҳлиқиға далолат қилди. Вазир халқи анга ғойибона байъат қилиб, киши йибордиларким,

Аризадошт:

Аё шаҳрери фалак жойгоҳ,
Мусулмонлар устида зиллилоҳ.
Жамолингни кўрмай санга бандамиз,
Жанобингға етмай сарафгандамиз.
Эрур сансиз Урганж жонсиз бадан,
Либоси раоёсинингдур кафан.
Буён сур саманд, айлабон илтифот,
Ўлук жисмларға кюрюгил ҳаёт.
Агар келмасанг ҳашр топғач қиём,
Бизнинг қўл сенинг доман¹инг, вассалом.

Элбарсхон отланиб, борган элчиларни суръат била илгари йиборди ва ўзи мувиъд вақтида ваъдагоҳға келиб, таваққуф қилди. Ва Вазир акобири хос авом била дарвозаларға киши таъйин қилиб, қизилбош алайҳи-л-лаънани қатли ом қилиб, эртанг бирла хонни келтуруб, тахтда ўлтурғуздилар. Бу воқеъа сана тўққуз юз ўн бир² да қўй йили эрди. Ул чоғда Вазир музофотидин Янгишаҳр била Тирсак бузулмай қолиб эрди. Аларни иниси Билбарс султон била бир навқариға берди. Аммо Билбарс Беликаж султонға машхур эрди. Ул жиҳатдинким, ул мафлуж эрди³. Яъни оёқлари қувват ва ҳаракатсиз. Бағоят диловар ва баҳодир йигит эрди. Ароба миниб, уч-тўрт тавсан отға судратиб, эровул била юруб, чаповул қилур эрди. Ва Билбарсхон уч ойдин сўнг Урганжни олиб, куффорни мақхур ва манкуб қилди. Андин сўнг Абулакхон ва Амнакхон ўғлонларин қолган ўзбак била келтурди ва Хивақ била Ҳазорасб қизилбошин орадин кўтарди. Ва барча Хоразм мамолики аларға софий бўлуб, Хуросонға ғазот учун отланди ва турктоз қилиб, кўп ғаноим олиб келди. Ул чоқда Шоҳ Исмоил фавт бўлди⁴. Андин сўнг яна Хуросонға черик йиборди ва Хуросон тоғининг шимоли сарҳадларин Мехнадин Дурунғача тасарруфиға кюрди. Андин сўнг Болқон била Манқишлоқғаким, туркмония тавоифининг манзил ва маъмани эрди, лашкар йибориб, мужодаला ва муҳорабадин сўнг мусаххар бўлди. Ва ҳар мамлакатни бир

¹ Доман – этак.

² Ҳижрий 911 /1505-06 йил.

³ “Беликаж”нинг маъноси “бели эгри” бўлиб, мафлуж – фалаж дегани.

⁴ Шоҳ Исмоил сафавий 930 ҳижрий – 1524 йил вафот этган.

шаҳзодаға ва ҳар диёрни бир амирға тафвиз қилди. Бир неча фурсат фароғат била салтанат суруб, ҳаёт вадиатин қобиз ал-арвоҳға топшурди.

Назм:

Чу Хоразмни олди Элбарсхон
Қизилбошни қилди бехонумон.
Фалак оқибат айлабон кин анга
Ажал қўймади жони ширин анга.

Султонҳожихон ибн Беликаж султон Янги шаҳардин келиб, оқо-ини иттифоқи била Вазирда салтанат тахтиға ўлтурди. Аммо оти хон эрди, мулк ихтиёри Элбарсхоннинг улуғ ўғли Султонғози султоннинг қўлида эрди. Ва Султонҳожихон бир йил подшоҳликда ўлтуруб, вафот топти.

Ҳасанқулихон ибн Абулакхон Ёдгорхон авлодининг улуғи ул эрди. Ани хон кўтариб, Урганжни анга пойтахт қилиб бердилар. Ва оз фурсатдин сўнг барча шаҳзодалар анга хусумат пайдо қилиб, Урганж устиға келиб уруштилар. Ул урушда Амнакхоннинг кичик ўғли Ағаной султонни Урганж пиёдаси уруб ўлдурдилар. Бу жиҳатдин тўралар мушаддад ва ғазабнок бўлуб, кунда масоф қилиб, икки ойғача қабадилар. Қалъа ичида қаҳат пайдо бўлди ва фуқаро бузулуб чиқа бошлади. Яна икки ой муҳосара қилиб, Урганжни олдилар ва Ҳасанқулихонни улуғ ўғли Билол била ўлдуруб, қолған ўғлонларин онаси била Бухороға кўчурдилар.

Сўфиёнхон ибн Амнакхон биродарзодасидин сўнг Урганжда шаҳзодалар сайъи била подшоҳлик маснадида ўлтурди. Ва ул ҳиммат ва ғайратда акронидин мумтоз эрди. Туркмония қабоили Элбарсхондин бери раият бўлуб эрдилар. Сўфиёнхоннинг замонида Болқон ва Манқишлоқ тарокимасиким, эрсори ва Хуросон солури ва така ва сорик ва ямут эрдилар, саркашлик оғоз қилиб, хоннинг барот¹ларидин қирқ кишини ўлдуруб, закот бермадилар. Бу жиҳатдин хон шаҳзодаларға киши йибориб, лашкари бекарон била тарокима қасдиға ҳаракат қилди ва тохту-тоз қилиб, кўп кишини аёл ва авлоди била қатлу асир қилди. Ва қутулғанлари қочиб, Чутоқ қириғаким берк, аммо сувсиз ердур, қабалдилар. Ва хон ҳам алар кейнидин бориб, ул ерни қабаб тушти. Тарокима сувсизликдин батанг келиб, Оқотой султон даргоҳиға йиқилди. Ва султон оқосидин алар гуноҳин тилаб, ҳар кишининг дият²иға минг қўйдин

¹ Барот (дор) – закот ундирувчи.

² Дият - хунбаҳо, қон ҳаққи.

қирқ минг қўй муқаррар қилиб, муовидат эттилар. Маълум бўлсунким, Асфандиёрхон замониғача йилда қирқ минг қўй берулар эрди. Ва бошқа туркманлардин барот¹ қўй олдилар. Андоқким, ички солурдин ўн етти минг олти юз қўй. Ва ҳасанэликим, икдар ва човдурдур, алардин ўн бир минг олти юз ва эрончидин тўрт минг тўрт юз ва гўкландин ўн уч минг икки юз. Адоқлидин ҳам уч минг икки юз қўй олдилар. Хизрэли ва алиэли ва тевачиким, деҳқон эрдилар, алардин ғалла олдилар.

Байт:

Аларким, ямонлиқ эди пешаси
Фасоду инод эрди андишаси.
Кўр охир мукофотини чектилар,
Раиятлиқ офотини чекдилар.

Сўфиёнхон сана тўққуз юз йигирма саккиз²да фавт бўлди. Муддати салтанати олти йил эрди. Андин беш ўғул қолди: Юсуф ва Юнус ва Али ва Ағаш ва Паҳлавонқули.

Бучғахон ибн Амнак. Ани Урганжга келтуруб, хон кўтардилар. Анинг асрида Хоразм ўзбаки Қучанд³ ва Исфароинғача чошиб, ғорат қилур эрди. Бу сабабдин Эрон подшоҳи Таҳмосб шоҳ ожиз келиб, сулҳ учун элчи била бениҳоят пешкаш ва тансуқот йибориб, илтимос қилдиким: “Фарзандликка қабул қилғайлар, токим сулҳ истехкоми душманларимға маълум бўлуб, Чингиз авлодиға кўрагонлиқ, яъни куёвлиқ била нисбат топмоқ била муфтахар бўлғайман”. Дерларким, йиборган пешкашлари ажноси ақмашадин бошқа тўққуз арабий от, тўққуз олтун хишт, тўққуз кумуш хишт ва Қучанд вилояти эрди. Қучандни Ағаш султонға бердилар. Хон оқоси Сўфиёнхоннинг Ойша бека деган қизин подшоҳона асбоб била узатти. Ва тарих тўққуз юз ўттуз икки⁴да Ҳақ раҳматиға кетти. Тўрт йил подшоҳлиқ сурди. Анинг уч фарзанди бор эрди: Дўст султон, Эш султон, Нурум султон.

Аванешхон ибн Амнакхон. Чун мулк эгаси ул бўлди, Бучғахоннинг авлодин Котға номзад⁵ қилди. Анинг айёмида Муҳаммад Солиҳ битикчи ибн Хўжа Музаффар битикчиким, Астрободда эрди, шоҳ Таҳмосбға мухолафат қилиб, баъзи

¹ Барот – кўчманчи аҳолидан олинадиган солиқ тури.

² Ҳижрий 928 /1521-22 йил.

³ Қучанд – Эрондаги ҳозир Қучон деб аталувчи шаҳар.

⁴ Ҳижрий 932 /1525-26 йил.

⁵ Номзад қилмоқ – тайин қилмоқ.

қасабот¹и Астрободға мутасарриф бўлуб, тухафи фаровон била Хоразмға элчи йибориб, истимдод² қилди. Аванешхон Султонғози султоннинг кенгаши била Умарғози султон валади Султонғози султонни сипоҳи вофир била ирсол³ қилди. Умарғози султон Астрободни Садриддинхон истожлу қўлидин олиб, Муҳаммад Солиҳ битикчиға топшуруб, ғаноими бисёр била мурожаат қилди. Ва хоннинг уч фарзанди бор эрди: Динмуҳаммад султон, Маҳмуд султон, Али султон. Ва Динмуҳаммад султонким, Астробод чопмоқға борурда Муҳаммадғози султон ибн Элбарсхонким, Нисой ва Обивард ва Дурун ҳокими эрди, анинг баротдорлариғаким, Хуросон туркмонидин барот қўйи олиб келур эрди, йўлуқиб, таҳаккумот⁴ била бир сориг эчкусин олиб эрди, Муҳаммадғози султон ани қайтурда афрод⁵и била тутдуруб, таъзиб⁶ қилди ва бир мўътамид⁷ навкариға топшуруб, отаси олдиға муқаййид⁸ йибордиким, ўғлиға танбех берсун. Ва султон йўлда халос бўлуб, ул навкарни ўлдуруб, Урганж келди ва ниҳоний ўғай онаси тилидинким, Муҳаммадғози султоннинг синглиси эрди, битиб йибордиким: “Ман ўлгудек маризман. Дийдор қиёматға қолмасун”. Ва Муҳаммадғози султон бу муваҳҳаш хабар истимоъидин бетоқат бўлуб, оз киши била отланди. Чун Урганжға келди, иттифоқо, хон ул кун шикорға чиқиб, ўрдуда киши йўқ эрди. Беҳабар ҳарамхонаға кириб, синглисин солим топиб, билдиким, на ҳодиса бордур. Ул ҳолатда Динмуҳаммад султон навкарлари била етушуб, ани шаҳодатға еткурди. Бу хабари ваҳшатасардин Вазирда Султонғози султон Али султон ибн Сўфиёнхонким, ўз домод⁹и эрди, тиғи бедариғ била анинг риштаи ҳаётин мунқатеъ қилди.

Байт:

Гули фитнаким, ранги шўриш эрур
Анга қон тўкулмак намоиш берур.

Бу жиҳатдин Аванешхон Вазирға сипоҳ тортиб, Султонғози султонни Элбарсхоннинг авлодидин ўн киши била ўлдурдилар. Ва Султонғози султоннинг Умарғози ва Шерғози отлиғ икки кичик

¹ Қасабот (қасаба) – қатта қишлоқлар.

² Истимдод – мадад сўраш.

³ Ирсол – юбориш.

⁴ Таҳаккумот – зўравонлик.

⁵ Афрод (фард) – одамлар.

⁶ Таъзиб – азоб.

⁷ Мўътамид – ишончли.

⁸ Муқаййид – қишанланган.

⁹ Домод – куёв.

ўғлини Оқотойхон сайъи била Бухороға узатдилар. Бу ходиса вукуъидин сўнг Билбарс султоннинг ўғлонлари ҳам Янгишаҳарни ташлаб, Бухороға борди. Ва Умарғози султонким, олий ҳиммат йигит эрди ва хоҳарзода¹и Бароқхон – ҳокими Тошканд эрди, Бароқхондин истимдод қилиб, Убайдуллоҳхон хизматиға келиб, хонни Хоразм фатҳиға таҳрис² ва тарғиб қилди. Чун Аванешхоннинг Мовароуннаҳр сипоҳиға тоби муқовамат³и йўқ эрди, аксар оқову-инилари била Урганжни ташлаб, фирор ихтиёр қилди. Вазирнинг шимол жонибида Баёт деган қирда Бухоро черики изидин етиб, дастгир қилдилар. Убайдхон Аванешхонни Умарғози султонға бериб, қатл қилдурди. Қолхон ва Оқотойхонни тирик сақлади. Ва Хоразмни ўғли Абдулазизхонға бериб, барча ўзбакни кўчуруб, муовидат қилди. Бу воқеъа сана тўққуз юз қирқ олти⁴да эрди. Ва Ҳасанхон Румлу “Тарихи оламорои Аббосий⁵”да тўққуз юз қирқ беш⁶да, дебдур. Маҳмуд султон, Али султон, Юсуф султон, Юнус султон, Ҳожимхонким, қутулуб, Дурунда Динмуҳаммадхонға қўшулуб эрдилар, Динмуҳаммадхон аларни иттифоқи била Курдуш келиб, хизрэлидин минг отлиғ киши олиб, мажмуъи уч минг киши бўлуб, Хивакға кирдилар. Бу жиҳатдин Абдулазизхон қочиб, Бухоро борди. Убайдуллоҳхон қирқ минг черик била Динмуҳаммадхон қасдиға тебрланди. Ўзи Тевабўюнда таваққуф қилиб, Пирим ўғлонни ва Ҳофиз қўнгротни аксар умаро ва лашкари била Урганж йиборди. Алар Ҳазорасб келганда Динмуҳаммадхон Хивакдин отланиб, кеча Гарданхостға тушуб ўлтурди. Бухоро черикиким, кеча кўчуб келур эрдилар, саҳарда аларға учраб, муқотала ва муҳораба қилиб, Пирим ўғлон ва Латиф мирак ва Шайхназар бий ва Тожи баҳодир тавочибоши ва Қароча баҳодир вакил ва Ҳофиз қўнгротни аксар умаро била қайдға чекиб, анингдек оғир лашкарни мағлуб ва мустосил қилди. Дарвиш бий ва Кепак султон машаққати тамом била қочиб қутулдилар.

Байт:

Кишиким, топса таиди илоҳий

¹ Хоҳарзода – сингилнинг боласи.

² Таҳрис – кутку солмоқ, қизиқтирмоқ.

³ Муқовимат – қаршилиқ.

⁴ Ҳижрий 946 /1539-40 йил.

⁵ Ҳасанбек мунший Румлунинг шоҳ Аббос I ва шоҳ Сафийга бағишлаб ёзган асари кўзда тутилмоқда. “Тарихи оламорои Аббосий” уч жилддан иборат бўлиб, ҳижрий 1038 /1627-1629 йил ёзиб тугалланган.

⁶ Ҳижрий 945 /1538-39 йил.

Жаҳон хайлидур оллида табоҳий.
Сипаҳ чекса анга Искандару Кай,
Ҳазиматлар топар андин паёпай.
Муқобил бўлса Қайсар бирла Фағфур,
Қочар андин бўлуб мағлубу мақхур.

Ҳақназар сиртлоннинг иниси Кунтуғар баходир ул кеча олтмиш кишини санчиб йикди. Тонг отғандин сўнг Динмуҳаммад султон асир бўлган умарони хузурига келтурди.

Мин ал-латойиф¹: Динмуҳаммад султон Ҳофиз кўнгротга боқиб дедиким: “Эй, ҳамиша Убайдхон оллида айтур эрмишсанким, Урганж аҳли мусулмон эрмас, кофирдур. Қайси далил била бизни кофирга нисбат қилурсан?” Анда Ҳофиз кўнгрот юкунуб дедиким: “Ушбу замон кофирлик била мусулмонлиғ маълум бўлур²” Динмуҳаммад султон бу зарофат жиҳатидин аларнинг гуноҳин афв қилди ва анинг бу сўзи ўзбак орасида масал бўлди. Ва алар Қолхон ва Оқотой султон бошлиқ Мовароуннаҳр борған элни бир игнасин қўймай йиборурга мутакаффил бўлуб, аймон³ни иймон била муваккид қилдилар ва Ҳожим султон умарони олиб бориб, Убайдуллоҳхонни Бухорода кўрди. Хон дағи анга иззати тамом ва ҳурмати молокалом била амм ва отасин мажмуъ эли била берди.

Маснавий:

Чу Ҳожимхон, шаҳи фаррухшамоил,
Бухоро кишвариға бўлди нозил.
Убайдуллоҳхон, шоҳи Бухоро,
Бўлуб анинг юзиға мажлисоро.
Зар андоқ мақдамиға қилди ийсор,
Ки андин мажлис аҳли бўлди зарвор.
Яна ҳар кимсаким келтурмиш эрди,
Ўзининг кишвариға сурмиш эрди.
Борин эъзоз ила қилди суюрғол,
Маъ ал-авлод вал-ағном вал-мол⁴.

Барча жамиати бисёр ва давлати бешумор била ўз манозилиға нузул қилиб, Қолхонни подшоҳ кўтардилар.

¹ Қизикарли воқеалардан.

² Мунис бу ҳикояни Абулғозихоннинг “Шажараи турк” асаридан иқтибос қилган.

³ Аймон (оймон) – шартнома, қарор, аҳдлашув.

⁴ Фарзандлари, бойлиги ва мол-мулки билан.

Қолхон ибн Амнакхон. Анинг замонида билоди Хоразм ободон ва эл давлати фаровон ва барча неъмат бағоят арзон бўлди. Ва айёми салтанатида Хуросон жониби рукуб қилиб, Даригази мусаххар қилди. Ва Атакда Даригаз бандининг олдида бир қалъа бино қилдурди ва ўз отиға мансуб қилдиким, ҳоло ани баъзи Қолхон қалъаси ва баъзи Қохлон дерлар. Ва анинг икки фарзанди бор эрди: Шайхмуҳаммад ва Шохназар отлиғ.

Қитъа:

Қол бўлуб арсаи оламда шоҳ
Мулкни адли қилиб эрди беҳишт.
Топти ажал хонасида мотлиғ
Чун анга фарзини қазо берди “кишт”.

Муддати салтанати тўккуз йил эрди.

Оқотойхон ибн Амнакхон Вазир дорассалтанасида хилофат тожи била сарафроз бўлуб, Қолхоннинг икки ўғлиға Котни суюрғол қилди. Ва доди адлға машғул бўлди. Ва анинг давридаким, Сўфиёнхоннинг ўғлонлари Юнус султон ва Паҳлавонқули султон Урганж ҳокими эрдилар, алардин нописандида атвор зуҳурға келиб, бу жиҳатдин аларни Бухороға қувдилар. Ва Қолхоннинг ўғлонларин дағи алар кейнидин йибордилар.

Маснавий:

Улки, қариндоши анинг оздур,
Гардиши афлок анга носоздур.
Мамлакатидин қилиб ихрож ани,
Ғурбат аро этгуси муҳтож ани.

Ва Оқотойхон Юнусхон Урганжни олғанда анинг била урушуб, дастгир бўлди ва Қосим султоннинг амри била Хафияда шаҳодат топти. Анинг наъшин Вазирға келтуруб дафн қилдилар. Подшоҳлиқининг муддати секкиз йил етти ой эрди ва умри етмиш уч йил. Анинг олти ўғли бор эрди: Ҳожим султон, Маҳмуд султон, Фўлод султон, Тамур султон, Аллоҳқули султон, Сулаймон султон.

Назм:

Оқотойхон чу тахтни олди,
Мулк аро шарру шўр қўзғолди.
Тузатай деди юрт ишида ясо,
Бўлмаин туз анга етушди қазо.

Юнусхон ибн Сўфиёнхон бағоят шужоъ ва далер эрди. Ва Манқит ҳокими Исмоил бий деганга куёв эрди. Қирқ йигит бирла Манқит борурман деб, Бухородин чиқти ва Котнинг шимол

жонибидин ўтуб, Тукға тушди. Қуёш ғуруб майли қилғандин сўнг,
маснавий:

Аму сувиким, бу баҳри ахзар¹
Бир қатрадур, оллида муҳаққар.
Ул сувдин ўтуб бўлуб шиновар,
Соҳилға чиқиб, миниб таковар,
Урганж сори азимат этти,
Вақти саҳар ул балдаға етти.

Қалъа девориға яғоч била чиқиб, ичкари кирди ва Маҳмуд султон ибн Аванешхонким, иниси Али султоннинг жонибидин Урганж волий²си эрди, ани ўрдусидин тутуб, Вазирга Оқотойхон қошиға йиборди ва салтанат тахтиға ўлтурди.

Байт:

Талаб ичра ҳар кимки, чолок ўлур,
Етиб мақсадиға тарабнок ўлур.

Маҳмуд султон борғандин сўнг Оқотойхон умаро таҳриси била Урганжга сипоҳ тортти. Юнусхон қаршу чиқиб, шайх Нажмиддин Кубро алайҳиррахманинг мағриб жонибида муҳораба воқеъ бўлди. Урганж сипоҳи ғолиб бўлуб, Вазир черики шикаст топти. Ҳаво бағоят иссиғ эрди, Оқотойхоннинг оти ярамай борур эрди. Юнусхоннинг ўғли Қосим султон хоннинг кейнидин етушуб, инон³идин тутуб олиб келди. Ва Урганж кадхудо⁴сиким, Салмон арбоб эрди, анинг уйиға тушурди. Ва ўн беш кундин сўнг ёшурун кийизга чулғаб, ўлтуритди. Андоқким, собиқан зикр топиб эрди, ул чоғда Ҳожим султон била Темур султон Хуросон ва Боғобод ҳукуматиға машғул эрдилар. Отаси хабарин эшитиб, қалин черик била Юнусхон қасдиға озим бўлдилар. Вазирдаги шаҳзодалар ҳамким, Маҳмуд султон ва Фўлод султон ва Аллоҳқули султон эрдилар, отландилар. Ва Хивакдин Дўст султон ва Эш султон дағи кўмак учун Хивақ ва Кот ва Ҳазорасб черики била юруш қилдилар. Бу хабар истимоъидин Юнусхон черик йиғнаб, орада муқотала воқеъ бўлди. Оқибат Юнусхоннинг кўнглига раабу ҳарос муставлий бўлуб, иниси Паҳлавонқули султон била Бухороға қочиб, анда тура олмай, ражаб ойининг ўн бирида Қазвинда шоҳ Таҳмосб мулозаматиға борди. Бу воқеъа сана тўққуз юз олтмиш

¹ Баҳри ахзар – (кўк денгиз) Баҳри Хазар – Каспий денгизи кўзда тутилмоқда.

² Волий – вилоят ҳокими, бошлиғи.

³ Инон – отнинг жилови.

⁴ Кадхудо – бу ерда: оқсоқол.

тўртда рабиъуссоний¹да эрди. “Омадани Хоразмия²” таърих топибдурлар. Муддати хонлики беш ой эрди. Қосим султонни йўлдин тутуб келтуруб, ўлдурдилар. Бу бобда дебдурлар,

рубий:

Гар сокин эсанг ва гар жаҳонда соир,
Зулм айламагил элга ниҳону зоҳир.
Қосимки, тўкуб эрди Оқотой қонин,
Ҳожим тутуб ани тўкти қонин охир.

Дўстхон ибн Бучғахон барча шахзодаларнинг иттифоқи билан хон бўлди. Аввал кишиким, Хивақ дорассалтанасида тахтга ўлтурди, ул эди. Фақирмашраб ва дарвишниҳод подшоҳ эрди. Иниси Эш султон баҳодир ва мажнунваш киши эрди. Оқосининг давлатига қаноат қилмай, Урганж талабиға отланиб, Қумқалъа навоҳисида Ҳожим султон билан масоф қилиб, чун ҳеч иш бошқара олмади, охир сулҳ билан муовидат қилди. Ул урушда уйғур ва наймандин бошқа ўзбакни ўлдурмас эрди. Яна бир неча фурсатдин сўнг Хивақ ва Ҳазорасб ва Кот черикин йиғнаб, Урганж қасдиға юруш этти. Ва Ҳожим султон инилари билан муодофааға чиқиб, Тук қалъаси билан Урганж орасида уруш воқеъ бўлди. Ва Эш султон бир ҳафта аробадин куран тортиб, муқотала қилур эрди. Охириламр, бир кеча хийла билан ёшурун Урганжга кириб, уйғур, найман амволин талатиб, авлоду аёлин шахрдин ихрож қилди. Ҳожим султон Вазирга бориб, Нисойда Али султонга ва Марвда Динмуҳаммад султоннинг ўғли Абулмуҳаммадхонга киши йибориб, ихори истимдод қилди. Алар ўз навкарлари билан келиб, Ҳожим султонга қўшулуб, Урганжни қабаб, тўрт ойдин сўнг бир саҳар қалъаға югурдилар ва Эш султонни ул воқеъада ўз навкарларидин Тийнали дўрмон деган ўқ билан уруб ўлдурди. Ва Дўстхонни дағи Хивақга киши йибориб, шахид қилдурдилар. Бучғахоннинг насли мунқатеъ бўлди.

Назм:

Улки, мулкига қаноат қилмади,
Шўриш афзун қилди, роҳат қилмади.
Қолди чеккан ранжи зоеъ оқибат,
Бўлди бир газ ерга қонеъ оқибат.

Ҳожимхон ибн Оқотойхон бағоят оқил ва кордон, одил ва мусулмон подшоҳ эрди. Шижоат ва шахоматда ўз акронидин

¹ 964 йил рабиъ ус-соний /1556 йили 1 февраль-2 март.

² Хоразмликнинг келиши.

мумтоз, мурувват ва футувватда ўз ажносидин сарафроз эрди. Умри ўттуз еттига етганда сана тўққуз юз олтмиш етти¹да Урганжда хонлиқ маснадиға мутамаккин бўлди. Анинг жулусидин тўққуз йил сўнг Али султон вафот топти. Ва ул хушхўй ва ширинкалом, жавонмард ва соҳиби саранжом, шужоъ ва саховатлиғ одил ва сиёсатлиғ шаҳзода эрди.

Байт:

Хусусан, ҳаё жавҳари зотида
Эди нурдек меҳри миръотида.

Андоқким, ўлгунча аъзосидин узве²ни ихтиёри била кишига кўргузмади ва хилват ерда таҳорат қилур эрди. Урганж, Ҳазорасб, Кот, Нисой, Обивард вилоёти анга махсус эрди. Ҳар йил ҳутда Хуросонни Туршиз ва Турбат ва Жом ва Харгирддин Пил кўпрукиғача тохту-тоз қилур эрди. Журжон ва Жожармни олиб, Кабуд жомани пойтахт қилур эрди. Анинг лашкари қирқ мингга етти. Барчасиға улуфа берур эрди. Оёқ навкарининг вазифа³си ўн олти кўй эрди. Қизилбошни кўп турктоз қилған жиҳатдин шоҳ Таҳмасб сана тўққуз юз олтмиш беш⁴да Бадрхон истожлуни Шоҳқули халифа муҳрдор ва Ёдгор бек туркмон ва Ҳасанбек Фатҳ ўғли ва Рустамхон ва Аҳмадбек Қубод ўғли ва Қосим бек Дурғут ўғли била ўн икки минг лашкар била Али султоннинг қасдиға номзад қилди. Иттифоқан, султон Хуросон туркманиға тушуб, ҳар навкари бир тарафға барот учун бориб эрди. Султон беш юз киши билаким, икки юзи Абойбек гўклан бошлиғ гўкландин эрди, Гургон канорида урушуб, шикаст берди. Иброҳимхон Зулқадр ҳокими Астробод ва Рустамхон ва Қосимбек мингдин зиёда қизилбош била қатлға етиб ва Бадрхон ва Ёдгор Муҳаммад бек туркмон жамъи касир била дастгир бўлуб, Ҳасанбек Фатҳ ўғли ва Аҳмадбек Қубод ўғли оз киши била қутулуб кеттилар. Ва Шоҳқули халифа келурда йўлда қулунждин фавт бўлуб эрди.

Маснавий:

Зиҳи хуршидтожу осмонтахт,
Зиҳи ҳиммат, зиҳи ғайрат, зиҳи бахт
Ки, андин хайли беҳад қизилбош
Қочор пайғула⁵ға андоқки, хуффош.

¹ Ҳижрий 967 /1559-60 йил.

² Узве – аъзои баданидан бирон-бир жойи.

³ Вазифа – маош.

⁴ Ҳижрий 965 /1557-58 йил.

⁵ Пайғула – бурчак.

Султоннинг мирохўридин нақлдурким: “Ул урушда султонга тушган ғаноим отининг тўккуздин бирин олур эрдим. Манга етти юз от тегди. Ўзга амволни мундин қиёс қилса бўлур”. Мундин ўн олти сўнг султон Урганждин Хуросон келиб, Қужанд¹ жулга²сида қишлади. Бу ният илаким, баҳор Ироқга чаповул уруб, ғазот қилғай ва бу қишлоқда анинг икки шонасининг орасиға куйдургу чиқиб, ҳаёт вадиатин малакулмавтға топшурди. Бу мансуба тарих ҳижрий тўккуз юз етмиш олти³да қирқ ёшида эрди. Ва Ҳасан Румлу тарихида етмиш уч дебдур. “Як кам аз қотили қизилбош аст⁴” таърих бўлур. Бу тақдир била Ҳожихон жулусидин олти йил сўнг вафот топти. Анинг таърихида бир шоир айтибдур, **таърих**:

Сарвари хусравон Али султон
Онки, дар даҳр номи ў фош аст.
Аз дами офтоби шамшераш
Шоҳ Таҳмосб ҳамчу хуффош аст.
Рафт он шаҳ зи оламу акнун
Ҳар тараф фитнае зи авбош аст.
Соли тарихи фавтишон гуфтам:
“Ҳей”, кам аз “қотили қизилбош” аст.

Анинг ўғли Санжар султон найман Қулмуҳаммад бийнинг сайъи била Нисойда йигирма беш йил подшоҳ бўлуб ўлди. Андин насл қолмади. Али султон фавтидин бир неча муддат сўнг Ҳожимхон Хуросонга ғазот нияти била бориб эрди. Абдуллоҳхон⁵ Хоразмни холи топиб, жунуди номаъдуд била Ҳазорасб устидин ўтуб, Қуланжиға келиб тушти. Ҳоло ул мавзеъда ҳазрат подшоҳи олийжоҳ ва султони гардундаргоҳким, бу мухтасарнинг хутбаси анинг муборак оти била хужастазмун ва батни ҳамида авсофи била машҳундур⁶, иморати алия барпо қилибдурким, қавоиму аркон⁷и “гўё туташ бинолардек⁸” ояти била мансус⁹дур ва соҳати гардунмасоҳати “кирган омонлик топади¹⁰” сифатиға махсус.

¹ Аслида “Қучон”. Бу шаҳар ҳозир Эроннинг обод бир шаҳри ҳисобланади (“Шажараи турк” нашрида афсуски бу жой номи “Хўжанд” шаклида изоҳсиз берилган.)

² Жулга – текислик.

³ Ҳижрий 976 /1568-69 йил.

⁴ Қизилбошлар қотилидан битгаси камайди.

⁵ Абдуллоҳхон II (вафоти 1598 й.) кўзда тутилмоқда.

⁶ Элтузархон кўзда тутилган.

⁷ Қавоим, аркон – устунлар.

⁸ Қуръони карим, 61 : 4.

⁹ Мансус – мазмун топган.

¹⁰ Қуръони карим, 3 : 97.

Маснавий:

Муалло биноти фалакдин рафеъ,
Мусаттах¹ фазоси жаҳондин васеъ.
Келиб барча девори девори хулд,
Бўлуб зеб бирла намудори хулд.
Мусаффо кўнгул қасридин ҳар уйи,
Қилиб рашк анга чархи ахзар уйи.
Чекиб кунгари айвони Кайвонғача,
Етиб манзари чархи гардонғача.
Бори равзаниким, тушуб дилписанд,
Қуёш кўзгусидин бўлуб шишабанд.

Ва боғе бино этибдурким, анинг фазои вусъатафзоси “кенглиги осмон ва ер кенглиги каби²” тавсифига содиқдур. Ва сахни зийнатороси “Баланд устунларга эга Эрам шахрига ўхшагани бошқа мамлакатларда яратилмаган³” таърифиға мувофиқ. Суви “шаробга тўла майкосалар бордир⁴” дарёсидин равон, мадхал⁵и “жаннатга киринглар⁶” имосидин аён. Мазореъи “камисли–л-ҳарс⁷” ҳарс⁷” ҳусулидин машхун, ашжори “асл дарахт каби илдизи ерда маҳкам ва шохлари осмонда⁸” сифати била мавзун⁹.

Маснавий:

Шажарлар бутуб Туби ва Сидравор¹⁰,
Келиб борча Туби киби мевадор.
Чаманлар жинон гулшанидин зиёд,
Гули ранг-баранг топиб кушод.
Раёҳин бутуб анда ҳаддин фузун,
Себарга ҳавохоҳ, сунбул нигун.
Оқиб ҳар тараф жўйи кавсар мисол,
Суви барча ҳайвон сувидин зилол.
Вале сувда мавжи гиреҳгирлар,
Солиб сарв оёқиға занжирлар.
Чекиб бош фалак узра сарви саҳи,

¹ Мусаттах – кенг.

² Қуръони карим, 57 : 21.

³ Қуръони карим, 89 : 8.

⁴ Қуръони карим, 78 : 34.

⁵ Мадхал – кириш жойи, дарвоза.

⁶ Қуръони карим, 7 : 49.

⁷ Буғдой етиштириш деҳқончилиги сингари. – ҳадисдан.

⁸ Қуръони карим, 14 : 24.

⁹ Мавзун – оғир (бу ерда: ҳосилли).

¹⁰ Туби ва Сидратилмунтаҳо – жаннат дарахтлари.

Ки бўлмай оёқ бандининг оғаҳи.
Кўруб сарвни бу сифат сарафроз,
Солиб қумри бўйнига тавқи ниёз.
Бутуб олма себи занахдон киби,
Алаз¹ шираси шираи жон киби.
Узум хўшаси айлабон ток аро
Хижил сунбула ақдин афлок аро.
Ниҳоятсиз олу-ю зардолуси,
Мулаззаз анингдекки, шафтолуси.
Анори келиб лаъли ноёбдек,
Бўлуб дона ёкути серобдек.
Бўлуб сабз ҳар сори анжир анга,
Келиб шира шакар била шир анга.
Ҳалок айлабон элни шох узра нок,
Беҳи ранги андин бўлуб гарднок.
Бори мева васфида сурсам рақам,
Варақға ёпушғудек ўлди қалам.
Зарурий бу мавзеъдин айлаб гузар,
Сабаб бу эди айладим мухтасар.

Қулонжи Хивақ била Ҳазорасб орасида воқеъдур.

Ҳануз уруш тушмай Абдуллоҳхонға Ҳожимхоннинг Урганж келган хабари етушуб, Фўлод султон била Темур султонғаким, Ҳазорасбдин Қубо боғиғача ўлтурған ўзбакни йиғнаб, Хивақда асбоби муҳораба таҳҳия²сиға машғул эрдилар, элчи йибориб ярашиб, Бухороға увуд³ қилди. Бир неча муддатдин сўнг Нурмуҳаммадхон ибн Абулмуҳаммадхон ибн Динмуҳаммадхон-ким, Марву Обивард ва Нисой ва Боғобод ҳокими эрди, Ҳожимхон мутобаат⁴идин чиқиб, вилоёти мазкурани Абдуллоҳхонға топшурди. Ва Абдуллоҳхон ўзидин ҳоким қўюб, ани мансабдин бегона қилди. Ва ул бу жиҳатдин қочиб, Ҳожимхон даргоҳиға келиб таҳрис қилған учун Ҳожимхон вилоёти мазкуранинг талабиға отланди. Бу хабарни эшитиб, Абдуллоҳхон яна Хоразм келиб, шахзодаларни ҳийла била тутуб, Хоразмнинг тамоми билодин мусаххар қилиб, ўзидин ҳоким қўюб, барча ўзбакни кўчуруб, Бухороға қайтти. Ва Соғанж⁵ диёрида Оқсув канорида йигирма

¹ Алаз – лазиз.

² Таҳҳия – тайёрлаш.

³ Увуд, увудат – қайтиш.

⁴ Мутобаат – тобелик.

⁵ Бу ерда Самарқандга яқин Соғарж кўзда тутилган.

икки шахзодани даражаи шаҳодатга еткурди. Бу ҳодиса сана минг икки¹да эрди. Ва Ҳожимхон бу муваҳхаш хабарни эшитгандин сўнгра қочиб борган шахзодалар ва навкарлар била Ироқда шоҳ Аббоси мозий² олдиға борди. Шоҳ таъзим ва табжил била ани ўз тахтиға ўлтуртуб, гуногун зиёфатлар қилди ва вазифасиға ҳар кун минг тумон зар муқаррар этти. Ва Абдуллоҳхоннинг ўғли Абдулмўъминхонким, Хуросоннинг аксар вилоётин олиб, сана минг беш³да Исфароинни муҳосара қилиб эрди, шоҳ Аббос бу жиҳатдин анинг мудофаасиға отланиб, Бастом келди. Ва Ҳожимхон шахзодаларнинг ҳаракати била шоҳдин айрилиб, туркманиядин лашкар олиб, Урганж келиб, Абдуллоҳхоннинг қўйған ҳокимларин қатл қилиб, ўз мамлакатига эга бўлди. Ул чоғда Абдуллоҳхон ўғлиға мадад бермак учун Эрон устиға отланиб, Хўжамқули қўшбеги⁴ деган амирин ўзиға тааллуқ сипоҳи била эровул қилиб, илгари йибориб эрди. Ва ул Чаҳоржўй келганда, Ҳазорасбдин киши қочиб борди. Хўжамқули бий хонға киши йибориб, ўзи суръат била отланиб, оз фурсатда Ҳазорасб келиб, Бобо султон ибн Фўлод султон ибн Оқотойхонни қабади. Андин ўтуб, Хонқоҳни олиб, Ҳамза султон ибн Фўлод султонни ғофил топиб, ўлдурди. Ҳожимхон бу хабарни эшитиб, Урганжни ташлаб, Қазвинда шоҳ Аббос қошиға борди. Мундин сўнг Абдуллоҳхон дағи келиб, Ҳазорасбни тўрт ой қабаб олди ва Бобо султонни ўлдурди. Бу воқеадин бир йил сўнг сана минг олтида товук йили Абдуллоҳхон вафот топти. Андин сўнг Абдулмўъминхонни кеча кўчуб борурда Зомин қалъасининг илайида отасининг умароси ўлдурди. Бу хабар етушгач, Ҳожимхон шоҳдин рухсат олиб, Хоразм келди ва ўз тахтиға миниб, неча муддатдин сўнг таърих минг ўн бирда ва барс йилининг охирида саксон уч ёшида жонин Тангриға таслим қилди. Муддати салтанати қирқ икки йил эрди.

Маснавий:

Эди Ҳожим ул хусрави жамжаноб,
Ки ақлу хираддин эди комёб.
Чу бахт ани мулк узра хон айлади,
Бухор аҳли бирла қирон айлади.
Етиб оқибат дастбурди қазо,

¹ Ҳижрий 1002 /1593-94 йил.

² Эрон шоҳи Шоҳ Аббос I кўзда тутилган.

³ Ҳижрий 1005 /1596-97 йил.

⁴ Қўшбеги – қўш, ҳарбий лагерь ва қароргоҳнинг бошлиғи.

Лаҳад тангноиға қилди ризо.

Арабмуҳаммадхон отасидин сўнг Хивақ доруссалтанасида подшоҳ бўлди. Бағоят мутадаийин ва муташарреъ¹ ва камозор киши эрди. Ва валоят²дин насиби бор эрди. Анинг айёми жулусидин олти ой ўтгандин сўнг Ўрусдин лашкар келиб, куёш Саратон буржиға таҳвил³ қилган куни Урганжга кирди ва раоёдин минг кишини шаҳид қилиб, етти кун торож этиб, оғир молни ўтға ёқиб қайтти. Арабмуҳаммадхон Хивақдин отланиб келиб, ўрус Урганждин чиққан ерда икки кун урушди. Учунчи куни зўр қилиб ўтти. Яна ислом черики олдиға чиқиб, етти кун қабаб олиб, қатли ом қилдилар. Юз киши қутулуб, дарё канорида яғочдин қалъа солиб қабилиб эрди. Аларни ҳам жаҳаннамға йибордилар. Мундин дағи олти ойдин сўнг қалмоқ лашкари келиб, Хўжа кўлидин Тук қалъасиғача сув канорида ўлтурған элга чаповул уруб, Бўрлидин чиқиб кетти. Арабмуҳаммад кейнидин бориб, тушган асиру молни олиб қолди.

Маълум бўлсунким, Ўзбакхон замонидин Арабмуҳаммадхон даврониғача Хоразм қалмоқ турктозидин омон эрди. Арабмуҳаммадхон замонида найман амир Сўфи мирзо деган Хусравшоҳ деганни Элбарсхон наслидин Хивақға келтуруб эрди. Арабхон амирни Хусравшоҳ била ўлдурди. Мундин сўнг уйғур Баёш мирзо деган Ҳасанқулихон авлодидан Солиҳ султонни Урганжга келтуруб, хон кўтарурда Арабхон Хивақдин бориб, султонни қатлға еткурди.

Анинг етти ўғли бор эрди: Асфандиёрхон, Ҳабаш султон, Элбарс султон, Абулғозихон, Шариф Муҳаммад султон, Хоразмшоҳ султон, Ўғон султон. Аммо Ҳабаш султон ва Элбарс султон бир онадин эрди ва Хивақда улғайдилар. Бағоят бебок ва саффоқ⁴ эрдилар. Авбош саёят⁵и ва ашрор⁶ шарорати била отасиға отасиға оқ⁷ бўлуб, саркашлик қилдилар. Бу жиҳатдин хон аларнинг қасдиға икки қатла черик тортиб урушти. Сўнгги борғанда

¹ Муташарреъ – шариатпарвар.

² Валоят – валийлик, орифлик.

³ Таҳвил – ўтиш.

⁴ Саффоқ – разил, кишилар қонини тўкувчи.

⁵ Саёят – чақимчилик, тухмат.

⁶ Ашрор – ёмон одамлар.

⁷ Оқ – итоатсиз; фарзанднинг ота-она томонидан лаънатланиши.

аларнинг кўлига тушти. Ҳабаш султон анингдек отасининг кўзун ўйдурди. Бу воқеа минг ўттуз¹ да эрди.

Қитъа:

Арабхонким, қилиб адл ошкоро,
Анинг даврида расми зулм қолди.
Фалак бу важҳдин айлаб анга зулм,
Кўзи нурын кўзининг нури олди.

Хивақда мадрасаи Арабхонни бино қилиб эрди.

Асфандиёр султон Шариф Муҳаммад султон ва Хоразмшоҳ султон била Ҳазорасбада қабилиб, қирқ кундин сўнг Асфандиёр султон Ироққа борди. Ва Абулғози султон Бухороға бориб эрди, Шариф Муҳаммад султон Бухороға бориб, анга қўшулди.

Ҳабаш султон ва Элбарс султон отасин кўр қилғандин сўнг иккови мушоракат била подшоҳлиқ сурдилар. Бир йилдин сўнг Хивақда отаси ва Хоразмшоҳ султон ва Асфандиёр султоннинг икки тифл фарзандиким, бири уч яшар, бири ярим яшар эрди, тўртовин ўлтуртдилар ва Ўғон султонни Ўрусға йибордилар. Орияти подшоҳлиқ учун икки оламда лаънатға сазовор бўлдилар. Ройи жаҳоннамои арбоби басорат²ға равшан ва мубарҳан бўлсунким, Акосира хонадонидин Шеруя умаро иғвоси била отаси хусрави Парвизни қатлга еткурди, олти ойдин сўнг тоовун марази била рахти иқоматин оамдин кўтарди. Андоқким, Шайх Низомий алайҳиррахма бу бобда айтибдур.

Байт:

Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд ба жуз шаш маҳ напояд³.

Ва хулафои Аббосия дудмонидин халифа дағи отаси Мутаваккил ибн Муътасим ибн Ҳорунни ўлдурди, олти ойдин ўтмади. Ва Кўрагония салотинидин Абдуллатиф мирзо ҳам отаси султон Улуғбек мирзо ибн Шоҳрух мирзони шаҳодатға еткурди, олти ойда Бобо Ҳусайн ани ўлдурди. Ҳабашхон ва Элбарс султон дағи алардек отаси шаҳодатидин олти ойдин сўнг Асфандиёрхон кўлида мақтул бўлдилар. Муддати салтанатлари бир йил олти ой эрди.

Қитъа:

¹ Ҳижрий 1030 /1620-21 йил.

² Кўрар кўз ахллари (ушбу китобни ўқийдиган кишилар)нинг жаҳонни намоён этувчи ақллариға.

³ Падаркуш подшоликка яралмас, яраса ҳам олти ойдин ўтмас.

Бу икки бадсиришту бесаодат
Чу ўлдурдилар айлаб зулм отасин.
Фалак аҳли жаҳонга ибрат айлаб
Етти ой етмайин берди жазосин.

Асфандиёрхон шахриёри оқил ва подшоҳи одил эрди. Отаси Арабмухаммадхон фарзандларининг кўлига гирифтор бўлгандин кирқ кун сўнг Ҳазорасбдин чиқиб, вақт муқтазоси била Эронга шоҳ Аббоси мозий илайига бориб эрди. Анинг мадади била Дурун ва Болқон тоғининг тарокимасидин навкар олиб, Урганжга мутаважжих бўлди. Ул чоғда Урганж сувсиздикдин бузулуб, Тукнинг рўбаруйида дарё лабида қалъа солиб эрдилар. Асфандиёрхон ул қалъага кириб, Ҳабаш султон хабардор бўлуб, Хивақга қочти ва Элбарс султон била Хивақ лашкарин олиб, Урганжга юрди. Ва Асфандиёрхон шикаст топиб, Манқишлоқ борди. Ва яна сипоҳ йиғнаб, Урганжга келиб, султонлар била урушуб, муставли бўлди ва Элбарс султонни тутуб ўлдурди. Ҳабаш қочиб, Манқитда Шонак мирзо илайигаким, ўз намакпарвардаси эрди, борди. Ул ҳалолнамак ани тутуб, Асфандиёрхон хизматиға йиборди. Хон ани дағи Элбарс султонга мулҳақ¹ қилди. Ва уйғур, найманким, Арабмухаммадхон қатлиға сои² бўлуб эрдилар, аларға қатли ом буюрди. Ва туркманни дўст тутуб, юртиға келтурди. Бу жиҳатдин ўзга ўзбак мухолафат қилиб, бузулуб Мовароуннаҳрга ва манқит ва қазоқга кеттилар. Ва Абулғозихонким, ўзбак тарафин тутар эрди, анинг била кўп муҳораба қилди. Ва охир анга даст топиб, Ироқ³га йиборди. Таърих минг ўттуз икки⁴да подшоҳ бўлуб эрди, ўн етти йил салтанат суруб, интиқол қилди. Андин Юшан султон ва Ашраф султон отлиғ икки фарзанд қолди. Аларни Надрмухаммадхон Бухороға элтуб, Қаршида ер берди. Ва хоннинг вафоти таърихида дебдурлар.

Таърих:

Онки, мардумро чу чашму чашмро чун мардум аст,
Ақли донишро дар авсофаш сарришта гум аст.
Буд дурри шоҳвору сохта жобир канор,
Эй дареғо, ҳолиё ў ғарқи баҳри Қулзум аст.
Зоти ў боқист, лекин дар назар фонийнамо,

¹ Мулҳақ – кўшилиш.

² Сои – қуткучи.

³ Эрон кўзда тутилмоқда.

⁴ Ҳижрий 1032 /1622-23 йил.

Дар шуоъи офтоби кибриё чун анжум аст.
Ҳафт шоҳ аз авлиё ҳастанд машҳури жаҳон,
Ҳаштум ин шоҳ аст, зи он таърих “шоҳи ҳаштум” аст¹.

Бу таърих юзидин маълум бўлурким, айёми мулки ўн тўққуз йилдур. Султону-л-атқиё ва кутбу-л-авлиё Ҳасанқули Азизон ва қози Муҳаммад Азизон ва Жонмуҳаммад Азизоннинг жаворларида Мевастонда мадфун бўлди.

Аммо маълум бўлсунким, ҳазрат Жонмуҳаммад Азизон Хоразмий муриди қози Муҳаммад Азизон Хоразмий ва алар муриди Ҳасанқули Азизон Хоразмий ва алар муриди Мустафоқули Азизон туркмон Хоразмий ва алар муриди амир Али Азизон Самарқандий Мазохиний ва алар муриди Ҳофиз Басир Муҳаммад ал-воиз ал-Хузорий ва алар муриди ҳазрат мавлоно Али Бовардий ва алар муриди мавлоно Алоиддин Мактабдор Обизий ва алар муриди Саъдиддин Кошғарий ва алар муриди мавлоно Низомиддин Хомуш Фаркатий ва алар муриди хожа Алоиддин Аттор ва алар муриди ҳазрат хожа Баҳоу-л-Ҳаққи ва-д-дин эрдилар.

Ҳазрат хони мазкур марҳум ҳазрат Жонмуҳаммад Азизон мушорун илайҳнинг ҳалқаи иродатиға дохил бўлди. Йиллар сулукка машғул бўлуб, ҳаддин зиёда футухот ва каромот ва хавориқи одот ҳосил қилди. Бо вужудиким, даражоти аъло ва маротиби ақсо топиб, сулуки камолға етиб эрди, ҳазрат Шайх Азизон алайҳирраҳма рихлат қилурда аларнинг тарбият ва рухсатин қудвату-л-орифин ва зубдату-л-восилин шайху-ш-шуйух қози Азизон алайҳирраҳмағаким, аларнинг халифаси эрдилар, ҳавола қилди. Ва аларнинг суҳбатидин дағи васфдин ортуқ мақомот топиб, рухсати иршод ҳосил қилди. Бо вужудиким, шуғли авомири салтанат, ибодот ва риёзотин камолға еткурди ва халқ иршодиға машғул бўлуб, кўп солиқни манозили мақсудға мушарраф қилди.

Маснавий:

Зиҳи фаррух иқболу олий сифат
Бўлуб жамъ анга фақр ила салтанат.
Гаҳе адл ишидин натоиж топиб,
Риёзотдин гаҳ ҳавоиж топиб.
Гаҳе тиғ ила дафъи бедод этиб,
Гаҳе зухд ила элга иршод этиб.
Икки олам ичра топиб шоҳлиғ,
Фано сирридин топти огоҳлиғ.

¹ Таърих 1052 /1642-43 йилни беради.

Абулғозихон султони доно ва ҳокони тавоно эрди. Вилодати сана минг ўн тўрт¹да товушқон йили, офтоб асад буржида ва рабиъулаввалнинг ўн бешидаким, душанба куни эрди, воқеъ бўлди. Ўн олти ёшига етганда, Урганж ҳукумати Ҳабаш султон била анга тааллуқ тутти. Бир йилдин сўнг Кот аёлат²ига етти. Олти ойдин сўнг отаси била Ҳабаш ва Элбарс масофиға отланди ва отаси шикаст топиб, дастгир бўлганда, бир йигит била ёвдин чиқиб кочти. Ва йўлда оти йиқилиб, пиёда бўлди. Қошидағи йигит анга отиб бериб, ўзи қолди. Ул йигит худ Ўмбой эрди. Хон ани танимай, чун сўрашғудек фурсат йўқ эрди, ўтуб йўлга тушти. Иншоолоҳ, анинг зикри ўз маҳалида айтилур. Хон андин Котға келиб, анда тура олмай, Мовароуннаҳрга мутаважжих бўлди ва Самарқандда Имомқулихоннинг хизматиға етти. Ва олти ойдин сўнг Шариф Муҳаммад султон изидин борди. Ва икки йилдин сўнгким, таърих минг ўттуз уч³да эрди, оқоси Асфандиёрхоннинг илайига келди ва Урганж вилояти анга тааллуқ тутти. Сўнгғи йили оқоси била туркманга ривож берган жихатдин Хиванинг канорида Тошкўпрук мавзеида урушуб, муовидат қилди. Ва Хўжа кўлида Аму канорида дағи урушуб, ўзбакдин йигирма, туркмандин етмиш киши ўлди. Бу воқеадин сўнг ўзбак зўр бўлди. Андоқким, юқорида зикр топти. Ва Абулғозихон қазоқда Эшимхон ёниға борди. Андин Туркистонда Турсунхон қошида бўлди. Эшимхон Турсунхонни ўлдургандин сўнг Имомқулихон хизматиға келди. Андин сўнг Хивақға туркман ичиға келиб, Асфандиёрхон била икки қатла муҳораба қилди. Охир мусолаҳа қилиб, оқоси ёнида бўлди. Ул учурда бузулган ўзбак Орол мавзеида тенгиз канорида ҳар тарафдин келиб йиғналиб ўлтуруб эрдилар. Асфандиёрхон инисидин бадгумон бўлуб, тутуб Ироқ йиборди. Ул йил шоҳ Аббос ўлуб⁴, анинг набираси шоҳ Сафий подшоҳ бўлуб, Ҳамадонда эрди. Шоҳ Сафий ани Исфаҳонға йиборди. Ўн бир йилдин сўнг Исфаҳондин қочиб, Бастом усти била Маҳинда ўлтурган туркманға келиб, бир қиш тавакқуф қилди. Андин Болқонға бориб, такада икки йил турди. Андин Манқишлоқ борди. Ул чоғда Манқишлоқ қалмоқға тобеъ бўлуб эрди. Қалмоқ хони ани ўз ёниға олиб бориб, кўп таъзим ва такримлар қилди. Бир йилдин сўнг Орол ўзбаки қалмоқ хониға қирқ буёқ пешкаш элтуб,

¹ 1014 йил 15 рабиъ ул-аввал /1605 1 август.

² Аёлат (кўп.: аёлот) – вилоят ёки туман маъноларида.

³ Ҳижрий 1033 /1623-24 йил.

⁴ Шоҳ Аббос I ҳижрий 1038 /1629 или вафот этган.

Абулғозихонни олиб ёндилар. Бу воқеъа сана минг эллик икки¹да эрди. Мундин олти ой сўнг Асфандиёрхон вафот топти. Таърих минг эллик тўрт²да қўй йилининг аввалида Орол вилоятида қирк ёшида Абулғозихон салтанат тахтига жулус қилди. Хивақ туркмани анга тобеъ бўлмай, Надрмухаммадхон отиға хутба ўқуди. Абулғозихон Хивакни икки мартаба чопти. Надрмухаммадхон туркманга кўмак йиборди. Алар бирла дағи кўп урушди. Бу жиҳатдин Надрмухаммадхон Қосим султон деган набирасин кўп сипоҳ била йиборди. Ул келгандин сўнг хон дағи отланиб, Гандумконға келиб, чаповул йиборди. Ёнида икки юз киши қолиб эрди. Ул вақтда Хивақ сипоҳи келиб, Хиванинг ариғининг жанубий тарафида урушуб, икки юз кишидин шикаст топиб қайтти.

Байт:

Хайлинг кўпу озидин бўлма ғуруру маъюс,
Ферузманд бўлмоқ Тангри иноятидур.

Хон дағи қайтиб, чаповулға борған лашкарин дарё лабида топиб, Орол борди. Ва Абдулазизхон Бухоро тахтида ўлтурғандин сўнг Абулғозихон яна черик тортиб, Хивақға кириб, туркманни мағлубу мақхур қилди. Ва ўзбакдин уч юз олтмиш кишига амал берди. Аларнинг ўттуз иккисига ўз ёнидин ўрун берди. Андоқким, икки шайхулисом, икки қози, бир раис, Саййид ота авлодидин бир мутаваллий³, бир нақиб⁴, тўрт отолик, тўрт иноқ, тўрт мироб, тўрт бий, бир парвоначи⁵, икки оқо, икки арбоб⁶, тўрт чиғатой иноқи⁷ ва ва бир вазирким, ҳоло меҳтар⁸ дерлар ва бир қўшбеги. Бу иккови ўрунсиз хон ҳузурида оёқ устида турдилар. Ва ўзбакни тўрт гуруҳ қилиб, тўрт тўпа атади. Андоқким, уйғур, найман бир тўпа. Дўрмон ва юз ва минг жамоаси уйғурға қўшулди. Ва пайғамбар авлоди шайх ва бурлоқ била найманға қўшулди. Қўнгрот, қиёт бир тўпа. Жалойир ва алиэли қиётға қўшулди. Нўкуз, манқит бир тўпа. Кенагас нўкузга ва хўжаэликим, иншоаллоҳ, анинг зикрин

¹ Ҳижрий 1052 /1642-43 йил.

² Ҳижрий 1054 /1644-45 йил.

³ Мутаваллий – вақф мулклари устидан, кирим ва чиқимлари, харажатларини текширувчи амалдор. У хон тамонидан вақф қилинган мулкларга мутаваллийлик қилган.

⁴ Нақиб – саййид ва хўжалар жамоаси бошлиғи. Хонга яқин шахс бўлган.

⁵ Парвоначи – саройда парвона (капалак)дек хон ҳузурига кириб чиқиб, хизмат қиладиган амалдор.

⁶ Арбоб – қабила ёки уруғ оқсоқоли, арбоби. Уруғ зодагонларидан тайинланган.

⁷ Чиғатой иноқи – гегемон ва кучли бўлган ўзбек тўпасидан тайинланган иноқ.

⁸ Меҳтар – улуғ, катта дегани. Энг улуғ амалдор сифатида вазир (и аъзам) шундай сифатга эга бўлган.

айтурман, манкитға кўшулди. Қангли, кипчоқ бир тўпа. Аларға ўн тўрт уруғ кўшулуб, ўн тўрт уруғ от кўтарди. Ва барча ўзбакка Дорғондин тенгизғача Аму сувининг икки тарафин ва нахрлариким, Амудин муншааб бўлубдур, аларнинг атрофин тақсим қилиб берди. Ва Урганж халқин кўчуруб, Хонқоҳнинг мағриб жонибида қалъа солиб, кўп ер берди. Ҳоло Урганж ул мавзеъдур. Бағоят маъмур ва ободон. Ва Хоразмнинг улуғ савдохонасидур. Бу воқеъа таърих минг эллик олти¹да товук йили эрди. Андин сўнг мамоликка саранжом бериб, тарокимаким, қадимий душман эрди, алар истисол²ининг фикрида бўлди. Ул учурда Ғулом баҳодир, Динмуҳаммад ўнбеги, Ўрус ўнбеги деган уч сардор тўрт минг туркман била Ҳазорасб жанубида қум ичида хайма қуруб ўлтуруб, хон Ҳазорасб бориб, аларни хийла била чорлаб, шилон тортар баҳонаси била икки минг туркманға тиғ суви³ била ажал шарбатин ичурди ва отланиб, ҳашамин торожу аҳли аёлин асир қилиб қайтти. Мундин сўнг Тажанда баъзи туркманким, Хивақдин қочиб бориб ўлтуруб эрдилар, алар қасдиға мутаважжих бўлуб, баъзини қилич дамидин ўткариб ва баъзини қайди балоға тортиб, мурожаат қилди. Сана минг эллик тўққуз⁴да Хуросоннинг Боми Бурма деган мавзеъидаким, қочған-қолған туркман йиғилиб ўлтуруб эрди, алар қасдиға черик тортиб, алар била корзор қилди. “Бизнинг кўшинимиз ғолиб бўлгувчидир⁵” муктазоси била ҳақ ботилға ғолиб ғолиб келиб, Ўмбой иноқ ўзиға мутааллиқ йигитлар била рустамона ишлар қилиб, Қоҳирхўжаким, туркманнинг сардори эрди, ани қатлға еткурди. Бу жиҳатдин туркман хайли шикаст топиб, ўзбак баҳодирларининг тиғидин ўтти. Хон ғаноими фаровон ва исори⁶ бепоён била Хивақ келиб тушти. Ва сўнгги йилким, сиғир йили эрди, қалмоқнинг қушут уруғидин Дуржи тойши деган Кот мамлакатиға чаповул уруб қайтти. Хон ўн беш кунда бу Бўкрук бош мавзеъиди изидин етиб, уруш солди ва қалмоқни мағлубу мақхур қилиб, увуд этти. Андин сўнг товушқон йили Атрак ва Гургон бўйинда туркманнинг бойрож деган қабиласиким, боғий

¹ Ҳижрий 1056 /1646-47 йил.

² Истисол – йўқотиш, тугатиш.

³ “Тиғ суви” – қиличнинг ялтироқлигига нисбатан “обдор”, яъни сувли, денгиз каби нисбатлар ишлатилади. Бу ерда шунга ишора.

⁴ Ҳижрий 1059 /1649 йил.

⁵ Қуръони карим, 27 : 173.

⁶ Исор, усаро – асирлар.

бўлуб эрди, хон аларнинг мудофаа¹сиға ўн минг черик била юруш қилди. Бу сафарда адашиб, аксар улус жуъ ва атш² ғалабасидин мутафарриқ бўлуб қолди. Хон тўрт юз киши била бойрож қабиласин топиб, қатли ом қилиб, ғаноими тамом ва исор молокалом била келиб, Хивақға нузул қилди. Алқисса, барча туркман қабоилин кўп тохту-тоз била итоатға киргузди. Ва лу йиликим, қалмоқнинг турғовут элидин Мерган Тойши, Ўқча, Тапа Туғул деган уч тўра кўп қалмоқ била Ҳазорасбдин Дорғонғача чопиб эрди, хон ўн беш кундин сўнг изидин отланиб, Сангинработ деган мавзеъда топиб, қабаб урушти. Қалмоқ тоб келтура олмай, келиб хоннинг оёқин бўса қилиб, хонға эл бўлдилар. Мундин сўнг хон Бухороға олти мартаба сипоҳ чекти. Қарокўлни икки қатла олди. Карминани бир каррат олди. Бухорони бир қатла олди. Ҳаддин ташқари амвол ва ғаноим била қайтти.

Аммо Абдулазизхон била икки мартаба рўбарўй бўлуб, сўнгги мартабада муҳораба ва муқотала қилиб, шикаст берди. Ул урушда Анушахон рустамона корзор қилиб, обрўлар олди. Ва хон охир умрида ўғли Анушахонни подшоҳ қилиб, узлат ихтиёр қилди ва таърих минг етмиш тўрт³да “яратганинг олдиға рози ва хушҳол бўлиб қайт⁴” муқтазоси била фано марҳаласиға рихлат қадамин кўйди. “Барча жон ўлгувчидир⁵” фахвоси била ажал шарбати ногуворин ложуръа чекти. Муддати салтанати йигирма йил эрди. Бағоят ашъорфаҳм ва тарихдон киши эрди. Андоқким, ўз силсиласида бир тарих битиб “Шажараи турк”ға мавсум қилибдур.

Қитъа:

Хони олампаноҳ Абулғози
Ҳар тараф бешумор чекти сипоҳ.
Охир ани ажал сипоҳи тутуб
Айлади манзилин хоки сиёҳ.

Анушахон хони соҳиби давлат ва шоҳи жамшидсавлат эрди. Анинг замонида сиёсати биймидин қабоили туркмания туғён қила олмади. Ва хон мамлакатнинг зимоми ихтиёрин амири кабир Ўмбой иноқнинг қабзаи иқтидориға топшурди ва амири беназири ақли матиннинг дастёрлиқи била умури мамлакатға низом бериб, пирона ишлар зухуриға еткурди. Ва ул вафот топиб, анинг мансаби

¹ Мудофаа – ушбу сўз бу асарда кўпинча “дафъ”, яъни йўқ қилиш маъносида келган.

² Жуъ ва атш – очлик ва ташналик.

³ Ҳижрий 1074 /1663 йил.

⁴ Қуръони карим, 89 : 28.

⁵ Қуръони карим, 3 : 185.

Ўғли амир Саййид Муҳаммад иноқға мафвуз бўлди. Ва хон икки қатла Машҳадни чошиб, ғаноими бисёр била қайтти. Ва учланчи борғанда Машҳадни олиб, ҳазрат имом Али ар-Ризо мақбараи мутабаррикасин зиёрат қилиб, Машҳад тахтига ўлтурди. Ул жиҳатдин “шоҳ” лақабиға мулаққаб бўлди. Ҳануз ул вилоятға саранжом бермайдур эрди, Бухородин хабар бордиким, Мовароуннаҳрдин Элбарсхон авлоди Абдулазизхон амри била бир оз лашкар олиб, Хоразм қасдиға отланибдур. Бу хабар истимоъидин ғазабнок бўлуб, Машҳадни ташлаб, Чоржуй усти била Аму сувидин убур қилиб, Саййид иноқни бироз черик била Хивақға узотти ва ўзи Бухоро устиға ҳаракат қилди. Ва Боғи дилкушодаким, Абдулазизхоннинг муҳаддисот¹идин эрди, боргоҳи иқболни барпо қилиб, нузул этти. Ул чоғда Абдулазизхон қипчоқ ва хитой қавмининг дафъи учун Кармина бориб эрди. Сўнгги куни Хоразм баҳодирлари қалъаға рахна солиб кирдилар. Чоштгоҳдин намози асрғача ғорат қилдилар. Мулло Саййидоий Бухорийким, ул замон шуаросидиндур, бу воқеъани шикоятан назмға киюруб, айтибдурким, **маснавий**:

Зи кошонаи хўжаҳо то гадо
Палосе намонда бажуз бўрө.
Зану мард яксон дар он турктоз
Фақиру ғаниро намонд имтиёз.
Кашид ин ситам то намози дигар
Магас дар гардад жудо аз шакар.

Чун вақт аср бўлди, хони гардунтавон қалъаға элчи йибориб, истимолат² ваъдаси қилиб, моли омон талаб қилди. Андоқким, шоири мазкур айтибдур,

назм:

Ануша яке қосиде суйи шаҳр
Фиристод парвардаи лутфу қаҳр.
Бигуфто барад жониби хўжаҳо
Пас онгаҳ бигў бар Сикандар саро.
Баҳам муттафиқ гашта хурду калон
Расонанд худро бар ин остон.
Зи мо гўй дигар ба хурду бузург
Ки мо ҳам шўбонем, ҳам кўҳна гург.

¹ Муҳаддисот – қурилишлар.

² Истимолот – ўзига бўйсундириш, иноқлашиш.

Амир Искандар сарой отолиқ бошлиқ Бухорнинг машоҳир ва маорифи туҳафи бисёр ва пешкаши бешумор била қалъадин чиқиб, хоннинг хузуринда убудият туфроқин ўптилар. Хон дағи аларға навозиш ва истимолат қилиб, Бухоро тахтига ўлтурди ва манобир устида хатиблар алқоби ҳумоюнига тил очдилар. Андоқким, ул ҳолда айтибдурлар,

байт:

Ба номаш хатибон кушоданд лаб,
Шуд он рўз ҳангомае булажаб.

Андин сўнг Абдулазизхоннинг изидин лашкар йиборди ва Бухорода ўзидин ҳоким қўюб қайтти. Ва Абдулазизхоннинг кейнидин борған лашкар урушуб, шикаст топти. Бу жиҳатдин Бухородағи ҳоким таваҳҳум қилиб, қалъани тошлаб қочти.

Ва Анушахоннинг айёми давлатида Кот суви қуруб, эли бузулди. Хон аларға Етти гунбазнинг шимолида қалъаи муаззам таъмир қилиб берди ва бир ариғ ёрдуруб, Оққўлга еткурди ва анга Ёрмиш лақаб берди. Ва Анушахон таърих ҳижрий минг тўқсон иккида Хонқоҳнинг шимолиясидин Янги Урганж ва Янги Котнинг жанубидин бир улуғ ариғ қоздуруб, Анбар ва Манокдин ошуруб куйдурди. Ва Анбарнинг машриқ тарафида бир қалъаи олий солдуруб, анга Шоҳобод от қўйди. Ва ул ариғга Пурфайз ҳам исм ва ҳам таърих бўлди. Алявм¹ Шоҳобод ариғига машхурдур. Анинг фазлидин кўп ерлар ободон бўлуб, беш-ўн қалъа андин сув ичадур. Ва ул асрда Вазир халқи икки гуруҳ бўлуб кўчти. Бир гуруҳи Гурланнинг шимол жонибида қалъа тартиб бериб ватан тутти ва бир гуруҳи Анбар била Шоҳобод орасида қалъа солиб ўлтурди. Ҳоло Чиғатойга иштиҳор топибдур. Анинг учунким, ул жамоанинг асли чиғатой элидиндур. Амир Темур Хоразмни олғанда аларни қўюб кетиб эрди. Ва Анушахоннинг айёмида амир саййид Муҳаммад иноқнинг сайъи била фақирнинг аждодидин Чин бий отаси Одина Муҳаммад мироб ибн Давлат бийнинг мансабиға етушти. Ва хон айёми куҳулат²да ўғли Худойдодхон била Саййид Муҳаммад иноқни мулкда нойиб қўюб, минг отлиқ гузида³ йигит била ҳарамайн борди ва маносики ҳажни шароит ва аркон ва аҳкоми била бажой келтуруб, мурожаат қилди. Хон келиб, маснадида қарор тутғондин сўнг амир Саййид Муҳаммад иноқ фавт

¹ Алявм – шу кунда.

² Куҳулат – қарилик.

³ Гузида – танланган, сайланма, сара.

бўлуб, иниси Бекижон иноқ анинг мансабиға ўлтурди. Ва хон бир неча муддатдин сўнг оламға видоъ қилди.

Қитъа:

Агар музаккар эсанг қилма майл дунёға,
Ки ул ҳақиқат ародур муаннас адно.
Ҳамиша одатидурким бировга жуфт ўлса,
Яна фироқида айлар асири доми аъно.

Худойдодхон ота васияти била маснади иёлатға ўлтуруб, мулк интизомиға машғул бўлди. Анинг замонида Бекижон иноқ ўлуб, Худойқули иноқ мансабиға ўлтурди. Ва Худойдодхон зиёда сиёсатлиғ ва адолатлиғ подшоҳ эрди. Аммо мулки умридек ва умри мулкидек бевафолиғ қилди. Иниси Арангхон ани шаҳид қилди. Муддати умри ўн етти ва салтанати икки йил эрди.

Арангхон оқоси вафотидин сўнг Худойқули иноқнинг сайъи била салтанатға ўлтурди. Ва ул бағоят зебоманзар ва сабиҳу-л-важҳ¹ эрди.

Маснавий:

Эди Юсуфтахт, миср жамол,
Бўлуб барча оллида хайрону лол.
Юзидин топиб меҳр шармандалик,
Ўпуб даргаҳ, айлар эди бандалик.
Хиромон қаддидин бўлуб мунфаил,
Қолур эрди сарви равон по ба гил².
Такаллум табассум қилур ҳолати
Лабидин оқар эрди жон шарбати.
Агар отланиб чиқса майдон аро,
Солур эрди юз шўр даврон аро.
Ва гар тири мужғонига берса шаст,
Берур эрди жонлари сафиға шикаст.

Кўп шўхтабъ ва ишратдўст эрди. Ҳазрат мавлоно Вафоқим, ажубаи айём ва шоири ширинкалом эрди, анга тааллуқи хотир пайдо қилиб, мулозаматида бўлур эрди. Машҳурдурким, анинг била хон орасида кўп ҳикояти ажиба ва мутоибот ғариба воқеъ бўлубдур. Ул жумладиндурким, **ҳикоят:**

Мавлоно Вафо дунёға майл қилмас эрди ва хужрасида бир парча намад ва ё бир бурёдин ўзга бисот қўймас эрди. Ва мадрасаи Арабхонда мутамаккин эрди. Хон бир кеча бир маҳрам била

¹ Сабиҳ ул-важҳ – чиройли юзли, хусндор.

² По ба гил – оёғи лойда.

илтифот қилиб, анинг сарвактига етти ва хужра эшигида мутаваккиф бўлуб, хитоб қилдиким: “Муллом, ненгиз бор?”. Мулло чун бу воқеъага муталлиъ бўлди, беихтиёр туруб, таъзим расмини киёмига еткурди ва бадеҳа замзамасиға тараннум сурдиким,

байт:

Немиз бору немиз бор, бир намад бўрёмиз бор,
Сенингдек подшоҳларға дуои бериё¹ миз бор.

Хон кўп инбисот² ва ғояти нишот била ичкари кириб ўлтурди.

Байт:

На давлатдур гадосин сўрғали шоҳ,
Нузул этмак келиб маъвоси ичра.

Ва муддати мадид анинг қоронғу хужрасин шамъи жамоли била чароғон ва бузуғ кўнглин меъмори илтифоти била ободон қилиб ва бир овуч зар бериб, ўрдуға қайтти. Мавлоно дағи ул зарни мадраса суккониға улаштуруб, хон ҳаққида дуои давлат олди.

Яна улким, бир кун хон ғояти шўхликдин, йўқ-йўқ, балким камоли муҳаббатдин мавлононинг бўғзиға ханжарин еткуруб, дедиким: “Бир ғазали бадеҳа айт, йўқса нақши вужудингни бу ханжар суви била замон авроқидин маҳв қилурман”. Мавлоно филбадеҳа бир ғазални итмомға еткурдиким, анинг матлаъ ва мактаъи булардур.

Матлаъ:

Дилеки, ханжар оҳи била ду ним бўлур,
Ду шоҳа дастагул гулшани наим бўлур.

Матлаъ:

Қазоқ тиғи била ҳар замон агар минг бўлур,
Жаҳаннам ўлса Вафойики, ғами ятим бўлур.

Ва хон Хивақ аркида кўрунушхона иморат қилди. Мавлоно Вафо ул иморатнинг банно ва наққоши эрди. Кўп дилкаш ва бағоят мунаққаш бино бўлди. Амири кабир Аваз бий иноқ марҳумий замонида Хоса кўшбеги ани йикдурди. Бурҳону-с-соликин ва султону-л-орифин, ашрафу-с-содот, мутаолий даражот ҳазрат эшон саййид Муҳаммадпаноҳхўжа алайҳирраҳманинг ўғли саййид Асомиддинхўжадин эшитибманким, Одина Муҳаммад бий ибн Саййид иноқким, Орол ўзбакига ҳокими билистиклол³ эрди, хондин бир важҳ била озурдахотир бўлуб, Хивақ тавобеотин кўп чопти. Бу

¹ Бериё – чин, ҳақиқий.

² Инбисот – хурсандлик.

³ Билистиклол – мустақил, бож тўламайдиган.

жиҳатдин хон ани келтуруб, ўзига отолик қилди ва иноёти бениҳоя ва инъомоти билоғоя била хотирин сайд¹ этти. Ва анинг замонида қиёт дудмонидин Муҳаммад Ризобек Оқ масжиднинг муқобаласида эшикин қиблага қаратиб бир мадраса бино қилдурди. Анинг таърихида дебдурларким, **таърих:**

Ба даврони сайид шох Арангхон,
Дар тожи Чингиз нилий хаям.
Бино ёфт ин пурзиё мадраса,
Ба сайъи жавоне зи аҳли карам.
Худ ибн отолик Хўжамберди бий,
Қиёт дудмон, муалло ҳашам.
Пайи соли таърихи номи хушаш,
“Муҳаммад Ризобек”² гўяд қалам.
Ва лекин ба назди хирад дар шумор,
“Зи хоки раҳаш фарқи кайвон аст кам”³.

Арангхон Оқсаройдаким, Хивақға бир фарсахлик ердур, қалъа ва иморот барпо қилиб, аксар авқот аркони давлат ва аъёни ҳазрати била анда нишот бисотин ёйиб, базм ишратға машғул эрди. Ривоятдурким, хон бебок машраб йигит эрди ва Оқсаройдин ҳар кеча иёшо намозидин сўнг икки маҳрам била бодпой⁴ сарсар хиромға миниб, Хивақға келиб, гулчеҳра қизлар била муошарат ва мубошарат қилиб, хануз субҳ бўлмасдин бурун Оқсаройға борур эрди.

Байт:

Чу ҳар кеча санами шабравимки, сайр қилиб,
На борғанин киши англаб, на келганин билиб.

Бу расм била бир кеча отланиб келур эрди. Бадрхон ариғининг кўпрукига келганда, от сурунуб, хон отдин жудо бўлуб, боши ёрилиб, охират азми тутти. Маҳрамларнинг бириси анинг қошида туруб, бириси онаси Тўхтаҳонимғаким, Дорғон туркманидин эрди, бориб хабар берди. Ул шерзан⁵ изтирор қилмай, тўрт от олиб, ўғлининг устиға келди ва ани ёшурун дафн қилиб, Дорғон йўлиға тушти ва оз фурсатда манзил-мақсадға етиб, отасининг уйиға нузул қилди. Ва анинг оқосининг бир ўғли бор эрди. Арангхон била

¹ Сайд – ов.

² Таърих моддаси 1134 /1721-22 санани беради.

³ Иккинчи моддада “кайвон” сўзининг фарқи, яъни “коф” ададини камайтириш лозим. Шунда сана яна 1134 бўлади.

⁴ Бодпой – ел оёқли, яъни от. Сарсар – ел, шамол.

⁵ Шерзан – шерюрак аёл.

ҳамсинн¹ ва ҳамқад, шаклу шамойили хонға мушбиҳ. Кичикликдин хон била бир ерда ўлғайиб эрди.

Назм:

Анингдек мушобиҳ тушуб ул иков,
Ки аҳволга икки кўрунгай биров.
Алар бўлса бир ерда гар жилвагар,
На имконки, фарқ этгай аҳли назар.

Ани Арангхон деб, минг отлиғ туркман била Хивақға юруш қилди. Арангхоннинг умаросиким, хоннинг на воқеъа бўлганин ва қайда борганин билмай, мутахаййир эрдилар, ул аснода Арангхон бобосин кўргали Дорғон борган эркан, инак минг отлиғ қариндош туркман била келди, деб хабар етти эрса, барча истикбол қилиб, келтуруб ўрдуға тушурдилар. Бир ойдин сўнг фақирнинг аждодидин Жиянбий юзким, Арангхоннинг илтифоти ва Одина Муҳаммад отолик ва Худойкул иноқнинг сайъи била ўз акронидин мумтоз ва ўзга умародин сарафроз бўлуб эрди, ани Исфаҳонда Султон Ҳусайн шоҳға элчи қилиб йиборди. Бу воқеъадин икки ой сўнг Одина Муҳаммад отолиқким, мамлакатнинг рукни аъзами эрди, шикорға чиқти. Чун ул туркманзода шаҳарни ул ҳазратнинг вужудидин холи топти, Назар иноқ найман бошлиқ умарои изомдин етти кишини тутдуруб, баъзини такаға ва баъзини Бухороға ва баъзини Оролға йиборди. Ва Хоразм мамоликин туркмания олди ва ўзбакни хор тутти. Оз фурсатдин сўнг зулм ва бедодий андоқ истило топтиким, фуқаро бузулурға етушти. Бу ходиса вуқуъин Одина Муҳаммад отолик шикорда эшитиб, Оролға юз қўйдиким, ул ноҳиятдин сипоҳ олиб, туркманни орадин кўтаргай. Чун Тук қалъасиға етушти, эшиттиким, анинг қасди учун йўлға беш юз отлиғ туркман тушуб, киши ўткармайдур. Отолиқнинг қошида қирқ миришикор²дин ўзга киши йўқ эрди. Бу жиҳатдин қайтиб, Бухоро бормоқни авло ва ансаб кўруб, муовидат тарафиға инон азиматин маътуф қилди. Хўжакўлиға келганда Жиянбийи мазкур уч юз хонавор ўзбак била йўлуқти. Бу воқеъа андоқдурким, Жиян бий мироб Исфаҳондин келиб, чун Хоразм саводиға дохил бўлди, бу мансуба хабари етушти. Бу сабабдин қум ичи била Ҳазорасб бориб, ёшурун киши йибориб, уйин кўчуруб, Амудин ўтти. Оз чоғда ўзбак мазлумлари туркман тааддисидин қочиб, анга қўшулдилар ва иттифоқ била Орол йўлиға юз қўюб

¹ Ҳамсинн – тенгдош.

² Мири шикор (миришкор) – ов-шикор мутасаддиси.

эрдилар, отолиқи мазкурға йўлуқғандин сўнг Орол бормоқни маслаҳат кўруб, йўлга тушган туркманни зеру забар қилиб, Оролға нузул қилдилар. Ва Ҳожимхон авлодидин Жўжи султонни хон кўтариб, қўнгрот ва манқит ва қангли ва қипчоқ ва хўжаэли черикин йиғиб, Хивақ устиға юрдилар. Чун фуқароға аларнинг овозаи вусули етти, ҳужум қилиб, хонни ўлдуруб, кўп туркманни қатлга етурдилар. Қолғани қочиб, сахро ва биёбонларда саргардон бўлуб, юздин бири қутулди. Ва Тўхта хонимни отға судратиб ўлдурдилар. Бу воқеъа сана минг юз олти¹ да эрди.

Қитъа:

Бале, будур тақозои замонким,
Етар охир ямонларға ямонлиқ.
Жазосин оқибат кўрди фалакдин,
Тилаб ул мардаки ножинс хонлиқ.

Жўжихон одил ва раиятпарвар эрди. Анинг замонида эл осойиш топти. Ва ул уч йил салтанат суруб, оламдин ўтти.

Валихон. Ул дағи Ҳожимхон наслидиндур. Сана минг юз секкиз² да тахтға ўлтуруб эрди. Анинг замонида Худойқули иноқ оламдин интиқол қилди. Валихонким, мажнунваш ва нодон киши эрди ва юртға низом бера олмади. Бу жиҳатдин Одина Муҳаммад отолиқ ани азл³ қилиб, Дашти қипчоқға қазоқ ичиға йиборди. Муддати хонлиқи бир ярим йил эрди.

Шоҳниёзхон Жўжихоннинг ўғлидур. Ва баъзи қароча ўзбакдин дебдурлар. Аммо аввалғи ривоят асахдур. Таърих ҳижрий минг юз ўн⁴ да подшоҳлиқ мартабасиға етти. Бағоят шужоъ ва мутаҳаввир эрди. Ва қизилбош қасдиға отланиб, кўп ғаноим қўлга тушуруб қайтти. Ва туркман саркашлари қадами тазарруъ била келиб, хирож қабул қилдилар. Ва Шоҳниёзхон ўз асрида Бухоро била ярашиб, раоё фориғбол бўлди. Бир неча йилдин сўнг ҳақ раҳматиға борди. Анинг муддати салтанати маълум эрмас.

Шоҳбахтхон ибн Шоҳниёзхон отасининг ўрниға ўлтуруб, бир йилдин сўнг узлатгузинлик ихтиёр қилди.

Сайид Алихон. Ул дағи бу жамоадиндур. Сана минг юз ўн бешда ё ўн олти⁵ да подшоҳлиқға етти. Бир неча айёмдин сўнг маъзул бўлди.

¹ Ҳижрий 1106 /1694-95 йил.

² Ҳижрий 1108 /1696-97 йил.

³ Азл – тушириш, бўшатиш.

⁴ Ҳижрий 1110 /1698-99 йил.

⁵ Ҳижрий 1115 /1703-04, 1116 /1704-05 йил.

Мусохон Шоҳниёзхоннинг инисидур. Чун салтанат тожи била сарафроз бўлди, бор¹и омм бериб, фуқаро ва раоёга навозиш ва истимолат ваъдаси қилди. Ўз отига алоҳида танга қоқтурди. Анинг чоғида Марвдин Астрободғача тоғ этагидағи қулло ва билод аҳли жузя² ва хирож берур эрди. Азамат ва шавкати ўзга хонлардин ўтти. Бир неча муддатдин сўнг ани Хивақ умароси ўлдурмакка муттафиқ бўлди. Бу жиҳатдин қочиб, Марвга борди. Аваз меҳтар Марвда ўлдуруб, бошин Хивақга келтурди.

Ёдгорхон. Ул дағи Ҳожимхон наслидиндур. Бағоят одил ва оқил подшоҳ эрди. Анинг авоили салтанатида Одина Муҳаммад отолиқ олами фонийдин жаҳони боқийга рихлат қилди.

Назм:

Дариғоки, даврони нопойдор,
Яна қилди расми жафо ошкор.
Рубоби нишот ўлди безеру бам,
Баланд ўлди овои қонуни ғам.
Жаҳон кулбаси бўлди мотамсаро,
Улус қолди андуҳи мотам аро.
Фалак нағма аҳлин қилиб навҳагар,
Палос ўлди эл эғнида жомаи зар.

Ва Ёдгорхон вилоятни баъзи мўътаמיד кишилариға топшуруб, гуруҳи анбуҳ била ҳарамайн борди ва маносики ҳажни баржой келтуруб, равзаи мутабаррикаи Рисолатпаноҳ саллиаллоҳи алайҳи васаллам зиёратиға мушарраф бўлуб, мурожаат қилди. Ва Шом навоҳисида аъробдин кўп жамоа йиғналиб, аларға муқобала бўлуб, муқотала қилдилар. Охир ҳазимат топиб қочтилар ва алар изидин бориб, қабилаларин торож қилиб, камоли суръат била юрдилар. Йўлда Бағдод ҳокими шоҳона зиёфатлар қилиб узотти. Астробод устидин ўтуб, қуббату-л-ислом Хоразмни қадами шарифи била ғайрати беҳишт қилди. Хон ҳаж борғанида Орол ўзбаки саркашлик қилиб, кароқалпоқ тўраларидин Эшим султонни келтуруб, баиат қилиб эрдилар. Ёдгорхон анинг қасдиға икки қатла отланди ва уч мартаба лашкар йиборди. Ҳар қайсида қаттиғ уруш бўлди. Ва хон бу вақоеъдин сўнг таърих ҳижрий минг юз йигирма бешда йилнинг охири³ да интиқол қилди.

¹ Бор бермоқ – саройга киритиш, кўриниш бериш.

² Жузя – мусулмон бўлмаган аҳолидан ундириладиган солиқ. Бу ерда шиалардан олингани айтилмоқда.

³ 1125 йил зулқайда (ё зулҳижжа) ойи – 1713 19 ноябрь – 18 декабрь (19 декабрь 1713-17 январь 1714 йил).

Шеър:

Жаҳондин вафодорлиғ истама,
Фалак золидин ёрлиғ истама.
Ки қилғач алар инқилоб ошкор,
Не боқий қолур халку не ёдгор.

Шерғозихон. Ул Султонғози султоннинг авлодидиндур. Мувлид ва маншаъси Бухоройи шарифдур. Авоили ҳолида мадрасанишин бўлуб, илм талабида кўп саълар кўргузди ва фазоил ва камолот ҳосил қилди. Сана минг юз йигирма олти¹да Ҳамал мунтасиф²ида Бухородин келтуруб, Хивақ дорссалтанасида тахтда ўлтурғуздилар. Афзалу-л-уламо ва зубдату-л-фузало мавлонои аъзам ва донои мукаррам саййид Муҳаммад охунд бу бобда айтибдурким, **таърих:**

Чу бинишаст он шаҳи хуршед фарҳанг
Ба маснад чун ба рўйи шоҳидон ранг.
Бижустам соли таърихи жулусаш
Хирад фармуд “моҳи чархи авранг.”

Ва ул бу хонадоннинг соҳибқирони эрди. Анинг овозаи жулусидин Эшимхон ва қарақалпоқ хайли таваҳҳум қилиб, Оролни ташлаб қочти.

Чун қалам бу ерга етушти, Хоразм диёрида фитна ва фасод ходис булуб, султони мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тағамадаллоҳу биғуфронихининг воқеъаи ҳоиласи вуқуъ топти. Ул жихатдин бу китоб таълификим, ул ҳазрати мағфурийнинг фармониға мутааллиқ эрди, муддати мадид таахир³ топти, балки матрук⁴ бўлди. Чун ҳазрати аълохоқони гардунтавон, афзали салотини олам, аъдали хавоқини муаззам, муизу-д-давлати ва-с-салтанати ва-д-дин Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон қавваллоҳу давлатаҳу би-л-иқбол ва ҳафиза салтанатаҳу аъни-л-ихтилол салтанат саририға жулус қилди, авотифи бекарона ва мароҳими хусравона била фақирул ҳақир Шермуҳаммад ал-мулаққаб бил-Мунисға ҳазизи мазиллатдин авжи иззатға тараққий бағишлаб, фармони вожибу-л-иъзон⁵ содир бўлдиким, бу китоб таълифин итмомиға еткур ва бизнинг

¹ Ҳижрий 1126 /1714-15 йил.

² Мунтасиф – ўрта. Бу ерда ҳамал ўртаси 5 апрелга тўғри келади.

³ Таахир – кечикиш.

⁴ Матрук – тарк этилиш.

⁵ Вожиб ул-иъзон – бажарилиши шарт.

воқеъотимизни дағи таҳрир силкига киюр. Баноан алайх, яна таълиф ишига шуру қилдим. Ваффақаллоху би итмомиҳи¹.

Эшимхон Оролдин чиққандин сўнг манқит Муҳаммаб Боқи бий ибн Муҳаммад Ҳофиз бий бошлиқ жамиъи Орол ўзбакининг санодид ва маорифи рибқай итоат бўюнлариға солиб келиб, атабабўслиқға мушарраф бўлдилар. Ва Муҳаммад Боқи бий кичик ўғли Шердолини хон мулозаматида қўйди ва Оролға борғандин сўнг вафот топиб, иниси Аваз Боқи бий Орол ҳукуматиға номзад бўлди. Ҳамул йил² Марви Шоҳижаҳондин Астробод ва Болқонғача тоғ этагида ва Атрак ва Гургон канорида ўлтурған қизилбош ва тарокима хирож тансуқоти била келиб, эллик изҳор қилиб, навозиши хусравонаға махсус бўлдилар. Ва Офтоб жадий буржиға таҳвил қилған³да лашкари қиёматасар била қароқалпоқ истисолиға юруш қилди. Қароқалпоқ тоби муқовамат келтира олмайин, молу мавоши ва уйларин ташлаб қочиб, тенгиз устидинким, ғояти бурудатдин сув ях боғлаб эрди,

назм:

Эсардин бурудат била замҳарир,
Бўлуб эрди сув муздин оҳанназир.
Тенгизлар бўлуб тоғдек санг баст,
Қаттиғликда фўлод ўлуб забардаст.

Янгисув ва Сир дарёси тарафиға қочти. Ва Шерғозихон мувкиби кайҳонпуй била тенгиз канорида тавакқуф қилиб, найман амир Аваз иноқ валади Назар ҳожи иноқни беш минг сипоҳи жаррор била муондлар кейнидин йиборди. Ва амири мушорун илайх жаҳди тамом била илғаб, аъдои давлат⁴ни муз устида топиб, атфол ва аёлдин ўзгасин қатлға еткуруб, қонларидин тенгиз юзин шафақгун қилди ва қолғанларни қайди асоратға тортиб, хон мулозаматиға еткурди. Ва хон амири мазкур ва баҳодирларни инъомоти вофир била сарафроз этиб, доруссалтана Хивақға мурожаат қилди. Ва бу хабар ақтори оламға интишор топиб, атроф мамоликдин саркашлар қадами эътизор била инқиёд тариқидин даргоҳи олимпаноҳға мутаважжих бўлдилар. Ул жумладин, Қазоқия тавоифидин Фўлод тўра⁵ ва Қабон бий ва Бароқ бий ва Манқишлоқ ва Адақ тарокимасидин Холназар баҳодир ва Омондурди бек

¹ Оллоҳ уни тамомлашни насиб этсин.

² Ҳижрий 1126 /1714-15 йил.

³ 21 февралда.

⁴ Аъдои давлат – давлат душмани.

⁵ Тўра – мазкур асарда хонзодалар, хон авлодига тегишли кишиларга берилган унвон.

подшоҳликға лойиқ пешкашлар била остонбўслиқға келдилар. Ва сана минг юз йигирма етти¹ да бичан йили Машҳаддаким, рофизии беимон Рустам Алихон Шомлу мусулмонларға изо еткурур эрди, анинг қасдиға “Аллоҳ йўлида жиҳод қилинг²” муқтазоси била сипоҳ чекти ва Тажан рудхонасининг канорида жарга эгириб, шикорандозлик қилди. Ва туркман қабоилидин черик олиб, Машҳадни икки кун муҳосара қилиб, фатҳ этти. Ва ғозилар ғаноими бисёр ва исор бешумор олдиким, нақл қилмоқдин ожиз келдилар. Рустам Алихон юз машаққат била қочиб қутулди. Ва итоат этган кафара жузя қабул этиб, асирликдин омон қолдилар. Машҳадни ичидаги мусулмонлардин Шарифхонға тафвиз қилиб, Нишобур турктози учун қадами иродатин азимат рикобиға қўйди. Баъзи дерларким, Нишобур юруши Машҳад турктозидин сўнг товук йили вуқуъ топмишдур. Аммо фақир бир нусхада кўрубменким, бичан йили Машҳад ғазотидин сўнг бевосита Нишобур жиҳодиға отланди. Ҳар тақдир била бурун чаповул йибориб, изидин оғир черик била келиб, Нишобур қалъасининг тақобилида ясов ясаб тушти ва атрофға ғозиларни гуруҳ-гуруҳ айириб, чаповулға йиборди. Ва сипоҳи нусратпаноҳ қўлиға ғаноими мавфур тушти. Ва Нишобур ҳокими Ҳасанхоннинг улуғ ўғли Жаъфар Алихонким, шижоатда ангуштнамо эрди, ғозиларнинг қўлида қатлға етти. Шерғозихон тўрт кун муҳосара этиб, муовидат қилди. Ва Нодиршоҳким, ул учурда хануз подшоҳлик саририға жулус қилмайдур эрди ва Нишобур ҳаволи³ сида ақвоми била сокин эрди, лашкари ислом мурожаатидин хабар топиб, мутаъоқиб келиб, черик ақаб⁴ идин етушуб, уруш солди ва манқит Эсан Муҳаммад удайчини шаҳид этти. Ва Эшмуҳаммад бий ибн Одина Муҳаммад отоликким, ул айёмда иноқлик мансаби анинг вужуди зижуди била музайян эрди, Шердоли била жалодат тиғин жилва⁵ га киргузуб, шиадин кўп кофирни ўлдуруб, қизилбошға шикаст берди. Ва Шердоли захмдор бўлди. Хон бу жиҳатдин анинг иртиқоъи маротиб ва издиёди вазоифиға кўшиш қилди. Ва нусрату давлат била Хивақға нузул қилди.

¹ Ҳижрий 1127 /1715-16 йил.

² Қуръони карим, 9 : 19.

³ Ҳаволи – ён-атроф.

⁴ Ақаб – орқа, кейин.

⁵ Жилва – ҳаракат. Жилвага киритмоқ, жилвагар қилмоқ ибораси аслида ҳаракатга келмоқ маъноларини бери, тилимиздаги ҳозирги “жилва қилмоқ”қа тўғри келмайди.

Товуқ йили Ўрус тўраларидин Давлат Гирей ва Андрей губернтот ўттуз минг ўрус била Шайх Жалил тоғиким, олтун ва кумуш маъданидур, анинг орзуси, балки Хоразм фатҳининг таманно¹си била Орол ҳудудиға нузул қилди. Хон кўнгрот Қулмуҳаммад отолиқ ва найман амир Аваз иноқни жунуди номаъдуд била мудофааға номзад этти. Алар Давлат Гирей била гург оштий² қилиб, зиёфат баҳонаси била аъдои миллати байзони меҳмонхонаи асфалу-с-софилинға еткурдилар.

Маснавий:

Агар ишингға файсал берса тадбир,
На ҳожат тортмоқ ул ишда шамшир.
Басе мулк очти Искандар ҳиял³дин,
Ки очилмас эди разму жадалдин.
Бале, тадбир эрур давлат нишони,
Қўлидин бермас аҳли давлат они.

Сана минг юз йигирма секкиз⁴да ит йили Чинорон ҳудудиға Бардор йўли била сипоҳ тортти ва сувсизлиғ жиҳатидин мутаваҳҳим бўлуб, бегавҳари мақсуд мурожаат қилди. Бу йўлда аксари лашкар талаф бўлди. Ва хон Нишобурдин қайтғандин сўнг Рустам Алихон яна Машҳадни олиб, Шарифхонни дастгир қилиб, кўси истиқлол урар эрди. Бу жиҳатдин Шерғозихон тўнгуз йили лашкар тартиб бериб, Машҳад устиға юруш қилди ва чаповул сели била аксар иморотни хароб этиб, ғаноими бисёр ва исори бешумор била ёнди. Фақирнинг кичиклигида улуғ жаддим Эшим бийдин қолған машҳадлик бир фартут дадак⁵ бор эрди. Ул дер эрдиким: “Машҳадни Шерғозихон чопғанда эр ва хотун беш мингдин ортуқ барда⁶ ҳисобға кирди. Ман ул жумладин эрдим”.

Сичқон йили Шердоли ғаразгўйлар сиояти била хондин мутаваҳҳим бўлуб, Орол борди ва ёғийгарлик оғоз қилиб, сўнгги йили Мусохоннинг ўғли Шоҳ Темурни Бухородин келтуруб, кулли-оми Орол ўзбакининг иттифоқи била хон кўтариб, Беш қалъа⁷ қасдиға беш мартаба сипоҳ тортиб, ҳазимат топти. Аксар лашкари явмут халқи илгида ва Амуя гирдобида талаф бўлди. Ул

¹ Таманно – истак.

² Гург оштий – бўри яраш.

³ Ҳиял – хийлалар, макрлар.

⁴ Ҳижрий 1128 /1715-16 йил.

⁵ Фартут дадак – жуда қартайган қул.

⁶ Барда – қул.

⁷ Хоразмдаги асосий беш қалъа, туман – Ҳазорасп, Хонқа, Янги Урганч, Хивак, Гурлан.

жумладиндурким, сўнгги келганида кўнгрот Қулмуҳаммад отолиқким, Одина Муҳаммад отолиқнинг аммзодаси ҳам қойиммақомидур, мудофаага оғир кўшун била чиқиб, Вазир тавобеъидин Қаротол мавзеъида талофи фитнайн вуқуъ топиб, уруш тушти. Ул урушда отолиқи мазкур шаҳодат топиб, явмут Қаро отолиқ дастгири балову асири меҳан бўлуб, Хивақ черики пароканда бўлди. Бу воқеъа зухуридин Шоҳ Темурхон ва Шердоли бийнинг офтоби иқболи иртифоъ топиб, Вазир ва Гурлан ва Шоҳобод ва Боғлон ва Уйғур ва Урганж ва Хонқоҳ ва Ҳазорасбни ма ал-музофот¹ мусаххар қилиб, Ҳазорасбда Шоҳ Темурхон салтанат тахтида ўлтуруб, Шердоли бий жунуди номаъдуд била Бешариқ билонин қайд инқиёдиға чекиб, Шат² ҳаволисин лашкаргоҳ қилди. Ва Хивақ умароси дағи хондан рўгардон бўлуб, Орол сипоҳиға қўшулуб, хон мулозаматида амир Эшмуҳаммад бий ва фақирнинг улуг жадди амир Эшим бий ва соҳиби аъзам, дастури мукаррам Ёрим девон³ ва Дўсим арбобдин ўзга киши қолмади. Бир кеча хонға хавф истило топиб, умарои мушорун илайхумни хилватға чақириб, дедиким: “Аъдои давлат муаззамоти мамлакатни олиб, Хивақ ва Кот ва Қаҳрамондин ўзга вилоят қолмади ва сизлардин бошқа умаро дағи мундоқ бевафолиғ қилдилар. Эмди бу юртда иқомат қилмоқ ақлдин йироқ кўрунур. На кенгаш берурсиз?” Чун хондин бу нуктаи ваҳшатомезни эшиттилар, Эшмуҳаммад бий каломи фараҳафзодин мундоғ гуҳарфишонлиғ қилдиким: “Ҳазрат хоннинг хотири отирлариға дағдаға етмасунким, бизлардин бевафолиғ зоҳир бўлғай. То жонимиз бордур, ҳазрат мулозаматида жонбозлиғ қилурмиз ва умарои осий дағи пушаймон бўлуб, яна даргоҳи олийға хижолат била юз кўюб, ҳазрат Фотиҳ ул-абвоб нусрати била аъдои давлат бартараф бўлғай!”. Ва хоннинг хизматидин чиқиб, қалъадорлиқ умуриға иштиғол кўргуздилар. Оз фурсатда умарои осий қилғанларидин пушаймон бўлуб, инкисор⁴и тамом била қочиб келдилар. Ва Эшмуҳаммад бийнинг шафоати била хон аларнинг жароимидин ўтуб, бурунғи маносиб ва маротибин марҳамат этти. Ва Орол кўнгротининг икки ҳокими бор эрди – Одам бий ва Бекмурод отлиғ. Шоҳ Темурхон давлатининг рукни аъзами эрдилар. Амири кабир Эшмуҳаммад бий аларға битиб

¹ Маъ ал-музофот – музофотлари билан бирга.

² Шат – бу ерда: жой номи; дарё, анҳорни ҳам билдиради.

³ Девон – хон девонидаги амалдор. Хирож, солиқлар ва бошқа давлат мажбуриятларни назорат қилган.

⁴ Инкисор – тушкунлик, ер-тубанлик.

йибордиким, қариндошмиз, агар Орол черикин бузса, қариндошлиғ камолға етгусидур. Алар мазмунни англағач, қўнгрот сипоҳи била бузуб чиқиб, Хивақға хоннинг илайига келди. Шердоли бий Орол хайли била бузулуб, Амуядин ўтуб, Оқёқишдағи қароқалпоқ ичига борди. Шоҳ Темурхон Ҳазорасбда тура олмайин, қароқалпоқ Буқон бий била Жайхундин убур этиб, Шердолининг ёниға борди. Ва жамиъи Беш қалъа мустахлис бўлди, магар Шоҳобод халқиким, моддаи фитна эрдилар, Эшмуҳаммад бий хоннинг фармони била ул балда устиға устиға черик тортиб, бир ой муҳосара қилиб, оқибат сувға ғарқ этиб олди. Ва манқит Муҳаммади бек бошлиқ Шоҳобод саркашларин қатлға еткурди. Анинг замонида сана минг юз ўттуз уч¹да товушқон йили Шердоли бий ва Шоҳ Темурхон сулҳ баҳонаси била санодид²и қўнгротдин Ўтамиш отолиқ бошлиқ йигирма беш кишини иликлар, шарбати шаҳодатдин саршор қилди. Сўнгғи йиликим, лу йили эрди, Қўнгротни мусаххар этиб, улуғ қатли ом қилдиким, зуафо ва атфолдин ўзга киши қолмади. Ва андоқ торож эттиким, мотамзада бевалар кути учун бир тиши қолмади. Қочиб қутулганларға хон Эшмуҳаммад бийнинг сайъи била Янгиарикни марҳамат этиб, мувоиди хусравона била дилжўлиқ кўргузди. Бу воқеъадин сўнг ўн тўрт уруғ қабоиликим, аларни “ушоқ уруғ” ҳам дерлар, манқитға ёв бўлдилар. Эшмуҳаммад бий алар имдоди учун Ғойиб парвоначини Беш қалъа черики била йиборди. Парвоначи етушмасдин бурун Шердоли бий қароқалпоқ волийси Эрназар бийни йиғини била келтуруб, ушоқ уруғ қасдиға ҳаракат қилди ва Турғоқ тома ва Қулон қилоъин олиб, тору мор қилди. Охир ушоқ уруғ Оқ қалъаға жамъ бўлуб, урушға мустаид бўлдилар. Ғойиб парвоначи дағи Оқ қалъаға келиб, олти ой ётиб, Шердоли била йигирма мартаба муҳораба қилди. Йилон йили баҳор эрди, ушоқ урукни кўчуруб қайтти. Андин сўнг Манқитда қаҳат пайдо бўлдиким, **маснавий**:

Чобоқ қилчики жондин ортуқ бўлуб,
Тўнгуз қони имондин ортуқ бўлуб.
Бахсдин бориб анда мурдорлиғ,
Бўлуб балки фош одамийхўрлиғ.

Шерғозихон ва Эшмуҳаммад бий бу воқеъани эшитиб, саййид Болту хўжа нақибни ўн икки минг сипоҳ била Оролға йиборди. Нақибни мазкур борғандин сўнгғи куни Шердоли бий била муқотала

¹ Ҳижрий 1133 /1720-21 йил.

² Санодид – бошлиқ, жасур, таниқли, машхур.

қилиб, баддиллик, яъни жубн¹и ғаризий²си мутахаррик бўлуб, ўз-ўзидин бесабаб зоҳири хавотир тортиб, манқит Тангриқули иноқ билаким, анинг ҳам фавт воҳимаси ғолиб эрди, уруш қойим бўлганда, лашкарни бузуб қочти. Аксари мутажанда бу воқеъаи ҳоилада талаф бўлди. Бу можаро Хоразм диёрида азҳару мин аш-шамс³ дур, андоқким, эл орасида масал бўлубдур. Ва Шерғозихон қўй йили офтоб жадий буржида эрди, қуллари шаҳид қилди. Таърихи вафоти “дод аз ғуломон” дур⁴. Бағоят одил ва фозил подшоҳ эрди. Илм ва шеър анинг замонида ривож топти. Андоқким, мавлоно саййид Муҳаммад охунд анинг маноқибидида бир қасида айтибдур. Бу абёти салоса ул қасидадиндур, тааямнан **абёт**:

Шаҳеки, илм ба давраш буд ривожпазир,
Чи мантиқу чи ҳакам васфи ў кунад тақрир.
Зи файз бахший абри баҳор марҳаматаш,
Шуда аст боғи суҳан он чунон тароватгир.
Ки даст рў ба руҳи накҳати биҳишт занад,
Гули маонии рангин ба гулистони замир.

Ҳар ҳафтада икки мартаба кўрунуш берур эрди. Ва Хуросоннинг аксар билодидин жузья олур эрди. Ва Манқитдин ўзга ташвиши йўқ эрди. Ва Шайхариғининг шарқида Боғи мурод ва Хивақ ичида ҳазрат қутбу-л-олам ва ғавсу-л-аъзам Паҳлавон Маҳмуд ибн Пирёр вали қуддиси сирруҳумо равзаи мутабар-рикаларининг жанубидидағи мадраса анинг осоридиндурким, бағоят олий иморатдур. Таърихин “маскани фозилон” топибдурлар. Айёми салтанати ўн уч йилдур. Анинг замонида фузалодин мавлоно саййид Муҳаммад охунддурким, анинг аждоди ва ансоби ва аҳволоти ва футуҳотида “Гулшани иқбол” отлиғ бир тарих битибдур, мусажжиёт ва тарсиёт ва истиорот ва мажозот ва саноеъ ва бадоеъ била орастадур. Аммо хануз мутаъадид ёзилмайдур эрди, Бухоро фузалосининг қўлиға тушуб, ҳасаддин ҳар достонидин жузв-жузв, варақ-варақ мактуъ этиб, зоеъ қилибдурлар. Аллоҳуммақтаъ зурриётан лиман қатаъа ҳаза⁵”. Ва мавлоно Яҳёким, ул дағи нодираи асрдур, Маснад тахаллус қилиб эрди, ул ҳам анинг отиға бир маснавий битибдурким, бағоят покиза иборот ва хуш мазмундур.

¹ Жубн – кўрқоқлик.

² Ғаризий – туғма.

³ Қуёшдек равшан.

⁴ Таърих санаси 1139 /1726-27 дир.

⁵ Оллоҳим фарзандларини улар узгандек уз-кес.

Андин сўнг қазоқ подшоҳи Абулхайрхоннинг иниларидин Сориг Айғир деганни келтуруб, хон кўтардилар. Ул кун жума эрди, намози жумага борурда оти шўхлиқ қилиб, андин йиқилиб ўлди.

Назм:

Агар Шерғози шаҳи мулкгир
Мамолик уза бўлди соҳиби сарир.
Чу етти ажал, тутти роҳи фано
Сориг Айғир анинг изидин яно.

Баҳодирхон. Ул дағи Абулхайрхони мазкурнинг иниларидиндур. Сориг Айғирдин сўнг Эшмуҳаммад бий ани келтуруб, хонлиқ тахтида ўлтурғузди ва ул олти ойдин сўнг бир кеча Окшайх иморатининг кейнидин тушуб қочти ва салтанат амри хатиридин қутулди.

Элбарсхон Шоҳниёзхоннинг ўғлидур. Баъзи ани қазоқ султонларидин тутубдурлар. Эшмуҳаммад бий ва Жумақули отолиқнинг сайъи била бичан йили сана минг юз қирқ¹ да салтанат саририга жулус қилди. Анинг замонида секкиз йил юрт осойиш ва фароғатда эрди. Бу секкиз йилда фақирнинг жадди Эшим бий ва вазири соибтадбир Ёрим девон вафот топдилар. Бу оралиқда мамлакатнинг ҳаллу ақди амири кабир Эшмуҳаммад бийнинг ройи оламоройи укдакушо² ига мафвуз эрди. Ўзга умаронинг мудохилати йўқ эрди. Бу жиҳатдин султон авлодидин Аллоҳназар иноқ ва Жиян парвоначи Эшмуҳаммад бийдин бир баҳона била ранжида бўлуб, Шерғозихоннинг валади аршади Эрғози султонни келтуруб, Шоҳободга қабалиб, ёғийгарлик оғоз қилди. Бу ҳодиса лу йили сана минг юз қирқ саккизда сафар ойининг ўн еттиси³ да эрди. Эшмуҳаммад бий ва умарои зулиҳтишом асокири зафармаосир била беш ой Шоҳободни муҳосара қилди. Шоҳ Темур ва Шердоли бий бу воқеъани эшитиб, қуввати томеъа⁴ лари мутаҳаррик бўлуб, Орол черики била ва қароқалпоқ сипоҳи била Беш қалъа қасдиға юруш қилди. Эшмуҳаммад бий Шоҳобод устидин туруб, Беш қалъа черики била мудофаага чиқиб, Қаротолда кўп муҳораба ва муқоталадин сўнг Жумақули отолиқ шаҳид бўлуб, шикаст топиб келиб, Хивақда мутаҳассин бўлдилар. Шоҳ Темурхон Ҳазорасбга кириб, Шердоли бий кавкабаи тамом ва дабдабаи молакалом била

¹ Ҳижрий 1140 /1717-28 йил.

² Укдакушо – тугунни ечувчи.

³ 1148 йил 17 сафар ойи / 1735 йил 7 июль.

⁴ Қуввати томеъа – тамагирлик ҳисси.

Хивақ устиға келиб, Мевастонни муаскар¹и асокири нухустмасир қилди. Ва Эшмухаммад бийнинг тарғиби ва тахриси била манқит Ҳасанмурод бек Ҳазорасбда Шоҳ Темурхонни ўлдурди. Бу хабари ваҳшатасар истимоъидин Шердоли бий шавкати мутазалзил² бўлуб, тура олмайин, шикаст топиб қочти. Ва манқит ва қароқалпоқдин уч минг кишини дастгир қилиб, кўнгрот қони учун қатлга еткурди. Мундин сўнг товушқон йили Элбарсхон Жиян вакил³ явмутни уч минг нафар туркман била Хуросон ҳудудининг чаповулиға йиборди. Алар икки фирқа бўлуб, бир гуруҳи Монах⁴ жулгасиға, бир бўлаги Олодоғ ва Балқон самт⁵иғаким, акрод⁶и чашмагўзакнинг чашмагўзакнинг маскани эрди, бориб ҳайн⁷и турктозликда эрдилар, эрдилар, ул навоҳининг ҳуккоми қизилбошия сипоҳи била аларнинг сарвақтиға етиб, муҳорабаи азим воқеъ бўлди ва икки тарафдин кўп киши қатлга етиб, охириламр қизилбошия шикаст топиб, ғозилар ғаноими бисёр била атабабўслиқға етти. Ул чоғда Нодиршоҳ Шамохани фатҳ қилиб, Ганжа устида эрди. Мундин сўнг Аллоҳназар иноқ ярашиб, Эрғози султон қочиб, Ўқбўйирға туркман ичига борди. Йилон йили Учўзак канорида Қўйчи қайирида Ҳасанмурод бекнинг сайъи била очомойли кўнгротдин икки йигит Шердолини ўлдурди.

Аммо маълум бўлсунким, Муҳаммадали ва Бердоли ва Шердоли уч оқо-ини эрдилар. Муҳаммадалидин насл қолмади. Бердоли бийнинг авлоди кўп эрди. Аммо Тубулға бий ва Абдулла бекдин ўзгасининг отлари маълум эрмас. Ва Шердолининг уч ўғли бор эрди: Ортуқ иноқ ва Саййидали бий ва Хўрозбек. Буларнинг аҳволоти эмди келур.

Чун жамиъи Орол ва Қароқалпоқ Элбарсхоннинг таҳти фармониға кирди, Ҳасанмурод бекни келтуруб, иноқлик мансабин марҳамат этиб, жамиъи манқит жамоасиға соҳиби ихтиёр қилди. Ва сана минг юз эллик⁸да йилқи йили шаҳзода Ризоқули Мирзо валади валади Нодиршоҳ Балхни олиб, рабиъуссоний⁹да Мовароуннаҳрга

¹ Муаскар – аскаргоҳ.

² Мутазалзил – кимирлаш, сустлашиш.

³ Вакил – хоннинг ишончили кишиси. Ҳар бир уруғ ва қабиладан хоннинг вакиллари бўлган.

⁴ Бу ерда афтидан “Меҳна” кўзда тугилган.

⁵ Самт – томон, тараф.

⁶ Акрод – курдлар.

⁷ Ҳайн – асно, вақт.

⁸ Ҳижрий 1150 /1737-38 йил.

⁹ 1150 йил рабиъ ус-соний /29 июль-26 август.

юруш қилди. Бу жиҳатдин Бухоро ҳокими Абулфайзхон ва Ҳаким отолик Элбарсхон ва Эшмуҳаммад бийдин истимдод қилди. Алар анга минг киши кўмак йибориб, Элбарсхоннинг ўзи изидин оғир черик била юруш қилди. Хон ҳануз Бухороға етушмай, қизилбошия Қаршида Абулфайзхон била ярашиб, мурожаат қилган хабари етушуб, қайтти. Ул сафарда совуқ иштидод топиб, дарёнинг музи Чоржуйдин юқори ўтди. Ва таърих ҳижрий минг юз эллик бирда кўй йилининг авохирида зулқаъда¹ да хон Эшмуҳаммад бийни Хивақда нойиб қўюб, ўзи ўзбак ва туркман черики била Хуросон қасдиға отланиб, ворид² и Тажан бўлди. Ул чоғда Ризоқули Мирзо Ҳиндустондин отасининг мулозаматидин қайтиб, Ҳиротда эрди. Бу хабарни эшитиб, камоли истеъжол³ била мудофааға азм қилиб, Сарахсға етушти. Ул аснода Элбарсхон дағи Тажандин беш фарсахлик илгари ўтуб эрди. Икки қаровул бир-бириға йўлиқиб, ғозилар аёдо лашкаридин уч қизилбошни тутуб келдилар. Алардин шахзоданинг хабарин эшитиб, муқобил бўлмоқни ҳазм⁴ дин йирок кўруб, Амвод жонибиға инони азиматин маътуф қилиб, Қохлон қалъасинким, Нисо ва Обивард мобайнида воқеъдур, маҳсур қилиб, яқин эрдиким, фатҳ қилғайлар. Анинг ҳокимиким, ул ҳолда Обивардда эрди, бу хабарни эшитиб, хабаргирликка Обиварддин черик олиб келди. Хон ани шахзода сипоҳи тасаввур қилиб, муҳосарадин кўл чекиб, атрофни ғорат қилиб, мурожаат қилди. Бичан йили сана минг юз эллик иккида Нодиршоҳ Бухоро фатҳидин сўнг ражабнинг ўн олтиси⁵ да якшанба куни зоҳири Бухородин кўчуб, панжшанба куни мазкур ойнинг йигирма бири⁶ да бири⁶ да Чаҳоржўй устидин ўтиб, Хоразм тасхириға оҳанг қилди. Душанба куни шаъбон ойининг ўн учи⁷ да Тевабўюнға ворид бўлди. бўлди. Муҳаммадали ушоқким, ўзбак ва туркман черики била келиб эрди, муқобил бўлуб, шикаст берди. Ва мазкур ойнинг йигирмаси⁸ да Элбарсхон ва Эшмуҳаммад бий ва жамиъи умарои Хоразм жунуди номаъдуд била мудофаа учун Ҳазорасбға бориб, Тузлокдаким, ани Султон сарой дерлар, бағоят покиза ва мусаффо

¹ 1150 йил зулқаъда ойи /1738 20 февраль-21 март

² Ворид – кириш.

³ Истеъжол – шошилиш.

⁴ Ҳазм – эҳтиёт.

⁵ 1152 йил 16 ражаб / 20 октябрь 1739 йил

⁶ 1152 йил 21 ражаб / 25 октябрь 1739 йил.

⁷ 1152 йил 13 шаъбон / 17 октябрь 1739 йил.

⁸ 1152 йил 20 шаъбон /25 октябрь 1739 йил.

тузи бўлур ва жаҳонда анингдек тузни кам нишон берурлар, Элбарсхоннинг қаровули қизилбош қаровулига йўлуқуб, беш-ўн бош кесиб келтурдилар. Ва Фитнак ҳудудида муқобил бўлуб, уруш солдилар ва ҳар нечаким жаҳди тамом била кафарани қатлга еткурдилар, яна бир тарафига хабар етмайин, юрмак авзоиға тафовут бўлмади. Охир мусулмонлар шикаст топиб, Ҳазорасбда тура олмай, Хонқоҳ балдасиға қабалдилар. Нодиршоҳ мутаъоқиб келиб, балдаи мазкурани муҳосара қилди. Ва сипоҳи ислом яхши муҳораба қилиб, шикаст топти. Етти кундин сўнг мусулмонлар ожиз бўлуб, сулҳ била қалъадин чиқтилар ва якшанба куни хон умаро била чиқти. Моҳи мазбур¹нинг йигирма тўрти²да сешанба куни Нодиршоҳ Элбарсхон ва Эшмуҳаммад бий бошлиқ умарои Хоразмдин йигирма кишини шаҳид қилдурди. Рамазон авои³да Хонқоҳдин кўчуб, Хивакни муҳосара қилиб, сарқуб кўтариб, отқулади. Тўфанг ва тўфу занбурак ўқининг зарбасидин аксари иморот хароб бўлди. Уч кундин сўнг Дўстмуҳаммад арбоб қалъани шоҳға таслим қилди. Шоҳ яна уч кун таваққуф қилиб, усароиким, шаръи шариф била Хоразм диёрида қайди рикқият⁴да эрди, зақуран зақуран ва иносан⁵ барчани олиб, ҳар бирин хеш ва ақрабосиға топшурди. Бу йўсунда баъзи қалмоқ ва Русия бандаларни дағи олди. Ул жумладин Хуросон усаросининг адади ўн икки мингдин мутажовуз⁶ эрди ва тўрт минг нафар доруссалтана Хивакдин эрди, аларни Хуросонға равона қилиб, Обиварднинг тўрт фарсахлиғида бир ҳисор барпо қилдуруб, Хивакободға мавсум қилиб, ул асирларни анда ўлтурғузди. Хивак ва Беш қалъадин Эрнийёзон ибн Раҳимберди отолик ибн Худойқули иноқ ибн Саййид иноқ ибн Ўмбой иноқ бошлиқ тўрт минг кишини навкар, минг харвор ғалла, ҳар харвори Хивак тошиға беш минг ботман ва ҳар кимда қизилбош бардаси бўлса, олди. Ул жумладин фақирнинг жадди Шермуҳаммад мироб валади Эшим бийдин минг ботман ғалла ва эру хотун эллик барда олди. Ва иниси Саййидқули бекни навкар олди. Ва ўзгани мундин қиёс қилса бўлур.

¹ Мазбур – юкоридаги, мазкур.

² 1154 йил 24 шаъбон (аслида 27 шаъбон бўлиши керак, чунки қамал етти кун давом этган) – 28 октябрь 1739 йил.

³ 1154 йил рамазон ойининг (1 ё 3 куни) боши – 2 ёки 4 декабрь 1739 йил.

⁴ Рикқият – қуллик, тутқунлик.

⁵ Эркагу аёл.

⁶ Мутажовуз – ортиқ.

Тоҳирхон. Ул Валимуҳаммадхоннинг ўғлидурким, Мовароуннаҳр хонларининг бани амомидиндур. Нодиршоҳ мурожаат қилурда ани хонлиқ тахтида ўлтурғузуб, ўзиға тааллуқ сипоҳини мулозаматида қўюб, рамазон ойининг ўн еттиси¹да Тоҳир² Хивакдин кўчуб, Хуросонға келган йўлидин мурожаат кўргузди. Ва Тоҳирхон олти ой ҳукумат сурди. Ва гунаҳкорнинг қулоқ, бурнини кестурур эрди. Ва шиа русумиға ривож берур эрди. Бу тааддиға Муҳаммад мироб ибн Ийд мироб нўкуз тўза билмайин, Котға кириб, мухолафат тариқиға иқдом³ кўргузди ва муборазат аламин жилваға киргузди. Ва Оролға киши йибориб, Ортуқ ва Саййидалиниким, ул учурда ул навоҳи ҳукуматида мустақил бўлб эрдилар, истидо⁴ қилиб келтурди.

Нуралихон. Абулхайрхоннинг ўғлидур. Ортуқ иноқ ва Саййидали бий ва Хўрозбек ани ўзлари била келтуруб, Котда хон кўтариб, Хивак устиға юрдилар. Ва Қаҳрамон халқининг сайъи била шаҳарға кириб, қизилбошлар била Тоҳирхон аркка қабалиб, уч ойғача урушти. Охир нақб⁵ била қуйи⁶ни кўмуб, сувсатиб олдилар. олдилар. Тоҳирхон ва уйғур Қутлихонни қизилбошлар била дарғаҳи жаҳаннамға йибордилар ва аркка кириб, Нуралихон подшоҳлиқ тахтиға ўлтурди. Ортуқ иноқ ҳамул йил Эрон бориб, Марвда шоҳзода Насруллоҳ Мирзони кўруб, Тоҳирхоннинг таҳаттук ва тааддисин банаҳже тақрир қилиб, арзға еткурдиким, шаҳзода Тоҳирхон қатлидин хурсанд бўлди ва отаси Нодиршоҳнинг изни била анга авотифи бекарона ва мароҳими хусравона кўргузуб, Абулғози султон ибн Элбарсхонни хон қилиб, иноқға бериб йиборди.

Абулғозихон соний. Анинг оти Абулмуҳаммад султондур. Нодиршоҳ ани хон қилиб, Абулғози қуниятига муканно қилди. Чун Ортуқ иноқ ит йили Эрондин келиб, Нуралихонни азл этиб, ани хонлиқға насб қилди ва ўзбак машоҳиру маорифидин олтмиш кишини иниси Хўрозбек била шоҳға навкар йиборди. Ва фи шуҳури сана хамса ва хамсийна ва миа ва алф⁷ ҳамалнинг

¹ 1154 йил 17 рамазон / 19 декабрь 1739 йил.

² Ю.Брегель нашрида ظاهر. Лекин унинг Тоҳир – ظاهر эканига шубҳа қилмаймиз. (А.Ў.)

³ Иқдом – қарор.

⁴ Истидо – даъват, чақириш.

⁵ Нақб – ер ости йўли кавлаш.

⁶ Қуйи – кудук.

⁷ Ҳижрий 1155 /1742-43 йил.

бешланчи куни¹ким, шанба эрди, Абулғозихон кўнгрот Кўчак иноқни кўнгрот Раҳмонқули отолиқ ва Ашур бийнинг ҳаракати била ўлдурди. Сана минг юз эллик олти²да сичқон йили Али бой ва Ўроз бой човдур мухолиф кўргузуб, ямутни ўзлариға мутаффик қилиб, Беш қалъаға андоқ дастбурди азим кўргуздиким, ҳеч ким кўрғондин бош чиқара олмай, балои қаҳат орада шоеъ бўлди. Абулғозихон ва Ортук иноқнинг маслаҳати била Ёрим девоннинг авлодидин Муҳаммад Амин меҳтар Эронға бориб, бу ҳодисани шоҳ мулозаматида арз қилиб, Нодиршоҳ тарокима тоғийларининг дафъи учун сипаҳсолори аъзам Фатҳалихон ибн Иброҳимхонниким, ўз биродарзодаси эрди, қирқ минг сипоҳи жаррор била куббатулислом Хоразм савбиға йибориб, Хўрозбекка ул мамолик ихтиёрин топшуруб, анга ҳамроҳ қилди. Бу воқеъа сиғир йили жавзо авои³да эрди. Сипаҳсолор тарокимани мустосил қилиб, Сангар мавзеидаким, Хивақнинг шимолида ва Гандумқоннинг ғарбида воқеъдур, лашкаргоҳ етти ва олти ойдин сўнг ақраб авохири⁴да шоҳнинг фармони била муовидат қилди. Сўнгги йил қазоқ улусининг волийси Абулхайрхон Хўжакўлининг шимолидин келиб, Чилпуқ ҳаволисига чаповул уруб, қипчоқ жамоасидин Али қипчоқнинг уйин талаб кетти. Сана минг юз эллик тўккуз⁵да товушқон йили Хўрозбек Нодиршоҳ мулозаматиға Ироқ борди. Анинг ғайбатида ҳамул йил Абулғозихон Ортук иноқ ва Саййидали бийни онаси била қатлға еткурди. Ироқдин Хўрозбек бу ҳодисани эшитиб, Ғойиб султонни шоҳдин тилаб, шоҳ тақвияти била Хоразмни мусаххар қилди. Ва Хўрозбек келур хабарин эшитиб, Хивақ умароси Абулғозхонни тутуб, Арабхон мадрасасида маҳбус қилиб эрди, Хўрозбек мадрасадин чиқариб, оқолари ва онаси қони учун таазиби тамом била ўлдурди. Айёми салтанати беш ярим йилдур. Бағоят донишманд ва оқил подшоҳ эрди. Шеърда Байзо тахаллус қилур эрди. Фузало ва шуаро била ихтилоти кўп эрди. Анинг замонида Хўрозбек Отолиқ арнасининг шимол тарафида Чичи кўрғонин иморат қилди. Ҳоло осор ва итлол⁶и бордур.

Қитъа:

Неча кун толеъ мусоидидин

¹ 26-февралда.

² Ҳижрий 1156 /1743-44 йил

³ 24 ёки 25 июнда.

⁴ 24 декабрда.

⁵ Ҳижрий 1159 /1746-47.

⁶ Қолдиқлари.

Гарчи тахт олди шоҳ Абулғози.
Лек шашдарга нарди умри тушуб
Чарх нарродидин еди бозий.

Ғойибхон. Ул Баҳодирхоннинг ўғлидур. Авоил ҳолида казоқдин Бухороға бориб, Нодиршоҳ Мовароуннаҳрни олғанда шоҳнинг мулозаматиға етиб эрди. Аксар хуруб ва юрушда шоҳнинг мувкибида эрди. Хўрозбек била келиб, фи шуҳури санаи мазкура офтоб асад буржида эрди, хоразмшоҳлиғ тожи била сарафроз бўлди. Хўрозбек анинг жулусидан икки кун сўнг ўн саккиз олтун жиловниким, Ортуқ иноқ ва Саййидали бек қатлида Абулғозихонға ҳамдаст бўлуб эрди, ўлдурди. Анинг замонида фуқаро осойишда эрди. Ва мулкнинг ҳаллу ақди Хўрозбекнинг қабзай иқтидор ва сарпанжай ихтёрида эрди ва Ғойибхонда маҳзи отдин бошқа нима йўқ эрди. Бу жиҳатдин хон бағоят саргардон эрди.

Ҳикоят

Сукот¹и содику-л-нукот²дин манқулдурким, Хўрозбекнинг қатлиға сабаб бу эрдиким, таҳоқу йили фи шуҳури сана химса ва ситтайна ва миия ва алфа³ Кўчак бек ибн Муҳаммад иноқ найман зуафодин бир бева занга Гурланда мастлиқ ҳолатида зулм ва таадди кўргузди. Ул фурсатда хон Шайх Жалил тоғининг навоҳисида шикорандозлиқға машғул эрди. Ул бевазан бориб, тазаллум⁴ кўргузди. Хон Муҳаммад иноқға итобомез ҳарф⁵лар била таҳдид қилиб, шаҳарга муовадат этганда Кўчак бекни нудамоси била туттуруб, маҳбус қилди. Ва Хўрозбек Гурлан жанубидин ғайри маъмур ва идро ерларниким, манқит жамоасининг мулки холисидур, обод қилмоқға ариғ қаздирур эрди. Бу воқеъа худусидин ранжида бўлуб, Хивақға келиб, хондин беизн Кўчакбекни ҳибсдин халос қилиб, хонға ношоист сўзлар айтти. Бу жиҳатдин хоннинг оташи кинаси илтиҳоб⁶ топиб, анинг қатлиға жозим бўлди. Сўнгги кун кўрунушга борғанда, милтуқ била отиб ўлдурди. Ва Шокир бекни анинг ақабидин йибордилар. Ва Хўрозбекнинг ақрабосидин ўн киши ва манқит маорифидин олтмиш кишини тигдин ўтказдилар. Ул жамоадин Ортуқ иноқ олти йил ва Хўрозбек беш ярим йил истиқлол била жамиъи Хоразмға

¹ Сукот – ишончли кишилар.

² Содику-л-нукот – тўғри сўзли.

³ Ҳижрий 1165 /1751-52 йил.

⁴ Тазаллум – зулмдан шикоят.

⁵ Ҳарф – сўз, гап.

⁶ Илтиҳоб – аланга.

хукумат сурди. Аларнинг айёмида маросими зулм ва инод, қавонини фиску фасод иштихор топти. Аммо карам ва ато бобатида хотамнишон эрдилар. Ва Бекобод Хўрозбекнинг мустаҳид-дисотидиндур. Андин сўнг Ғойибхон подшоҳликда мустақил бўлди. Ва баъзи умаронинг шафоати била Кўчак бекнинг жароимидин ўтти. Ва ҳамул йил кўнгрот Хўжақули бекка тарбият қилиб, иноқлик мансабин шафқат кўргузди.

Ва хон ғаюр ва золимбаъ киши эрди. Ва авохири салтанатида зулм ва тааддиси ҳадди эътидолдин ўтуб, Беш қалъа раоёсиға қирқ минг тилло солиғ солди. Фуқаро ва ажзанинг додиға етмади. Бу жиҳатдин Гурланда қипчоқ Маннон отолик ва найман Иброҳим иноқ ва нўкуз Эшниёз нойибким, ани Шанқой ҳам дерлар, ёғийгарлик оғоз қилиб, Урганжда Бобохон оқсоқ дағи аларға мувофиқат кўргузди. Бу жиҳатдин хон мутаваҳҳим бўлуб, сана минг юз олтмиш тўққуз¹да сиғир йили кичик иниси Қаробойни қойиммақом қилиб, чиқиб отаси Баҳодирхон билаким, ўғлин кўрмакка кўп қазоқ била келиб, Боғи Муродда ётиб эрди, кўшулуб, Дашти қипчоқға қазоқ орасиға бориб, кўп йил хонлик суруб, Аваз иноқ замонида вафот топти. Хоразм мамоликида айёми салтанати ўн бир йил эрди. Ва эшитурмизким, анинг ўттуз ўғли бордур. Абдулазизхон ва Шоҳғозихон ва Жаҳонгирхон ул жумладиндур. Иншоаллоҳ, булар эмди зикр қилилур.

Қитъа:

Чу Ғойибхон куёшдек бўлди толеъ,
Маҳи аъмор хасмин қилди ғориб.
Бўлунг ҳозирки, ул дағи жаҳондин
Отидек охириламр ўлди ғойиб.

Қаробойхон. Ани Абдуллахон исмиға мавсум қилдилар. Ва баъзи анинг отин Бойбўрихон дерлар. Аммо аввалғи асахҳдур. Бойбўри ўртанчи оқосининг отидур. Ул қароқалпоқ орасида хон эрди. Ани қароқалпоқ тутуб, Гурлан ўзбакига келтуруб берди. Гурлан умароси ани ўлдурди. Бу воқеадин сўнг Қаробойни азл этиб, отаси ва оқоси ёниға қазоқға йибордилар. Муддати салтанати тўрт ой эрди.

Темурғозихон ибн Муҳаммад Раҳим султон. Ул Шерғозихоннинг акрабосидиндур. Баъзи ани Мовароуннаҳр хонларининг авлодидин тутубдурлар. Ва Ғойибхондин бери жамиъи Орол ва Гурлан ва Урганж умароси ва дарё соҳилидағи ўзбак акобири

¹ Ҳижрий 1169 /1755-56.

Хўжақули иноқ бошлиқ Хивақ умаросиға мухолафатда собитқадам ва росихдам эрдилар. Икки тарафдин Бухороға истимдод учун Раҳимхон ибн Ҳаким отолиқ илайига киши йибордилар. Раҳимхон борғанларға мусолаҳа қилдуруб, Темурғозихонни ўртада хон қилиб йиборди. Барча иттифоқ била ани Хивақда хон кўтардилар. Ва Муҳаммад Амин меҳтар ибн Кўчакбой ибн Давлатбойнинг қомати қобилиятин хилъати жалилулқадри визорат била безадилар. Бу воқеъа фи шуҳури сана сабъийн ва миа ва алф¹ барс йили жавзода эрди. Умарои мухолиф яна мухолафат байдақин барпо қилиб, жунуди номаъдуд била Довуд қаря²син муаскар қилиб, Пирхўжақули иноқнинг лашкари била бир ой муҳораба ва муқотала қилиб, манқит Бекмуҳаммад иноқким, сипоҳи мухолифнинг бир рукни эрди, ул Хўжақули иноқ била муттафиқ бўлуб, Орол черикин бузуб, Хивақ йиғиниға кўшулди. Бу жихатдин мухолифлар ҳазимат топти. Яна Орол ва Беш қалъа сипоҳин йиғиб Пўлод султон ҳазира³сининг ҳаволисида иғроқ⁴ларин кўюб, шаҳарни муҳосара қилдилар. Хивақ умароси Хўжақули иноқ ва қиёт Ёрмуҳаммад иноқ ва манқит Ғойиб иноқ ва ғайриҳум Хивақ лашкари била мухолифларнинг майманаи номаймуниким, Нонемасда эрди, урушуб бостилар. Ва явмут умароси Беганжали сўфи ва Менглигалди сақов ва Элгалди сардор ва Қоҳирқули явмут сипоҳи била ёвнинг майсараи номайсурин рустамона набард қилиб, шикаст бердилар. Ва Бобожон оқсоқ ва Саййид бийниким, кўп йилдин бери юртнинг ҳар тарафидин фитна турғузур эрди, тутуб ўлдурдилар. Маннон отолиқ ва Иброҳим иноқ ва Эшниёз нойиб Гурланга бориб тура олмайин, Бухороға фирорий бўлдилар. Вайисбой дағи Уйғурни ташлаб, аларнинг ақабидин борди. Ва жамиъи Беш қалъа мамолики Темурғозихон ва Хўжақули иноқға софий бўлди. Бу воқеъа сана минг юз етмиш бирда товушқон йили жумодул-охирнинг ўн бирин⁵да эрди. Бир йилдин сўнг Бухородин келиб, яна Уйғур ва Гурланни олиб, бир йил мужодала ва муқоталада эрдилар. Оқибатиламр, Муҳаммад иноқнинг мансабин Иброҳим иноқға бериб, оштий қилдилар. Қўй йили фи ғурра⁶и шаввол сана хамса ва

¹ Ҳижрий 1170 /1756-57 йил.

² Қаря – қишлоқ.

³ Ҳазира – гумбаз; макбара.

⁴ Иғроқ (уғрук) – хон оиласи ва кўшинга қарашли нарсалар кўйиладиган кўш.

⁵ 1171 йил 11 жумоди-л-охир / 1758 21 февраль.

⁶ Ғурра – ой боши.

сабъйна ва миа ва алф¹ жума куни ийди Фитр намозидин сўнг Темурғозихоннинг амри била ва Муҳаммад Амин меҳтарнинг сайъи била Хўжакули иноқни Муҳаммад Амин бек ибн Эшмуҳаммад бий ва Иброҳим иноқни Муҳаммад иноқ ибн Амир отолиқ кўрунушхонада ўлдурдилар. Ҳамул кун Темурғозихон Муҳаммад Амин меҳтарнинг тақвияти била Муҳаммад Амин бек била Муҳаммад иноқға ул икки амири мақтулнинг мансабларин шафкат қилди. Ва амири кабир Муҳаммад Амин иноқнинг ибтидои давлати ул кундиндур. Ва бичан йили Муҳаммад Амин меҳтар била хон орасида баъзи умури мулкий жихатдин ваҳшат тушти. Бу сабабдин анинг буйруқи била Сафар дастурхончи ва Абдулсаттор бой хонни ўлдурдилар. Анинг фавтиға мавлоно Паҳлавонкули Равнақ таърих айтибдурким,

таърих:

Шоҳ Темурғози жаҳондин борғач,
Бўлди таърих анга “хуршид жаноб”

Ҳусн ва сабоҳатда дилпазир, лутфу малоҳатда беназир эрди. Ва икки мушкинкокули бор эрдиким, пайваста рухсори гулгунининг устиға паришон² кўяр эрди. Ва Хоразм зурафоси ани “шоҳи хўбон” дерлар эрди. Ва ул аксар авқот умаро била базму сайр қилиб, гулчеҳра соқийлар кўлидин олтун аёқ³ лар била шароби лаълимазоб ичар эрди. Ва ёши ўн бешда эрди сарири салтанатға жулус қилди ва йигирма бирида шаҳодат топти. Муддати салтанати етти йил эрди. Андин сўнграғи хонлар соҳиби ихтиёр бўла олмадилар ва хонлиғ исмиға қонё эрдилар. Ва мулк ихтиёри ва аларнинг азлу насб⁴ и умаро илгида бўлди.

Ҳикоят

Ул замон фузалосининг бировидин эшитдимким: “Темурғозихон мақтул бўлган куни арк дарвозасининг пешгоҳидин кўзим тушуб эрди. Кўрдимким, Темурғозихоннинг жасади раҳгузорда ётибдур.

Шеър:

Чехраи дилороси гарду қонға андуда,
Кокули мутарроси хору хасға олуда.
Лаъли шакарomezи нуктадин бўлуб хомуш,

¹ 1175 йил 1 шаввол /1762 1 апрель.

² Паришон – тарқоқ, ёйилган.

³ Аёқ – коса, қадах.

⁴ Азлу насб – бўшатилиш ва тайинланиш.

Чашми фитнаангези ғамза бирла уйқуда.
Руҳи аршпарвози қолибидин айлаб рам,
Жисми нозикандоми туфроқ узра фарсуда.
Салтанат била жондин юб илик ки бор эрмиш
Салтанат била жонға эътимод беҳуда.
Ғайрдин юмуб кўзни, ёрға бўлуб восил,
Дарди ҳажр хавфидин ўзни қилмиш осуда.

Чун ани бу ҳолатда мушоҳида қилдим, бу икки байтға мутаранним бўлуб, рикқати тамом била йиғлаб ўтдим.

Шеър:

Ваҳки, ул орази гулгунга кўнгуллар эди зоре,
Қилмиш афсурда ани гарди сияҳ рангу қизил қон.
Ваҳки, ул кокули мушкинки, жаҳон эрди асири,
Туфроқ узра ани қилмиш хасу хошок паришон.”

Ва мақбараси ҳазрат Паҳлавон Маҳмуд қуддиса сирруху жавори фоизу-л-анворидадур.

Тавкахон. Лақаби Худойдоддур ва ул қазоқ хонларидиндур. Ва тижорат расми била Хивақға келиб, корвонсаройда иқомат қилиб эрди. Темурғозихон ўлган куни ани корвонсаройдин чиқариб, тахтға миндурдилар. Ва ул базе хайрдўст ва мунсиф ва мутаққий ва фақирваш ва дарвишниҳод киши эрди. Анинг замонида Хоразм диёридин фитна ва ошуб асари билкулл мунқатеъ бўлди. Ва бир ярим йил салтанат сургандин сўнг фи шуҳури сана самон ва сабъийна ва миа ва алф¹ ит йилининг авоида ўз тақозоси била хонлиғдин халаъ² эттилар.

Шоҳғозихон Ғойибхоннинг ўғлидур. Баъзи ани Абулғозихоннинг валади дебдурлар. Аммо асахҳ будурким, ул Абулғозихоннинг ўғлидур. Анинг онасин Ғойибхон олиб эрди. Анинг авоида салтанатида Абдулрахим арбоб ибн Ёрим девон Муҳаммад Амин меҳтарни зиёфатға элтиб ўлдурди. Ул ўлган кечаси Шербобо кўшбеги Бекмуҳаммад иноқни хон ва Муҳаммад Амин иноқдин рухсат ҳосил қилиб, қатлға еткурди. Ул кун Абдулрахим арбобға визорат мансабин ва манқит Муҳаммад Ризо бекка иноқият рутбасин арзоний³ туттилар. Ва Шоҳғозихоннинг авохири давлатида явмут ва човдир жамоаси ғалаба қилиб, юртға мусаллат бўлди. Ва Мискин раис Котий мухолафат тариқиға

¹ Ҳижрий 1178 /1764-65 йил.

² Халаъ – бўшатиш.

³ Арзоний – бағишлаш.

мубодират кўргузуб, оқо-инилари била човдурға чиқти. Бу жиҳатдин сана минг юз саксон бир¹да Шохғозихонни азл қилдилар. Ул дағи ҳусн девонининг маснаднишини ва латофат майдонининг сибқатгузин²и эрди.

Назм:

Сабихул хад эрди ва байзо жамол,
Рашиқул қад эрди-ю сарв эътидол.
Шакархандасидин жаҳон талхком,
Шаҳиди нигоҳи хавосу авом.

Абулғозихони солис. Муҳаммад Раҳим султоннинг ўғли ва Темурғозихоннинг инисидур. Бухородин келтуруб, фи шуҳури сана самонийна ва миа ва алф³ хон кўтардилар. Чун анинг афъол ва атвори мухталиф эрди, ярим йил ҳукумат сургандин сўнг Муҳаммад Амин иноқ ани орадин чиқарди. Ва муддати салтанатин баъзи бир ой дебдурлар.

Нуралихон ибн Бароқ султон. Ул қазоқ султонларидин. Сана ихдо ва самонийн ва миа ва алф⁴ эрди, сиғир йили Муҳаммад Амин иноқнинг сайъи била подшоҳликға етушти. Ва ҳамул йил баъзи умаро Муҳаммад Амин иноқнинг адоватиға қиём кўргузуб, қасдиға бел боғлади. Бу жиҳатдин иноқ явмутға чиқиб, ўн саккиз кундин сўнг Абулсатторбой ани явмутдин келтурди ва умарои муҳолиф қадами эътизор била даргоҳиға юз кўюб, жароимидин тавба қилдилар. Ул учурда явмутнинг тасаллут ва тағаллуби ҳадди эътидолидин ўтуб, зулм ва тааддиси фуқаро жониға етти. Бу жиҳатдин Муҳаммад Амин иноқ ва Абдурраҳим меҳтар ва Абдуссатторбой явмут била ёвлашиб, Арабхонада урушуб, ҳазимат топдилар. Явмут мутабоқиб келиб, Қаротўпада тушуб, муҳосара асбобиға машғул бўлдилар. Ва баъзилар сулҳ сўзин ораға солиб, умаро чиқиб, явмут акобири била кўрушур хангомида явмут умарони тутди ва шаҳар халқи така ва солурни ковуб, явмут шаҳарға мутасарриф бўлди. Абдурраҳим меҳтар ва Абдуссатторбойни беш оқо-иниси била ва Уйғур ҳокими Аббос отолик ва Урганж волийси Ниёзқулибойни шаҳодат даражасиға еткуруб, Мискин раисни визорат мансабида насб қилдилар. Ва Муҳаммад Амин иноқни банддин чиқариб, отолик қилиб, Орол

¹ Ҳижрий 1181 (бу рақам аслида “минг саксон” бўлиши керак) – 1767 йил.

² Сибқатгузин – олдинга тушиб олган, ўзган.

³ Ҳижрий 1180 /1766-67 йил.

⁴ Ҳижрий 1181 /1767-68 йил.

хокими Хонкелди бийни анинг ўрнига инок эттилар. Ва явмут била Орол қўнгроти истило¹ топиб, мулк ихтиёри явмут қўлида бўлди. Ва Мискин меҳтарни Хонкелди инок Эшмурод қўнгротнинг ўғли Давлатёрға буюруб ўлтуртди. Ва Абдуррахмон меҳтарга визоратни мафвуз қилди. Ул йил Аҳмадшоҳ имдодиға борған тўрт минг киши келди. Санаи мазкурда Мезон мунтасифиди Ниёз парвоначим, Мискин меҳтар қатлидин сўнг явмутдин мутавахҳим бўлуб, Ҳазорасбға кириб эрди, анинг ҳаракати била Муҳаммад Амин инок явмут била ёв бўлуб, иниси Одилбекни Эралихон ибн Абулхайрхонғаким, ул учурда Дашти Қипчоқ ҳудудида андоқ зишавкат ва соҳиби қудрат подшоҳ йўқ эрди, истимдод учун йиборди. Ва Хонкелди инок қочиб Қўнгротға бориб, Муҳаммад Назар бий била муддати мадид муҳорибот қилиб, анинг қўлида ўлди. Ва Ниёз парвоначи Ҳазорасб била Урганж орасининг лашкарин олиб, Шатда ётти. Ва Муҳаммад Амин инок Эралихон келгандин сўнг Шоҳободда човдур ва явмут била кўп муҳораба қилиб, човдурни юртдин чиқариб, Шатда Ниёз парвоначиға қўшулди. Андин Навхостға, Навхостдин Қахрамонға келди. Бу орада явмут сипоҳи била андоқ муҳоработ ва муқоталот кўргуздиким, Рустам ва Асфандиёрдин содир бўлмади. Ва Урганж халқи қалъасин явмутға берди. Бу жиҳатдин Муҳаммад Амин инок ва Ниёз парвоначининг черики бузулуб, Муҳаммад Амин инок Бухороға кетти. Явмут Хивакни олғандин Нуралихонни маъзул қилди.

Жаҳонгирхон ибн Ғойибхон. Муҳаммад Амин инок Бухороға кетгандин сўнг явмут Беш қалъаға муставлий бўлуб, ани келтуруб, Хивакда хон қилди. Анинг замонида Беш қалъада қаҳат пайдо бўлуб, ит ва пишикни едилар. Ва фарзандларин қазокға сотиб, қут² едилар. Ва анинг устиға Хивакда вабо ўлати пайдо бўлди. Бу жиҳатдин аксар ўзбак ва сорт бузулуб, Орол ва Бухороға кеттилар. Ва явмут дағи ўғурлаб, қазокға сотти. Хивак бошлиғ Беш қалъа билоди хароб бўлди. Хивакда қирқ уйлук фуқародин ўзга киши йўқ эрди. Аксар намози жумада уч киши ё тўрт киши намоз ўқур эрди. Ва шаҳарнинг ичида йилғун ва сўксук кўқариб, вайрона уйларда ваҳший жониварлар манзил тутти. Ва жамиъи мазраа ва кандлар ва кўлот ерлар қолин найистон ва ғалаба беша³ бўлди. Ва Муҳаммад

¹ Истило – эгалик.

² Қут – емак, озик.

³ Беша – ўрмон, тўқай.

Амин иноқ Бухородин келиб, явмутни мустосил қилиб, мамолики Хоразмни тахти фармониға киюрگانдин сўнг Жаҳонгирхонни махлу этиб, отасининг қошиға йиборди. Айёми салтанати бир йилдур. Мундин сўнг Муҳаммад Амин иноқнинг давлати тараққий топиб, ҳашамати кун-кундин мутазоид бўлди.

Бўлакайхон ибн Нуралихон ибн Абулхайрхон. Ул Жаҳонгирхондин [сўнг] подшоҳлиқ маснадиға жулус қилди. Анинг замонида қаҳат муртафееъ бўлуб, арзонлиғ издиёд топти. Бир ойдин сўнг Муҳаммад Амин иноқ ани баъзи наммом¹лар сўзи била хонлиғ тахтидин тушуруб, ота юртиға йиборди. Ул муддати мадид Сир бўйиндоғи қазокда ва Янгидарё савоҳилидағи қароқалпоқға подшоҳ бўлуб, Муҳаммад Раҳимхон замонида сана минг икки юз йигирма уч²да жаҳондин интиқол қилди. Анинг гуҳари дуржи исматин, яъни жигаргўшаи Билқис³нисбатин султони мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон анораллоҳу бурҳонаху силки издивожиға чекиб эрди. Ҳоло ҳазрат соҳибқироннинг ҳарамлариға дохилдур.

Оқимхон. Ул Абулхайрхоннинг набираси ва Одил султоннинг ўғлидур. Бўлакайхондин сўнг сана минг юз саксон тўрт⁴да хонлиқ тожи била сарафроз бўлди. Ва ул Абдуллоҳхонға мулаққаб эрди. Ҳамул йил авохири⁵да Ниёз парвоначи Муҳаммад иноқ ва Эшниёз меҳтар ва Абдуррахмон бойни ўлдурди. Бу жихатдин Ниёз парвоначи[ни] қатлга еткуруб, Муҳаммад Амин иноқ ҳукуматда мустақил бўлди.

Ва Оқимхон хушмуҳовара ва соҳиби фаросат ва қуш солмоқға маъшуф киши эрди. Андоқким, амир Аваз иноқ марҳумий замонида Оқимхон сайру рисолат расми била Хивақға келиб, Саййид Алоиддин хўжа қаддаса сирраҳул-азизнинг авлодидин қайин иниси саййид Эшон хўжанинг манзилиғақим, фақирға ҳам устод ва ҳамсоядур, нузул қилиб эрди. Ул учурда мен ўн ё ўн бир ёшимда эрдим. Ва хўжаи мушорун илайҳнинг уйиға бориб эрдим. Мани кўргач ҳамон тафаррус қилиб сўрдиким: “Аваз миробнинг ўғлимусанким, анга мушобих кўрунурсан. Ва отанг била кўп қуш солғанмиз.” Ман жавоб бергандин сўнг аҳволимиздин истифсор этиб, навозиши подшоҳона кўргузди. Ва ул фи шуҳури сана ҳамса

¹ Наммом – чақимчи, иғвогар.

² Ҳижрий 1223 /1808-09 йил.

³ Билқис – Сулаймон пайғамбарнинг малика хотинига ишора.

⁴ Ҳижрий 1184 /1770-71 йил.

⁵ 1184 йил зулқабда ойи /1771 16 феврал-17 март.

ва самонийна ва миа ва алф¹ маъзул бўлди. Ва Абдуллоҳхондин сўнг Бобобек ва Кўчак иноқнинг айёми мухолафатида яна келиб, Гурланда тўрт-беш ой ва Хивақда бир йил бўлуб, махлуъ бўлди. Ва амири кабир Аваз иноқ замонида вафот топти.

Абдулазизхон ибн Ғойибхон. Оқимхоннинг аввалғи азлидин сўнг бир неча муддат подшоҳ бўлуб, маъзул бўлди. Ул хушсурат ва покиза сийрат йигит эрди. Бағоят ўқчи эрди. Нақл қилурларким, бир кун хон Муҳаммад Амин иноқ бошлиқ Хивақ дорус-салтанасининг умаро ва акобир ва бекзодалари била Қовуруқтом ва Остона ҳаволисига овға чиқиб эрди. Шикор асносида хоннинг тақобилидин найистон орасидин бир тўнгуз чиқа келди. Хон анинг манглайидин бир ўқ шаст бердиким, қуйруқидин чиқиб, ерга санчилди.

Ортуқғозихон. Ул Темурғозихоннинг қариндошларидиндур. Ани Абдулазизхондин сўнг Бухородин келтуруб, хон кўтардилар. Анинг замонида Бобобек ибн Ниёз парвоначи Бухородин келиб, қангли бекларининг сайъи била Ҳазорасбни олди. Ва Кўчак иноқ ибн Муҳаммад иноқ дағи мухолафатда анинг била муттафиқ бўлуб, [қаро]қалпоқ тўраларидин Абдуллоҳ султонни келтуруб, Гурланда хон кўтардилар. Кўп муҳораба ва муқоталадин сўнг Қўшқўпрук худудида Муҳаммад Амин иноқ била сулҳ этиб, Муҳаммад Амин иноқ Абдуллоҳхонни Хивақга элтиб, хон қилиб, Ортуқғозини Бухороға узатти.

Абдуллоҳхон. Ул Хивақ тахтиға жулус қилғандин сўнг умарои мухолиф яна Гурланда исён ва тамарруд ўтин муштаал қилиб ва Оқимхонни келтуруб, беш ойғача ўқ ва қиличнинг омаду-рафтидин ўзга алардин бориш-келиш воқеъ бўлмади. Бу аснода Вазир ҳуккоми иноқға итоат қилиб, Фозилбек ва қипчоқ Раҳимберди отолиқни бир бўлак йиғин била элтиб, Вазирни топшурдилар. Мундин сўнг мухолифлар мутазалзил бўлуб, Муҳаммад Амин иноқ жунуди номаъдуд била бориб, Гурланни муҳосара қилди. Охириламр умарои маҳсур ноилож бўлуб ярашиб, иноқ била келиб, Хивақда Оқимхонни тахтға миндурдилар. Ва Бобобек Гурланда қолиб эрди. Вайисқули девон ўзин иноқ ясаб, анинг била муттафиқ бўлуб, яна инод ва фасод қиличин тез қилиб, Ҳазорасбдин солур черикин келтуруб, Муҳаммад Амин иноқнинг лашкари била муҳорабаи бисёр ва муқоталаи бешумор қилдилар. Бу аснода Ҳазорасб беклари иноқға мутеъ бўлуб, иноқнинг фармони била

¹ Ҳижрий 1185 /1771-72 йил.

Фозилбек ва Бекпўлод отолик ва Ҳазорасб беклари Ниёз парвоначининг иниси Султонбек бошлиқ Гурлан муҳосараси учун Котга бордилар. Бир неча кундин сўнг Ҳазорасб беклари ва Гурлан умароси Бобобек ва Вайискули девонга пинҳоний мурасалот йибора бошладилар. Бу жиҳатдин Гурлан акобири била Ҳазорасб бекларин тутуб маҳбус қилиб, ул жумладин Хўжакули иноқнинг иниси Элтузар мироб ва нўкуз Ашур нойиб Гурланийни ва Султонбек Ҳазорасбийни Ҳазорасб беклари била ўлдурдилар ва Оқимхонни салтанат тахтидин тушуруб, қазокга йибордилар.

Ёдгорхон. Ул [қаро]қалпоқ тўраларидиндур. Ани келтуруб, подшоҳлик тожи била сарафроз қилдилар. Бу воқеадин сўнг Бобобек Гурландин қочиб, Фитнакга кириб, мутаҳиссин бўлди. Отажонхўжа шайхулислом ва Оллош оталиқ қипчоқ била муҳоработ ва муқоталот қилиб, охир ожиз бўлуб, Бухорога борди. Бу воқеа сана минг юз саксон олти¹да йилон йилининг авохирда эрди. Амирзодаи мархумий Ҳасанмурод бек бу йил вилодат топти. Қўй йили Муҳаммад Амин иноқ хондин бир сабаб била ранжида бўлуб, маъзул қилди. Мундин сўнг яна икки мартаба хонликга етиб, маъзул бўлди. Сўнгги азли минг икки юз тўрт²да ит йили эрди. Мундин сўнг подшоҳликга етмади ва Аваз иноқ замонида қароқалпоқ шаҳид қилди. Ва кабутарбозликга шуғли кўп эрди.

Абулфайзхон. Бу ҳам Ғойибхоннинг ўғлидур. Ёдгорхоннинг аввалги азлидин сўнг Муҳаммад Амин иноқнинг ихтимом³и била подшоҳликга етти. Анинг замонида фитна ва фасод мунқате бўлуб, мулк бўстони осудалиғ гулистони била рашки гулзори Эрам бўлди.

Ва сана минг юз тўқсон⁴да бичан йили ҳазрат султони соҳибқирон, халифату-д-даврон, зубдату-с-салотини олам, қудвату-л-хавоқини муаззам ал-мансур бинусрати-л-малики-л-мустаъон Абулғози Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон халладуллоҳи мулкаҳу ва султонаҳу ва афоза ала ал-оламиин бирраҳу ва эҳсонухунинг вилодати хумоюни била олам шабистони равшан ва жаҳон хористони гулшан бўлди.

Назм:

Соатиким, жаҳон эди масъуд,
Саъд эди анда толеъ мавлуд.

¹ Ҳижрий 1186 /1772-73 йил.

² Ҳижрий 1204 /1789-90 йил.

³ Ихтимом – сайъ-ҳаракат.

⁴ Ҳижрий 1190 /1776-77 йил.

Тавба айлаб фалак нуҳустидин,
Ёниб эрди замон шакуст¹идин.
Ой била Муштарий қирон айлаб,
Тир ила Зухра иқтирон айлаб.
Офтоби мунир ўлуб сойир,
Эди Ҳилож² жониби нозир.
Тиғи Баҳром топиб эрди шикаст,
Наҳси акбар бўлуб ер остида паст.
Толе эрди кавокиби масъуд,
Наҳси юлдузлар ўлмиш эрди фуруд.
Буйла чоғда дурри гаронмоя,
Шоҳлар афсарига пироя.
Бўлубон хориж муҳити адам,
Қўйди шат вужуд узра кадам.
Кишвар катмдин хуруж этти,
Борлиқ авжиға уруж этти.
Бўлди хуррам вилодатидин даҳр,
Олди олам саодатидин баҳр.
Туғди лекин камол ила тавъам,
Келди лекин жалол ила ҳамдам.
Бўлди ишрат жаҳонға молломол,
Даврдин борди ранж полопол.
Бўлди андуҳ рафъ ва етти сурур,
Яъс қилди видоёу келди сур.
Таҳниятгў етушти давлату жоҳ,
Келди жалдуға баҳти корогоҳ.
Парвариш қилди дояйи давлат,
Еткуруб анга вояйи давлат.
Ё раб, ул шоҳ то жаҳон бордур,
То жаҳон ичра инсу жон бордур.
Бахт давлат уза мудом ўлсун,
Умри-ю, жоҳи мустадом ўлсун.

Ва ит йили офтоби оламтоб Ҳамал буржиға таҳвил қилғанда Наврўз куни³ панжшанба субҳида фақирнинг вилодати вуқуъ топибдур.

¹ Шакуст – ёмон қилиқли.

² Ҳилож – Асад буржи.

³ 1192 ҳижрий – 1778 йил 21 март.

Ва ҳамул йил амирзодаи аъзаму ашрафи бани Одам мажду-д-давла ва-д-дин Муҳаммад Назарбек мутаваллид бўлди.

Назм:

Зиҳи зодаи нек фаррухнажод,
Хумоюн насаб дудаи покзод.
Адамдин вужуд ичра айлаб ружуъ,
Шараф авжидин қилди кундек тулуъ.
Қуёш янглиғ этти дурахшандалиғ,
Гуҳардек аён қилди рахшандалиғ.
Юзидин бўлуб шод ота бирла жадд,
На жадду отаким, бори неку бад.
Зухури била айлади элни шод,
Улус юзиға очти боби мурод.
Илоҳо, жаҳон борича шод бўл,
Биной жалолатдек обод бўл.
Тараққийда бўлсун камолинг сенинг,
Тазоидда жоҳу жалолинг сенинг.

Ва куз чоғи¹ Бобобек Бухородин келиб, Фитнакка кирди ва асокири зафармаосир била масоф қилиб, ҳазимат топти ва макҳуру манкуб бўлуб, яна Бухороға фирорий бўлди. Санай мазкурнинг авохири²да Абулфайзхон чечак заҳмати била раҳмат жавориға интиқол қилди. Ва амири кабир Муҳаммад Амин иноқ яна Ёдгорхонни келтуруб, салтанат саририға насб қилди.

Пўлодғозихон. Ул Бухоро султонларидин Сафар султон ибн Элбарсхоннинг ўғлидур. Ва Темурғозихонға қаробати бордур. Ва Ёдгорхон мушорилайҳнинг замонида тўнгуз йили Ҳамалда Жонмурод иноқ Оролда манқит орасиға кириб, фитналар кўзғоб ва Бобобек Пўлодғози[ни] Бухородин келтуруб, Ҳазорасбни олиб, кўп бўлғоқлар мамоликда воқеъ бўлуб, юрт музабзаб³ бўлди. Ул аснода амир Донёлнинг вазири Бадал девонбеги⁴ жунуди номаъдуд била келиб, Бобобек ва Жонмурод иноқ қувват топиб, Боғот ва Гурланда шўришлар барпой бўлуб ва Муҳаммад Амин иноқ била муқоталоти бисёр ва муҳориботи бешумор қилиб, охир Муҳаммад Амин иноқнинг офтоби давлати иртифо топиб, аъдои давлат ожиз ва танг бўлуб, Гурландин Жонмурод иноқ сулҳ баҳонаси била чиқиб,

¹ 1778 йил август-сентябри.

² Ит йили (1192 йил зулқаъда) – 1778 21 ноябрь – 20 декабрь.

³ Музабзаб – иккиланиш, саросимада қолиш.

⁴ Девонбеги – хон (амир) маҳкамаси, девонининг бошлиғи.

Оролға борди. Ва Бобобек заруратдин ярашиб, Бадал девонбегининг сайъи била Ёдгорхонни маъзул этиб, Пўлодғозини Хивакға келтуруб, хон кўтардилар. Бу воқеъа сиғир йили эрди.

Ҳамул йил амирзодаи шаҳид Абдикарим бек мархумийнинг вилодати шарифи воқеъ бўлди.

Ва Пўлодғозихонни товушқон йили Бобобекнинг қатлидин сўнг халъ этиб, яна Ёдгорхони маъзулни подшоҳликға насб қилдилар. Андоқким, юқорида зикр топти. Бир неча муддатдин сўнг яна маъзул қилиб, қароқалпоқ орасиға йибордилар.

Абулғозихони робеъ (IV). Ул Абдуллоҳхоннинг ўғлидур ва Ёдгорхонға қаробати бордур. Ит йили Ёдгорхоннинг азлидин сўнг подшоҳликға етти. Анинг замонида сана минг икки юз беш¹да тўнгуз йили Муҳаммад Амин иноқи мархумий вафот топиб, анинг халафи аршади жамолу-д-давлат ва-д-дин амири кабир Аваз бий иноқ ота мансабиға мансуб бўлди. Иншоаллоҳ, бу вақоеъ ўз мавридида зикр топар.

Ва Абулғозихон ўз тақозоси била ит йили сана минг икки юз ўн еттида душанба куни жумодулаввалнинг йигирма иккиланжиси²да чоштгоҳда маъзул бўлуб, қароқалпоқ орасиға борди. Ва хони жаннатмакон Элтузорхоннинг замонида анинг вафот топған хабари эшитилди. Кўса ва сиёҳжирда киши эрди.

Абулғозихони хомис (V). Ул Ёдгорхоннинг ўғлидур. Ва санаи мазкурада жумодулаввалнинг йигирма секкизи³да якшанба куни Хонқоҳдин тағосининг уйидин келтуруб, подшоҳ кўтардилар. Ул йили ўн секкиз ёшида эрди. Ва анинг замонида таърих минг икки юз ўн секкизда зулқаданинг йигирма олтиси⁴да панжшанба куни Элтузар бек иноқлик мансабиға насб бўлди.

Ва ғуррай зулҳижжа⁵да амири кабир жамолу-д-давла ва-д-дин Аваз бий иноқ олами фонийдин жаҳони боқийға рихлат қилди. Иншоаллоҳ, бу вақоеъ ўз мавридида тафсилан айтилур.

Ва сана минг икки юз ўн тўққузда шаъбону-л-муаззамнинг ўн иккиси⁶да сешанба куни Элтузар иноқ Абулғозихонни халъ этиб, душанба куни ўзи подшоҳлиғ тахтиға жулус қилди.

¹ Ҳижрий 1205 /1790-91

² 1217 йил 22 жумоди-л-аввал /1802 18 сентябрь.

³ 1217 28 жумоди ул-аввал /1802 24 сентябрь.

⁴ 1218 йил 26 зулқадда /1804 6 февраль.

⁵ 1218 йил 1 зулҳижжа /1804 13 март.

⁶ 1219 йил 12 шаъбон /1804 17 ноябрь.

Ва Абулғозихон сана минг икки юз йигирма бирда хони фирдавсмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг воқеъаи ҳоиласидин сўнг жумоду-л-аввалнинг ўн иккиланжиси¹да якшанба куни ҳазрат султони соҳибқирон ва хоқони гардунтавоннинг мароҳими хусравонаси била яна подшоҳлиқ саририға жулус қилди. Ва санаи мазкурада шавволу-л-мукаррамнинг еттиси²да панжшанба кечаси маъзул бўлуб, Чингизия дудмонининг давлати Хоразм музофотидин мунқатеъ бўлди. Алҳамдилллоҳ вал-миннатаки, силсилаи салтанат ва комкорлиғ, навбати хилофат ва жаҳондорлиғ ҳазрат аълохоқони гардунтавоннинг даргоҳи фалакиштибоҳи мулозимлариға ихтисос топтиким, хутбаи “Биз уни ер юзида ўринбосар-халифа қилдик³” исми ҳумоюни била мувашшаҳ ва секкаи “Аллоҳ адолат ва эҳсонга буюрур⁴” маймуни била мутарраҳдур. Қавоим аркони жалолати “туташ бинолардек бир саф⁵” дур, ҳаволии айвони “кирган омонлик топади⁶” ға махсус. Ва ливои давлати “биз сизларга очиқ-равшан ғалаба бердик⁷” тазҳиби била муталлодур. Ва тиғи жалодати “Аллоҳ сенга улуғ қудрати билан ёрдам берсин⁸” сайқалидин мужалло.

Назм:

Шаҳеким, шаҳаншоҳлар шоҳидур,
Жаҳон шахлари хоки даргоҳидур.
Сикандарназиру сулаймонмисол,
Ануширвонадлу дорожалол.
Хидеви Жамиқболу кайиктидор,
Жаҳонбон ва дарёдилу бахтиёр.
Жаҳонгирлик буржида офтоб,
Жаҳондорлиғ дуржида дурри тоб.
Муаяд батааиди ҳаййи қадим,
Худованди даврон Муҳаммад Раҳим.
Шукуҳи фалак шавкатин синдуруб,

¹ 1221 йил 12 жумоди ул-аввал /1807 29 июль.

² 1221 йил 17 шаввол /1806 29 декабрь.

³ Қуръони карим, 2 : 30.

⁴ Қуръони карим, 14 : 90.

⁵ Қуръони карим, 61 : 4.

⁶ Қуръони карим, 3 : 97.

⁷ Қуръони карим, 48 : 1.

⁸ Қуръони карим, 48 : 3.

Жаҳон кўнглини рофати тиндуруб.
Чекиб ҳар сориким чу заррин алам,
Қилиб фатҳ ул мулкни якқалам.
Жанобида кўк кўси навбат уруб,
Рикобида иқболу давлат юруб.
Тоғиб сайъидин зўр бозуи адл,
Умур ичра тузди тарозуи адл.
Шариат тоғиб жаҳдидин иртифоъ,
Маноҳи халойиқдин этти видоъ.
Замонида тоғиб адолат шуҳуд,
Ситам расмидек бўлди бидъат набуд.
Келиб кафи эҳсони дарё навол,
Тоғиб андин абри баҳор инфиол.
Вужуди бўлуб мазҳари файзи жуд,
Олиб жудидин баҳра аҳли вужуд.
Илоҳий, қилиб кўкни то тахтгоҳ,
Сипоҳи нужум узрадур меҳр шоҳ.
Қилиб шоҳи олам жаҳонни мутеъ,
Жалолидек ўлсун мақоми рафеъ.
Чу Чингизия зикрин этдим тамом,
Қилиб илтижо бахт имдодиға,
Шуруъ айлайн шоҳ аждодиға.
Баён айлаб алқоб ила отини,
Қилай шарҳи тазкор ҳолатини.
Аёқчи, қарам қил шароби нажот,
Ки қилмиш мукаддар мани ҳодисот.
Бўлуб нашъадин сархушу комрон,
Чекай хома мақсуд сори равон.

ТЎРТУНЧИ БОБ

Ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг абойи киром ва аждоди зуллэхтиромининг зикридаким, ҳар қайси бир ахтари тобондур аморат буржида ва ҳар бири бир гуҳари рахшондур асолат дуржида

Арбоби таворих ва асҳоби савониҳ¹ калами мушкинрақамнинг саманди барқрафторин варақ майдонида мундоқ гармжавлон қилибдурларким, Дабун Баёнхонким, Аланқувванинг жадди эрди, анинг асрида мўғул ақвомидин қўнгрот қабоилининг мавотин ва масокинлари Қуло деган нахрнинг канорида воқеъ эрди. Ул чоғда болғали уруқидин **Қолжидойхон** деган барча қўнгротға подшоҳ эрди. Бағоят одил ва фозил киши эрди. Анинг замонида қўнгрот қабоилининг давлат ва сарвати ортти. Ва қўй ва сойир баҳоимнинг ҳисобидин ақл ожиз келди. Анинг бир иниси бор эрди Солжидой отлиғ. Ва бир ўғли бор эрди Қадонхон отлиғ. Қолжидойхон вафот қилурда эл ва амволин икки тақсим қилиб, ул икковиға берди ва охират йўлин тутти. **Қадонхон** чун подшоҳлик маснадиға ўлтурди, Солжидойхон шайтон иғвоси била хуруж қилди ва кўп муҳораба ва муқоталадин сўнг Қадонхонни тутуб, маҳбус қилди. Ва ул ҳибсда ҳалок бўлди.

Шеър:

Фалак қилса ҳар кимсага ёрлиғ,
Топар душманидин мададкорлиғ.
Чу иқбол ўлур рўйгардон анга,
Бўлур қардоши душмани жон анга.

Солжидайхон Қадонни ҳибс қилғандин сўнг барча қўнгротға ҳоким бўлди. Андин сўнг беш пуштғача анинг авлоди подшоҳлик сурди. Сўнгғи подшоҳнинг оти Қаравулхон ибн Тийможхон ибн Кескунхон ибн Ўронжихон ибн Бурқихон ибн Солжидойхон. Барча бурқут жамоаси Бурқунинг наслидиндур.

Жойилғонхон бағоят оқил ва донишманд киши эрди. Ва ул Қадонхон ибн Қолжидойхон наслидиндур. Андоқким, Жойилғонхон ибн Ағонойхон ибн Сунтой Темур ибн Қавчин ибн Қадонхон. Қавчини мазкурнинг яна бир ўғли бор эрди Курлой отлиғ. Барча курловут эли анга мансубдур. Жойилғонхон

¹ Савониҳ (сониха) – воқеалар, ходисалар.

Тумнахонға муосир эрди. Ул учурда анинг эл ва ахшом¹и кўпалиб эрди. Хуруж қилиб, Қаровулхонни ўлдурди ва жаддининг маснадиға ўлтуруб, барча кўнгротға подшоҳ бўлди. Ва атрофидағи бошқа элларни забтиға киюрди. Ва мўғул хонлари ва ўзга атрок хуккоми анинг райъидин тажовуз қила олмас эрдилар. Анинг Мунка отлиғ бир ўғли ва Оружа хотун деган бир кизи бор эрди. Ул кизни Чингизхоннинг учунчи жадди Қаблахон ибн Тумнахонға берди. Андин олти фарзанд бўлди. Барчасини қиёт атадилар. Бир неча муддатдин сўнг ўғли Мункани валиаҳд қилиб, оламдин ўтти.

Маснавий:

Ўлтуруб тахт уза Жойилғонхон,
Мулкни айлаб эрди ободон.
Чун фалак арзи инқилоб этти,
Умрининг мулкани хароб этти.

Мункахон соҳиби шавкат ва олий ҳиммат эрди. Анинг етти фарзанди бор эрди: Пашон, Санки, Жомуқа, Бойсун, Арслон, Қубдой, Севинж. Кўнгротнинг аксар қабоили буларнинг наслидиндур. Мункахон Арслондин улуғ тўрт ўғлини йигирма минг хонавор кўнгрот била Қаромуран сувининг канориға йиборди. Алар ул мавзеъни тахти тасарруфиға киюруб ўлтурдилар.

Мункахон ўлгандин сўнг **Арслонхон** салтанат тожи била сарафроз бўлди ва адолат тахти била мумтоз. Ва дерларким, Бурқоқ ибн Қаблхонким, Оружа хотуннинг ўғли эрди ва ани Хитой подшоҳи Олтонхон ўлдуруб эрди. Бу жихатдин Арслонхон черики била бориб, Хитойнинг Хонбалиғ деган вилоятин торож қилиб, Буқу Чингсан отлиғ Олтонхоннинг амирин ўлдуруб қайтти. Мўғулистон хонларининг орасида муаззаз ва мўътабар бўлди. Анинг ўн фарзанди бор эрди. Улуғининг оти Динуён эрди. Анга элнинг аёлатин топшуруб, оталари борған йўлга борди.

Қитъа:

Бу бақоеки, эрур мавҳуме,
Собиқу лойиқ анга келди фано.
Чун эрур икки фано ўртасида,
Зинҳор ани бақо дема яно.

Динуёнхон. Доритой асл отидур. Динуён лақаби. Ул подшоҳ адолат шиор ва шахриёри шижоат осор эрди. Чун ота тахтиға ўлтурди, сахо ва карам эшигин фуқаро ва масокин юзиға очти. Адлу рофат тухмин сипоҳи ва райят санадиға сочти. Ва ул Ясукай

¹ Ахшом – эл-улус, урук-аймоқ.

Баходирға муосир эрди. Анинг Қиёхон ва Турк Омулхон ва Тағочор нўён деган уч ўғли ва Бурта қавчин хотун деган бир қизи бор эрди. Ани Ясукай Баходир Чингизхонға олиб берди. Ул қиздин Жўжихон ва Чигатойхон ва Ўктойхон ва Тўлихон вужудға келди. Андоқким, собиқан зикр топиб эрди. Динуёнхон Қиёхонни Қаромурандағи кўнгротға подшоҳ қилиб, Турк Омулхонни ўзиға валиаҳд қилди. Ва Тағочор нўённи анга амири лашкар этти. Қиёхон Кайукхон ибн Ўктой қоон замонида ўлди. Чигатойхон анинг икки қизин олиб эрди.

Чун Динуёнхон вафот топти, **Турк Омулхон** подшоҳлик маснадиға мутамаккин бўлди. Дебдурларким, бурун кўнгли зулмға мойил эрди ва таъби фасодға муқтазий. Бу жиҳатдин анинг қаламравида қаҳат ва ғило воқеъ бўлди.

Байт:

Кишиким, луқмаи нон топиб,
Ўлук жисмиға гўёйи жон топиб.

Бу ҳодиса вуқуьидин сўнгра зулмдин тавба қилиб, адл тариқиға сидқ қадамин кўйди ва фуқароға истимолат кўргузди. Худойи таборака ва таъоло фазли била қаҳат бартараф бўлуб, бир кўйни бир оқчаға олмадилар. Ва Чингизхон каройит Ўнгхон била урушғанда Куло нахрининг канориға кўчуб келиб, Турк Омулхондин мадад тилаб, анинг имдоди била аъдосиға муставлий бўлди.

Маснавий:

Бале, найзадин ортуқ ишлар асо,
Мадад берса неруи бозу анго.
Қилич нечадин айру тушган замон,
Эрур ул ҳамон, накши дебо ҳамон.
Мададлиғ гадо эл уза бўлди шоҳ,
Мададсиз шаҳ аъдосиға хоки роҳ.

Чингизхон подшоҳлик тахтиға жулус қилғандин сўнг Тағочор Баходирни Турк Омулхондин тилаб, ўзиға амири лашкар қилди. Улуғ вилоятларға оғир черик била ани йиборур эрди. Таърих ҳижрий олти юз ўн беш¹да маркит хони Тўқтобекининг иниси Қудувким, ўғлонлари била найман юртида ўлтуруб, фитна ва фасод зоҳир қилур эрдилар, Тағочор Баходир Субудой Баходир била

¹ Ҳижрий 615 /1218 йил.

бориб, Жаммурон сув¹ининг канорида топиб, ўлжа ва асир қилиб, Чингизхон олдиға келиб, кўп иноятлар била мустаҳзар бўлди. Банокатий ва “Равзату-с-сафо” тарихида келтурубдурларким, сана олти юз ўн етти²да Чингизхон анинг била Жаба нўён ва Субудой Баходирға кўшулди. Чингизхоннинг бу жиҳатдин қаҳри келиб, Элчиктой нўённи саксон минг киши била Ҳирот қасдиға номзад қилди. Ва ул бориб, Ҳиротни олиб, қатли ом қилиб, қалъа ва иморотини хароб этти. Ва Турк Омулхон ўттуз беш йил салтанат суруб, таърих олти юз ўн секкиз³да ҳаёт вадиатин Қобизу-л-арвоҳға топшурди. Анинг тўрт ўғли бор эрди. Улуғининг оти Таним Кўрагон. Чингизхон ани бағоят севар эрди. Тумоюн отлиғ қизин анга берди. Андоқким, Банокатийда маълум бўлур. Бу жиҳатдин ани Кўрагон дедилар. Мўғул тилида куёвни “кўрагон” дерлар. Ва кичикларининг оти Элчи нўён ва Очой ва Тўкон.

Таним Кўрагон. Чингизхон ани отасининг ўрниға насб қилди ва барча кўнгротни анинг ҳукмиға мафвуз қилди. Ва “нўён” лақаб берди. Нўён мўғул луғатида “амиру-л-умаро” демак бўлур. Чингизхон Хитойни олғандин сўнг хонлиқ лақаби бошқа кишида қолмади⁴. Ва Таним Кўрагон аксар муҳорабада Чингизхоннинг қошида бўлур эрди. Хон Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ била Синд канорида урушғонда, Таним Кўрагон кўп муборазат қилиб, султоннинг туғчисин ўлдурди ва султонға захм урди. Султон шикаст топиб, ўзин дарёға солиб ўтти. Хон кўп инъом ва эҳсон қилиб, ўзга умародин мартабасин баланд қилди. Ва Чингизхон Эрондин муовидат қилғандаким, Жўжихон отасининг хизматиға шикоргоҳда келиб эрди, хон ани ўз мулкига қайтарурда Таним Кўрагонни эл ва улуси била анга вакил ва нўён қилиб йиборди. Ва Жўжихон дағи ани бағоят муаззиз ва мукаррам тутуб, маслаҳатидин ташқари ҳеч ишга қадам қўймади. Ва ул охир умрида мусулмон бўлди. Ва анинг Мусо Кўрагон отлиғ бир ўғли бор эрди. Сана олти юз ўттуз бирда ва баъзи олти юз ўттуз учда ҳам дебдурлар, [вафот топти].

Мусо Кўрагон отасиға қойиммақом бўлуб, Ботухон ибн Жўжихон анга тарбият қилиб, Ҳулокухон ибн Тўлайхоннинг Тарақай хотун деган қизин анинг ақдиға киюрди. Андин Нўқой

¹ Сув сўзи бирон ном билан берилса дарё номини билдиради. Масалан: Сир суви ёки Сир суйи, Ому суйи бўйида ва ҳакозо.

² Ҳижрий 617 /1220-21 йил.

³ Ҳижрий 617 /1220-21 йил.

⁴ Яъни мўғул сарзаминидаги кичик хонлиқлар тамомила тугатилганига ишора.

нўён ва Тўдоку хотун вужудға келди. Султон Аҳмад Такудор ибн Хулокухон силки издивожиға чекти. Мусо Кўрагон сана олти юз олтмиш уч¹ да Беркахон асрида вафот топти.

Нўқой нўён. Нўййини аъзам ва солори мукаррам эрди. Ва вилодати Ботухон замонида эрди. Беркахон Эрон подшоҳи Абоқохон қасдиға сипоҳ чекканда, ани манқилой қилиб эрди. Ул Ширвон ҳудудида Абоқо черики била урушуб, шикаст берди. Яна казия бар акс тушуб, анинг кўзига ўқ тегиб, лашкари ҳазимат топти. Беркахон фавтидин сўнг Мунку Темурхонни анинг сайъи била хон кўтардилар. Мунку Темурхон анинг ҳаракати била черик тортиб, Булғор диёрин мусаххар қилди. Ва хон ул диёрни анга суюрғол қилиб, ул улуғ ўғли Оғдой Баҳодирни ўттуз минг уйлук қўнгрот ва юз минг уйлук ўзга атрак била ул вилоётда ҳоким қилиб, ўз юртиға азимат этти. Бу жиҳатдин ул кишвар элин нўқой эли дедилар. Таърих олти юз саксон олтидаким, рамазон ал-муборак² эрди, Мунку Темурхондин амир Турктой Баҳодир била саксон минг киши олиб, Арғунхон қасди учун Эронға юруш қилди. Ва Эрон умароси била урушуб қайтти. Ва дебдурларким, Тўқтоғухон ибн Мунку Темурхон Тўдо Манкухондин мутаваҳҳим бўлуб қочиб, элдин мутаворий бўлуб эрди. Амир Нўқой нўёнға битиб йибордиким: “Оқо ва ини аммзодаларим менинг қасдимға муттафиқ бўлубдурлар. Ман санга илтижо қилурман.” Бу жиҳатдин ғайрат қилиб, Саройға озим бўлди. Йўлда ҳар киши йўлукса дер эрдиким: “Қарилик вужудим мулкин торож қилибдур. Жадал ва фитна таркин тутубман. Ҳеч ким била мужодала ва муҳораба хаёлим йўқтур. Лекин Соинхондин ёрлиғим бордуким, анинг авлод ва уруқ ва улусидин биров фасод ва бироҳлик изҳори қилса, оштий бериб, кўнгуллари бир-бирига мувофиқ қилғайман”. Барча Жўжи эли бу фирибomez сўзларни эшитиб, мутеъ ва мунқод бўлдилар. Чун Саройға яқин етти, Тўқтоғухонға киши йибордиким, мустаъд бўл ва муяссар бўлғанча лашкар олиб кел. Саройдағи шахзодалар амир Нўқой нўённинг насихат учун келурин эшитиб, истиқбол қилдилар ва шаҳарға тушуруб, адаб била хизматида турдилар. Ва ул насихат тариқаси била дедиким: “Эй фарзандлар! Ман оталарингизнинг давлатхоҳи эрдим. Менинг сўзимдин чикмас эрдилар.

Назм:

¹ Ҳижрий 663 /1264-65 йил.

² 686 йил рамазон ойи /1287 10 октябрь – 8 ноябрь.

Хирадманде агар берса санга панд,
Эшит пандини, бор эрсанг хирадманд.

Менинг беғараз сўзумни қабул қилингим, сизларнинг салоҳингиз сулҳдадур ва қурултой қилинг то сизларга оштий бергаймен”. Бу сўзда эрдилар, ногоҳ Тўқтойғухон лашкари жаррор била етушуб, Тўдо Мункухон била шаҳзодаларни билфавр қатлга еткурди. Ва Нўқой нўённи иззати тамом била ўз юртига узотти. Ва подшоҳликда тамкин топгандин сўнг Нўқой нўённи карроту маррот тилатиб, ўзиға отолик қилди. Ва манкулдурким, уйғур тавоифидин Салжидой Кўрагонким, Тўқтоғухонға жадди модарий¹ эрди, анинг ўғли Яйлоқға Нўқой нўён Қудок деган қизин бериб эрди ва куёв кофир эрди. Бу жихатдин қизни хор тутуб, қиз ҳам анга бўюн қўймай, орада мунозаат пайдо бўлди.

Маснавий:

Қиз эрди мусулмону кофир куёв,
Мувофиқ бўла олмайин ул иков.
Хилоф ўртаға солди андоқ низоъ,
Ки тушти вифоқ амриға инқитоъ.

Қиз ул кофирнинг тааддисидин ториқиб, отасиға эълوم қилди. Нўқой нўён ғазабнок бўлуб, ташаддуд била куёвдин қизини олди. Ва Тўқтоғухон Солжидой ва Яйлоқ тарафин қаробат жихатдин тутуб, Нўқой нўён била анинг орасида мухосамат воқеъ бўлди. Андоқким, Тўқтоғухон сипоҳи бекарон била анинг қасдиға ҳаракат қилди ва Нўқой нўён дағи элу улусин йиғнаб, улуғ ўғли Оғодой Баходирғаким, Булғор² ва Чаркас ва Қазон мамоликида отаси ўрнида ҳоким эрди, киши йиборди. Ул дағи барча нўқой элидин черик йиғнаб, отасиға қўшулди. Ва манқит Сунқур Мирзоким, Отил канорида қўнгрот улусиға қариб ўлтуруб эрди, ул ҳам нўённинг ваҳмидин заруратан ўз черики била келиб, нўёнға мулозим бўлди. Ва якин ўлтурған бошқа атроқдин ҳам сипоҳ олдилар.

Маснавий:

Бўлуб жамъ андоқ сипоҳи гарон,
Ки сиғмай жаҳонға карон то карон.
Агар билса анжум шуморин хирад,
Вале билмагай ул сипаҳға адад.
Агар қилса жунбиш биёбон аро,

¹ Она томондан бобоси.

² Булғор – ҳозирги Россиянинг Оренбург вилоятидан Татаристонгача бўлган ерлар.

Қилур гарди равшан жаҳонни қаро.

Мундоқ жунуди номаъдуд била Тўктоғухонға истикбол қилиб,
саф чекти.

Назм:

Ҳамул икки лашкар чекиб эйла саф,
Ки андоқки, мерган сафи ҳар тараф.
Вале ҳар саф андозаси то карон,
Бўлуб касрати найзадин найистон.
Ҳамул найистонлар аро ҳар далер,
Келиб гўйё бир хурушанда шер.
Бари сафзану сафдару сафшикан,
Бари кўҳандозу гардунфикан.
Бўлуб сарбасар кўк темур ичра ғарқ,
Қилиб бўлмайин кўкдин ул ерни фарқ.

Алқисса, баҳодирлар сурон солиб, масоф воқеъ бўлди. Ва ул урушда Оғодой Баҳодир Солжидой Кўрагон бошлиқ ўн беш мўътабар баҳодирни паҳлавонлиқ била ўлдурди ва кўп кишини захмдор қилди. Бу жиҳатдин хон қаҳрнок бўлуб, сипоҳни урушға тарғиб қилди. Нўён дағи бовужуди қарилиғ, туғи била хон қасдиға от солди. Хон тоб келтура олмай, ҳазимат топти. Аммо Оғодой Баҳодир отасининг бурунғор черики била хоннинг жувонғориға уруб урушур эрди ва манғит Сунқур Мирзо анга ҳамроҳ эрди ва Тўктоғухонға муносибати кўпроқ эрди. Бу сабабдин Оғодой Баҳодир урушға қизғанда ғофил топиб, кейнидин бир зарбат уруб, ҳалок қилди ва бошин олиб, ўз сипоҳи била хонға қўшулди. Душманлар бу воқеъадин қувват топиб, қайтиб нўёнға муқобил бўлдилар. Ва нўён қошидағи черик ўлжа олмоқға мутафаррик бўлуб, оз киши қолиб эрди. Тоқат келтура олмай, шикаст топти. Нўённи Ўрус отлиғ мўғул тутуб, хонға келтурур эрди, йўлда ўғлининг ўлганин эшитиб, бир оҳи сард¹ жигари пурдардидин тортиб, Ҳақға жон таслим қилди. Умри тўксон иккида эрди. Баъзи саксон бир дебдурлар. Бу ҳодиса сана етти юз ўн уч²да эрди. Анинг етти ўғли бор эрди. Оғдой Баҳодирдин ўзгасининг оти ва ҳолоти маълум эрмас.

Оғдой Баҳодир бағоят шужоъ ва мутаҳаввир киши эрди. Ва йигирма икки йил Булғорда подшоҳлиқ сурди. Ва айёми ҳукуматида Ўрус ва Черкас устиға черик тортиб, ғазот қилди. Ул

¹ Сард – совук.

² Ҳижрий 713 /1313-14 йил.

вилоятларни тахти фармониға киюрүб, ўзидин ҳокимлар қўйди. Ва Ҳожи Тархон қальасиким, Жўжихон замонидин бери хароб эрди, обод қилдурди. Ва аксар куффордин жузя олур эрди. Ва сахову карами ҳаддин зиёда эрди. Андоқким, Фахриддин Муҳаммад Хоразмий деган тожир Булғорға савдо қила бориб эрди. Бир кун Оғодой Баҳодир шикордин келурда Хоразм олмасидин бир жуфт ва Самарқанд аноридин икки жуфт тортти. Баҳодир ишорат қилди эрса, ганжвари анга уч юз болиш¹ зар берди. Яна мундоқ инъомот ва эҳсоноти кўп эрди.

Назм:

Анингдек қилур эрди ийсор мол,
Гадо эрди маҳрум ёнмоқ маҳол.

Аммо, ҳайфким, қариликға етмади. Сана етти юз уч²да отасининг воқеъасида манқит Сунқур Мирзо ўлдурди. Андоқким, юқорида зикр топти. Ёши ўттуз бешда эрди.

Нўғадой отлиғ бир ўғли бор эрди. Черкасга волий эрди. Ото ва бобосининг мувахҳаш хабарин эшитгандин сўнг, қипчоқ Эсан Буғо Чечан деган отасининг дўсти бор эрди, анинг била Черкасдин қочиб, Отил оёқида Ўзбакхон қошиға келди. Ўзбакхон ани тарбиятлар қилди ва анга нўён лақаб берди. Ва Тўқтоғухон фавтидин сўнг Ўзбакхон барча жўжи элига подшоҳ бўлуб, амиру-л-умаролик мансабин анга муқаррар қилди. Чун султон-л-орифин ва зубдату-с-соликин, қутбу-л-олам ва ғавсу-л-аъзам, санаду-л-авлиё ҳазрат саййид Аҳмад саййид Ото наввара марқадаху Саройға борғандаким, Ўзбакхон мусулмон бўлуб, барча жўжи элини мусулмон қилиб, “ўзбак” лақаб бериб эрди, Нўғадой бийга бийлик лақабин тахсис туттиким, нўённи мундин сўнг “бий” десунлар, токим куффор расмиға тағйир берилмиш бўлғай. Манқулдурким, Нўғадой бийнинг адолати ул ғоятда эрдиким, бир кун фуқаро изҳори тазаллум қилдиларким, кичик ўғлингиз Борин мирзо хар кун шикор борурда бизнинг ариқ сақосидин ўтуб, от оёқи била вайрон қиладур. Бий аларға узрлар айтиб дедиким: “Тонг била келинг, додингизни берали”. Ва Борин Мирзо шикордин қайтиб, уйига тушгандин сўнг ани олдиға тилатиб, ёрғу қилиб, йиғочдин осиб ўлдурди. Фуқаро эртанг келиб, ул воқеъани кўрди эрса, фиғон тортиб, бийнинг оёқиға тушдиларким: “Бизнинг жонимиз фидо

¹ Болиш – думалоқ ёстик. Бу ерда: думалоқ қуйма олтин маъносида.

² Ҳижрий 703 /1303-04 йил.

бўлсунким, не учун мундоқ қилдингиз?” Нўғадой бий айтдиким:
“Агар золимни қудратим етиб, дафъ қилмасам, Тангри тутғусидур”.

Маснавий:

Қил инсофким, бу берур чоғда дод,
Ануширвондин эмасму зиёд.
Гар ул ўғрини қирди шиддат била,
Бу ўлдурди ўғлин адолат била.
Ул эрди мажуси-ю, аҳли залол,
Бу лекин эди мувахҳиду аҳли ҳол.
Мунингдек адолатки, қилди ҳунар,
Деса бўлғай ани назири Умар.

Аммо комили мукаммал ва орифи соҳибдил эрди. Ва ҳазрат Саййид Ото қудуси сирриҳу силсиласига дохил бўлуб, камолот ҳосил қилиб эрди.

Ҳикоят келтурубдирларким, Нўғадой бий такбири таҳримийға шуруъ қилмас эрди, то каъбаи мутабаррика назари зибасариға жилвагар бўлмай.

Байт:

На давлат дурурким, қилурда намоз,
Назаргаҳда бўлмоқ Ҳарам жилвасоз.

Ҳазрат Саййид ото алайҳиррахма Хоразм келурда улуғ ўғли Ҳорун Мирзони Ўзбакхоннинг қошида ўзига қойиммақом қилиб ва ўзи мансаб таркин тутуб, ҳазрат Саййид била Хоразм келди. Ва Кўҳна Котким, ул чоғда ободон эрди, ҳазрат Саййиднинг амри била анда манзил тутти. Гоҳ-гоҳ Боқирғон бориб, пириға хизмат қилур эрди. Бир неча муддатдин сўнг Котда вафот топиб, ҳазрат Шайх Аббос қуддуса сирраҳу-л-азизнинг жавори¹да ўзининг солдурғон иморатида мадфун бўлди. Ҳоло ҳам ул иморатнинг асари бордур. Аммо умри ва таърихи вафоти маълум эрмас.

Ҳорун Мирзо отаси ҳазрат Саййид Ото била Хоразм борғандин сўнг Ўзбакхон қошида амиру-л-умаро бўлуб, фукаронинг ҳаллу ақдиға иштиғол кўргузди. Ва Жонибекхон замонида мартабаси баланд бўлди. Ва сана етти юз эллик секкиз²да Жонибекхонким, Малик Ашраф қасдиға Эрон борурда ани ўз ўрнида соҳиби ихтиёр қилиб борди. Бағоят сипоҳи киши эрди. Сипоҳигарлиқнинг ясоқ ва йўсинин яхши билур эрди. Жонибекхон фавтидин сўнг

¹ Жавор – ён-атроф, қабтол.

² Ҳижрий 758 /1356-57 йил.

Бердибекхонким, око ва инисин ўлдуруб эрди, ани дағи шаҳид қилди. Муддати умри қирқ беш йил эрди.

Шеър:

Қилма чу фоний аро эй хушёр,
Умринг ила давлатингга эътибор.
Кимга фалак берганин олмади,
Зулм била туфроқ аро солмади.

Темур бий отаси хабарин эшитгандин сўнг элига саранжом бериб, ёғийгарлик оғоз қилди ва Бердибекхоннинг аксар мамолокин ғорат қилди ва элу улусин кўчуруб, Сир канорида манзил тутти. Ва ҳеч подшоҳга тобеъ бўлмади ва ҳаргиз салотин даргоҳиға бормади. Ривоятдурким, қушчилик фанида бағоят моҳир эрди. Аксар авқот қуш солмоқ ишига машғул эрди ва минг мири шикорға вазифа берур эрди. Ва балоғатға етгандин сўнг ихтиёр била бир намозин қазо қўймади ва бир саҳарни ғафлат била ўткармади. Ёши эллик бешда эрдиким, Ҳақ жавориға борди. Ва авлоди беш эрди, бу тартиб билаким, Идрисбек, Қутлуқ бий, Қулмон Баҳодир, Тағойбек, Бурка. Аммо Идрисбек отасидин бурун вафот топти. Андин бир ўғул қолди Эшқули отлиғ. Баъзи эшқули урукин бу кишининг наслидин тутубдурлар, баъзи бошқа кўнгротдин, дебдурлар.

Назм:

Темур бий неча кун тутуб даҳрни,
Адолат била ёрутуб даҳрни.
Чу тутти ажал жоми пурзаҳр анга,
На давлат мадад қилди, на даҳр анга.

Қутлуқ бий шижоат ва шаҳоматлиғ киши эрди. Отасидин сўнг эл ва улус забтиға қиём кўргузди. Адлу дод русумиға икдом еткурди. Ул асрда улуғ жадди Оғодой Баҳодирни ўлдурган манқит Сунқур Мирзонинг аҳфодидин Ширин Мирзо деган Манқит волийси эрди. Қутлуқ бий анинг дафъиға хулоса икки минг шужоъ йигит била илғаб, бир кеча анинг манзилиға қуюлуб, Ширин Мирзони тутуб ўлдурди ва хашамин талаб, кўп кишини ўлжа ва асир қилиб, муовидат этти.

Байт:

Улки, феъл замима¹ фош этти,
Феъли эрдиким, бошиға етти.

Бир неча фурсат айшу ишрат додин бериб, таърих хижрий секкиз юз йигирма уч¹да “яратганинг олдиға қайт²” нидосиға

¹ Замима – ёвузлик.

“лаббайка” ижобат замзамасин сурди. Ёши ўттуз уч эрди. Ва уч ўғул ёдгор кўйди: Менглиш Баҳодир, Толишбек ва Бердишбек.

Байт:

Умрни билмак недурур жовидон,
Деди Расули араб “Ал-умру фон³”.

Менглиш Баҳодир отаси валиахд қилиб эрди. Аммо кичиклик жиҳатдин эл бошқарғудек эрмас эрди. Қулмон Баҳодир анинг тарафидин эл забтиға иштиғол кўргузур эрди. Менглиш Баҳодир ўн секкиз ёшиға етгандин сўнг отаси мансабин анга топшуруб, ўзи узлат ихтиёр қилди. Менглиш бий бағоят шужоъ эрди. Бу жиҳатдин “Баҳодир” лақаби отиға изофа қилилди. Дерларким, уч минг йигитга марсум бериб, қалмоқ чопар эрди. Ёши қирқға етганда мафлуж бўлди. Отланмоқ ва тушмакка қодир эрмас эрди. Ўн беш ўғли бор эрди. Улуғ ўғли Мусо бийни валиахд қилиб, сана секкиз юз эллик олти⁴ да оламға видоъ қилди. Ёши қирқ тўртда эрди.

Назм:

Менглиш бий агар ғазот қилди,
Олам аро яхши от қилди.
Айланди хилофиға замона,
Жуз от анга қолмади нишона.

Мусо бий Ёдгорхонға муосир эрди. Ул учурда Ширин Мирзонинг набираси Кучош Мирзо деган Манқит ҳокими эрди. Черик йиғнаб, Мусо бийнинг қасдиға отланиб, кўнгрот элига икки манзиллик келганда хабар етушди. Ва кўнгротнинг аксар черики қалмоқ жиҳодиға бориб эрди. Мусо бий элга сурдовул йибориб, икки юз киши йиғналди. Ул икки юз киши била истиқбол қилиб, уруш солди ва асру жадду жаҳд қилиб, манқитдин кўп кишини қатлға еткурди. Оқибат озлик жиҳатдин шикаст топиб, мунҳазим бўлди. Ва Қужош Мирзо кўнгротнинг баъзи элин талаб ва асир қилиб янди. Ва Мусо бий Ёдгорхоннинг ўғли Берка султон ўрдусиға келиб, мадад тилади эрса, Берка султон иззат ва ҳурмат била қабул қилиб, дедиким: “Алҳамдулиллоҳки, бизнинг элимиз кўп бўлуб, ҳеч хоннинг тавобеъидин кам эрмастур. Эмди иттифоқ била отамни хон кўтарали. Сен улуғ бий бўл. Андин сўнг душманнинг қасдиға юрали”.

¹ Ҳижрий 823 /1420-21 йил.

² Қуръони карим, 89 : 28.

³ Ҳаёт фоний, ўткинчидир.

⁴ Ҳижрий 856 /1452-53 йил.

Алқисса, иттифоқ била барча элни ундаб ва улуғ сур¹ тартиб бериб, Ёдгорхонни тахтға ўлтурғуздилар. Берка султон Мусо бий била сипоҳ йиғнаб, Қучош Мирзо дафъиға юруш қилдилар ва Қучош Мирзони ғофил топиб, ўлдурдилар. Ва манқитни чопиб, боқиндурдилар. Ва қиш ул ноҳиятда қишлаб, баҳор элни кўчуруб, Ёдгорхон хизматиға етуштилар. Хон аларға камари заррин ва хильати гаронмоя кийдуруб, Мусо бийни барча қаламравиға соҳиби ихтиёр қилди. Ва Мусо бий муддати мадид мамлакат умуриға иштиғол кўргузуб, Шайбонийхон Берка султонни шаҳид қилғандин сўнг Абулакхон замонида ҳақ раҳматиға борди. Тўрт ўғли ва бир қизи бор эрди: Оқмон Баҳодир, Муҳаммадбек, Алибек, Худойдодбек. Муҳаммадбек Берка султоннинг қошида бўлур эрди. Берка султоннинг ғавғосида Шайбонийхоннинг Гирой деган навкари ўлдурди. Аммо Алибек ва Худойдодбекнинг ҳолоти маълум эрмас. Ва қизни Элбарсхон олиб эрди. Султонғози султон ва Муҳаммадғози султон ул қиздин таваллуд қилди.

Оқмон Баҳодир отаси фавтидин сўнг Элбарсхон қошида отолик бўлди. Элбарсхон Урганжни олғанда ҳамроҳ эрди ва Тирсак қалъасининг ҳукумати анга тааллуқ тутти. Андоқким, Элбарсхон ҳикоятида баён килкининг рақамзадаси бўлуб эрди. Суфёнхон ва Бучғахон замонида бағоят мўътабар бўлди. Таърих тўққуз юз ўттуз уч²да Аванешхоннинг авоили салтанатида Ҳақ раҳматиға борди. Умри етмиш тўққузда эрди. Ҳақназар ва Кунтўғар отлиғ икки фарзанд ёдгор қўйди.

Назм:

Жаҳон мотамсароедур, ғамангез,
Киши йўқтурки, эрмас мотамомез.
Бу мотамхонада бўлмоқ недур шод,
Эшитиб ҳар нафас овози фарёд.

Ҳақназар сиртлон отаси ўлганда эллик учда эрди. Отасининг мансабида ўлтуруб, элнинг адлу додиға машғул бўлди. Ул Сиртлон лақаби била машхур эрди. Ул жиҳатдинким, шаббоб чоғида бир кун шикорда эрди, бир улуғ сиртлонким, ани бу чоғларда “дўлта бўри” дерлар, бағоят музирр³ махлуқдир, араб “забуъ” ва “урафо”⁴ дер ва

¹ Сур – тўй.

² Ҳижрий 933 /1526-27 йил.

³ Музирр – зараркунанда.

⁴ Ю.Брегелда عرفا . Луғатларда кафторнинг синоними сифатида عرجا (аслида оқсоқ маъносидаги аъражнинг муаннаси) берилган. (А.Ў.)

форсий “кафтор¹” дер, анга йўлиқиб, ҳамла қилди ва ул ҳамласига рад бериб, бир зарбасида тамом қилди. Мундин сўнг “сиртлон” дедилар. Ва ул Аванешхоннинг иноқи эрди. Абдуллоҳхон Хоразмни олиб, Аванешхонни шаҳид қилганда Дурунда Динмуҳаммадхон ибн Аванешхон қошида эрдиким, туркмониядин закот таҳсилига ва қизилбош ғазотиға бориб эрди. Динмуҳаммадхон Хоразм келиб, Абдуллоҳхон сипоҳи била урушганда ҳамроҳ эрди. Ул урушда анинг иниси Кунтуғар Баҳодир олтмиш кишини санчиб йикти. Ҳақназар сиртлон Оқотой замонида оламдин ўтди.

Маснавий:

Киши нечаким сиртлон ўлдурур,
Демай сиртлон, арслон ўлдурур.
Чу етти ажал сиртлони анга,
Омон бермас асло замоне анга.

Олоқ Баҳодир. Оқотойхон анга тарбият қилиб, отаси мансабин суюрғол қилди. Бағоят баҳодир ва шужоъ киши эрди. Аксар авқот Али султон била қизилбош ғазотиға бориб, диловарлиқ додин берди. Ҳеч маъракада анга муқобил бўлган омон қутулмади. Ҳожимхон замонида Али султон фавтидин беш йил сўнг сана тўққуз юз саксон бир²да Техрон ғазотида Ҳасаналихон деган кофирнинг тиғидин шаҳодат топти. Анинг ўғли ёлғуз эрди.

Бундаш Мирзо фақирмашраб ва дарвешниҳод киши эрди. Аксар авқот уламо била суҳбат тутуб, фузалоға ҳамнишин эрди. Фуқаро ва масокин анинг х(в)они базлидин баҳраманд эрди. Ҳожимхон ани таклиф била отасининг ўрниға насб қилиб эрди. Бир неча муддатдин сўнг амални тарк тутуб, гўшанишинлик ихтиёр қилди. Хон андин сўнг ҳар неча амалға таклиф қилди, қабул этмади. Арабхон замонида сана минг йигирма иккида вафот топиб “қодир Подшоҳ хузурида рози бўлинган ўрин³” жаворида манзил тутти. Анинг уч ўғли бор эрди: Ўмбой ва Султон ва кичикининг оти маълум эрмас.

Ўмбой иноқ шаббоб айёмида салотинға кам ихтилот қилур эрди. Ҳиммати қўймас эрдиким, кишига хизмат қилғай. Қушчилик ва деҳқонлиқ амриға машғул эрди. Чун Ҳабаш султон ва Элбарс султон отаси Арабмуҳаммадхонға осий бўлуб, хон дағи алар

¹ Кафтор – чиябўри.

² Ҳижрий 981 /1573-74 йил.

³ Қуръони карим, 54 : 55.

таъдиби учун сипоҳ тортиб, дастгир бўлуб, сипоҳи шикаст топти, бу дағи ул сипоҳда ҳозир эрди. Ёвдин чиқиб, Абулғозихон била бир тарафга қочтилар. Йўлда Абулғозихоннинг оти йиқилиб, пиёда қолди. Ўмбой ани ўз отиға миндуруб, ўзи пиёда қолди. Хон ани танимас эрди. Сўрашур фурсат бўлмай, йўлга кирди. Андоқким, собиқан зикр топиб эрди.

Қитъа:

Кўр, на ҳиммат эрур, улким солибон ўзни балоға,
Яна офату бало варта¹ сидин элни чиқармоқ.
Хоса етганда биров бошиға шамшири ҳалокат,
Қилиб ўз бошини қалқон анга ва ани қутқармоқ.

Тамсил: Ҳикоят қилибдурларким, чун амир Темур умароси Султон Аҳмад жалойирни Қарбало даштида мунҳазим ва овора қилиб, мурожаат эттилар, ҳаво бағоят иссиғ ва сув ноёб эрди. Ҳарорат баданлариға муставлий бўлуб, ташналик ғалабасидин бетоб бўлдилар.

Байт:

Афсурда қилди халқни ул нав ташналик,
Ким, лаблардин ўтмади овози “Ал-атш²”.

Билзарура ҳар ким сув жустужўиға бир тараф бордилар. Инонж ўғлон ва амир Жалол Ҳамидким, бири Жўжи авлодининг аозимидин ва бири умарои олиймиқдор маорифидин эрди, алар дағи сув тажассусиға киши йибориб, жадду жаҳд била икки ичим сув топиб келтурдилар. Инонж ўғлон ўз ҳиссасин ичиб, ташналиги таскин топмай, амир Жалол Ҳамидға айттиким: “Ҳасбатан лиллоҳ, ташналикдин ўлгудекдурман. Агар ўз ҳиссатингни манга тафакқуд қилсанг, ҳар ойна отинг арбоби “хушнудлик ва гўзал оқибати борлар³” жариди⁴сида марқум бўлур”. Амир Жалол деди: “Соҳибқирони комёбдин бу бобда ҳикоят эшитибманким, бир навбат бир араб бир ажам йўлдош бўлуб, бир бодияда бизлардек сувсиз ва ташна лаб қолдилар. Иттифоқан, арабда кадре⁵ сув қолиб эрди. Ажам анга дедиким: “Арабнинг макрумат ва жавонмардлиқида шуҳрати тамом бордур. На бўлур агар бир шарбат сув била манга бу вартаи мамотдин нажот берсанг?” Араб кўп тааммулдин сўнгра деди: “Агарчи яқин билурменким, бу карам

¹ Варта – жар, чукур, гирдоб.

² Ташналик иборасидаги оятга ишора.

³ Қуръони карим, 13 : 29.

⁴ Жарида –саҳифа.

⁵ Қадре – бир қадар, бироз.

вужудим инъидом¹иға мусталзам²дур, аммо, раво кўрманким, бу фазилати маврусий биздин соқит бўлғай”.

Бас, зотининг афно³син сифоти абқо⁴сиға ихтиёр қилиб, сувни анга берди ва ҳалокға кўнгул кўйди.

Қитъа:

Кишики, кўйди муҳаббат тариқиға қадамин,
Рафиқ учун бошидин кечмак ўлди вожиб анга.
Рафиқиға агар этмас эса фидо жонин,
Рафиқлик сифати йўқтурур муносиб анга.

Ғаразки, ман дағи ул жавонмарддек амал қилиб, Жўжи хонадониға ва Чингиз дудмониға ҳақ собит қилурмен ул шарт билаким, чун ҳазрат соҳибқирон мажлисиға етушсанг, менинг жонбозлиқимдин ёр қилғасен ва бу ҳикоятни тарих саҳифасиға битгайсен”. Инонж ўғлон қабул қилиб ва амир Жалол ҳалокатға тан кўюб, сувни анга берди ва аниким, ҳалок сарҳадиға етиб эрди халос қилди. Ўзи дағи бу макрумат юмни била ул лужжаи мамотдин соҳили нажотға чиқти.

Байт:

Карам эрса гар элга бермак дирам,
Дегил жон фидо айламаклик карам.

Алқисса, душман етиб, Ўмбойнинг ҳиммат ва жонбозлиқиға инсоф бериб, дахл қилмади, балки мадҳу ситоишиға тил очтилар. Ва Абулғозихон Асфандиёрхондин сўнгким, салтанат тахтиға мутамаккин бўлди, мукарраран манодий қилдуруб, сўроғ солдиким: “Манга ул яхшилиқ қилған йигит мавжуд бор эрса зоҳир бўлсунким, анинг яхшилиқининг уҳдасидин чиқғайман.” Ўмбой эшитиб, камоли ҳимматдин зоҳир бўлмадиким, ул иш маздурлик изҳоридур. Хон иттифоқан шикорда йўлуқуб таниди ва келтуруб, хусравона зиёфат адосидин сўнг иноқлик мансабида насб қилиб, мамлакат умурининг кулли ва жузви ихтиёрин анинг қабзаи иқтидориға топшурди. Хон туркманни мамлакатдин овора қилғанда, Боми Бурмага Қоҳирхўжа бошлиқ кўп туркман йиғнолиб эрди. Хон ул жамоа қасдиға черик тортиб, Ўмбой иноқ хўжаи мазкурни қатлға еткуруб, муондларни мустосил қилди. Ва Анушахон замонида ҳақ жавориға борди. Хушхўй ва хушгўй киши

¹ Инъидом – йўқ бўлиш, ўлиш.

² Мусталзам – бу ерда: боис.

³ Фано.

⁴ Бақо.

эрди. Анинг тўрт ўғли бор эрди: Якуббек, Юсуфбек, Саййид иноқ, Бекижон иноқ. Якуббек била Юсуфбекдин насл қолмади. Ҳоло Шохниёз отолиқким, ҳазрат подшоҳнинг отолиқидур, Бекижон иноқнинг наслидиндур, бу тариқадаким: Шохниёз отолиқ ибн Искандар бий ибн Дўсим чуроғоси ибн Рустам иноқ ибн Бекижон иноқ.

Амир Саййид иноқ ота мансабиға мансуб бўлди. Ани Абулғозихон ўғуличилай парвариш қилиб, Анушахон била бир ерда улғайиб эрди. Ул жиҳатдин ани Саййидбек султон дерлар эрди. Отасидин сўнг Анушахон замонида ротиқ¹ и умури мамлакат ва фойиқи маҳоми салтанат² бўлди. Хон дағи ани бағоят дўст тутуб, андин бемашварат ҳеч ишга иқдом кўргузмас эрди. Ва анинг улуғ ўғли Одина Муҳаммадбекни Орол ўзбакига ҳокими билистиклол қилиб йиборди. Ва Саййид иноқ аксар юрушда Анушахонға ҳамроҳ эрди, магар Бухоро сафаридаким, Машҳад фатҳидин сўнг ани Хоразм ҳаросат³ и учун қайтариб эрди. Анинг ғайбат⁴ ида Бухородин келурда манқит Одинақули отолиқ бошлиқ баъзи умаро йўлда хоннинг кўзиға мил торттилар. Иноқ бу хабарни эшитиб, хоннинг улуғ ўғли Худойдод султонни тахтға миндуруб, отолиқиға ҳамдостонлиғ қилиб, хон кўзининг батолатиға сое бўлганлардин интиқом чекти ва отолиқ Бухороға қочиб қутулди. Ва иноқ Худойдодхон замонида Анушахон вафотидин сўнг рихлат қилди. Ва ул фаросат ва киёсатда мустасно, шижоат ва жалодатда ангуштнамо эрди.

Байт:

Бошинг узра келса тортиб қиличин сипехри жаллод,
На киёсат айлар осиг, на шижоат айлар имдод.

Анинг етти ўғли бор эрди. Одина Муҳаммад отолиқ ва Худойқули иноқдин ўзгасининг асомисин ҳар неча жўстижу қилиб, топа олмадим. Ва Худойқули иноқнинг авлодидиндур Эрниёзхон ва Эшол нойиб. Бу айёмда ул жамоадин йигирма чоғлиғ садоғлиғ йигит топилур.

Одина Муҳаммад отолиқ. Ани отасининг замонида Орол аёлатиға номзад қилиб эрдилар. Отасидин сўнг иноқлиқ мансабин Бекжонға тафвиз қилдилар. Ул жиҳатдин ранжида бўлуб, Орол

¹ Ротиқ – бошқарувчи.

² Мамлакат ва салтанат ишларига бошлиқ.

³ Ҳаросат – қўриқлаш, сақлаш.

⁴ Ғайбат – йўқлик.

шужаъоси била Беш қалъани кўп чопти. Андоқким, юқорида зикр топти. Охир Арангхон ани келтуруб, ўзиға атобек ва отолик қилиб, мамлакат ихтиёрин анинг қабзай иқтидориға солди. Ва Арангхон ҳодисасидин сўнг фақирнинг аждодидин Жиян бий юз била Орол бориб ва ул мамоликнинг сипоҳин келтуруб, туркманни юртдин мустосил қилиб, жамиъи билоди Хоразмда жумлатулмулк ва фармонраво¹ бўлди. Ва хавоқин ва умаронинг азлу насби анинг кўлида эрди. Ва Ёдгорхоннинг айёмида фано гулистонидин бақо бўстониға интиқол ва фироқ анжуманидин висол шабистониға иртиқол қилди.

Маснавий:

Гар жаҳон соҳиби ихтиёри бўл,
Етти иқлимнинг мадори бўл.
Оқибат марг ихтиёринг олур,
Мулку жоҳинг яна бировга қолур.

Карам ва саховатда Ҳотами Тойи бандаи халқа бағўш²и эрди ва Маън Зоида³ ғуломи ғошия бардўши⁴. Ва уч фарзанди аржуманди бор эрдиким, ҳар қайси:

Байт:

Гухари рахшандадур эсолат аро,
Меҳри дурахшандадур буржи аёлат аро.

Бири амир Эшмуҳаммад бий, бири Ниёзбек, бири Дўстон қўшбегиким, ул Шерғозихон замонида қўшбегилик мансаби била сарафроз бўлди. Ва Элбарсхон ва Эшмуҳаммад бий била қизилбош кўлида шаҳодат топти. Анинг уч ўғли бор эрди. Абдулрахимбек ва Абдулжабборбек ва Абдулсатторбекким, отаси била шахид бўлди. Аммо Абдулрахим бекдин икки ўғул қолди: Саййидназарбек ва Абдукаримбек. Саййидназарбек Муҳаммад Амин иноқ замонида вафот топти. Муҳаммадпаноҳбек отлиғ бир ўғли бор эрди. Аваз иноқ замонида сана минг икки юз ўн тўртда фавт бўлуб, Абдулрахим бекнинг насли инқито топти. Ва Абдукарим беки мазкур Бобобек ва Кўчак иноқ Хивақ устиға лашкар келтурганда захмдор бўлуб, шаҳодат топти. Ва Абдулжаббор бек ҳам Муҳаммад

¹ Мамлакт бошқарувчи ва фармон берувчи.

² Бандаи халқа бағўш – итоаткор қул.

³ Маън ибн Зоида – Абулфазл Маън ибн Зоида бин Абдуллоҳ аш-Шайбоний. Машҳур саховатпеша. Араб баҳодир ва фасих (сўз устаси)ларидан. Вафоти 151 хижрий камарий. (А.Ў.)

⁴ Туғма қули маъносида.

Амин иноқ замонида вафот топти. Қози Вайисбек ва Абдулсатторбек ва Муҳаммад Ризобек анинг ўғлонларидур.

Амир Эшмуҳаммад бий Шерғозихон давронида бир неча муддат иноқ эрди ва султон авлодидин Аллоҳназар бекка ул мансабни тафвиз қилиб, ўзи бийлик, яъни, амиру-л-умаролик мартабасиға мушарраф бўлди. Анинг ҳолот ва воқеъоти кўптур. Ул жумладиндурким, манқит Шердоли бийдек душмани қавийси била карратан марратан муҳоработ ва муқоталот қилиб, етти мартаба юртдин чиқарди. Бу вақоеънинг баъзиси Шерғозихон ва Элбарсхон ҳолотида тафсилан зикр топибдур. Ва кўнгрот қони учун манқит дудмонидин кўп кишини қатлға еткурди. Ва Шердоли бийни дағи анинг сайъи била бичан йили сана минг юз эллик икки¹да ўлдурдилар. Қонжиғали кўнгротдин Дўстмуҳаммад отолик ибн Давлатберди отолик ва бўкажоли кўнгротдин Саййидназар бек ибн Эрназар нойиб била Хонқоҳда Нодиршоҳ ҳукми била даражаи шаҳодатға фоиз бўлди. Умри олтмиш учда эрди. Муддати ҳукумати йигирма беш йил эрди

Шеър:

Чарх бировники баланд айлади,
Соҳиби аксун²у паранд айлади.
Қилмас, агар етса газанди анинг,
Фойда аксуну паранди анинг.
Қасдиға жаллоди ажал чун етар,
Жон била яхши-ёмонин тарк этар.
Кимга фалак берганин олмади,
Кимсани туфроқға жаҳон солмади.
Бўлма жаҳон мулкига шод, эй кўнгул.
Ҳар на суйи Аллоҳ эрур, андин тўнгул.
Барча шиюнотдин ул мунқатеъ,
Рутбаи ваҳдат уза бул муртафеъ.
Токи бақои абадий топғасен,
Давлати сармад санади топғасен.

Ва ул равшанзамир ва соибтадбир киши эрди. Салотин ва умаро анга машваратсиз иш бошқара олмас эрди. Беш фарзанди номдори бор эрди. Андоқким, Абдукарим бек ва Авазбек. Булар отаси била шаҳодат топти. Ва амири кабир Муҳаммад Амин иноқ ва амир Фозил бий ва Одилбекким, шаббоб айёмида фавт бўлди. Ҳоло

¹ Ҳижрий 1152 /1739-40 йил.

² Аксун – қора атлас.

Муҳаммадпаноҳ бек ва Муҳаммадкарим бек анинг ўғли дурурлар. Аммо ул икки амири мазкурнинг зикри жамили эмди келур, иншоаллоҳ. Аммо Авазбеки мазкурнинг шаҳодати занний¹ дур, яқиний² эрмас. Ва Нодиршоҳ умарои Хоразмни туттурғанда мутаворий бўлуб, мафқуду-л-асар³ бўлди.

Бу сўз анга муқаввий бўлур, андоқким, фақир аксар авқот ҳазрат аълохоқон, халифат уз-замон, султони соҳибкирон ал-муаяд, би иноят ал-малик ал-маннон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон маддааллоҳу таъоло зилола адлаҳу ва раафтаҳу ала мафориқи-л-аном ва шайид аркони мулкаҳу ва-д-давлатаҳу ила явми-л-қиёмнинг беклик овонида мулозаматида бўлур эрдим. Ул чоғларда ул ҳазратнинг муборак тилидин эшитдимким, Авазбек бобом Нодиршоҳ ғавғосида мутаворий⁴ бўлуб, отаси шаҳодатидин сўнг юртдин ҳажравлар тариқаси била чиқиб, ҳарамайин зодухумо Аллоҳ тақриман ва ташрифан тавофиға мушарраф бўлуб, муддати мадид тасорифи айём ва табодили аъвом муқтазоси била жаҳонгирик қилиб, охируламр Ҳижоз ноҳиятида муқим бўлуб, ул кишварда аморот топибдур ва бобом Муҳаммад Амин иноқға замзам суви била туҳаф ва ҳадоёси келди.

Маснавий:

Кимки, топти саодати азалий,
Анга етмас сипехри дун халали.
Ҳар неча юрса рағмиға гардун,
Кўргузуб инқилоб гуногун.
Элтиб охир саодати анинг,
Ортар иқболу давлати анинг.

Амири кабир Абу-н-наسر Муҳаммад Амин иноқнинг тазкараи ҳолоти ва таҳқияи футухоти

Отаси амир Эшмуҳаммад бий шаҳодат топғанда ўн бир ёшинда эрди. Дўстмуҳаммад арбоб ани инилари била ёшурун миҳод⁵ ҳимоятида асраб, тарбиятиға қиём кўргузди. Арбоби мазкур фавтидин сўнг усрати⁶ тамом била авқот ўткурур эрдилар.

¹ Занний (мазнун) – гумон.

² Яқиний – аниқ ишончли.

³ Мафқуду-л-асар – бедарак йўқолган.

⁴ Мутаворий – тарқалиш, саргардонлик.

⁵ Миҳод – бешик.

⁶ Усрат – қийинчилик.

Қитъа:

Не ажаб чархи суфла парвардин,
Кўргузуб зулм ошкору ниҳон.
Қилса олтунни хоки тийраға тенг,
Дурни санги сиёҳ ила яксон.

Токим, Ғойибхон замонида бир кун отлиғ бир тарафға борур эрди. Хўрозбек дабдабаи тамом била дучор бўлуб, кўрдиким, бир шертаркиб ва соҳиби салобат йигитдурким, осори иқбол ва давлат носияйи фархундасидин хуршид ламъасидек пайдо бўлур ва анвори ижлол ва азмат чехраи хужастасидин машъали партавдек ҳувайдо. Тавакқуф қилиб, сўрдиким: “Кимнинг ўғлисан?” Дедиким: “Эшмуҳаммад бийнинг ўғлиман. Отим Муҳаммад Аминбекдур.” Ва Хўрозбек манзилиға тушгандин сўнг анинг камолин ўз давлатиға сабаби завол билиб, адовати маврусий мутахаррик бўлуб, ани тутдурмоқға киши буюрди. Муҳаммад Аминбек бу ходисани эшитиб, инилари била мутаворий бўлди, токим Ғойибхон Хўрозбекни ақрабоси била қатлға еткурди. Андин сўнгра чиқиб, отасидин қолған мулкия ерларида зироатға машғул бўлдилар. Ва Темурғозихон даврида Муҳаммад Амин меҳтар анинг тарбиятиға жаҳди тамом ва сайъи молакалом била қиём кўргузуб, хон мулозаматиға еткурди. Афъоли ҳамида ва хадамоти писандида била хонға манзури назари отифат бўлуб, кун-кундин тараққий топти. Муҳаббат ва муваддати хосу авомға дилнишин тушуб, ой-ойдин ривожпазир бўлди.

Қитъа:

Некбахтеким, саодат бўлса дамсози анинг,
Маржаъ¹ и иқболу мақбули бани одам бўлур.
Дамбадам ортиб фуруғи давлати хуршеддек,
Партавандози судури мажлиси олам бўлур.
Тутса туфроқ олтуну хоро бўлур ёқути ноб,
Ичса май оби хаёту коса жоми Жам бўлур.

**Хўжақули иноқнинг хаёли фосид ва таманнои ботил
шамомати² дин қатлға етгани ва Муҳаммад Амин иноқнинг
таидоти раббоний ва тавфиқоти субҳоний била аёлат хотамин
қўлиға солиб, аморат маснадиға такаия этгани**

¹ Маржа – мурожаат қилинадиган жой.

² Таманнои ботил шамомат – ёмон ниятли истак.

Арбоби киёсат ва асҳоби фатонатнинг замоири зибасоратиға возиҳ ва лойиҳ бўлсунким, Хўрозбек ва Ғойибхондин сўнг кўнгрот Хўжақули иноқ била қиёт Ёрмуҳаммад иноқ соҳиби ихтиёр бўлуб эрдилар. Иброҳим иноқ ва Матон отолиқ била ярашғондин сўнг Ёрмуҳаммад иноқ вафот топиб, мамолики Хоразмнинг куллий ва жузвий ихтиёри анинг қабзаи иқтидорида бўлди. Ва димоғиға ғурур йўл топиб, хон ва Муҳаммад Амин меҳтарни назари эътиборға илмади. Бу жиҳатдин ораларида ваҳшат тушуб, Хўжақули иноқ хон ва Муҳаммад Амин меҳтар ва Муҳаммад Амин бекнинг қатлиға жозим бўлуб, Иброҳим иноқни ул муҳимда ўзиға ҳамдаст қилди. Бу воқеадин меҳтар хабар топиб, хоннинг амри била Муҳаммад Амин бек Хўжақули иноқни хон кўрунушида тутуб, ўлдурди. Ва Иброҳим иноқни Муҳаммад иноқ қатлға еткурди. Бу воқеа кўй йили сана минг юз етмиш бешда шавволу-л-мукаррам ғурраси¹ким, жума эрди ва ҳамал авохирида ийди фитр намозидин сўнг вуқуъ топти. Ҳамул кун жума намозидин бурун Муҳаммад Аминбекни иноқият мансабида насб қилиб, ташрифи гаронмойи аморат била қомати қобилиятин ораста қилдилар. Ва Муҳаммад иноқни дағи Иброҳим иноқға қойиммақом этдилар. Муҳаммад Амин иноқ ул фурсатда ўттуз икки ёшида эрди. Оғози давлат ва ибтидои аморати ул кундиндур.

Қитъа:

Чун аморат навбатини отиға чалди фалак,
Хукмидек овозаси олам аро бўлди равон.
Таҳниятгўён етушти дарғаҳи олийсиға,
Давлати жовиду иқболи қавий, бахти жавон.
Муждаи иқболидин зийнат топиб базми тараб,
Шодлиғ тутти жаҳонни қирвон² то қирвон.
Чарх этиб дибои давлатни саририға ривож,
Атласи гардунни қилди отиға бар киствон.

Вазири аъзам Муҳаммад Амин меҳтарким, соҳиби девон ва низом ал-мулк эрди, анинг тақвиятиға камоянбағи³ қиём кўргузуб, аморат муждағони учун сури пурсуруре тартиб бердиким, сипехри володастгоҳ бовужуди азамат ва жалол ул тўй хизмати учун минтақатулбуруж⁴нинг камари мурассаъи била белин раст қилди ва

¹ 1175 йил 1 шаввол /1762 йил 25 апрель

² Қирвон – уфқ.

³ Камоянбағи – қўлдан келганча.

⁴ Минтақатулбуруж – экватор чизиғи.

офтоби заррин кулоҳ бовужуди шавкату камол шуоъининг жоруби муламмаъи била фаррошлиғға келди. Ва Зухраи ишраткуш чанги нозук оҳангиға зулфи мушкборидин автор боғлаб, навосозлиқ оғоз қилди ва Уториди тезҳуш қалами мушкинрақамин олиб, тўйнома хаёлида саҳифатирозлиқ кўргузди.

Байт:

Ҳар неча қилсанг гумон ул тўйнинг асбобини,
Ваҳмдин ортуқ дурур дағи хаёлингдин зиёд.

Хон ва умаро ва уламо ва фузало ул сурға ҳозир бўлуб, ташрифоти гаронбаҳо била сарбаланд ва талаззузоти бемунтаҳо била баҳраманд бўлдилар. Фуқаро ва масокин дағи ғарқи дарёи неъмат ва саршори жоми ишрат бўлуб, дуои давомати давлату иқбол ва истидомати азамату жалол била ратбу-л-лисон бўлдилар.

Маснавий:

Умринг айёми мустадом ўлсун,
Бодаи давлатинг мудом ўлсун.
Манзилинг маснади аморатда,
Бўлсун иқбол ила давоматда.
Ҳар кунинг ийд янглиғ ўлсун сур,
Элга андин етиб нишоту сурур.
Дўстинг шафқатингдин ўлсун шод,
Душманинг накбат ичра бебунёд.

Явмутнинг аввалғи мартаба юртни олиб, визоратпаноҳ Абдурраҳим меҳтар ва анинг иниси Абдуссатторбойни оқонилари била шаҳодатға еткургани ва Муҳаммад Амин иноқ отолиқ бўлуб, Хонкелди бий анинг ўрниға мансуб бўлғани

Хомаи мушкиншумор мундақ саҳифа тарозлиқ қилурким, сана [минг] юз етмиш саккиз¹ да Муҳаммад Амин меҳтарни Абдурраҳим арбоб ибн Ёрим девонким, меҳтари мушорун илайҳга қайиноталиқ нисбати бор эрди, бир кеча меҳмонхонасиға зиёфат баҳонаси била элтиб, мақтул қилиб, визорат мартабаси била иртифо топти ва мамлакат низомин қабзай ихтимомиға олиб, явмут ва човдур жамоасиким, Муҳаммад Амин меҳтарга давлатхоҳ эрди, аларнинг ихрожиға иқдом кўргузди. Бу жиҳатдин фитнаи бисёр қойим бўлуб, явмут истило топиб, Мискин раис фирқай мазкураға мувофиқат кўргузуб, оқо-иниси била чиқти. Андоқким, собиқан зикр топти. Бу

¹ Ҳижрий 1178 /1764 – 65 йил.

вокеъа асносида умаро мухолафатидин Муҳаммад Амин иноқ андак мутазалзил бўлуб, баъзи анинг қасдиға мутарассид¹ бўлди. Муҳаммад Амин иноқ агарчи зердасту ожиз эрмас эрди, аммо ҳазму эҳтиёт жонибин маръий тутуб, явмутға чиқиб, Менгликелдининг уйиға нузул қилди. Ва ўн саккиз кундин сўнг Абдуссаттор бой ибн Дўстмуҳаммад арбоб ибн Ёрим девонким, анга давлатхоҳи қадимий ва дўстдори самимий эрди, ақабидин бориб, ани явмутдин келтурди ва оз фурсатдин сўнг явмут тасаллутининг дафъи учун иттифоқ била така ва солур черикин келтурдилар. Ул учурда аксар явмут Янгиариқ ва Остона худудида мутамаккин эрдилар. Муҳаммад Амин иноқ ва Абдурраҳим меҳтар ва Абдуссаттор бой Беш қалъа ва така ва солур лашкари била явмут устиға ҳаракат қилиб, Арабхона шўристонинким, Мезон ҳам дерлар, муаскар қилиб туштилари. Ва икки ойғача ётиб, муонидлар била муҳоработ ва муқоталот қилдилар. Ва Орол ҳокимлари Хонкелди бий ва Муҳаммад Назар бий Орол сипоҳи била келиб, явмутға қўшулди. Ва Ҳазорасб волийси Ниёз парвоначи дағи ёшурун мухолафат зоҳир қилиб, явмутға мувофиқатнома йибора бошлади. Абдурраҳим меҳтар бу рози махфийдин огоҳ бўлуб, қипчоқ Раҳимберди отоликни Ҳазорасб муҳофазатиға номзад қилди. ва дағи Ниёз парвоначини туттурмоқға киши буюрди. Ва Мискин раиским, анга дўстлиғда якжихат эрди, бу воқеадин хабар еткурди. Парвоначи Ҳазорасб черики била муаскардин чиқиб, явмутға қўшулди ва явмутдин кўмак олиб, суръати тамом била қатъи масофат қилиб, Раҳимберди отоликдин бурун Ҳазорасбға кириб, отолик беҳусули мурод хоиф² ва ҳаросон бўлуб қайтти. Ва парвоначи иниси Султонбек бошлиқ муътамид кишиларин қалъа муҳофазатиға таъйин қилиб, явмут лашкариға келди. Бу жиҳатдин умаро орасида ихтилоф воқеъ бўлуб, Хивақ сипоҳи бузулуб, шаҳарга кирди. Хонкелди бий ва Ниёз парвоначи ва явмут акобири сипоҳи жаррор била мутаъоқиб келиб, Қаротўпа мавзеъиға нузул қилиб, Хивақ атрофиға чаповул йибордилар. Ва Муҳаммад Амин иноқ ва Абдурраҳим меҳтар така ва солур ва Хивақ черики била беш кунғача мадфааға чиқиб, муҳораба ва муқотала кўргуздиларким, тоғийлар ҳазимат топмоқға яқин етдилар. Бу жиҳатдин тоғийлар элчи йибориб, сулҳ сўзин ораға солиб, Муҳаммад Амин иноқ ва Абдурраҳим меҳтар баъзи умаронинг

¹ Мутарассид – кўз тутиш.

² Хоиф – қўрқок.

тарғиби била сулхға рози бўлуб, Абдуссатторбойни қалъада қўюб чиқиб, Эшназар сўфининг масжидиғаким, Ангарик била Қаротўпа орасида ариқ канорида ва йўл устида воқеъдур, наҳзат¹ қилдилар. Ва явмут акобири ул тарафдин келиб, мусофаҳа ва муонақа қилмоқ баҳонаси била умарои изомни тутуб, мағлул ва муқаййид қилдилар. Сўнгги кун шаҳар авоми ҳужум этиб, така ва солур черикин қалъадин қовуб чиқарди. Ва явмут сипоҳи Ўрта куйиғача таъоқиб қилиб, андоқ кушиш ва кўшеш эттиларким, така ва солурнинг аксари қатлға етти. Ва Абдуссаттор бой дағи қолған оқо-инисин олиб, така ва солур била чиқиб, Бухоро иродаси била ул жамоадин айрилиб, Қаромозийда Севинжбойнинг уйиға нузул қилиб эрди, явмут эшитиб, киши йибориб, ани ўғли Абдуқодир бой била тутуб келтуруб, Абдурраҳим меҳтар бошлиқ беш оқо-иниси била шаҳодатға еткурди. Аббос отолиқ ва Вайисбойким, йиғин бузулгон кун лашкаргоҳдин чиқиб, Уйғурға бориб, қалъадорлиқға машғул эрди, явмут Қохиркули сардор икки юз киши била Уйғурға бориб, ойноқ жамоаси аларни тутуб, Қохиркулиға топшурди. Қохиркули аларни Хивақға келтуруб, шаҳид қилди. Ва Муҳаммад Амин иноқнинг қатлиға дағи иттифоқ қилиб эрдилар, Хонкелди бий ва Муҳаммад Назар бий ва Менгликелди сақов қабул қилмайин, махлас бердилар ва ўзга умарони ҳам баъзи акобирнинг шафоати била ҳабсдин чиқардилар. Ва Назар отолиқни азл этиб, Муҳаммад Амин иноқни анинг ўрниға отолиқ қилиб, Хонкелди бийни иноқлик мансаби била сарафроз қилдилар. Ва Муҳаммад Назар бийга Орол ҳукуматин тафвиз этиб, Орол сипоҳи била ўз диёриға қайтардилар. Мундин сўнгра юрт ихтиёри Хонкелди иноқ била явмут қўлида бўлди. Ва визорат мансабин Мискин раисға арзоний тутуб, умури мулкий ва ғайри мулкийни анинг қабзаи иқтидориға солдилар ва тинч кўнгул била фуқаро ва раоё амволининг ғоратиға машғул бўлдилар.

Шеър:

Турфа айёми булажаб бўлди,
Залама бирла мамлакат тўлди.
Фош ўлуб халқ молини таламоқ,
Ошкор ўлди элни қўзғолмоқ.
Қурт² агар бўлса гала чўпони,
Бўлмас анда саломат имкони.

¹ Наҳзат – юриш.

² Қурт – бўри.

**Муҳаммад Амин иноқнинг явмут била ёвлашиб,
Эралихонни келтурғони ва явмут иккинчи мартаба Хоразмни
олиб, иноқнинг Бухороға борғани ва воқеъотиким, бу аснода
вуқуъ топибдур, аларнинг зикри**

Бу ҳадиқаи таажжубнамонинг гулшан пардози ва бу намиқаи нодира иншонинг саҳифатирози, яъни қалами мушкин рақам мундоқ таҳрир қилурким, тарокима ақвомиким, аларнинг чехраи аҳволи касофат амсолларида осори “ўзларига зулм қилувчи¹” маълум ва носияйи афъоли шарорат маолларида хутути “қон тўкадиган²” манқуш ва марқумдур, хусусан, ул тавойиф орасида табақаи явмут ва қабилаи човдурким, сарҳалқаи арбоби туғёну фасод ва сардафтари асҳоби исён ва иноддурлар, Хонкелди иноқниким, ул жамоаға некхоҳ ва якжихат эрди, авомир ва навоҳида соҳиби ихтиёр қилиб, ўзга умарони Муҳаммад Амин иноқ бошлиқ назари эътиборига илмадилар. Балки, таҳаккумот била ҳақорат берур эрдилар. Ва яна фуқаро ва раоёнинг амвол ва аёлиға жаббор сифатлиғ била бозуи таҳутак ва дасти татовул узата бошлади. Ва сана минг юз саксон икки³ да сичқон йили мезон авоили⁴ да Абдурраҳим меҳтарнинг қатлидин беш ой сўнг Мискин меҳтарни Давлатёр ибн Эшмурод кўнгрот ва Жинжил ушоқға буюруб, ўлдуртди. Бу жиҳатдин аксар умаро мутаваҳҳим бўлуб, ул жумладин Ниёз парвоначи Ҳазорасбға кириб, мухолафат байдокин барпой қилди. Ва Муҳаммад Амин иноқким, кўп муддатдин бери явмутнинг таҳаккумот ва тасаллутотиға “дарҳақиқат Аллоҳ сабр қилувчиларни яхши кўради⁵” фаҳвоси била сабру таҳаммул қилиб “ишларда ўз вақтини кутинглар” муқтазоси била фурсат интиҳоз⁶ га мунтазир эрди, вақтни ғанимат билиб, аксар умаро била явмут мухолафатида муттафиқ бўлуб, қалъадорлиқ умуриға иштиғол кўргузди. Ва Хонкелди иноқ машаққати тамом била қалъадин чиқиб, Оролға бориб, Қўнгротға кирди. Ва Муҳаммад Назар бий Қўнгротдин қочиб, Манқитға кириб, икки ярим йилғача орада муҳоработ ва муқоталот воқеъ бўлуб, охириламр Муҳаммад

¹ Қуръони карим, 43 : 76.

² Қуръони карим, 2 : 30.

³ Ҳижрий 1182 /1768-69 йил.

⁴ 24 сентябрь.

⁵ Қуръони карим, 3 : 146.

⁶ Интиҳоз – кулай.

Назар бий зафар топиб, Хонкелдини тутуб ўлдуруб, жами Орол мамоликига ҳокими билистиклол бўлди. Ва Муҳаммад Амин иноқнинг фармони била Ниёз парвоначи Ҳазорасб ва Бешарик ва Хонқоҳ ва Урганж лашкарин йиғнаб, Шатни муаскар қилиб тушти. Ва Муҳаммад Амин иноқга қўшулғунча бир йилда эллик уч мартаба явмут сипоҳи била урушти. Бу урушларда икки тарафдин кўп киши зоеъ бўлди. Ул жумладин парвоначи тарафидин Муҳаммад Ризобой Урганжий шаҳодат топти. Аммо Муҳаммад Амин иноқ така ва солурға киши йибориб ва қазоқ подшоҳи Эралихон ибн Абулхайрхонга Одилбекни йиборди. Ва ҳамалда Эралихон ва Ойчувоқ тўра ва Бормоқ бий қазоқдин минг беш юз шужоъ ва баҳодир йигит била келиб, Шоҳободда Канжик худудида нузул қилди. Ул жиҳатдинким, човдур манозили Анбар ва Манокда эрди. Ва Музкўмганда ҳам явмут бор эрди. Ва Чигатой кўрғонин олиб эрдилар. Ва Эралихон келгандин сўнг Муҳаммад Амин иноқ Хивақ черики била Шоҳободга бориб, хонга қўшулуб, Гурлан ва Вазир ва Боғлон йиғинин киши йибориб келтурди. Ва қароқалпоқдин хитой Қурбонтой бий ва кенагас Имонқули бий ва кўнгрот Эсанкелди маҳрам ва Ғойиб баҳодир беш юз киши била ва Оролдин кўнгрот Муҳаммад Назар бийнинг иниси Саййидназар бек ва Муртазо хўжа кўп йиғин била келиб, иноқга қўшулдилар.

Назм:

Сипоҳ аҳли ул ерни қилди сутух,
Етиб ҳар тарафдин гуруҳо-гурух.
Бари пой то фарқ пўлодпўш,
Бари раъд янглиғ қилурда хуруш.
Дағо¹ бешаси ичра ғуррон паланг,
Ҳижо кулзумида диловар наҳанг.

Ва Муҳаммад Амин иноқ човдур ва явмут сипоҳи била муҳоработ ва мукоталот қилиб, аксар ҳурубда музаффару мансур бўлди. Магар икки қатлаким, шикаст топиб, мунҳазим бўлди. Бир ойдин сўнг Орол черики муонидлар била хабарлашиб, сангарни бузуб чиқиб, Оролға муовидат қилди. Бу жиҳатдин Бормоқ бий аксар қазоқ била қароқалпоқ лашкари ва Беш қалъа сипоҳи мутаваҳҳим бўлуб, ўз манзилига кетдилар. Хивақ черики ва Эралихон қазоқ хайлидин шарзима²и қалили била қолди. Ва Қаландар қўшбеги ҳаромилиғ қилиб, қолған йиғинни бузуб,

¹ Дағо – йиртқич ҳайвон.

² Шарзима – кичик даста.

явмутға чиқмоқчи бўлуб эрди, тутуб дастгир қилиб, маҳбус эттилар. Ва Канчикдин кўчуб, Шохобод дарвозасининг олдида сангар эттилар. Бу аснода Муҳаммад Амин иноқ касалманд бўлуб, аъдои давлат қувват топиб, Хивақ сипоҳи хандақдин ташқори чиқа олмади, токим саратон авохиридаким,

маснавий:

Ҳароратдин ҳаво тортиб забона,
Қилиб кетти не дўзахдин нишона.
Қуёш акси ёлиндек ҳирқатангез,
Бўлуб соя тутун янглиғ тафомез.
Эсиб кўхсор сори чун самуме,
Эритиб хорони андоқки муме.
Иссиғдин ер бўлуб қизғон темурдек,
Яғочлар ўтиға ўртанган кўмурдек.
Дили ушшоқ янглиғ дашт жонсўз,
Танури ҳажрдек шаҳар оташандуз.
Вухуши дашт сувға ўзни ташлаб,
Ҳаво кушлар парин ўртаға бошлаб.
Бўлуб сув тобидин харчанг¹ бирён,
Ҳароратдин булоқ тоғ ичра гирён.

Бир кун баҳодирлар пиёда бўлуб, ғайрат этагин камари ҳимматлариға устивор қилиб, муонидлар ясовиға Шохобод ариғидин ўтуб югурдилар. Муонидлар сипоҳи ҳазимат топиб, Менгликелди сақовниким, отдин тушуб, аҳли инодни ҳарбға таҳрис қилур эрди, машаққати тамом била олиб чиқдилар. Бу воқеадин сўнг муонидлар бурунғидек далерона келиб, муҳосара қила билмадилар. Ул чоғларда Шохниёз бек ва Қаро Баҳодирким, ҳоло аморат мансабида мутамаккиндурлар, Аннаберди солур ва Отқирон солур бошлиқ қирқ баҳодир йигит билаким, ҳар бири шижоат майдонида Рустаму Асфандиёрдин қасаби сибқат элтур эрдилар, явмут ва човдурға азим дастбурдлар кўргузуб, мақхуру манкуб қилдилар. Ва амволу чорполарин ғорат қилиб, сангарға келтурур эрдилар. Ва атрофға сайр қилиб, Беш қалъанинг қасабот ва музофотидин хабаргирлик қилиб, аснои сайрда явмут ва човдурнинг сария²лариға учраб, мақтул ва маъсур этар эрдилар. Токим, асад авохирида Чиғатой кўрғонин мусаххар қилиб, аъдои давлатға муставлий бўлдилар. Бу ҳайнда амирзодаи олийжаноб

¹ Харчанг – қисқичбақа.

² Сария – бошлиқ.

Қутлукмурод иноқнинг хабари вилодати етушуб, Муҳаммад Амин иноқ ва амирзодаи аъзам Аваз бек бу мужда шароби хушгуворидин саршори нашъаи фараҳ ва сурур бўлуб, хабар еткурғанни жалду учун инъомоти вофир ва эҳсоноти мутақосир била баҳраманди давлат ва комёби сарват қилди. Умарои изом ва руасои киром дағи мувофиқат кўргузуб, ҳар ким ўз хурди ҳолиға кўра жалдулар берди. Ва анинг вилодати хужастасаодатин муборак билиб, исми мазкурға мавсум қилдилар.

Қитъа:

Зиҳи фарзанди мақбулу саодатманду фаррухзод,
Ки Исодек ҳумоюн чехраи маймунқадам туғғай.
Жамолидин абу жад кўзларин қилмоқ учун равшан,
Қуёшдек оламоро ва қамардек муҳтарам туғғай.
Бўлуб пайдо жабинидин жалолу давлат осори,
Замона модаридин эйла бир фарзанд кам туғғай.

Алқисса, Муҳаммад Амин иноқ кун-кундин мутараққий бўлуб, аъдои давлат дамбадам таназул топа бошлади. Ва мезон авосити¹ да човдур жамоасининг каффаи давлати сабук келиб, тазарруъсанжлик била ажз жавоҳириға сулҳ матоин олиб, муҳожират наҳабасиға азимат юкин боғлаб, Манқишлоқ тарафиға роҳий бўлдилар. Мундин сўнгра Муҳаммад Амин иноқ атроф ва жавонибнинг сипоҳин олиб, Шатга бориб, Ниёз парвоначи била аъдои давлатға дастбурдлар кўргузди. Уйғур Эшпўлод отолик ва найман Муҳаммад иноқ парвоначидин ранжиш чекиб, пул² буткармоқ баҳонаси била Уйғур ва Гурланға бориб, қайтиб келмадилар. Аммо Муҳаммад иноқ Гурланда тура олмай, Бухороға борди. Бир неча муддатдин сўнг Муҳаммад Амин иноқ парвоначи била кўчуб, Навхостға нузул этти. Бу мавзеъда амирзодаи аъзам Аваз бек ва Одил бекға касал ориз бўлуб, кўп кун бистари маразда ётиб, Аваз бек сиҳат топти ва Одил бек Тангри раҳматиға восил бўлди. Ва явмут Янгиариқ ва Остонадин кўчуб, Сафча худудида Хиваник канориға рахт³ и иқомат чекти. Бу жиҳатдин Муҳаммад Амин иноқ ва Ниёз парвоначи Навхостдин ҳаракат қилиб, Қаҳрамонға наҳзат эттилар. Бу орада муонидлар била андоқ муҳоработ ва муқоталот қилдиларким, Рустаму Афросиёбдин содир бўлмади. Ул жумладин, Навхост худудида талоқии фариқайин

¹ 8-октябрь.

² Пул – кўприк.

³ Рахт – кўрпа-тўшак, кўч-кўрон.

воқеъ бўлуб, аввал муонидлар ғалаба қилиб, қазоқ черикин ўртаға олиб, қатлу кушиш қилур эрди. Баъзи баҳодирлар бу воқеъани мушоҳида этиб, жалодат қиличин ниёми интиқом¹дин чекиб, ҳамалоти мутаъоқиб била лашкари муҳолифни зеру забар қилиб, аъдои давлатдин кўп кишини қатлга еткурдилар. Ва сипоҳи нусратпаноҳ кун-кундин ғолибу музаффар бўлуб, муонидлар яқин эрдиким, истисол топғайлар. Ул аснода Муҳаммад Саид бойким, Урганж аёллати анинг қабзаи диroyaт²ида эрди ва явмутға кўп дастбурдлар еткуруб эрди, Муҳаммад Амин иноқнинг ишорати била Бухороға борди. Ва Абдурраҳмонбой Урганжийким, анинг инисидур, иноқға зафаркирдор мулозим эрди, бу жиҳатдин сардафтари арбоби шақоват ва сарҳалқай асҳоби шамотат Абдурраҳим арбоб Урганжий ва Саййидқули бой Урганжни холи топиб, майдони қабоҳатға якрон³и вақоҳат суруб, савр кирган кеча⁴си явмутни Урганж қалъасиға киргузди ва итоат қилодасидин гарданкашлик қилиб, тамарруд тиғи била мувофиқат сарриштасин узди. “Даҳшат устига даҳшат⁵” муқтазоси била бу мансубай ваҳшатангез ва ҳодисаи фасодомез устиға бу хабар интишор⁶ топиб, ҳар тарафдин фитна ва растахез⁷лар кўзғалди.

Маснавий:

Фитналар қойим ўлди⁸ даврондин
Асру ошуб кўпти ҳар ёндин.
Кўргузуб инқилоб чархи нигун
Дўстларни адувға қилди забун.
Дунлиғ айлаб замонаи носоз,
Зулм этар расмин айлади оғоз.
Роҳат ойинаси бўлуб барҳам,
Сувраторолиғ этти занги-ю ғам.
Елга бориб кулли рифоҳият⁹
Бутти хору хаси кароҳият¹⁰.

¹ Ниёми интиқом – қасос қилини.

² Қабзаи диroyaт – кифоятли кафт.

³ Якрон – от.

⁴ 22 май.

⁵ Арабча ибора.

⁶ Интишор – ёйилиш.

⁷ Растахез – қиёмат куни.

⁸ Қойим – бу ерда: кўпиш, кўзғалиш.

⁹ Рифоҳият – фаровонлик, яхши турмуш.

¹⁰ Кароҳият – ёмонлик, камбағаллик.

Бу воқеъа саврнинг аввалги кечаси ва зулҳижжа авосит¹ида эрди. Муҳаммадсаидбой ва Абдуррахмонбойнинг аксар акрабоси қочиб келдилар. Муҳаммад Амин иноқ ва Эралихон ва Ниёз парвоначи бу ҳодисани эшитиб, тонг била отланиб, Урганж устига юрдилар ва Шоҳобод ариғининг канорида Чандур-Қиётнинг кўпрукининг устига келиб, таваккуф қилдилар. Урганж кўрғонининг жанубий дарвозасининг оллида беш-олти отлиғ явмут бор эрди. Найман Аллоҳберди бек бошлиқ бир бўлак йигит аларнинг устига ҳамла қилдилар. Ҳануз алар мутақобил бўлуб, ҳарб воқеъ бўлмайду эрди, така ва солур ва қазоқ ва [қаро]қалпоқ черики бузулур садад²ида бўлди. Иноқ бу воқеъани тафаррус қилиб, урушга борган йигитларни қайтариб, дедиким: “Менинг қошимдин айрилмангким, халқнинг атворин ўзгача мушоҳида қилурман”. Ул чоғда така ва солур лашкари аскарни бузуб чиқиб, Исмоил Отонинг устидин ўтуб, ўз мавотинлариға роҳий бўлдилар. Ва Эралихон бошлиқ қазоқ ва қароқалпоқ халқи ва атрофнинг черики бузулуб, ўз вилоятлариға тарқади.

Назм:

Тарқаб ул навъ лашкари жаррор,
Эйлаким, тонгда собиту сайёр.
Ҳар ким ўз юртиға бўлуб озим,
Кетмак амрини туттилар лозим.

Хивақ ва Ҳазорасбу Хонқоҳ лашкаридин ўзга дайёре³ қолмади.

Шеър:

Аларким келиб эрди атрофдин
Яна кетти атрофға сар басар.
Аён бўлди бу нукта мазмуниким:
“Жигарни жигар бил, дигар⁴ни дигар.”

Чун иноқ ва парвоначи бу ҳодисани мушоҳида қилдилар, инон отифатин Хонқоҳ балдаси сари маътуф этиб, Саййид Ото алайхур раҳманинг қадамгоҳиға нузул қилдилар. “Ишларингизда улар билан маслаҳатлашинг⁵” муқтазоси била тақдими мушоваратдин сўнг Муҳаммад Амин иноқ ўз нафаси нафиси била Бухороға бориб,

¹ Саврнинг аввалги кечаси, яъни бурж ҳисобида қайсидир йилнинг 22 майига тўғри келади. Зулҳижжа авосити (ўртаси) эса 1182 йил 15 зулҳижжа ҳисобланади / 1769 йил 22 май.

² Садад – ният, мақсад, арафа-вақт.

³ Дайёре – бирор жонзот.

⁴ Дигар – бошқа, ўзга, бегона.

⁵ Қуръони карим, 3 : 159.

амир Дониёл отолиқдин истимдод қилмоқ муқаррар бўлди. Ва Муҳаммад Амин иноқ балдаи мазкурани Эшниёз бой Хонқоҳийга сипориш¹ қилиб, муҳофазати бобида муболағалар кўргузди². Ва пешин намозин ўқуб, Ҳазорасб тарафиға ҳаракат эттилар. Эшниёз бой иниси Эшқобил бой била Абдолхўжа мутаваллини мулозаматға таъйин қилиб, эъзози тамом ва икромии молокалом била узатиб, таассуф³ ва таҳассур била видоъ этти.

Назм:

Кош бир дам бўлмасам эрди висолингдин жудо,
Зарраи саргашта меҳри жамолингдин жудо.
Азм этарда бўлмасам ҳаргиз рикобингдин йироқ,
Базм этарда дағи даргоҳи жалолингдин жудо.

Иъшо чоғи Ҳазорасб кўрғониға наҳзат қилди. Ниёз парвоначи зиёфати шоҳона мураттаб қилиб, писандида хизматлар зуҳуриға еткурди ва сафар асбобининг таҳҳиясиға иштиғол кўргузди. Ва Муҳаммад Амин иноқ Фозилбек ва амирзода Аваз бек ва Жиян қўшбегини Ниёз парвоначи била Ҳазорасбда кўюб, отланиб Фитнакка борди. Абдулғаффор нойиб била Усмон ғоза яхши хизматлар қилиб, кеча кема била дарёдин ўтуб туштилар. Андин отланиб, уч кунда Элжикда Муҳаммадбойнинг манзилиға нузул қилди. Бу сафарда олтмиш киши ҳамроҳлиғ қилиб, мулозаматда эрдилар. Умарои изомдин Хоса қўшбегиким, ул учурда мироблиғ мансаби била сарафроз эрди, анинг била фақирнинг отаси Аваз миробдин ўзга киши йўқ эрди. Ва беклардин Шохпўлод бек ва Абдиқарим бек ва Шохниёз бекким, ҳоло улуғ отолиқдур ва Муҳаммад Ризо бек ибн Ашур бий ва Бойназар бийким, сўнг бий ва отолиқ бўлуб эрди ва Бобобек ибн Ниёз парвоначи ва найман Раҳимберди бек ва Аллоҳберди удайчи валадони Худойберди доруға ибн Аваз иноқ, бойлардин Абдуррахмон бой Урганжий ва Эшқобил бой Хонқоҳий ва Ниёзмуҳаммад бой Қаҳрамоний мулозим эрдилар ва Муҳаммадий бой кеча-кундуз меҳмондорлиғ қилиб, яхши зиёфатлар тартиб берди. Ва Бекпўлод бек ибн Вайисбойким, отасин явмут шаҳид қилғанда Бухороға бориб, Кўли калонда манзил тутуб эрди, иноқнинг Муҳаммадийбойға меҳмон бўлганин эшитиб келиб, анда мулозаматға етти. Йўлда Устай қарясининг ҳокими Бекмуҳаммад додхоҳким, Хизрэли халқидин

¹ Сипориш – топшириш.

² Яъни қалғани сақлаш борасида кўп гаплар айтди; сақлашни ҳаддан зиёд тайинлади

³ Таассуф – афсусланиш.

эрди, иноқға истиқбол қилиб, муболағалар била манзилиға тушурди. Подшоҳона зиёфатларға қиём кўргузуб, бу маъниға мутаранним бўлдиким,

ғазал:

Улки, матлубим эрур бу кеча меҳмондур манга,
Жон аро манзил тутуб, ул жисму бу жондур манга.
Жавҳари жонимни гар ийсор қилсам тонг эмас,
Ким, азизи Миср кулбам ичра меҳмондур манга.
Ваҳ не хуш соатки, меҳмоним қудуми лутфидин,
Байту-л-эхзон ғайрати фирдавси ризвондур манга.
Бу на иқбол эрдиким, давлат қопуға юз қўюб,
Остоним хоки рифъатбахш кайвондур манга.
Машъали иқбол бирла шамъи давлат ёкилиб,
Тийраву музлим шабистонлар чароғондур манга.
Мезбоне борму олам ичра мандекким, ватан
Бейла меҳмон иззидин тахти Сулаймондур манга.
Меҳмоним васлидин Мунисдек ўлмай нега шод
Ким, бу давлат файзидин мушкуллар осондур манга.

Зиёфат адосидин сўнг додхоҳнинг манзилидин отланиб, Кўли калонда Бекпўлод бекнинг зиёфатхонасиға ташриф келтурди. Ул дағи меҳмондорлиғда шойиста хизматлар тақдимға еткуруб, зиёфат умурида дақиқае номаръий қолмади. Андин рукуб қилиб, Бухоро шаҳриға мутаважжих бўлди. Йўлда найман Муҳаммад иноқ ва кўнгрот Хўжамберди кушбеги ва Муҳаммадсаид бой Урганжийким, алар явмут таадисидин мутаваҳҳим бўлуб, бурунрок Хоразмдин ҳижрат қилиб, Бухорода манзил тутуб эрдилар, истиқбол қилиб, дастбўслиқға мушарраф бўлдилар. Ва амир Дониёлдин Нодир ясовулбоши пешвоз чиқиб, тамҳид¹, кавоиди пурсиш ва тафаққуд²идин сўнг амир Дониёлнинг саломин еткуруб, йўл бошлаб, элчихонаға тушурди. Ва Имомқули бий била баъзи умарои изом амир Дониёл тарафидин келиб, дилнавозлиқ қилиб, мезбонлиғ умуриға қиём кўргуздилар. Ва Муҳаммадсаид бой пайваста³ мулозамат амриға машғул бўлуб, камоли хизматкорлиғ ва ғояти жонсипор⁴лиғ маросими била харожот ва мояҳтожиға мутакаффил бўлди.

¹ Тамҳид – ҳамду сано, улуғлаш.

² Пурсиш ва тафаққуд – ҳол-аҳвол сўраш.

³ Пайваста – доимий, давомли.

⁴ Жонсипор – жонини берувчи.

Эмди Хоразм мамоликининг вақоеъидин эшитинг. Муҳаммад Амин иноқ Шат борғанда аксар умаро ва бекларни Хивак доруссалтансининг муҳофазатиға таъйин қилиб эрди. Алар муҳофазат ва ҳаросат амрида камоянбағи ихтимом ва ижтиҳод кўргузуб, аъдои давлат дохил ва музоҳим бўла олмас эрди. Ва Муҳаммад Амин иноқ Бухороға борғандин сўнг чиғатой халқидин Худойберди бой ва Муҳаммад Амин оқо баъзи жухҳол ва авому-нос била муҳолафатда муттафиқ бўлуб, сана минг юз саксон тўртдаким, барс йили эрди, муҳаррам¹нинг аввалида явмутға доруссалтана Хивакни берди. Ул кун явмут Назар отолиқ ва Абдулжаббор бек ва Аллоҳберди бек ибн Мурод қўшбегини дастгир² қилиб, шаҳодатға еткурди. Ва қиёт Тожи бийким, Урганжни явмут олған кечаси Урганждин қочиб, муаскари олийға келиб, Муҳаммад Амин иноқнинг фармони била Хивакға келиб қолиб эрди, ул ва Қутлуқ Муҳаммад иноқ ва Мавломберди удайчи Хивакдин қочиб чиқиб, Ҳазорасб бордилар. Ва Тожи бий ўтуб, Бухорода иноқнинг мулозаматиға етти. Ва нўкуз Эшназар мироб қочиб, Гурланға борди. Ва Абдуррахмон меҳтар ибн Паҳлавонқули бой тўқсовул мутаворий бўлуб, Холниёз ўнбегининг уйиға ташлаб қутулди. Искандар бий ва Қўчқор бекка Ортуқ бахши³ ҳимоят қилиб, асради. Ва аксар аҳоли ва маволи қочиб, Хонқоҳ ва Ҳазорасб ва Бухоро ва Оролға мунташир бўлдилар. Явмут Хивакни таҳти фармониға киюруб, Бўлакайхонни маъзул қилиб, Ғойибхоннинг ўғли Жаҳонгир султонни келтуруруб, хон кўтарди. Ва ўзиға муттафиқ, давлатхоҳлиғ қилған ўзбак улуғларин умаро ясади. Ул жумладин, кўнгротдин Хўжақули иноқнинг иниси Аллоҳқулини иноқ ва Қароқаландарни кушбеги қилди. Ва уйғурдин Эшпўлод отолиқким, тобеълик қилиб эрди, бурунғи мансабида қарор тутти. Ва наймандин Тошпўлод шайтон иноқлик мансабиға етти ва Мақсуд отолиғ дағи ўз амалиға муқаррар бўлди. Ва Абдуррахим арбобға вазирлик мартабасин арзоний тутуб, Саййидқули бойға Урганж аёлатин тафвиз қилдилар ва ала ҳазал қиёс.

Назм:

Сулаймон бориб мамлакатдин қироқ,
Олиб тахтни бир неча Аҳриман.
Мулк манзилидин қилиб иртиҳол,

¹ 1184 йил 1 муҳаррам /1770 йил 27 апрель.

² Дастгир – қўлга тушириш, ушлаш.

³ Бахши – ҳисоб-китоб, закот ундириш бўйича ва девонликнинг масъул ходими.

Бўлуб анда батёраларға ватан.
Видоь ошиёнидин айлаб Хумой,
Нашиман қилиб ани зоғу заған.
Уруб бол Семурғ маъвосидин,
Анинг ўрнида чуғз ўлуб болзан.
Бориб бешасидин паланги далер,
Бўлуб анда рубоҳларға даман.
Бу навъ ўлса мулки аро ихтилол,
Ҳамул мулк ҳоли не бўлғай экан.

Бир неча кундин сўнг Эшназар мироб бошлиқ Гурлан акобири “ал-заруроту табиҳи-л-махзурот¹” муқтазоси била заруратдин аъдои давлатға мадоро қилиб, мутобаат кўргуздилар. Ва Кўчак бек ибн Муҳаммад иноқ аҳли ва аёли била кўчуб, Бухороға бориб, мулозаматға етти. Андин сўнг муонидлар Ҳазорасб ва Хонқоҳ ва Оролдин ўзга жами мамолики Хоразмға истило топиб, фуқаро ва раоёнинг анфасу амволида ихтиёр қолмади. Явмутнинг зулму таадиси ҳаддин ўтуб, қалъа қалъаға рафтү-омад қила олмади.

Қитъа:

Фироғу амн нечук бўлғай ул диёрдаким,
Хуффоча шихна дурур анда, роҳзан довар.
Бориш-келиш эл аро нечун ўлмасун мафқуд
Ки, йўл махуф дурур, молу жонға дағи хатар.

Бу жиҳатдин Хоразм диёрида қаҳату ғило шоеъ бўлди, тоъвун ва вабо воқеъ. Аксар маориф ва машоҳир, балки фуқаро ва раоё маҳалла-маҳалла ва қабила-қабила жало ихтиёр қилиб “ўз вақтида қочиш пайғамбарлар суннатларидандур²” фаҳвоси била атроф ва ақтори оламға мунташир бўлдилар. Хусусан, Бухоро жонибиға мусофират кўргузуб, жуъ балосидин кутулдилар. Ва қочмоқ қудрати етмаган халқ авлодин қазоқ ва қароқалпоқға сотиб, нафақа қилдилар. Ва явмут дағи ўғурлаб сота бошлади. Ва аксар қулло ва билод хароб бўлуб, кентлар ва мазраалар беша ва жангалистон ва кўлот ерлар найистон бўлди. Ва Хивақ доруссалтанасининг олий иморатлари мунҳадим³ бўлуб, ўрниға сўкусук ва йилғун кўкарди. Ва ваҳший жонварлар одамизодға қойиммақом бўлди. Анингдек обод шаҳарда қирқ уйлук райят қолди. Ва баъзидин эшитдимки, ўн беш уйлукдин кўп эрмас эрди. Аксар намози жумада уч ё тўрт

¹ Зарурат куйи ишлардан ҳазар қилдирмайди.

² Ҳадис.

³ Мунҳадим – вайрон, хароб.

киши топилур эрди. Ва муонидлар шахарнинг атрофида мутамаккин эрдилар. Ва қаҳат ул ғоятда истило топтиким, “кимни очлик мажбур қилса¹” муқтазоси била махмаса ва масбаба ғалабаси²дин ит ва эшак гўшти оммаи халоиқға ҳалол бўлди. Баъзи ерда одамни ҳам ебдурлар.

Ривоятдурким, Жонак шайх қарясида беш заифа иттифоқ била бир вайронада манзил тутуб, халқнинг атфолин ўғурлаб ер эркан. Балки, улуғ кишиларни ҳам ёлғуз топса, босиб салх қилиб³, тановул қилур эркан. Бу воқеъани эшитиб, ул зуафони ўлдурдилар. Яна бировдин нақлдурким, “Йигирма чоғлиғ киши била явмут тааддисидин қочиб, мурофиқат⁴ қилиб, Бухоро жонибиға озим эрдук. Бозиргонда тўрт киши кўрдукким, ўт ёқиб, кабоб еб ўлтурубдилар. Бизларни кўргач, қочиб бешага кирдилар. Чун эҳтиёт қилдук, маълум бўлдиким, бир кишини ўлдуруб, гўштини кабоб қилур эркан. Ул бечоранинг қолған гўшларин ва сўнгаklarин жамъ қилиб, жаноза ўқуб, дафн этдук”.

Яна манқулдурким, Гулбонбоғ қарясидин Назармуҳаммад сўфи деганнинг бир тифл ўғли бор эрди бағоят покиза сурат. Бир кун мафқуд бўлди. Онаси ҳар неча тараддуд ва тажассус қилди, топилмади. Анга ҳамсоя бир хотун бор эрди. Маъюс бўлуб, ул хотуннинг уйиға кирди. Кўрдиким, шўрбо пиширур. Мазанна⁵ тортиб, тафаххус қилди эрса, маълум бўлдиким, анинг ўғлин салх қилиб пиширур эркан. Ул хотунни сангсор уруб ўлдурдилар. Ва мулло Эшниёзким, бағоят зариф ва шўхтабъ киши эрди ва сана минг икки юз олтида вафот топти, ул аксар авқот эшак сўюб, санбуса қилиб, явмутға сотар эрди, ложарам “эшак сўйған” лақабиға мулаққаб бўлди.

Маснавий:

Қаҳат бўлуб эл аро ул нав фош,
Нон уза жон бергали эрди талош.
Улки, бировга бир эйлик нон бериб,
Қиймат учун бу анга юз жон бериб.
Махмаса ҳолиға етиб хосу ом,
Элга ҳалол ўлди таоми ҳаром.
Бўлди эшак калласи юз минг дирам,

¹ Қуръони карим, 5 : 3.

² Махмаса ва масбаба ғалабаси – қийинчиликнинг ҳаддан ошиқлиги.

³ Салх – сўйиш.

⁴ Мурофиқат – ўртоқлашиш. Бу ерда: йўлдош бўлиб.

⁵ Мазанна – гумонсираш.

Ул дағи топған кишига муғтанам.
Аҳли мажоат бўлубон дарбадар,
Ҳасрати нон бирла ўлуб сарбасар.
Наъда бошига биров келмайин,
Дафн қилурға киши топилмайин.

Наъзу биллаҳи мин залика. Бу ҳодисаи кубро ва бу воқеъаи узмо буғдой дерав¹идин сўнг бир нима тахфиф топти.

Муҳаммад Амин иноқнинг амир Дониёлдин муддаоси ҳусул топмай, таваккул қадамин рикоби азиматға қўюб, муовидат жониби юз эвиргани. Таидоти илоҳий ва тавфиқоти номутаноҳий била аъдои давлатни мақхур ва мустосил қилиб, Хоразм мамоликин таҳти фармониға киюргани

Осор жорийлари ва ахбор ровийлари мундоқ тақрир қилурларким, Амир Дониёл манқит хабси табиат² жиҳатидин Муҳаммад Амин иноқнинг қадр мартабасиға кўра таъзиму тақрим иқдом кўргузмади. Балки, таққир ва тақсириға кўшиш қилди.

Қитъа:

Хабисдин тилама дўстлиғ нишонинким,
Замири мазҳари осори шарру удвон³ дур.
Заифадин киши не мардлик умид этгай
Ки, ақлу динида анинг камоли нуқсондур.

Аввал имдод ваъдаси қилиб, сўнгра ул ваъда вафосиға қиём кўргузмади. Андоқким, бир кун Муҳаммад Амин иноқнинг хизматиға киши йибордиким, қирқ минг динор зар топиб берсунким, мадад учун сипоҳи сангин⁴ тартиб қиладурман. Аларнинг таҳҳияйи асбобиға ҳожатдур.

Муҳаммад Амин иноқ зари мазбурнинг таҳсилидин ожиз эрди. Муҳаммадсаид бой ул ишга мутасадди бўлуб, мулло Эрназар Бухорийдинким, анинг тағоси эрди, диюнат⁵ расми била ҳосил қилиб, тўрт олтун лаъли⁶ға солиб келтурди. Имомқули бий [Муҳаммад Амин] иноқға дўстлиғ ифротидин иттиҳод мақомиға етиб эрди, иноқға ул зарларни амир Дониёлға йибормақдин

¹ Дерав – ўриш.

² Хабси табиат – табиатан ёмон.

³ Шарру удвон – ёмонлик ва адоват, зулм.

⁴ Сипоҳи сангин – оғир қўшин (кўп катта қўшин).

⁵ Дуюнат – қарз.

⁶ Лаъли – катта баркаш, мис лаган.

мамонеат кўргуздиким: “Ул суфла ножавонмард яқиндурким, Сизга кўмак бермас, бу зарни олиб, хазинасиға солур”. Бу жиҳатдин ул зар берилмади.

Назм:

Суфладин истама вафо ҳаргиз,
Захрдин тутма кўз даво ҳаргиз.
Ул жафо амрида эрур комил,
Бу сумурган кишигадур қотил.
Суфладур кажниходу рўйсиёҳ
Бевафолиғдадур нечукким доҳ¹.
Сўзида заррае субот ўлмас,
Юзида қатрае уёт ўлмас.
Содиқу-л-ваъд бўлмоқ эр ишидур,
Холифу-л-қавл²ни дема кишидур.
Бевафодин ҳаё аён бўлмас,
Беҳаёдин вафо аён бўлмас.

Хилъати гаронмоя “аҳдингизга вафо қилинг³” эранлар либосидур ва зовияйи нафрат “ўшаларнинг ўзлари ёлғончидурлар⁴” ёлғончидурлар⁴” номардлар маъвосидур. Ҳар бечораеким, явмут тааддиси била қаҳат ва жуъ балиясидин қочиб, Хоразм диёридин жало ихтиёр қилиб, аёлу атфоли била ғурбат ва мусофират меҳнатин тутуб Бухоро мамоликига дохил бўлди, хоҳ эр, хоҳ хотун, хоҳ фартут, хоҳ тифл – киши бошиға бож деб, бир ашрафий солиғ солди ва қудрати етмагандин таазибу укубат била олди.

Фард:

Бечораларки, амн тилаб борди ул сори,
Ғоратгареға учрабон айрилди молидин.

Бир неча муддатдин сўнг явмут Менгликелди сақов ва Дўнмас сардор ва Ниёз Қилич бек ва ўзбакдин қўнгрот Элтузар, уйғур Элчи иноқ ва найман Бекпўлод сўфи ва ғайриҳум аъдои давлатдин рисолат тариқаси била Бухороға борди. Аммо Менгликелди йўлда фавт бўлуб, жасадин олиб бордилар. Амир Дониёл Муҳаммад Амин иноқнинг рағм⁵иға аларнинг кудуми касофатлузумидин башошат⁶ кўргузуб, таъзим ва табжилиға машғул бўлди. Ва Чазмонди

¹ Доҳ – пасткаш.

² Холифу-л-қавл – ўз сўзига хилоф иш тутган киши.

³ Қуръони карим, 2 : 40.

⁴ Қуръони карим, 16 : 105.

⁵ Рағм – қарама-қарши.

⁶ Башошат – хурсандлик.

мавзеъида боргоҳу саропарда барпой қилдуруб, Муҳаммад Амин иноқға аъдои давлат элчиларин муқобил ўлтурғузуб, мунозара ва мубоҳасаға солиб, ўзи ҳам алар тарафин тутти. Имомқули бий ва Бекпўлод бек иноқ тарафин тутуб, далоили қотеъа ва хужжажи сотеъа¹ истишҳоди била таржих² у тақвиятин зоҳир қилдилар. Чун амир Дониёлдин ҳусули матлаб яъсий такрор топиб, осори адовату зиддият зуҳурға етти, сунбула авохирода Хоразмдин борған ўзбакнинг ярар кишисин йиғнаб, чанги эътисомин³ урватул вуско⁴ “ким Аллоҳға таваккал қилса⁵” фаҳвосиға уруб, иродат қадамин азимат рикобиға қўйди.

Назм:

Таваккул риштасин берма иликдин,
Таваккул яхшидур юз лак черикдин.
Таваккулдин қавийдур пушти давлат,
Таваккулдин аёндур иззу шавкат.
Кишиким, топса иқболи таваккул,
Топар кун-кундин осори тажаммул.
Биров кирса таваккул жавшаниға,
Нетонг, муставлий ўлса душманға.

Йиғналғон черикнинг мажмуъи уч юз чоғлиғ киши бор эрди.

Мин ал-иттифоқот: Чун Муҳаммад Амин иноқ Хоразм савбиға муовидат қилғали отланиб, Бухоро шахридин чиқарға юз қўйди, Саройитош пешгоҳиға етганда, Дўнмас сардорким, бир неча явмут била саройи мазкур эшигида ўлтурмиш эркан, тавбих ва сарзаниш тариқаси била дедиким “Эй иноқ! Бу сипоҳ била юртингға борсанг, явмутға на ёроким, сенга муқобил бўла олғай. Борғач ҳамон, мамлакатни мусаххар қилиб, явмутни юртдин чиқарурсан ва менинг аҳлу аёлим қўлунгға тушса, аҳволидин хабардор бўл!” Муҳаммад Амин иноқ хулуси ният ва сафои тавийят⁶ била дедиким: “Иншоаллоҳ, хабардорлиқ қилурмиз”. Қудрати илоҳий била Дўнмаснинг айтган сўзи вуқуъ топиб, анинг аҳлу аёли дастгир бўлди. Муҳаммад Амин иноқ ул ниятни пос тутуб, аларни атоёсидин баҳравар қилиб, Дўнмас Бухородин қайтиб, Гургонда ўз ақвомиға қўшулғандин сўнг изидин йиборди.

¹ Сотеъа – ишонарли.

² Таржих – устун тутиш.

³ Чанги эътисом – паноҳ излаш қўли.

⁴ Ишончли туткич, қўлловчи.

⁵ Қуръони карим, 8 : 49.

⁶ Сафои тавийят – соф ниятлилик.

Мин натоижи-р-рўё¹: Муҳаммад Амин иноқ ҳануз иродаи мурожаат ва қасди муовидат қилмайдур эрди, бир кеча ҳаводиси даврон ва жафои аҳли туғендин ва Дониёл отоликнинг шамотат ва бемурувватлиғидин малул ва ошуфтахотир эрди, ногоҳ уйқу элтиб, туш кўрдиким, ашрафи саййиди содоти разавий, афзали авлоди муртазавий, зубдату-л-авлиё, қадвату-л-атқиё, кутбу-л-олам, ғавсу-л-аъзам ҳазрат эшон саййид Муҳаммадпаноҳ хўжа наввараллоху марқадуҳуқим, Хўжаэли хўжаларининг ақобиридин эрди, ул учурда Хўжаэли кўрғонида толиблар иршодиға машғул эрди, бир неча аҳли тасаввуф била ҳозир бўлуб, дедиким: “Тур ва муовидат қилким, мулкни сенга топшурдилар ва душманингни мақхур қилдилар”. Бу воқеадин фараҳнок бўлуб, қайтмоқ асбобининг таҳҳийясиға машғул бўлди.

Мин осори-л-хаворик: Ҳамул таъриҳда Хивақ масжиди жомеида соҳиби диллардин бировким, Ниёз шайхға мавсумдур, намози жума адосидин сўнг овози баланд била дедиким: “Айюҳаннос, муждаким², балоёти арзий ва ҳодисоти самовий бароё бошидин муртафеъ бўлдиким, мулкни эгасиға топшуруб, заламани манкубу мустосал қилдилар”. Бу воқеадин сўнг оз фурсатда Муҳаммад Амин иноқ Бухородин келиб, Хоразмни фатҳ қилиб, мулк обод ва фуқаро осуда ҳол бўлди.

Маснавий:

То мадад қилмай авлиёуллоҳ,
Тахт олмоқ не мумкин аҳли кулоҳ.
Бўлмайин Тангридин карам зоҳир,
Бўла олмас адувсиға қоҳир.

Алғараз, Муҳаммад Амин иноқ барс йили жумодулаввал авохирида мезоннинг тўртланжи куни Ҳазорасбға нузул қилди. Мундин бурунроқ нўкуз Эшназар мироб ўз уруғидин Қилич нойибниким, явмутға ҳавоҳоҳ эрди, Гурлан ақобири била муттафик бўлуб ўлтуруб, явмутнинг дасти тааддисин Гурландин кўтоҳ³ қилиб эрди. Ниёз парвоначи бу муждадин мустазҳар бўлуб, Қутлукмурод ҳожини шарзимаи қалил⁴ била Урганж тасхири учун Хонқоҳға йибориб эрди. Муҳаммад Амин иноқ Ҳазорасбға келган кечаси Эшниёз бой ва Ниёзхўжа ва Қарғай қалмоқни қирқ йигити била

¹ Рўё – тушда азиз ва авлиёларни кўриш.

² Эй халойик, бир хушхабар...

³ Куттоҳ – калта.

⁴ Шарзимаи қалил – оз сонли кичик гуруҳ, даста.

Қутлукмурод ҳожиға қўшуб, Шоҳобод ариғнинг ичидин икки кема
била Урганж устиға йиборди. Маълум бўлсунким, Ниёзхўжа
сайид ота авлодидин Абдол хўжа мутаваллининг инисидур. Бағоят
шужоъ ва баҳодир киши эрди. Андоқким, Муҳаммад Амин инок
Бухороға кетгандин сўнг Хивақ ва Хонқоҳнинг далер йигитларидин
қирқ киши била кечалар явмутға шабихун уруб, кундузлар
дастбурд еткуруб, аъдои давлатни саросим ва музтарибу-л-ҳол
килиб эрди.

Назм:

Туну кун юруб қирқ мерган била,
Набард айлабон хайли душман била.
Шабохунидин эрди аъдо батанг,
Қила олмайин ўтрусида даранг.
Эди корзоридин аъдо сутух,
Қочиб ҳамласидин гуруҳо-гуруҳ.

Яна Палоқ ва Эшниёз Гулбонбоғийким, оқо-ини эрдилар,
Хивақнинг айёр¹ пешаларидин эрдилар бағоят жалду чолок.

Маснавий:

Эди чобук андоқки пайки хаёл,
Етушмай ғубориға боду шамол.
Урар чоғда дам макру талбисдин,
Олиб бўркин англлатмай иблисдин.
Айтиб лааб ила шарқ сори каманд,
Қилур эрди ғарб аҳли бўғзиға банд.
Чу айёрлик фаниға кўзғолиб,
Алар Амри Айёрдин бож олиб.
Ҳиял ичра кўргузсалар банду баст,
Эди боду, елда баса зердаст.
Аён қилса шабравлик ар тийра тун,
Аларға эди тийра тун ёғду кун.

Хивақни явмут олғандин сўнг алар Хонқоҳға келиб, ўз
ҳампешаларидин қирқ кишини ўзлариға муттафиқ қилиб, кечалар
шабравлик тариқаси била Болодавликға чиқиб, явмутларни аҳлу
аёли била бош кесиб, ҳашамин торож ва ғорат қилур эрдилар.

¹ Айёр – чакқон-эпчил ва кўз-қулоғи хушёр кишилар. Қадимда “айёрлик” бир касб ҳисобланиб, улардан давлат ишларида ҳам фойдаланилган. Айёрлар кўпинча зулмга қарши иш олиб боришгани учун, бир замонлар тассаввуфдаги тариқат издошлари ҳам бўлишган. Тарихда ўтган айрим айёрлар ҳақида дostonлар яратилган. “Самаки айёр” қиссаси ана шулардан бири бўлиб, бу асар устида юртимизда ҳам илмий тадқиқотлар амалга оширилган.

Андоқким, бир кеча Тоғай Султонким, явмут акобиридин бағоят паҳлавон киши эрди, овули канориға нақзи вузуъ учун чиқиб эрди, Полоқ анга ёпушиб, талашурда Полоқнинг оёқи сурунуб йиқилди. Тоғай Султон анинг устиға тушуб, Полоқ қичқирдиким: “Мадад беринг!” Абдулқаюм шоир Жонакшайхий дедиким: “Остидамусан ё устида?” Дедиким: “Остидаман”. Абдулқаюм шоир бир зарбат уруб Тоғай Султонни ўлдурди ва ҳашамин талаб, мурожаат қилдилар. Аларнинг қилган иши кўпдур. Агар тафсилан баён силкиға чексам, бу мухтасарға гунжойиш қилмас. Кентларда ўлтурғон явмут аларнинг хавфидин кўчуб, Хивақ атрофиға бориб, Пирнавхостдин юқори аъдои давлатдин киши йўқ эрди.

Байт:

Алар ғоратидин бўлуб хавфнок,
Адув эрди уйку ғамидин ҳалок.

Аларни дағи Ниёз хўжаға кўшти. Ниёз хўжа ул кеча кема била Урганж илайидин чиқиб, Қаровул ва Булдумсозлиғ жамоасиғаким, Муҳаммадсаид бойнинг уруқи эрди, Полоқ била Эшниёзни йибориб, хабарлашиб, ул элнинг имдоди била қибла дарвозадин кўрғонға кириб, Саййидкули бойни табоеъи¹ била дастгир қилдилар. Эртанг Муҳаммад Амин иноқнинг Ҳазорасбға келган хабари етушуб, Урганжда табли шодмона урдуруб, Қутликмурод хожи Урганж муҳофазатиға таъйин бўлуб, Ниёз хўжа Хонқоҳ ва Урганж сипоҳи била Уйғур савбиға мутаважжих бўлуб борғач ҳамон мусаххар қилди. Бу воқеъа улуғ чоштгоҳда эрди. Ва уйғур лашқарин олиб, туш била пешин орасида Дўрмон ва Қаротўпа кўрғонларин олиб, Бўречи устиға юруш қилди. Арабхўжа бошлиқ Буречи хўжалари саркашлиқ қилиб, ҳарб воқеъ бўлди ва Ниёзхўжанинг таҳриси била баҳодирлар ғайрат қилиб, кўрғонни олиб, торож қилдилар. Бу воқеъа намози аср вақтида эрди. Ниёзхўжа бир кунда мунча ишлар қилиб, фатху нусрат била келиб, кеча Урганжга тушти. Ул учурда Қаҳрамон ва Бекобод халқи муҳолафат қилиб, Қаҳрамон ҳисориға кириб ўлтуруб эрдилар. Ва Қаҳрамон оёқида бир бўлак явмут мутамаккин бўлуб, элга таҳаккумот кўргузур эрди. Бекобод ҳокими манқит Ёвбўри нойибким, шижоатда ёв бўриси эрди, Урганжга бориб, Ниёзхўжа ва Қутликмурод ҳожидин явмут дафъи учун черик тилади. Алар уйғур ашрофидин Каримберди иноқниким, ҳоло улуғ отолиқлардиндур, эллик гузида йигит била йиборди. Каримберди иноқ Ёвбўри нойиб била кеча Қаҳрамон

¹ Табоеъи – кўл остидаги одамлари.

ҳисориға кириб, тонг била Қахрамон ва Бекобод черикин олиб, явмутни чошиб, мақхур ва мустосил қилиб, ғаноими касира била мурожаат қилдилар. Ниёзхўжа ва Қутлукмурод хожи Муҳаммад Амин иноқға ғаноими хумсий¹ била фатҳнома йибордилар.

Маснавий:

Қилса карам Тангри таборак санга,
Ва ҳар ишидур барча муборак санга.
Кўнглунг ўлуб нусрат ила баҳраёб,
Воқеъ ўлур урмай илик фатҳи боб.

Баъзидин ривоятдурким, бу воқеъ Муҳаммад Амин иноқ Ҳазорасбға келмасдин бурун эрди. Ҳар тақдир била Муҳаммад Амин иноқ ва Ниёз парвоначи Ҳазорасб черикин олиб, Хонқоҳға келдилар. Эшниёз бой Хонқоҳ ақобири била дастбўслиқға мушарраф бўлди. Муҳаммад Амин иноқ бир кун анда мутаваққиф бўлуб, Урганж кўрғонин нузули масарратвусули била фирдавси ризвон қилди. Етти кун таваққуф қилиб, атроф мамоликдин лашкар жамъ қилдилар. Ул аснода қози Хўжаназар ва Бобохўжа раисдин киши бордиким: “тез мутаважжих бўлунгким, Хивақни топширурумиз”. Муҳаммад Амин иноқ ани қайтариб, юруш асбобининг таҳҳийясиға машғул бўлди. Ва Муҳаммад иноқ била Абдуррахмон бойни Урганж кўрғонининг муҳофазатиға таъйин қилди. Ва Ниёз Чакчик олтун жиловни тўрт юз мерган била Абдол Бобо жаворин муваад² қилиб йибориб, ўзи умаро била йиғналған черикни олиб, хуфтан чоғи Урганждин чиқиб юрди. Бу черикнинг мажмуъи олти юз киши эрди. Йўлда Макожик кўлида адашиб, хийли саргардон бўлуб, субҳ вақтида Гўжа кўпрукиға етуштилар. Саргардонликда черикнинг ярими мутафарриқ бўлуб қолиб эрди. Муҳаммад Амин иноқ умаро била бу воқеъи ваҳшатангездин маҳзуну шикаста хотир бўлуб, Хиваник канориға тушуб, таждиди таҳорат қилдилар ва бомдод намозин ўтаб, хузуъи тамом ва хушуъ³и молокалом била даргоҳи Қозиюлҳожотға мутаважжих бўлуб, андоқ тазарруъ қилдиларким, жамиъи лашкария аҳли мутаасир бўлуб йиғлаштилар. Охируламр, кенгаш қилиб, олтун жилов Қаландар дастурхончини эллик киши била мерганларни қайтармоқға йибордилар. Дастурхончи мерганларға Гулбонбоғда етиб қайтариб, ўзи ёнидағи черик била ўтуб Пирнавхост ва

¹ Ўлжанинг бешдан бир бўлаги.

² Учрашишга ваъдалашилган жой.

³ Хушуъ – итоаткорлик.

Пишканикда ўлтурған явмутға чаповул уруб қайтти. Аммо дастурхончини мерган изидин йиборгандин сўнг Муҳаммад Амин иноқ ва Ниёз парвоначи ўзлари ҳам бормоқни авло ва ансаб кўруб, дастурхончи ақабидин ҳаракат қилдилар. Чоштгоҳда Туфроқ қалъада мерганларға йўлукуб, аларни Урганжга узатиб, ўзлари дастурхончи жиҳатидин нигарон ва мутаҳаййир бўлуб туруб эрдилар. Ул аснода дастурхончи черикидин икки киши бир явмутни асир қилиб келтурди. Ул кизбу фусус¹ юзидин хабар бердиким, явмут сипоҳи кеча Ҳазорасб чаповулиға кетти. Бу хабар истимоъидин Ниёз парвоначи паришонхотир бўлуб, анинг сайъи била из кесмакка Ҳазорасб йўлиға тушуб юрдилар. Сипоҳнинг муқаддамаси Янгиариғ ва Писталига етиб эрдиларким, явмут черики Хивақда чаповул хабарин эшитиб, тушлуқ-тушдин отланиб, Арабхона ва Мезон сангариди соқай лашкарга етушуб, уруш солдилар. Муҳаммад Амин иноқ ва Ниёз парвоначи Янгиариғдин қайтиб, муқобил бўлуб, саф чекти. Муҳаммад Амин иноқнинг қошида юз киши йўқ эрди. Кўпраки Пистали етиб эрдилар. Аъдои давлат била урушуб турған Шоҳниёз бек ибн Искандар бий ва Муҳаммад Амин сориг ва Эшназар Баҳодир жалойир ва Яхшимуҳаммад қатаған бошлиғ ўттуз чоғлиғ киши эрди. Аммо явмутнинг черики бора-бора кўполиб, беш-олти минг бўлди.

Маснавий:

Адув лашкари дамбадам ортибон,
Етиб ҳар тарафдин синон тортибон.
Ҳужум айлаб андоқки мўру малах,
Тушуб ғулғулидин сипехр узра зах.
Қилиб лек тоқатларин хавф тоқ,
Кўя олмайин илгарирок оёқ.
Замоирлариға солиб зулжалол
Ҳарос, урғали гом қолмай мажол.
Бўлуб раабдин ҳар бута хору хас,
Алар кўзлариға сипоҳи-ю, бас.
Ғуборига ҳар сори кўзғаб қуюн,
Кўргузуб аларға минг қўшун.

Бу воқеъадин Пистали борған черик хабар топиб келиб, иноқға кўшулди. Ул чоғда нўкуз Эшназар мироб лашкарга тарғиб ва таҳрис жиҳатидин дедиким: “Мундин қочиб нажот топмоқ маҳол кўрунур. Тангри таъоло таидиға таваккул қилиб, билжумла бир

¹ Кизбу фусус – ёлғон.

хамла қилали, умидким, душманни мунҳазим қилғаймиз. Агар қатлға етсак, боре номус устида ўлармиз!”

Назм:

Эр улдурки, қатл этсаву тўкса қон
Ва ё ўзи қатл ўлсаву берса жон.
Эрур мардлик даъво этганға ор,
Адув корзоридин этмак фирор.
Қатил ўлмоқ авло дурур разм аро,
Қочиб айламакдин юзингни қаро.

Бу сўздин барча қувват топиб, Муҳаммад Амин иноқ отдин тушуб, ердин бир овуч туфроқ олиб, жайб¹иға солиб дедиким: “Парвардигоро, жавҳари жонимни санга топшурдум ва хокий танимни тупроқға”. Бу воқеъани кўруб, сипоҳ ахлидин андоқ ғарив кўптиким, еру кўк садоға кирди. Андин сўнг худои таъолонинг даргоҳиға ниёзмандлиғ била нолиш қилиб, таваккул урвату-л-вусқоиға чанги эътисом уруб, аъдои давлатға хамла қилдилар. Булар ҳануз етмайдур эрди, қангли Муҳаммад Амин сориг ва Эшназар жалойир Гурланий Қоҳиркули ушоқниким, явмутия жамоасининг сарвари эрди, синони жонситон била санчиб ўлдурдилар. Бу мансубаи ҳойилани муонидлар мушоҳида қилиб, ҳазимат топиб, фирорий бўлдилар. Аллоҳи таъоло сўзидир: “Яна айтинг ҳақиқат келди ва ботил йўқолди. Чунки ботил йўқолгувчи нарсадир²”.

Назм:

Бўлуб ҳақ сори фош мансурлиғ,
Етиб хайли ботилға мақхурлиғ.
Топиб дўстлар фатху нусратға даст,
Етиб хасмға инҳизому шикаст.

Тамсил: Сана тўкқуз юз қирқ олти³даким, Убайдуллоҳхон Умарғози султон ибн Султонғози султоннинг тарғибу таҳриси била Хоразмға сипоҳ тортиб, ул мамлакатни олиб, Аванешхонни ўлдуруб, Хоразмни ўзининг ўғли Абдулазизхонға тафвиз қилиб қайтти. Ул овонда Аванешхоннинг улуғ ўғли Динмуҳаммадхон Хуросон ҳудудида Нисой ва Бовардда подшоҳ эрди. Бу воқеъани эшитиб, уч минг черик била келиб, Хоразмни мусаххар қилиб, Хивакни пойтахт этти. Ва Абдулазизхон қочиб, отаси қошиға

¹ Жайб – кисса.

² Қуръони карим, 17 : 81.

³ Ҳижрий 946 /1539-40 йил.

борди. Бу жиҳатдин Убайдуллоҳхон қирқ минг черик била Динмуҳаммадхоннинг қасдиға ҳаракат қилди ва ўзи Тевабўюнда мутаваққиф бўлуб, Пирим ўғлон ва Ҳофиз қўнгрот деган икки амирин сипаҳсолор қилиб, аксар умаро била ўттуз минг сипоҳни топшуруб, Хоразмға йиборди. Алар Ҳазорасбға келганда Динмуҳаммадхон мудофаа учун Хивақдин отланди ва Хоразм умароси Бухоро лашкариға уч минг киши била муқобил бўлмоқни маслаҳат кўрмай, Хуросонға бормоқни муносиб кўруб, арз қилдилар. Хон қабул қилмай юруди. Умаро илгарироқ бориб, отдин тушуб, йўл устида юкунуб, арз қилдилар. Қабул тушмади. Учланжи арз қилғанда Динмуҳаммадхон отдин тушуб, бир овуч тупроқ олиб, дедиким: “Парвардигорим, жонимни санга топшурдум, танимни тупроқға”. Ул тупроқни яқосиға қўюб, дедиким: “Бу туфроқ қабрим туфроқи ва либосим кафандур”. Андин сўнг умароға боқиб, дедиким: “Сизларнинг жонингиз мандин ортуқроқ бўлса урушға борманг ва агар баробар бўлса қолманг”. Бу сўз аларға муассир бўлуб, барча муттафиқу-л-калома бўлуб, дедиким: “Жонимиз санга фидо бўлсун!” Хон бу сўздин хотиржам бўлуб, Бешариғ худудида Гардонхост кўлидаким, ҳоло Нўкуз кўлиға машҳурдур, анингдек улуғ черик била урушуб, шикаст берди. Ҳазорасбға борғунча таёқуб қилиб, қатли ом этти. Ва Ҳофиз қўнгрот ва Пирим ўғлонни аксар умаро била асир қилди.

Шеър:

Жондин ўтмай баҳра топмоқ умрдин осон эмас,
Кечмайин бошдин ўтоға¹ санчмоқ имкон эмас.
Жонфишонлиғ қилмаса ҳар кимса бу майдон аро,
Тиғи анинг хасм қони бирла хун фишон эмас.

Чун явмут сипоҳи ҳазимат топти, Муҳаммад Амин иноқ ва Ниёз парвоначи баҳодирлар била таёқуб қилиб, муонидларни ўлдур-ўлдур Пирнавхост ариғининг кўпрукиға етуштилар. Явмут айланиб, ҳамла қилди. Баҳодирлар қайтмай аралашиб, Менгликелди сақовнинг ўғли Муҳаммадаваз ва Муҳаммадпаноҳ оқой Рофинакийни қатл эттилар. Ва қавчук уруғидин Коко бой деган явмутни асир қилдилар. Мундин сўнг явмут сипоҳи ҳеч ерда таваққуф қила олмади. Балки, аксари мутафарриқ бўлуб, аҳлу аёлин олиб қочмоқға иштиғол кўргуздилар. Найман Аллоҳберди удайчи ва Қурбонқули қози ўттуз шужоъ йигит била қовуб, Абдол Бобо наввараллоҳу марқадаҳу жавориғача икки-уч ерда явмутнинг

¹ Ўтоға (синоними: жиға, уқпар) – тожлик пари.

изидин етиб, кўп кишини мақтул ва маъсур қилдилар. Аммо Ниёзхўжа ва Саййидмуҳаммад бой ибн Дўстмуҳаммад арбоб оз киши била Қумясқа йўлиға тушуб, таъоқуб этиб, муфсидларни қатлга еткурур эрдилар. Қумясқаға етганда, муонидлар аларни оз кўруб, хужум қилиб, ул икки бечорани шаҳодатға еткурдилар.

Назм:

Сипехри зулмгустар илигидин дод
Ки, расмидур анинг пайваста бедод.
Бировким, тортибон ранжу аънони
Топар чоғда ҳусули муддаони.
Жафолар еткурубдур замондин
Қилур маҳрум андин, балки, жондин.

Андин сўнг явмут мутафаррик бўлуб, баъзиси Хивақға кириб, тура олмайин Ото дарвозасидин чиқиб, қўлиға кирган аёлу атфолин олиб, Гургонга фирор қилдилар. Муҳаммад Амин иноқ фатху нусрат била шаҳарга кириб, Фозилбекни муҳофазатға таъйин қилиб, ўзи сипоҳи нусратпаноҳ била бир фарсахғача таъоқуб қилиб, аъдои давлатни қатли ом қилиб, ғаноими мавфур ва исори номақдур била мурожаат этиб, доруссалтана Хивақни нузули масарратвусули била фирдавснишон қилди. Ва баҳодирлар икки кунгача изидин қовуб, кўп кишини мақтул ва маъсур қилиб қайтдилар. Ва бадхоҳлар атрофи оламға овора бўлдилар. Ва Абдуррахим меҳтар Урганжийким, сардафтари аҳли фасод эрди, явмут Арабхонада шикаст топганда Гулбонбоғ кўлиға кириб, сув ичида ёшунуб қолиб эрди, найман Дўстниёз Баҳодир ибн Нафас доруға ани кўлдин тутуб келтурди. Иноқ ани ўлдуруб, бошин Урганжга йиборди. Ва Эшниёз бой Хонқоҳийни визорат хилъати била сарафроз қилиб, умури салтанат ва маҳҳоми мамлакатни анинг қабзай иқтидориға тафвиз қилди. Ва риёсат¹ ташрифи била Абдуррахмон бойни муфтахар қилди.

Назм:

Рост юруб доираи даҳри банд,
Қилди саодат элини аржуманд.
Ҳақ бўлуб ўз марказида барқарор,
Айлади иқторға ботил фирор.
Фатх ўлуб арбоб адолат сори
Етти шикаст аҳли батолат сори.
Дафъ бўлуб даҳрдин аҳли хилоф,

¹ Бу ерда диний ва ижтимоий ишлар назоратчиси “раис”лик кўзда тутилмоқда.

Муртафёъ ўлди асари ихтилоф.
Чарх шараф аҳлин этиб сарафроз,
Тўлди жаҳонга шарафи иззу ноз.
Рафъ бўлуб халқ бошидин бало,
Бўлди фисод аҳли саросар жало.

Алқисса, аъдои давлатнинг зулм била йиғналган амволу мавошиси била раоё ва фуқаро дунёдин мустағний бўлдилар. Ва жамиъи мамолики Хоразм Муҳаммад Амин иноқнинг тахти фармониға кириб, фуқаро фориғболда осудаҳол бўлдилар. Ва Саййидкули бойдин минг ашраф мутолаба қилиб, Муҳаммадсаид бойнинг шафоати била гуноҳин афв этиб, Урганж ҳукуматида бойи мазкурнинг хизматиға муқаррар қилдилар. Ҳар кишиким, дўстлиғда жонбозлиғ қилиб эрди, мансабу суюрғолот била сарафроз қилди. Ва икки ойдин сўнг Жаҳонгирхонни халаъ қилиб, Оқимхон ибн Одил султонни Даштдин келтуруб, подшоҳ қилди. Ва оз чоғда қаҳат балоси муртафёъ бўлуб, андоғ арзонлиғ бўлдиким, икки ёрмоқға бир улуғ қўй, бир динорға Хивақ тоши била қирқ ботман буғдой ва олтмиш ботман жувори бердилар. Ул учурда Хивақ ботмани Табризға уч ярим ботман эрди. Жало ва мусофират ихтиёр қилганлар мувотин ва масокинлариға мурожаат қилиб, ҳар ким ўз мулкида зироат ва иморатға мубодират кўргузуб, юрт аввалқидин яхшироқ маъмур ва ободон бўлди. Ва барча вазий¹ ва шариф ишрат асбобин муҳайё қилиб, қавонини нишот оҳангиға киём кўргуздилар.

Назм:

Билоду музофот обод ўлуб,
Табоеъ маишатиға мўътод ўлуб.
Бўлуб мулки Хоразм жаннат мисол,
Бароё беҳиштедек осудаҳол.
Басо нозу неъмат фаровон бўлуб,
Баҳо ичра туфроқдин арзон бўлуб.
Улуғ то кичик базми ишрат тузуб,
Туну кун нишоту тараб кўргузуб.
Суруб комин ўз муддаоси била,
Ичиб жом иноқнинг дуоси била.

Манқулдурким, ул айёми майманатанжомда ойини шафқат ва қавонини мурувват ул мусобада истилоъ топтиким, масалан, муҳтоже бировга изҳори ҳожат қилса, агар анинг ул ҳожати жон

¹ Вазий – куйи табақа.

ҳам бўлса, бу музоика қилмайин “Аллоҳнинг яратганларига шафқат қилмоқ¹” муқтазоси била ҳожатраволиғ умурида жонбозлиқ қилур эрди. Ва агар сиймдин дам урса, бу ўз нафсин сотиб, “ўзларини қўйиб, ўзгаларга ийсор қилурлар²” фаҳвоси била зарпошлиғ кўргузуб, узрин қўлур эрди.

Назм:

Русуми мурувват бўлуб айлади фош,
Қилурлар эди базл этарда талош.
Агар топсалар эрди муҳтожи нон,
Қилурлар эди анга ийсори жон.
Гадоларға ул навъ ҳиммат эди,
Ки Ҳотамдин ортуқ мурувват эди.

Ҳикоят қилурларким, ул учурда дарвише бор эрди, хирмани жамиятин фақр тундбоди барбод қилған ва кулбаи эҳзони фоқа³ селобидин йиқилған. Бир кун муҳтожлиғ шиддатидин бир дўстиға киши йибордиким, дастгирлик вақти ва мурувват чоғидур. Дўсти дағи дарвишлик майдонидин қасаби сибқат элтган эрди.

Байт:

Талх эди фоқа била коми анинг,
Йўқ эди бир луқма таоми анинг.

Ул бовужуди мундоқ усрат⁴ қосидни маҳрум қайтармоқни мурувватдин муносиб кўрмай, бировга бир ой маздурлиқ қилмоқ ваъдаси била бир ашрафий олиб, дўстиға йибордиким, маъзур тут, ҳоло топғаним будур.

Қитъа:

На хуш хужастасифот эрдиким, карам чоғи,
Ўзин асир қилур халқнинг кушоди учун.
Ана муруввату ана шафқату ана ҳиммат,
Ки ўзни банда қилур халқнинг муроди учун.

Тамсил: Саҳобаларнинг биридин нақлдурким, чун Уҳуд ҳарбида аҳли ислом ва асҳоби киромдин кўп киши шаҳид бўлдилар, мен бир кўза сувни кўтардим ва шаҳидлар орасиға бордимким, ҳар кимда рамақ боқий бўлса, сув бергайман. Уч саҳобани топтимким, мажруҳ ва ташналик шиддатидин нола қилурлар эрди. Чун сувни бириға арз қилдим, ул дедиким: “Анга берким, ул мандин

¹ Ҳадис.

² Қуръони карим, 59 : 9.

³ Фоқа – камбағаллик.

⁴ Усрат – қийинчилик, қашшоқлик, муҳтожлик.

ташнарокдур”. Иккинчининг қошиға элтдим. Ул учунчига ишорат қилди ва учунчи аввалғиға ишорат этти. Чун аввалғининг олдиға бордим, ҳаёт вадиатин қобиз ал-арвоҳға топшурубтур. Бу тариқада иккинчи ва учунчининг ёниға бордим, фавт бўлубдурлар.

Қитъа:

Маоши аҳли мурувват бу ғоят ичра дурур,
Ки муғтанам билибон жонларин нисор қилур.
Мувофиқат била бир-бирининг ҳаёти учун,
Ҳалокат ўзлари жониға ихтиёр қилур.

**Ниёз парвоначининг муҳолафат амриға қиём кўргузуб,
Хўжамберди қўшбегини Бухородин ўз мувофиқатиға истидо
қилғани ва бу анинг муозидат¹ и била Қотға кириб, муонидат
байдоқин барпо қилғани. Ҳазрат подшоҳи мархумий Элтузар
Муҳаммад Баҳодирхоннинг хабари вилодати ва баъзи умарои
олийшоннинг воқеъаи шаҳодати. Ул икки амири
бадтадбирнинг маоли аҳволи ва амири кабир Муҳаммад Амин
иноқнинг ҳукумат саририда истиқлоли**

Бу баҳористоннинг чамантарози, бу нигористоннинг анжуман-пардози, яъни хомаи анбаршамома мундоқ таҳрир қилурким, санаи ҳижрия минг юз саксон беш² да товушқон йили Ниёз парвоначининг димоғиға боди нухувват³ йўл топиб, Жонмурод иноқ ва Ножи бийнинг саъояти била Муҳаммад Амин иноқни манзури назари эътибор қилмай, умури мулкия ва ғайри мулкияға мудохилат қила бошлади. Ва қангли авоми бошлиқ Ҳазорасб ҳаромзодалари фуқаро ва раоёға тааддиёт ва таҳаккумот қилиб, мазруот ва маакулотларида ихтиёр қолмади. Ниёз парвоначи ул зулм ва бедодға ризо бериб, мазлумлар додиға етмади. Муҳаммад Амин иноқ Ниёз парвоначиға мундоқ ношойисталардин мамонеъат кўргузуб, заламанинг дасти таадисин мазлумлардин кўтоҳ қилди. Бу жиҳатдин Ниёз парвоначи қаҳр қилиб, Ҳазорасбға бориб, муҳолафат ва муонидат тариқиға иқдом кўргузди. Ва Хўжамберди қўшбегиким, баъзи сабаби номаръий била Муҳаммад Амин иноқдин муқаддари хотир бўлуб, Бухорода қолиб эрди, Ниёз парвоначи анга киши йибориб, ўз мувофиқатиға даъват қилди. Ва Хўжамберди қўшбеги мутақаббил

¹ Муозидат – ёрдам.

² Ҳижрий 1185 /1771-72 йил.

³ Нухувват – такаббурлик.

бўлуб, Ҳазорасбга келиб, анинг муозидат ва музоҳирати била мустазхар бўлуб, Ҳазорасбдин лашкар олиб, Котга кирди ва мухолафат байдокин бар алония¹ барпо қилиб, музофот саҳронишинларин Кот кўрғониға мутаҳассин қилди. Муҳаммад Амин иноқ бу воқеъаи ҳоиладин озурдахотир бўлуб, Жонмурод иноқ ва Бойназар бийниким, ул овонда кўшбеги эрди, икки минг черик била Шоҳобод муҳофазатиға йиборди. Алар Шоҳободға бориб, Хўжамберди кўшбегининг сипоҳи била муҳораба қилдилар. Ул ҳарбда аҳли туғендин Ниёз парвоначининг аммзодаси Эшпўлод бекни Боғибек дастурхончи ўқ била уруб ўлдурди. Бу тарафдин Хоса қушбегининг иниси Чинпўлод бек ибн Элчи бек муонидларға асир бўлуб, ани Эшпўлодбекнинг қони учун шаҳодатға еткурдилар.

Байт:

Мухолафат иши қон тўкмак ўлди охир қор,
Мувофиқат хаттидин чиқма ташқари зинҳор.

Жонмурод иноқким, аввалдин худ Ниёз парвоначиға ҳавохоҳ ва яқжихат бўлуб, ул амири бетадбирнинг мухолафат ва туғениға муаҳаррик ва сои эрди, андоқким юқорироқ ишорати қилилиб эрди, яна “ёмонлардан ёмонликдан ўзга чиқмайди” мужиби била тунбоди шарорат ҳаракатидин ғубори фитнани турғузуб, ўз сипоҳин бузуб, Хўжамберди кўшбегига кўшулди. Маълум бўлсунким, Жонмурод иноқнинг аввал мухолафати ул кундин эрди.

Қитъа:

Улки, хилқатда забун бўлса сиришти анинг,
Айлар андин нашиён феъли баъду хислати зишт.
Найшакар хосиятин захри гияҳдин тилама,
Ки анинг барги барча эрур захрсиришт.

Бу жиҳатдин Бойназар бийнинг сипоҳи мутазалзил бўлуб, ҳазимат топти ва Кот черики таъоқуб қилиб, кўп кишини асири бало ва дастгири аъно қилдилар. Муҳаммад Амин иноқ ғазабнок бўлуб, муонидлар гўшмоли учун отланмоқ иқтизоси била “ишларингизда улар билан маслаҳат қилинг²” эшигин умаро юзиға очти. Алар отланмоқ раъйин мустаҳсан кўрмай, сулҳ масолиҳин маслаҳат билдилар. Анинг учунким, ҳануз ғубори фитна таскин топмасдек баланд бўлуб, гарди ваҳшат ойинаи замоирни жилопазир бўлмағудек мукаддар қилмайдур эрди.

Қитъа:

¹ Бар алония – очикдан-очик.

² Қуръони карим, 3 : 159.

Сулҳ ила буткудек ишни размға қилмоқ бадал,
Аҳли ақл оллида айни жоҳилиятдин эрур.
Ақдаеиким ҳал бўлур тадбир тирноғи била,
Тиғ ила очмоғлиғ ани суъи ниятдин эрур.

Аъёни давлат раъйининг обафшонлиғи била Муҳаммад Амин иноқнинг ғазаби таскин ётиб Фозилбек била Қўчқор отоликни Ниёз парвоначиға йибориб, баъзи умарони Хўжамберди қўшбегиға номзад қилди. Алар жаҳди мавфур ва сайъи машкур тақдимиға еткуруб, Хўжамбеди қўшбеги сулҳ қилиб, бандиларни мутлақ ал-инъон қилди. Ул кун офтоби оламтоб Асад буржида эрди.

Назм:

Замон хўб эди, фалак нексайр,
Жаҳон кўргузуб дағи асари хайр.
Кавокиб қироноти масъуд эди,
Буруж иртифооти маҳмуд эди.

Ҳазрат подшоҳи соҳибқирон, кишваристони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон аноруллоҳи бурҳонухунинг вилодати саросар саодати била ноҳияти Хоразм сонихуллоҳ анилофот ва алзам рашки гулзори “баланд устунли қасрларга эга Эрам шаҳрига ўхшашгани бошқа ерларда қурилмаган¹” бўлди. Ва кудуми майманатлузуми била доруссалтана Хивақ ҳаффазааллоҳу аъни-л-ғарик в-а-лҳарик зийнатафзой, бўстони “остидан дарёлар оқиб турадиган абадий жаннатлар²” бўлди.

Шеър:

Бартараф бўлди фитнаи эл туз,
Даҳр қўйди рифоҳият сори юз.
Мунҳадим бўлди расми мухталифот,
Топти олам иши қарору субот.

Бу жиҳатдин вужуди зулжудидин мубораку маймун билиб,
Элтузар исми била мавсум қилдилар.

Қитъа:

Чун туғди вужуди куёши буржи шарафдин,
Зулумоти фатан олам уйидин бадар ўлди.
Фархунда оти Элтузар ўлса нежабким,
Зоти шарафу юмн била Элтузар ўлди.

Хўжамберди қўшбеги икки кундин сўнг Муҳаммад Амин иноқнинг дастбўслиқи била набираи фархундазот, сутудасифоти-

¹ Қуръони карим, 89 : 8.

² Қуръони карим, 98 : 8.

нинг вилодатининг муборакбодлиқи учун дорулимораи Хивақға умаро била мутаважжих бўлди. Муҳаммад Амин иноқ анинг итминони хотир ва истехкоми муволифати учун баъзи акобирни истиқболиға йибориб, таъзими вофир ва такрими мутақосир била шаҳарда манзили хуб ва мақоми марғубға тушурди.

Ул бовужуди мундоқ яхшилиқ Ниёз парвоначи келгандин сўнг яна анга бош кўшуб, ямонлиғ йўлида бошин барбод берди. Ва Ниёз парвоначи Фозилбек била отолиқ борғандин сўнг аҳди муаккад ва паймони мушайяд била мунофиқат юзидин мувофиқат кўргузуб, гург оштий қилди.

Рубоий:

Юзунгда мувдат асари азҳардур,
Кўнглинда адоват шарари музмардур.
Машғул дурур зоҳиринг сулҳға, лек
Жанг ишида ботининг фасодовардур.

Андин сўнг худдам ва ҳашами била отланиб, инон азиматин Хонқоҳ савбиға маътуф этиб, ул балдаи шарифнинг дарвозасиға наҳзат этти. Эшниёз меҳтар ва Абдурраҳмон бой Урганжий ва Ниёзмуҳаммад Оқой Қаҳрамонийким, Муҳаммад Амин иноқнинг давлатхоҳи самимий ва ҳавохоҳи қадимийси эрдилар, аларни маъсур ва мағлул қилиб, Хивақға борди. Сўнгги кун ул мазлумларни шаҳодатға еткурди. Ва найман Муҳаммад иноқким, Муҳаммад Амин иноқға якжихат ва парвоначиға муҳолиф эрди, бу воқеъани эшитиб, Гурланда турмоқни маслаҳат кўрмай, Орол ҳокими Муҳаммад Назар бийнинг илайига бормоқ иродаси била Орол жониби мутаважжих бўлди. Йўлда Қулобия канорида хитой-қароқалпоқнинг ҳокими Қурбонтой бийнинг ўғлонлари ул амири равшанзамирни тутуб сақлади. Ниёз парвоначи анинг изидин Жонмурод иноқни йибориб эрди, Жонмурод иноқ ани Қурбонтой бийдин олиб, муовидат қилди. Йўлда Гурлан найманининг оёқида Қарғалар маҳалласиға етганда, Муҳаммад иноқ Жонмурод иноқдин илтимос қилдиким: “Хивақ бориб, парвоначидек душманнинг сиёсат ва ҳақорати била мақтул бўлганимдин бу мавзеъдаким, ўз уруқимға яқиндур, авло ва ансаб кўрунур”. Жонмурод иноқ мултамасин мабзул тутуб, ризо берди. Муҳаммад иноқ андин рози бўлуб, ул маҳалла масжидидаким, “Болта қарға масжиди”ға машхурдур, пешин намозин ўтаб, Болта қарғақим, ул маҳалла кадхудоси ва ўзининг чоқари эрди, ўзин оттуруб, олами фонийдин жаҳони боқийға интиқол қилди. Жонмурод иноқ анинг молу

жиҳотин қабзаи тасарруфиға олиб, Чиғатойға нузул қилди. Муҳаммад иноқ қатл бўлган чоғда Ниёз парвоначини ўлдуруб ва Муҳаммад иноқға махлис бериб, Жонмурод иноқни тутдурмоқға киши буюруб эрдилар. Аммо на осифким, қазо ўз ишин қилиб эрди.

Маснавий:

Қазо етса ногоҳ тортиб камон,
Қутулмоқ ажал шастидин йўқ гумон.
Осиф айламас изтирор айламак,
Жаҳон ичра ҳар ён фирор айламак.

Жонмурод иноқ ул мансубаи жонгузойни эшитиб, Чиғатойдин қочиб, Амуядин убур қилиб, қир йўли била Бухороға борди.

Эмди Ниёз парвоначининг воқеъотидин эшитинг. Жонмурод иноқни Муҳаммад иноқнинг талабиға йиборгандин сўнг Худойназар бий отлиғ найманни иноқ қилди ва Хўжамберди қўшбеги била муттафиқ бўлуб, ҳукумат ихтиёрин тасаллут расми била қабзаи иқтидориға олди. Ва Муҳаммад Амин иноқнинг давлатхоҳларин жаббор сифатлиғ била мақхур ва манкуб қилиб, Муҳаммад Амин иноқнинг қасдиға ижтиҳод камарин боғлади.

Назм:

Нақзи аҳд этти ўз муроди била,
Бузди паймонин эътиқоди била.
Боғлади бел иноқ қасдиға руст,
Амри ботилға азмин этти дуруст.
Ул шақоват ўзиға айлаб асар,
Бошқаға қасде қилди бошқа зарар.

Муҳаммад Амин иноқ ул умури ношойиста таҳқиқиға етиб, “воқеъа юзага чиқмасдан бурун иложини қилинг¹” фаҳвоси била пешдастлик қилиб, Бойназар бийнинг иттифоқи била Оқимхондин ул икки амири бетадбирнинг рухсати қатлин ҳосил қилди ва кўрунуш ҳангомида хон ва иноқнинг фармони била Бойназар бий парвоначининг сақолидин тутуб, пичоқлаб ўлдурди. Ва Қаландар дастурхончи била Ниёз чакчак Хўжамберди қўшбегини қатлға еткурдилар. “Эй кўрар кўз эгалари, ибрат олинг²”

Байт:

Улки, феъли замима фош этти,
Феъли эрдик, бошиға етти.

¹ Араб мақоли.

² Қуръони карим, 59 : 2.

Тожи бий қиётким, парвоначининг ҳавохоҳи эрди, бу ҳодисаи муваҳҳашани англаб, қангли йигитлари билаким, ул ерда ҳозир эрди, хужум қилиб, кўрунушхонаға югурдилар ва олтун жиловлар аларни уруб қайтарди. Алар сайъи тамом ва жаҳди молакалом била қочиб, Ҳазорасбдин парвоначининг ўғли Бобобекни олиб, Бухороға борди. Амир Дониёл Бобобекға дилдорлик кўргузуб, имдод ваъдаси қилди. Ва Муҳаммад Амин иноқ бир неча айёмдин сўнг баъзи аъён ҳазратнинг шафоати била Тожи бийнинг гуноҳин афв қилиб, Бухородин келтурди.

Бобобек ибн [Ниёз] парвоначининг хуруж қилиб, Ҳазорасбни олғани. Фозилбекнинг сипоҳи жаррор била анинг қасдиға қўзғалғани ва Гурлан ақобири муҳолафат кўргузуб, Фозилбекдин рўгардон бўлғани ва кофай ўзбакия тамарруд оғоз қилиб, Бобобек аларға келиб қўшулғани ва мутамарридлар қўнрот Ҳасан Қобил сўфининг ихтимоми била Қўшқўпрук кўрғониға кириб, ғалабаи тамом била Хивак доруссалтанасининг муҳосарасиға юруш этгани ва Бекпўлод отолиқнинг тадбири била муқотала мусолаҳаға айланиб, муонидларнинг жамийъиятиға тафриқа етгани

Асҳоби сийяру таворих, арбоби хабару шаморих лахлаха¹йи нақлу ройиҳаи ривоят била сомеъ димоғин мундоғ муаттар қилурларким, ҳамул йил² қавс³да Муҳаммад Амин иноқ ўз ўғли Ниёзмухаммад бек ва Одил бекнинг ўғли Муҳаммадпаноҳ бек учун Гандумкон ҳовлисидаким, ҳоло ул мавзеъ ҳазрат султони соҳибқирони гардунтавонға меросдин тахсис топибдур, улуғ тўй ва азим сур тартиб бердиким:

Рубоий:

Саргашта сипеҳр тун-кун айлаб таку пуй,
Наззора қилиб ер юзини кўй-ба кўй.
Бир кўрмади ул ҳануз анингдек ҳаргиз
Шоҳона улуғ қурулто-ю, олий тўй.

Анинг изидин Бойназар бий қушбеги бевосита ул мавзеъда тўй берди. Андин фароғ топғандин сўнг Мурод парвоначи Ҳазорасбда улуғ тўй бериб, Муҳаммад Амин иноқни умарои изом ва нудамои

¹ Лахлаха – таровот.

² Ҳижрий 1185 /1771-72 йили қўзда тутилган.

³ 23 декабрь – 24 январь оралиғи.

вожибу-л-эхтиром била чорлади. Ул кун шаъбону-л-муаззамнинг йигирма учунжи¹си, чоршанба куни эрди. Ҳасанмурод парвоначи Муҳаммад Амин иноқни ўз манзилига, умарои изомни оқониларининг манозилу масокинлариға тушуруб, шоҳона зиёфат ва меҳмондорлиғға мубодират кўргузди.

Назм:

Очиб меҳмон юзига боби айш,
Муҳайё қилиб ҳар на асбоби айш.
Ниҳоятдин афзун бўлуб, аклу шурб,
Топиб илтизоз наъми буъду қурб.
Ичиб сар-басар соғари инбисот,
Бўлуб барча масти шароби нишот.

Кечанинг нисфи ўтуб эрдиким, Бобобек келиб, Ҳазорасб кўрғониға кирди. Маълум бўлсунким, Ҳазорасб қанглисининг баъзи ҳаромиси Бобобекка киши йибориб, чақириб, ул кечани миод² қилиб эрдилар. Баъзи дерларким, Бобобек уч кунда Бухородин келиб, муз устидин дарёдин ўтуб, қалъаға киши йиборди. Дўсим иноқнинг ҳарами Қундуз оналикдин ўзга киши қалъада йўқ эрди. Бобобек ул заифанинг дастёрлиқи била қалъаға мутасарриф бўлди. Муҳаммад Амин иноқ бу ҳодисани эшитгандин сўнг ани ихтиёр қилдиким, ўзи Ҳазорасбда таваққуф қилиб, музофот черики била қалъани муҳосара қилғай. Фозилбек ва Бекпўлод отолик турмоқни маслаҳат билмай, мурожаат қилмоқни муносиби давлат кўруб, иноқни отлантурдилар. Ва Бекпўлод отолик Ниёзмухаммад бек ва Муҳаммадпаноҳ бекниким, тўйхонада қолиб эрдилар, олиб йўлда иноқға етуштилар. Иноқ Хивақға келгандин сўнг аксар умаро қочиб келдилар. Андин сўнг иноқ Фозилбек ва Бекпўлод отолик ва Раҳимберди отолик ва Бойназар қушбегига умарои изомни масхуб қилиб³, ўн минг черик била Ҳазорасб муҳосарасиға йиборди. Алар Найманда муаскар қилдилар. Ул жихатдинким, Бешариқнинг аксар музофоти Бобобекка мутобеъат қилиб эрди, бу мавзеъда бир неча кун макс⁴ воқеъ бўлуб, ҳазорасбийлар била кўп уруштилар. Андин кўчуб, Дурғадик мавзеъин муҳайям⁵и хиём⁶и майманатанжом қилдилар.

¹ 1185 йил 23 шаъбон /1771 йил 2 декабрь

² Миод – ваъдалашилган жой.

³ Масхуб қилиб – ёнига қўшиб.

⁴ Макс – тўхтаб туриш.

⁵ Муҳайям – чодирлар тикланган қароргоҳ.

⁶ Хиём (бир.: хийма) – чодирлар.

Бобобек оғир черик била Масъуд устидин келиб, Фозилбекнинг қаровулига йўлуқуб, уруш солиб, қиёт Эшқобил ясовулни ўлдурдилар. Умарои изом бу воқеъани эшитиб, мудофаага чиқиб, Дурғодик қибласида Хиваник наҳри била Янгиариғ орасида талоқии фариқайн вуқуъ топиб, қаттиғ уруш тушти. Ва баҳодирлар шижоат тигин жилваға киргузуб, муонидлардин Чўнгқара солур бошлиғ кўп кишини адам асфаласофлиниға йибордилар.

Байт:

Чу баттоллар корзор айлади,
Адув лашкарин тору-мор айлади.

Бу воқеъа инқизосидин икки кун сўнг Гурлан акобири Кўчак бек ибн Муҳаммад иноқ ва Қурбонқули қози ва Шерали жалойир ва Ашур бек нўкуз Бобобекка мухолафатда муттафиқ бўлуб, Гурлан ва Вазир сипоҳи била асокири зафармаосирни бузуб, Гурланға кириб, тамарруд ва туғён байдоқин бар алония барпо қилдилар. Бу жиҳатдин умарои изом қайтмоқни турмоқдин ансаб ва авло кўруб, инони азиматни мурожаат тарафиға маътуф этиб, Хивакда Муҳаммад Амин иноқнинг мулозаматиға мушарраф бўлдилар. Бу ҳодиса ҳудусидин коффаи ўзбакия авзои тағйир топиб, муонидлар силкига мунхарит бўла бошладилар. Ҳар ердаким, шарир ва муфаттин ва ярим кўнгуллиғ киши бўлса, мухолафат кўргузуб, Гурлан кўрғониға йиғналди. Ва Бобобек дағи мухолифлар истидоси била Ҳазорасб ва Бешариғ сипоҳин олиб, Гурланға борди ва барча иттифоқ била Қароқалпоқиядин Абдуллоҳ султонни келтуруб, Гурланда хон кўтардилар. Муҳаммад Амин иноқ Фозилбек бошлиғ Хивак умаросин қолған элнинг черики била мудофааға йиборди. Баъзидин нақлдурким, бу сафарда Фозилбек йўқ эрди ва Бойназар кўшбеги саркарда эрди. Ҳар тақдир била алар Котни муаскар қилиб, икки ойғача муонидлар сипоҳи била муҳориботи бисёр ва муқоталоти бешумор зухурға еткурдилар. Ул аснода Уйғур ҳокими Бекпўлод отолиқким, Муҳаммад Амин иноқнинг изни била мухолифлар жамаиатиға тафриқа еткурмак учун зоҳиран мухолиф амриға қиём кўргузуб, Муҳаммад Амин иноқдин рўйгардон бўлуб, муонидларға кўшулди. Мундин сўнг Қўшкўпрук кўнгротининг акобиридин, йўқ-йўқ, балки арозилидин Эсанқобил сўфи иниси Тилавқобил сўфи билаким, “кофир сўфи” лақабиға машхурдур, тамарруд ва туғён оғоз қилиб, зулҳижжанинги ўн биринда чаҳоршанба кечасиким, Қурбон ийдининг иккинчи кечаси эрди, муонидларни чақириб, Қўшкўпрук кўрғониға киргуздилар. Умарои

изом бу муваҳҳиш хабарни эшитиб, мутазалзил бўлуб, Котни ташлаб, Қатаған устидин Хивақға келдилар. Андин сўнг Кот ҳам муонидлар тасарруфига кирди. Бир неча кундин сўнг умарои мухолиф атроф ва жавонибдин сипоҳ йиғнаб, ғалабаи тамом ва издиҳоми молакалом била Муҳаммад Амин иноқнинг истисоли учун доруссалтана Хивақ муҳосарасига ҳаракат қилиб, Рофинак ҳудудида суфуфи касофатвуқуфни ясаб, майманаи номаймун ва майсараи номайсурни баъзи умарои тоғия ва шужаъойи боғия¹нинг завооти завиласифот²и била ороста қилиб, Бобобек ва Бекпўлод отолиқ ва Қаландар қушбеги ва Жонмурод иноқ ва Кўчак иноқ ва ғайриҳум қалбгоҳда турдилар.

Шеър:

Сипоҳи адув андоқ айлаб ҳужум,
Ки тунлар фалак арсасида нужум.
Ясаб бағий майдони ичра ясол,
Мазориъ ҳудудида жангал мисол.
Топиб кибру нухувват барида субут,
Аён айлабон барча боду бурут.
Тараддуд қилиб ул сифатким малах,
Уруб аҳли Хивақға таъну занах.
Хуруш айлабон бири девдек,
Санаб ўзларин Тус ила Гевдек.
Йилондек бўлуб дамлари захрпош,
Чекиб хукдек наъраи дилхарош.

Бекпўлод отолиқ Муҳаммад Амин иноқға пинҳоний киши йибориб эрдиким, уруш ва жидол маслаҳати учун шаҳардин киши чиқармасунким, беҳбуд³ андадур. Иноқ бу жиҳатдин мудофааға киши йибормайин, ўзи Янгидарвоза устида шомиёна⁴ тортиб, ўлтуруб, умарои изомни ўзга дарвозаларда ва буржу боруларда таъйин қилиб, қалъадорлиқға машғул бўлди. Аммо муонидлар Хивақ атрофига чаповул уруб, Янгикалъа ва Кабутархона маҳаллотининг ҳожатдин ташқари қолған ашъи матрука ва асқоли мафлукаларинким, мажмуъин бир ёрмоқға олмас эрдилар, торож қилиб, мурожаат қилдилар. Ва оз фурсатдин яна ғалаба қилиб, Хивақ устига мутаважжих бўлуб, Хиваник канорида саф ясаб

¹ Тоғия, боғи, ёғия (тоғий, боғий, ёғий) сўзлари бир хил “исёнкор” маъносини билдиради.

² Завоти залиласифот – ёвуз сифат зотли.

³ Беҳбуд – яхши ҳолат.

⁴ Шомиёна – чодир.

турдилар. Ва Хивақ диловарлари иноқ рухсати била шаҳардин чиқиб, ҳазрат кутбу-л-авлиё ва фахру-л-атқиё, афзалу-л-восилин, акмалу-л-комилин, шайху-ш-шуюхи-л-олам, ғавсу-л-аъзам, имодул-миллати ва-д-дин Эшон махдум ҳожи қуддуси сиррухулазиз жаворидаким, ул мавзеъ “Нон емас” лақабиға иштихор топибдур, муонидлар черики била корзори ажиб ва кирдори ғариб зуҳурға еткурдиларким, тамошобинлардин овози “Ал-ҳазар¹” гардун кулоқиға етти. Мутамарридлардин Эсанқобил сўфиким, шужоъи номдор ва абтоли рўзгордин эрди, Шоҳниёз бек валади Искандар бий анинг била Оқёф кўпрукининг оллида муҳораба қилиб, синони жонситон била уруб, захмдор қилди ва сўфийи мазкур машаққати тамом била ўзин ул балиядин кутқарди. Ва баҳодирлар суюфи обдор била кўп кишини аъдои давлатдин водийи бавор²ға йибордилар. Аммо Абдулкарим бек ибн Саййидназар бек ибн Дўстон кўшбегига муҳолифлар тарафидин тўфанг ўқи тегиб, шаҳодат топти. “Аллоҳнинг бандаларимиз ва Унга қайтгувчимиз³”. Ул аснода Бекпўлод отолиқ иноқ била хабарлашиб, муонидлар жамятин бузмоқ ваъдасин қилди ва бу жиҳатдин умарои муҳолиф орасида муҳолафат воқеъ бўлуб, замири хабосаттахмири шароратназирлариға раабу ҳарос истило топиб, ғалабаи хавотир била Қўшкўпрукка муовидат кўргуздилар. Ул ошонда чигатой аҳли инқиёд мақомиға келиб, Муҳаммад Амин иноқ ул балда муҳофазатиға Қутлуғмуҳаммад иноқни бир бўлак сипоҳи нусратпаноҳ била номзад қилди. Иноқи мушориилайх балдаи мазкуранинг ҳаросатида сайъи машкур ва жаҳди мавфур тақдимға еткуруб, ҳар кун Шоҳобод устиға икки-уч қатла чаповул йибориб, ғорат қилдурди. Ва жавзо авохири⁴да Бекпўлод отолиқнинг тадбири била орада русул ва мурасалот қатнатиб, Муҳаммад Амин иноқ била мусолаҳа воқеъ бўлуб, Бобобек Ҳазорасб черики била Ҳазорасбға кириб, аввалғи муҳолафатиға исрор⁵ қилди. Ва ўзга умарои муҳолиф Абдуллоҳхон бошлиғ барча Муҳаммад Амин иноқнинг мулозаматида Хивақға келиб, ҳар ким ўз масокин ва мавотинларида қарор туттилар. Ва Муҳаммад Амин иноқнинг зоти фархундасифотиким, жавоҳири карами жибиллий ва завоҳири шафқати азизий била мутажаллий эрди, аларнинг итминони

¹ Эҳтиёт бўл.

² Водийи бавор – сахро водийси (йўқлик).

³ Қуръони карим, 2 : 156.

⁴ 22-июнь.

⁵ Исрор – оёқ тираб олиш.

хотир¹и учун Абдуллоҳхонни салтанат тожи била сарафроз қилиб, аларни маротиби улё ва маносиби кубро била муфтахар ва сарбаланд қилди. Андоқким, Жонмурод иноқ ва Кўчак бекни иноқ ва Элтузар бекни мироб ва Ашур бек нўкузни нойиб қилдилар.

Байт:

Хушо, улки қилғай адусини сайд,
Карам донаси бирла бедому қайд.

Ва Тилавқобил сўфиким, бағоят шарир ва муфаттин киши эрди, Муҳаммад Амин иноқнинг тиғи сиёсатидин ҳаросон бўлуб, Орол диёриға фирор ихтиёр қилди ва қўнрот машоҳиридин Сафардали ва Эшбўл отолиқ била муволифат ва видоди мувонисат ва иттиҳод тарҳиға қиём кўргузуб, Орол мамоликининг волийси Муҳаммад Назар бийнинг ниҳоли адоватин гулшани хотирларида сарсабз қилиб, бозор сайрининг ҳангомида ул амири беназирнинг матоъи ҳаётин ғорат қилдилар. Бу ходиса хабарининг тунбодидин Муҳаммад Амин иноқнинг оташи ғзаби мултаҳиб бўлуб, Бойназар қушбегини Орол ҳукуматининг ёрлиғи ва ул шўрбахтлар қатлининг фармони била Оролға номзад қилиб, Хоса бек ибн Элчи бекни қўшбегилик мансаби била мумтоз этти. Ва Бойназар бий ул диёрға бориб, амири мақтулнинг қотилларин вартайи ҳалокатға еткуруб, муддати мадид ул диёрда билистиклол ҳукумат сурди.

Кўчак иноқнинг иккинжи мартаба Гурлан акобири била мухолафат маслакиға иқдом кўргузуб, Бобобекнинг мувофиқати била мазохират роятин кўтаргани ва Муҳаммад Амин иноқнинг алар таъдиби учун лашкари қиёматасар йиборгани ва Вазир аҳлининг воқеъаи итоати ва Раҳимберди отолиқнинг сабаби шаҳодати. Мухолифларнинг камоли ажзу изтирордин мусолаҳа қилиб, итоат даргоҳиға таважжух етгани ва Бобобекнинг манқуб ва мақхуруна Бухороға кетгани

Маоний тоза чаманининг андалиби хушнавоси, мазомини баландовоза анжуманининг мутриби тарабафзоси, яъни қалами фасоҳатнағам сарири балоғаттаъсир била мундоқ навосозлиғ қилурким, баъзи ашрори намимаосорким, сеият ва шайтанат излоли била масолики ҳидоят ҳодийларин саргаштайи баворийи залолат, оворайи сахорийи ғавоят қилур эрдилар, Кўчак иноқ бошлиғ Гурлан акобирин иғвойи мукаррар ва излоли шароратасар била

¹ Итминони хотир – кўнгил ишончи.

мусодақат сироти мустақимидин мунҳариф қилдилар. Андоқким, Кўчак иноқ ва Ашур нойиб ва ғайриҳум ҳар қайси бир баҳона бирла Гурланга бориб, қайтиб Муҳаммад Амин иноқнинг мулозаматиға келмадилар. Бу воқеъа лу йили санаи ҳижрия минг юз саксон олти¹да офтоб сунбула буржи²да эрди. Иноқ аларнинг истиҳзори учунким, айни июят ва маҳзи шафқатдин эрди, ҳар нечаким, Қаро Баҳодир мироб ва ғайрани карратан баъди ухри ва марратан баъди аввали³ йиборди. Алар номуважжаҳ узр ва баҳоналар қилиб, латоифу-л-ҳиял⁴ға мутамассик⁵ бўлуб, Гурлан худудидин ташқари қадами муурофиқат қўймадилар.

Қитъа:

Кишиким, озди давлат маслакидин,
Ҳидоят қилмоқ ул гумрахға йўқ суд.
Гумон айлаб зиёнбудини беҳбуд,
Билур таҳқиқ беҳбудин зиёнбуд.

Фақирнинг отаси амири олийжаноб, мағфиратмаоб Аваз бий мироб ғафараллоҳи зунубаҳу ва сатара уюбаҳу нақл қилур эрдиким, ул кудурат асносидаким, мезон авохири эрди, бир кун баъзи муҳиммоти зарурия таҳсили учун Гурланга бориб, Кўчак иноқнинг манзилиға нузул қилдим ва қаробат жиҳатидин “силаи раҳм⁶” муқтазоси била мушфиқона насиҳат ва муҳиббона пандлар қилиб, туғён ва инод умури ношоистасидин мамонезат кўргуздим. Ул мумтанеъ⁷ бўлмай, бир тозинаход от миндуруб, мени таъжил⁸и тамом била қайтарди. Мен ҳануз Котға етмайдур эрдим, ақабимдин киши келдиким, Гурлан аҳли ёғий бўлди. Андин сўнг мен ва ул киши истиъжол била қатъи масофат қилиб, ул ходиса хабарин Муҳаммад Амин иноқға еткурдук. Кўчак иноқ ва Ашур нойиб мухолафат амриға қиём кўргузгандин сўнг Ҳазорасбға киши йибориб, Бобобекни Ҳазорасб сипоҳи била келтурди. Ва иттифоқ била Оқимхонни қазоқдин келтуруб, подшоҳ қилдилар. Ва Бобобек солур жамоасинким, бурунроқ аҳшом⁹и била келтуруб, Ҳазорасб навоҳисин бериб, мутамаккин қилиб эрди, Муҳаммад Амин

¹ Ҳижрий 1186 /1772-73 йил.

² 24 август.

³ Кетма-кет, бир неча бор.

⁴ Латоифу-л-ҳиял – ҳийла-найранг.

⁵ Мутамассик – ушлаб олган, ёпишган.

⁶ Силаи раҳм – қариндошлик ҳурмати (ҳадисдан).

⁷ Мумтанеъ – имконсизлик; иккиланиш.

⁸ Таъжил – шошилиниш.

⁹ Аҳшом – қорамол; уруғ-аймоқ, қабила. Бу ерда: қабила, уруғ-аймоқ.

соригни йибориб, ул жамоа сипоҳин Гурланға келтурди. Йўлда Муҳаммад Амин сориг сипоҳи мазкур била Бошқирд қасабачасиға югуруб, бошқирд аҳлиға асир бўлуб, қатлға етти. Ул учурда Хўжаэлининг ҳокими Жонпўлод бий итоат қилодасидин бўйин товлаган Гурланға киши йибориб, Ёрмуҳаммад Баҳодир ва Тожибой чўлоқни бир бўлак черик била келтуруб, Ёрмуҳаммад бий ибн Авазберди бийниким, бир неча муддатдин бери анинг била ораларида аёлат¹ жиҳатидин низоъ бор эрди, тутдуруб ўлдуртти. Муҳаммад Амин иноқ аларнинг истисоли учун Фозилбекка умарони маҳсуб қилиб, лашкари жаррор била Гурлан устиға йиборди. Алар Котни мухайями хиёми майманатанжом қилиб, икки ойғача муонидлар била муҳоработ ва муқоталот қилдилар. Ул аснода Вазир аҳли саодат раҳнамолиғи била рибқа²и итоат рукаба³лариға солиб, Фозилбек ва умарои изомға Вазир кўрғонин топшурдилар. Фозилбек Вазирни муаскар қилиб, муддати мадид Гурлан муҳосарасиға машғул эрди, токим зулҳижжаи санаи мазкуранинг ўнида якшанба куниким, аксари лашкария Қурбон ийди жиҳатидин уйлариға тарқаб эрди, ул кун муонидлар Гурландин ғалабаи тамом била чиқиб, баъзи мутажандани Вазир атрофиға чаповулға йиборди. Ул жамоа Вазир музофотин тохту-тоз қилиб қочтилар. Фозилбек ва умарои изом қолған сипоҳ била аларни таъоқуб қилиб қовуб, беҳабар муонидларнинг устидин чиқиб, қаттиғ уруш тушуб, муборизлар муборазат тиғин ниёми интиқомдин чиқариб, андоқ муқотала қилдиларким, аъдои давлат куштасидин пушталар кўтардилар. Ул аснода муонидлар хужум қилиб, Фозилбек баъзи абтол⁴и шижоатмаол била мудофааға машғул эрди, ногоҳ бўғзиға ўқ тегиб, захмдор бўлди. Ва қипчоқ Раҳимберди отолиқ дағи бир тарафдин ҳамалоти мутаъоқиб⁵ еткуруб, мардоналиғ додин берур эрди, тиғи қазо етиб, шаҳодат топти. Бу жиҳатдин сипоҳи нусратпаноҳ шикаст топиб, Вазир кўрғонининг олдиға йиғналиб, ҳайъати ижтимоъ била мурожаат тарафиға наҳзат қилиб, ярим кечада Чиғатой ҳисориға нузул эттилар. Ва Муҳаммад Амин иноқнинг фармони била андин кўчуб, яна Котни муаскар қилиб, Гурлан муҳосарасиға иштиғол кўргуздилар. Ул айёмда Гурлан халқиға солур черикининг тааддиси

¹ Аёлат – туман, худуд.

² Рибқа – арқон.

³ Рукаба – бўйин.

⁴ Абтол – довьорак қахрамонлар.

⁵ Ҳамалоти мутаъоқиб – кетма-кет ҳамлалар.

ўтуб, кўрғондин ковуб чиқардилар. Ул жамоа машаққати тамом
била Ҳазорасб бориб, ул ноҳиятни тохту-тоз қилиб, кўчуб Марв
диёрига борди. Бу воқеадин сўнг қангли ашрофидин Қутлуғмурод
иноқ ва Ҳасанмурод парвоначи Ҳазорасбдин қочиб келиб, июноти
подшоҳона била сарафроз бўлдилар.

Назм:

Улки, топар бахту саодатга йўл,
Бошқарур иқбол ила давлатга йўл.
Ком топиб толеъ бедоридин
Чикғуси гумроҳлиғ идборидин.

Андин сўнг Бобобекнинг бани аъмомидин Султонбек ва
Қўчқорбекким, Ҳазорасб ҳаросатиға муқаррар эрдилар, солур Ийд
маҳрам ва Хўжамуродбекниким, аҳшомидин қолиб эрдилар, тутуб
ўлдуруб, итоат қилодасиға мутақаллид бўлуб, оқо-инилари била
келиб, Муҳаммад Амин иноқнинг атабабўслиқиға мушарраф
бўлдилар.

Шеър:

Чу иқболу давлат қилур ёрлиғ,
Саодат била бахт бедорлиғ.
Қўяр юз жанобингга туғён эли,
Келур дўстлиғ бирла адвон¹ эли.
Қилур хасми саркаш сарафкандалиғ,
Дари давлатинг оллида бандалиғ.
Муяссар бўлуб барча хоҳиш санга,
Топар боғлиғ ишлар кушойиш санга.
Сипоҳинг адув сари чекмай алам,
Адувлар мусаххар бўлур якқалам.

Муҳаммад Амин иноқ аларнинг таъзиму табжил²ида муболаға
кўргузуб, Ҳазорасб черики била Котға Фозилбекнинг мулозаматиға
номзад қилди. Мундин сўнг умарои изом ва сипоҳи зафаринтизом
мустаназхар ва муставлий бўлуб, муонидлар бунгоҳ³идин бош чиқара
олмайин, хасорати тамом ва усрати молокалом била зиндагонлиғ
қилдилар. Ул учурда Султонбек ва Қўчқорбек ва ғайрихум маъ
аҳли⁴ “йўлдан озиб эргашганлар⁵” адовати қадима ва шарорати
самима ҳаракатидин силсилаи фасодға муҳаррик бўлуб, Бобобек ва

¹ Адвон (адув) – душманлар.

² Табжил – улуғлаш.

³ Бунгоҳ – уя, қароргоҳ.

⁴ Маъ аҳли – аҳли билан.

⁵ Қуръони карим, 26 : 224.

Кўчак иноқға русул ва расоил йибордиларким, сипоҳи нусратпаноҳни бузармиз. Бу асрори ваҳшатосордин Фозилбек ва аркони давлат огоҳлиғ топиб, Муҳаммад Амин иноқнинг ҳукми била маъсур ва мағлул қилиб, Хивақға йибордилар. Иноқ аларни бир неча кун тангнойи зиндонда маҳбус қилиб, атбоъи била қатлга еткурдиким, “ёмонликни ўзларингиз учун қилдингиз¹” андин хабар берур. Ва Жонмурод иноқниким, ул дағи ҳамул шўрбахтларға воқеаи мазкурада ҳамдастонлиғ қилиб эрди, анинг отаси Бекмуҳаммад иноқнинг дўстлиғ ва якжихатлик ҳуқуқин риоя қилиб ўлдурмади. Визоратпаноҳ Олим бой ибн Абдурраҳим меҳтарнинг мусоҳибатида рисолат ва сафорат тариқаси била Бухороға узаттиким, шояд кулфати мусофират ва меҳнати ғурбат иштидод ва истилосидин ўз ҳаддин билиб, мунофиқати савдойи фосидидин тавба қилғай. Аммо ул “ёмон замона балолариди қутула олмайди²” муаддоси била мутанаббих бўлмай, ғояти шароратдин адовати музоаф бўлуб, Бобобек юртдин овора бўлуб, Бухороға борғандин сўнг анга бош қўшуб, муҳарриқи силсилаи фасод бўлди. Андоқким, ўз мавридида зикр қилилур, иншоаллоҳи таъоло. Андин сўнг Муҳаммад Амин иноқ ўз нафаси нафиси била наҳзат қилиб, Гурланни муҳосара этти. Ва муонидлар ғояти ажзу камоли инкисордин ҳадди изтирорға етиб, сулҳ расми била чиқиб, иноқнинг рикоббўслиқиға мушарраф бўлдилар, магар Бобобекким, ул дарёдин убур қилиб, Амуянинг шимол тарафидин Фитнак тушиға бориб, дарёдин ўтуб, қалъайи мазкураға кирди.

Ва Муҳаммад Амин иноқ ғояти карам ва ниҳояти мурувватдин Кўчак иноқ ва Ашур нойиб ва ғайриҳумға инояти хусравона ва мароҳими подшоҳона била сарафрозлиқ еткуруб, Хивақда манозили хўб ва масокини марғубға тушурди. Ва Эшназар миробға Гурлан аёлатин топшуруб, Ашур нойибни мироблиғ мансаби аржуманди била сарбаланд қилди. Ва аларнинг риояйи хотири учун Оқимхонни салтанат тахтиға миндурди. Ва андин сўнг Отажонхўжа шайхулислом ва қипчоқ Алаш отоликни жунуди номаъдуд била Фитнак муҳосараси учун Ҳазорасбға буюрди. Алар солур ғалласиға мутасарриф бўлуб, лашкариға тақсим қилиб, Фитнакни қабаб, Бобобек била муҳориботи бисёр ва муқоталоти бешумор қилдиким, Бобобек охир ожиз бўлуб, Фитнакни ташлаб, Бухороға фирорий бўлди. Шайхулислом била отолиқ Фитнакни фатҳ қилиб, қангли

¹ Қуръони карим, 17 : 7.

² Қуръони карим, 52 : 30.

жамоасидин кўп кишини маъсур ва мақхур қилиб, фатху нусрат била Муҳаммад Амин иноқнинг мулозаматиға етуштилар. Мундин сўнг жамиъи мамолики Хоразм Муҳаммад Амин иноқға софий бўлди. Илло, Хўжаэликим, Жонпўлод бий анда мухолафат тариқида собит қадам ва росих дам эрди. Иноқ анинг инъидом ва истисолин ҳиммати олий наҳматдин лозим ва лобудий билиб, Яхшилиқ бий ибн Бектурди бийниким, қадиму-л-айёмдин або аън-жадд бу хонадони давлатдудмоннинг давлатхоҳи эрди ва рўзгор номусоидлиғидин тангдасту паришон аҳвол бўлуб, фақирнинг отаси Аваз миробнинг мулозаматида зиндагонлиғ қилур эрди, тарбият ва тақвиятиға кўшиш қилиб, Хўжаэли аёлатининг ёрлиғин шафқат этиб, Жонпўлод бийнинг устиға йиборди. Жонпўлод бий анга тоби муқовамат келтура олмай, Бухороға овора бўлди. Ва Бобобек била Жонмурод иноқға анису жалис бўлуб, алар била Фитнакка келиб, қатлға етти. Бу воқеъа, иншоаллох, ўз мавридида айтилуру.

Арбоби фатонат ва асҳоби дароятнинг замоири зибасоирлариға возиҳ ва лоиҳ бўлсунким, Бобобек ва Кўчак иноқнинг бу воқеъеи касиру-л-бадоеъларида кўп ихтилоф қилурлар. Бу жиҳатдин қалами чобук рақам икки ривояти мухталифу-л-ҳикоятғаким, зеҳн интиқол қилур эрди, журъат кўргузуб, таҳрир силкиға чекти: бири бу вақоеъдурким, сабт топти. Яна бири учунчи бобнинг учунчи қисмида хонлар зикрида мужмалан марқум бўлди.

Назм:

Бу маврид ихтилофида мани зор,
Неча кун айладим тасҳиҳи бисёр.
Жигар қону замирим бўлди пурғам,
Бу маврид ихтилофи бўлмади кам.
Чекиб бу важҳдин килки сабуктоз,
Икки турлук ривоят айладим соз.
Мени таън ичра қилмай зору мажбур,
Тутунг аҳбоблар бу ишда маъзур.

Муҳаммад Амин иноқ умарои мухолифнинг итминони хотир ва истехкоми муолифати учун кун-кундин иртиқоъи мадориж ва иртифоъи маротибдин сайъи балиғ¹ ва жаҳди мавфур тақдимға еткуруб, дам-бадам ниҳоли омол ва давҳайи иқболларин ихтизозин насими иноят ва иштиқори саҳоби макруматидин сарсабзу райён қилур эрди. Бу жиҳатдин алар рутбайи давлат ва иқболи маснад,

¹ Балиғ – етук, кўп.

шавкату ижлолға мутараққий бўлуб, ул жумладин, Элтузар мироб ибн Хўжақули иноқ ва Ашур мироб нўкуз ва Қурбонқули қози найман ва Шерали жалойир давлату сарват шаробидин бадмастлик оғоз қилиб, “инсон ўзини бой-беҳожат кўргач, албатта туғёнга тушар – ҳаддидан ошар¹” муқтазоси била кофири неъмат бўлуб, Муҳаммад Амин иноқнинг бинои вужудининг инҳидомиға ижтиҳод камарин боғладилар. Муҳаммад Амин иноқ бу ҳодисадин хабар топиб, аларни Кўчак иноқ билаким, ани айни ифтиро² ва маҳзи тухматдин аларға дохил қилиб эрдилар, дастгир қилиб, зиндони бало ва маҳбаси аъно³да маҳбус этти. Бир неча муддатдин сўнг аларнинг маоли аҳволин истикшоф қилиб, тиғи бедариф била риштайи ҳаётларин мунқатеъ этиб, Кўчак иноқни тангнойи зиндондин қутқарди ва партави шамуи макрумат ва ламаъи шамуси марҳамат била зулумот мазаллатидин фазойи иззатға чиқарди ва бурунғи мансабин арзоний тутуб, Гурлан аёлатин маъ ал-музофот мафвуз қилди.

Байт:

Жаҳон аҳли ором топти яна,
Фароғат била ком топти яна.
Бўлуб мулкдин бартараф ихтилоф,
Рифоҳият том топти яна.

**Бобобек ва Жонмурод иноқнинг иккинчи мартаба
Бухородин келиб, Фитнак кўрғонин мусаххар этгани ва Хоса
қушбеги била Бекпўлод отоликнинг корзоридин ҳазимат топиб,
яна Бухороға кетгани**

Қалами якроний саҳифа майдонида мундоқ шўхжавлонлиғ қилурким, санаи ҳижрия минг юз тўқсон иккида Бобобек ва Жонмурод иноқ баъзи аъдойи давлатбаргаштанинг иттифоқи била Бухородин наҳзат қилиб, Чоржўйға бориб, солур ва соруқ йиғинин олиб, Хоразм савбиға мутаважжих бўлди ва Фитнак акобирининг ихтимоми била Фитнак кўрғониға кириб, ул ноҳиятға мутасарриф бўлдилар. Ва Ҳазорасб навоҳисиға черик йибориб, чоптурдилар. Бу воқеъа сунбула авохири⁴да эрди. Баъзи дерларким, мезон

¹ Қуръони карим, 96 : 6, 7.

² Ифтиро – тухмат.

³ Аъно – қийинчилик, укубат.

⁴ 24 сентябрь.

авосити¹ да эрди, ала ихтилофи-р-ривоятайн². Бу хабар тунбодидин Муҳаммад Амин иноқнинг нийрон³и ғазаби мултаҳиб ва муштаил бўлуб, амири соҳибтадбир Хоса қўшбегига баъзи умаро ва сипаҳдорларни масхуб қилиб, жуюш⁴и нусратқўш била анинг истисоли учун йиборди. Хоса қўшбеги кавкабайи тамом била Ҳазорасбға нузул қилиб, ул кунғача кўшиш ва кушиш қилиб, Фитнакнинг муҳосарасиға машғул бўлди. Муҳаммад Амин иноқ анинг мадади учун Бекпўлод отоликни қолған умаро била номзад этти. Алар қўшбегига Ҳазорасбда қўшулуб, ғалабаи тамом била муонидлар устиға юруш қилиб, Чингиз қирининг шарқий доманасида талоқийи фариқайин воқеъ бўлди.

Маснавий:

Қурулди икки ёндин икки ясов,
Ясовларда байдақлар очиб ялов.
Муқобил бўлуб икки саф ғарбу шарқ,
Ва лекин бари кўк темур ичра ғарқ.
Ниҳоятдин афзунлиғидин синон,
Икки ёнда зоҳир қилиб найистон.
Чекиб гурд⁵лар наърайи жон гиро,
Анингдекки, шер ул найистон аро.
Бўлуб мустаид барча бекорға,
Фирор амридин қотланиб орға.

Баҳодирлар жалодат қиличин ниёми интиқомдин чиқариб, чоштгоҳдин тушгача қатлу кушиш қилиб, маъракайи корзорда муборазат додин бердилар. Аммо уруш қойим бўлуб, ҳеч тарафда ғалаба ё шикаст асари зоҳир бўлмади.

Маснавий:

Бўлуб икки хайл эйла фархошхар,
Ки не босқу зоҳир бўлуб, не зафар.
Бўлуб ҳар тараф асру қатлу талош,
Ва лек эрди қойим русуми савош.

Ул чоғда Бекпўлод отоликнинг тадбири била фақирнинг волиди бузургвори амир Аваз мироб ва уйғур Абдуллатиф доруға майсара сипоҳидин уч юз кишини олиб, Бобобек черикининг шимолиға

¹ 9 октябрь.

² Айтувчилар орасидаги фарқ билан.

³ Нийрон – ўт-олов.

⁴ Жуюш – қўшин.

⁵ Гурд – пахлавон, жасур.

ўтуб, ул ариғниким, байну-л-аскарайнға фосила¹ эрди, кўмдуруб убур қилиб, муонидлар орқасидин уруш солдилар. Ва Бекпўлод отолик аларнинг имдоди учун жунуди номаъдуд била ҳаракат қилиб, кўмилган мавзеъдин ўтуб, аъдои давлатнинг орқасиға чиқти. Ул аснода “Аллоҳ ўзининг қудратли ёрдами билан кўмак берсин²” фахвоси била отолик ва қўшбегининг роёти нусратоётиға зафар ели эса киришти. “Ҳақиқатдан ҳам улуғлайдими ё улуғламайдими” муқтазоси била Бобобек ва Жонмурод иноқнинг торики иқболиға ғубори идбор ёғиб, баҳодирлар дастбурдиға тоби муқовамат келтура олмайин ҳазимат топиб, кўрғонға фирорий бўлдилар. Ва сипоҳи нусратпаноҳ таёқуб қилиб, шижоат тиғидин ҳазиматийлар қонин сочиб, жалодат панжасин наҳбу ғорат амриға очтилар. Бобобек бошлиқ муонидларнинг аксари Фитнак қалъасиға кира олмай, Бухоро иродаси била Тузлок тарафиға мутафаррик бўлдилар. Ва гуруҳеким, қалъаға кириб эрдилар, машаққати бисёр ва суубати бешумор била ўзларин вартайи ҳалокатдин қутқариб, Бобобекнинг изидин роҳий бўлдилар. Умарои изом Фитнакни қаҳр била мусаххар қилиб, ул қалъа аҳлининг амволу жиҳотиға наҳбу ғорат ўтин уруб, сипоҳи нусратпаноҳни ғаноими касира била баҳраманд қилди. Ва баҳодирларким, ҳазиматийларни таёқуб қилиб эрдилар, Тузлокдин ўткунча қовуб, кўп кишини мақтул ва маъсур қилиб, музаффар ва мансур бўлуб қайттилар. Ва муонидлар қатло³сидин бири Жонпўлодбий Хўжаэлий эрдиким, ул дағи Бобобек ва Жонмурод иноқ била Бухородин келиб эрди. Алар сипоҳи нусратпаноҳдин шикаст топғанда, ул баъзи ҳазиматийлар била Фитнак кўрғониға кириб эрди. Иш ўзга бўлғанин кўруб, юз машаққат била қалъадин чиқар ҳангомида дарвоза устидин синони жонситон била сўл қўлининг соид⁴иға захм еткурдилар. Ул ғояти қувват ва чобукликдин ўзин қутқариб, Султонсарой қирида инфижору-д-дам⁵ шиддатидин суст бўлуб, отдин йиқилди. Ва Абдуллатиф доруға ани топиб, тиғи обдор била риштаи хаётин мунқатеъ қилиб, бошин умарои нусратинтимо олдиға келтурди. Бир кундин сўнг қўшбеги ва отолик умарои изом била Фитнакка ҳоқим кўйиб, Муҳаммад Амин иноқнинг мулозаматиға мурожаат қилиб, инъомоти вофир ва эҳсонот мутақосир била сарафроз бўлдилар.

¹ Фосила – оралик масофа.

² Қуръони карим, 48 : 3.

³ Қатло – қатл бўлганлар, ўлганлар.

⁴ Соид – елка, курак.

⁵ Инфижор ад-дам – қон тиркираб оқиши.

Жонмурод иноқ ва Бобобекнинг учунчи мартаба Бухородин келиб, ҳар қайси Хоразм мамоликининг бир тарафида шўриш ва туғён турғузуб, шатранж шоҳиға асбу фарзин кишти етгандек, Муҳаммад Амин иноқнинг қасдиға рух қўйғани. Муҳаммад Амин иноқ мудофааға сипоҳ йибориб, алар била мукарраран муҳорибот воқеъ бўлғани ва Бадал девонбеги Бухородин келиб, имдод учун аларға қўшулғани. Ва пилтанлар дастбурдидин алар мотлиғ ҳаддиға етиб, бири сулҳ баҳонаси била Гурландин чиқиб, Орол кетгани ва бири мусолаҳа василаси била мусодақат ва мувофиқат юмнидин парвоначи мансабиға етгани. Ва аларнинг маоли ахвол ва воқеаи эъдом ва истисоли

Бу нигориши ажубаиншо саҳойифининг нигорандаси ва бу гузориши ҳайратафзо латойифининг гузорандаси, яъни хомаи анбар шамома мундоғ мушкафшонлиғ қилурким, мазкур бўлган ит йили санаи минг юз тўқсон учда муҳаррам ул-ҳаромнинг мунтасафида¹ ким, офтоби оламтоб жадий буржи² да эрди, Жонмурод иноқ баъзи муонидлар билаким, шарорат ва хилофат шақоватидин алохону аломон³ бўлуб, Мовароуннаҳрда оворайи ғурбат ва саргаштайи курбат эрдилар, Бухородин қир йўли била Оқёкиш оёкиға келиб, манқит-қароқалпоқдин Соритой бий, хитой-қароқалпоқдин Бут Баҳодир ва Буроқ Баҳодир бошлиғ черик олиб, Аҳмадбек ва Бекболта отолиқ ва Муҳаммадзиёнинг ихтимом ва ижтиҳоди била манқитға кириб, ул элнинг зимоми ихтиёрин қабзаи тасарруфига киюрди. Ва қароқалпоқия тўраларидин Абдуррахмон султонни хон кўтарди. Ул айёмда манқит улуси Қаробойли Ўзакининг ғарбий канорида кўрғон экириб, мутаваттин эрдилар. Ва нўкуз халқи Сори бой наҳрининг шарқий қироғида қалъа солиб ўлтурурлар эрди. Жонмурод иноқ Манқитни фатҳ этгандин сўнг лашқари жаррори кинагудоз била нўкуз устиға ҳаракат қилди ва сулҳ василаси била ул қалъани олиб, нўкуз акобиридин Жонмуҳаммад бий бошлиқ юз кишини олиб, Манқитға мурожаат кўргузди. Муҳаммад Амин иноқ Фозилбек бошлиғ аксар умарои зулэхтиромни ўн икки минг сипоҳи хунхор била манқит устиға

¹ 1193 йил 14-муҳаррам /1779 йил 3 февраль.

² Декабрь ойи.

³ Алохону аломон – уйсиз-элсиз ва кўнимсиз.

буюруб эрди. Алар йўлда нўкуз воқеъасин эшитиб, таъжили тамом била қатъи масофат қилиб, ул воқеъадин уч кун сўнг нўкуз устиға бориб, муҳосара қилиб олдилар. Қалъасин йиқтириб, ул элни кўчириб, Хўжаназар миробни алар устиға таъйин қилиб, Беш қалъаға йибордилар. Андин сўнг Фозилбек ул мавзеъни муаскар қилиб, Жонмурод иноқ била кўп муҳораба ва муқотала воқеъ бўлди.

Байт:

Мулоқий бўлуб икки лашкар баче,
Тўкулди аро ерда қонлар баче.

Аммо ул хурубда Фозилбий ғолиб эрди, магар бир урушдаким, анда сипоҳи нусратпаноҳ бурунғориға андак шикаст етиб, Дўстон қўшбеги набоир¹идин Саййидназарбекка қазо ўқи тегиб, шаҳодат жомидин “барча жон ўлим шарбатини татувчидир²” шароби хушгуворин симирди. Андин сўнг диловарлар жалодат қиличин ниёми интиқомдин чиқариб, хамалоти мутаъоқиб била манқит сипоҳиға шикаст бериб, Жонмурод иноқнинг ихвонидин Қўччон бекни қатлга еткурдилар. Бир неча муддатдин сўнг сулҳ била муурожаат эттилар. Ул чоғда тарокима тавоифидин така халқи навкарлик тариқаси била келиб, Янгиариқ ва Остона худудида мутамаккин эрдилар. Алар шарорати зотий ва жаҳолати жибиллий ҳаракатидинким, ул тавоифи бадтийнат махсусидур, баъзи умури ношойиста тамҳидиға иқдом кўргузуб, балки, фармони вожиб ул-изъондин гоҳо бўюн тўлғар эдилар. Андоқким, сафари мазкурда Фозилбекнинг мулозаматидин тахаллуф жойиз туттилар Муҳаммад Амин иноқ бу жиҳатдин аларни Фозилбек келгандин сўнг юртдин чиқарди. Бир неча кундин сўнг Бобобекким, моддаи фасод ва хамирмойи инод эрди, такадин Замонбек ва солурдин Отқирон Баҳодирни юз киши била ўз иниси Абдурахмонбекнинг мулозаматида Жонмурод иноқға мадад учун йиборди. Мавлоно Паҳлавонқули Равнақ бу бобда таарруз³ юзидин бу байтни айтиб йиборди.

Байт:

Қўрқутма мани Сорито-ю, Буту Бароқингдин,
Кер⁴имға не ғам Отқирону Ангғилоқингдин.

¹ Набоир – набиралар.

² Қуръони карим, 3 : 185.

³ Таарруз – тегажқлик.

⁴ Кер – эркаклик жинсий олати.

Маълум бўлсунким, “Ангфилоқ”дин иборат Замонбекдур. Ва қози Муҳаммадниёз Нишотийким, Жонмурод иноқнинг анис ва жалиси эрди, бу байтни анинг жавобида айтиб йиборди.

Байт:

Қўркутма мани Бойназару Бекпўлотингдин,
Керимға не ғам туркмону човдуру шолотингдин.

Ва Муҳаммад Амин иноқ бу хабарни эшитиб, ҳазму эҳтиёт жонибин маръий тутуб, Тожи бий қиётни икки юз киши била Хўжаэлининг муҳофазатиға номзад қилди. Ул ошонда Жонмурод иноқ нўкуз Жонмуҳаммад бийниким, анинг қатлин қасд қилиб эрди, иниси била ўлдирди. Ва мезон¹да Бобобек Бухородин Чоржўйға бориб, така ва солур черикин олиб келиб, Ҳазорасбға кирди. Ва кўнгрот Эшмуҳаммад нойибни кўчада чопкулаб, шаҳид қилди. Муҳаммадниёз иноқ Бобо доруға била қалъадин ўзларин ташқариға ташлаб, пиёда кочиб, Хивакға келдилар. Муҳаммад Амин иноқ Хоса қўшбеги бошлиқ аксар умарони жунуди номаъдуд била Ҳазораб муҳосарасиға йиборди. Алар Митон мавзеин муаскари қилиб, йигирма кун ичида ҳар кун Ҳазорасб кўрғонин қабаб, икки марта қудвату-л-авлиё, зубдату-л-атқиё ҳазрат эшон Боқийхўжа алайхҳи-р-рахма ва-л-ғуфроннинг жаворида муонидлар била қаттиғ уруш воқеъ бўлдиким, Рустаму Афросиёбдин андоқ содир бўлмади.

Маснавий:

Бўлуб гарм хангомайи корзор,
Қилиб юз қиёмат кунин ошкор.
Баҳодирлар икки тарафдин суруб,
Ғазаб барқиға даҳрни куйдуруб.
Анингдек сурон солдилар разм аро,
Ки от гарди қилди жаҳонни қаро.
Бўлуб эйла хунрез тиру табар,
Ки чиқти фалак аҳлидин “Ал-ҳазар!”
Тўкуб қонни ул навъ тиғу синон,
Ки ердин ошиб етти гардунға қон.
Тўфанг оғзидин ул сифат сочти ўқ,
Ки етганни бермай омон қилди йўқ.
Бўлуб захмдор анда жами афир²,
Адам сори кетти гуруҳи касир.

¹ Сентябрь – октябрь ойларида.

² Афир (ифрит) – деу шайтонлар.

Аммо Жонмурод иноқ ҳамул мезонда Бобобекнинг Ҳазорасбга кирган хабарин эшитиб, манқит ва қароқалпоқ сипоҳи била мухолафат байдоқин барпо қилиб, Хўжаэлининг устиға юрди ва ул элни етти кун муҳосара қилиб, қулоб элининг авому жуҳҳолининг саъйи била мусаххар қилди. Тожи бий ва Яхшилиқ бий хўжаэлининг акобири била қочиб қутулдилар. Жонмурод иноқ бир неча кун анда мутаваққиф бўлуб, атрофдин қароқалпоқ черикин йиғнаб, Юмрининг устиға юруш қилди ва андак муҳосара била ул кўрғонни олиб, Вазир қасдиға отланди. Манқит Ўрозали ноибким, “бошмоқ” лақабиға машҳурдур, анда ҳоким эрди. Жонмурод иноқға пешвоз чиқиб, Вазирга киргузди. Бу хабари ваҳшатасар истимоъидин асокири зафармаосир мутазалзил бўлуб, митандин бузулди. Бу жиҳатдин мамолик музабзиб бўлуб, Бешариғ билоди Бобобекнинг тасарруфиға кирди. Ва Тошқалъа аҳли Жонмурод иноқға мутобеъат кўргузди.

Назм:

Мулк аро солса шўриш аҳли инод,
Қўзғалур ҳар тараф русуми фасод.
Тутуб ул мулкдин фароғ канор,
Фитналар уйқудин бўлур бедор.

Муҳаммад Амин иноқ янгидин черик йиғнаб, икки тақсим қилди. Бир қисмин Хоса қўшбеги ва Вали отолиқ ва Солиҳ иноқ ва Муҳаммадниёз иноқ ва ғайриҳум била Бобобекнинг мудофаасиға йиборди. Алар Олажани муаскар қилдилар. Ул жиҳатдинким, Бобобек Боғотни лашкаргоҳ қилиб эрди. Яна бир бўлакин Фозил бий ва Бекпўлод отолиқ ва Бойназар бий ва Қутлукмуҳаммад иноқ ва Кўчак иноқ ва ғайриҳумға тафвиз қилиб, Тошқалъа устиға ва Жонмурод иноқнинг мудофаасиға йиборди. Алар Боғлон-Қиётни муаскар қилиб, Тошқалъа ва Вазир муҳосарасиға иштиғол кўргуздилар. Бу аснода Жонмурод иноқ издиҳоми тамом била Гурлан устиға ҳаракат қилди ва Гурлан лашкари ва Хивақ аскари истиқбол қилиб, муҳорабаи азим воқеъ бўлди. Жонмурод иноқ тоби муқовамат келтура олмай ҳазимат топиб, Орол ва қароқалпоқ черикидин икки юз киши қатлға етиб, юз киши асорат қайдиға муқайяд бўлди. Ул асирларнинг бири Эсанқобил ибн Жонпўлод бий эрди. Ул бағоят тезназар ва дурбин¹ йигит эрдиким, ўзбак андоқ кишини “қироға” дерлар. Манқулдурким, ул бир кунлик йўлдин ва баъзи дебдурларким, икки кунлик йўлдин кишини кўруб,

¹ Тезназар ва дурбин – ўткир кўз ва узоқ масофадан кўрувчи.

тўн ва отининг қайси рангда эрканин англар эрди. Ва Жонмурод иноқ Бухородин манқитға келурда ул анга мулозим ва мусоҳиб эрди. Бир кун чоштгоҳда дедиким: “Бир тева минган киши кўринурким, азми бу тарафгадур”. Жонмурод иноқ сўрдиким: “Анга қачон йўлиқурмиз?” Ул дедиким: “Тонгла бу чоғда”. Анинг айтганиға мувофиқ сўнгғи чоштгоҳда анга мулоқий бўлдилар.

Байт:

Зихи басорати комил ки очса мадангоҳ,
Хаёл етмагудек ер бўлур мушоҳадагоҳ.

Жонмурод иноқ Хўжаэлини олғанда, анинг амми (амакиси) Эшқобил бий чакқоннинг оқоси Жонмурод отоликни ўлдуруб эрди. Бу жиҳатдин чакқон ани Муҳаммад Амин иноқдин тилаб, ўлдурди. Ул учурда Муҳаммад Амин иноқнинг фармони била Хуросон ва Гургон тарокимасидин явмут черики келди.

Маълум бўлсунким, явмут икки тойифа бўлур: бирини байрамшоҳли дерлар. Яна бирини чўнишараф атарларким, бу табақа “қарочўқа” лақабиға машҳурдур. Муҳаммад Амин иноқ аларға истимолат ваъдаси қилиб, байрамшоҳлини Фозилбекнинг имдодиға йиборди. Ва қарочўқани Хоса қўшбегининг муовинатиға номзад қилди. Мундин сўнг бу икки сипоҳ беш ойғача мулкнинг икки тарафида муонидлар била муҳораба қилур эрдилар, токим, хут авоситида Фозилбек Боғлондин кўчуб, Тошқалъани қабаб тушти ва ҳавола ясатиб, тоғийларни қалъадин бош чиқарғоли қўймай, муҳосара қилди. Хут¹нинг охирида Вайскули девон бошлиғ Аҳмад жалойир ва нўкуз Худойберди нойиб ва Гурлан авоми Жонмурод иноқни Вазирдин келтуруб, Гурланға киргузди. Кўчак иноқ ва Бердиш отолик ва Аллоҳқули қози ва Ёрмуҳаммад Баходир ва Бектурди тажан ва ғайриҳум оқо-инилари била қочиб чиқтилар. Бу воқеъаи ҳойиладин Фозилбекнинг сипоҳи Тошқалъа устидин бузулди. Ул хайнда Бобочол отолик олабўлук халқини қалъасиға қабаб, Урганжга чаповул уруб, ёғийгарлик оғоз қилди. Бу воқеъа тундбодидин Муҳаммад Амин иноқнинг нийрони ғазаби мултаҳиб бўлуб, жунуди номаъдуд била анинг устиға ҳаракат қилди. Икки кун ул элни қаттиқ муҳосара қилиб, қалъасини қаҳр ўтиға куйдурди. Атфолу зуафодин ўзгасиға қатли ом буюрди. Нақлдурким, ул қатли омда ўлган беш юз кишидин кўп эрди, ўтға куйгандин бошқа.

Шеър:

¹ Хут – 22 февраль – 22 март оралиғи.

Давлати сармад¹га улким истади етгай завол,
Не ажаб ўз давлатига етса анинг ихтилол.
Шамъи иқболига равшан бўлди Ҳақ таидидин,
Ани идбор аҳли пуф айлаб учурмакдур маҳол.
Балки, равшанроқ бўлуб ул шамъ аввалдин зиёд,
Пуфлаганга шуъласидин ўт тегиб, куйгай сақол.
Ҳар кишиким, қазди чоҳе эл ҳалокин истабон,
Ўзи аввалроқ тушуб, ул чоҳга топгай вубол.
Бадсиголеким, биров қасдида шарр зоҳир қилур,
Фурсат ўтмаским, қилур ул шарр ўзига интиқол.

Муҳаммад Амин иноқ қатли омдин фироғ топғандин сўнг яна Фозилбекка умарои мазкурни кўшуб, оғир сипоҳ била Жонмурод иноқнинг устига йибориб, ўзи фатҳу ферузманглик била мурожаат қилиб, Хивақга нузул этиб, мулку сипоҳ маҳомига иштиғол кўргузди. Аммо Фозилбек Котни лашкаргоҳ қилиб, бир ойдин сўнг кўчуб, Гурлан шарқийсида Шағоллар мавзеида сангар экириб, Гурлан ва Тошқалъа муҳосарасига қиём кўргузди. Бу ораликда ғариб тўқушлар ва қаттиқ урушлар вуқуъ топиб, Бекпўлод отолик умуман ул ҳарбларда, хусусан, Қаттиғкўл масофида русуми шижоат ва фунуни муборазат била муонидларга андоқ дастбурдлар еткурдиким, “Дувоздаҳ рух²” корзорининг достонин токи нисён³ да кўйди. Ва Хоса кўшбеги дағи Бобобекни ожиз қилиб, қалъасидин чиқарга кўймади. Бу жиҳатдин Бобобек амир Дониёл Бухоро умаросидин Бадал девонбеги ва Мирзоали додхоҳни икки минг сипоҳи жаррор била Фўлодғози султонни хонликга таъйин қилиб, Бобобек ва Жонмурод иноқга мадад учун йиборди. Алар Ҳазорасбга келиб, Бобобек била Боғотга бориб, лашкаргоҳ қилди. Ва Мирзоали додхоҳни Гурланга Жонмурод иноқнинг қошига йиборди. Муҳаммад Амин иноқ бу вақоеъни эшитиб, тавобеъотдин черик йиғнаб, кўшбегига кўмак йиборди. Кўшбеги бу жиҳатдин қавий ва мустазҳар бўлуб, Бобобек ва Бадал девонбеги била андоқ муҳорибот қилдиким, Бадал девонбеги келгандин пушаймон бўлуб, лашкаргоҳдин чиқа олмади. Бу урушларда Вали отолик ва явмут баҳодирлари яхшигина муборазат кўргузуб, бухорийлардин кўп кишини қатлга еткурди. Бир неча кундин сўнг Муҳаммад Амин иноқ ўз нафси нафиси била Хивақ черикин олиб, Гурлан устига

¹ Сармад – мангу.

² Уруш қаҳрамонлари ҳақидаги бадиий асар номи.

³ Токи нисён – унутилиш токчаси.

наҳзат қилди. Бу жиҳатдин Жонмурод иноқға раабу ҳарос муставлий бўлуб, сулҳ василаси била Гурландин чиқиб, Оролға фирорий бўлуб, Манқит кўрғониға кириб, мутаҳассин бўлди. Муҳаммад Амин иноқ Вазир ва Гурлан ва Тошқалъани музофоти била қабзаи тасарруфиға олиб, асокири зафармаосир била Бобобек ва Бадал девонбегининг қасдиға ҳаракат қилди. Алар тоби муқовамат келтура олмайин Муҳаммад Амин иноқға элчи йибориб, садоқат юзидин сулҳ илтимос қилдилар. Муҳаммад Амин иноқ аларнинг мултамасин мабзул тутуб, жароимин афв қилди ва Бобобекка отаси мансабин марҳамат қилиб, Фўлодғози султонни Хивақға келтуруб, салтанат тожи била сарафроз этти. Ва Бадал девонбеги ўз жонин муғтанам билиб, Бухороға муовидат кўргузди. Бу воқеа сиғир йили санаи ноқисаи ҳижрия минг юз тўқсон олти¹ да ҳамал² эрди.

Ва товушқон йили Бобобек шайтон иғвоси била Муҳаммад Амин иноқнинг адоватин пешниҳоди хотир³ қилиб, Боғибек дастурхончи бошлиқ бир неча кишини ул ҳазратнинг қасдида ўзиға ҳамдаст этти. Ул кишилардин баъзиким, Муҳаммад Амин иноқнинг парвариши била олий маротибға етиб эрдилар, ақл ҳидояти била ҳаромнамаклик шоматидин ихтироз қилиб, Муҳаммад Амин иноқни шаҳодати қотеа ва ҳужжати сотеа била ул сирдин огоҳ этти. Бобо парвоначи ул чоғда Рофинак ҳовлиида бугдой хирманин олдирур эрди. Муҳаммад Амин иноқ анинг қатлиға киши буюриб, “қилган амалларига мукофот (жазо) қилиб⁴” муқтазоси била қилган аъмолининг жазосиға сазовор қилди. Ва Боғибек дастурхончини дағи маъ атбоъихум⁵ муаддо⁶ си била анинг изидин йиборди. Ва Абдурраҳмон бек қочиб, Бухороға борди.

Бобобек бағоят фозил ва донишманд киши эрди. Базми фузало ва шуаро суҳбатидин холи эрмас эрди. Аммо, на судким, шарорат ва фитнаангезликдин бир замон осуда бўлмади. Кўп ноҳақ қонлар тўқулмакка боис бўлди.

Қитъа:

Шақоват аҳлини қилмас ҳунар саодатманд,
Хуллаву зевар ила девлар пари бўлмас.

¹ Ҳижрий 1196 /1781-82 йил.

² 22 март – 22 апрель.

³ Пешниҳоди хотир – кўнгилга тугиш.

⁴ Қуръони карим, 32 : 17.

⁵ Ўзига қарашли одамлари билан.

⁶ Муаддо – мазмун.

Кўрунгни, илму камолот ила лаъин шайтон,
Нифоқу шайтанату лаъндин бари бўлмас.
Нечаки, чоҳ аро равшан бўлуб маҳи Нахшаб¹,
Яқин дурурки, маҳи чарх ҳамсари бўлмас.

Боғибек дастурхончи дағи хуштабъ ва соҳиби вукуф эрди. Ва бир нима табъ назми ҳам бор эрди. Андин сўрдиларким: “Бовужуди адоват ва хундорлиғ сени на иш эрдиким, Бобо парвоначиға дўст ва якжихат қилди?” Ул жавоб бердиким: “Аҳлият!”

Қитъа:

Майи аҳлият андоқ нашадурким,
Қилур рафъ ўртадин адвон хуморин.
Вудуд ойнасин айлаб мужалло,
Кўтарур буғзу хасмият ғуборин.

Аммо Жонмурод иноқ Орол борғандин сўнг Манқит кўрғониға мутаҳассин бўлуб, муддати мадид Муҳаммад Амин иноқнинг сипоҳи била мукарраран муҳораба қилиб, ёғийлиқ тарикасида устивор эрди. Оқибатуламп, манқит улуси анинг шамотатидин батанг келиб, ани ораларидин хориж қилиб, Бухороға қовдилар. Ва Муҳаммад Амин иноқнинг ҳийтаи итоатиға кириб, аларнинг ҳукуматиға Ҳасанмурод иноқнинг авлодидин Иноятуллоҳ бек мукаррар бўлди. Ул овонда Солиҳ иноқ фавт бўлуб, Иноятуллоҳ бийни келтуруб, иноқлик мансабин анга арзоний тутуб, анинг қариндошларидин Саййидназар бийға Манқит ҳукуматин мафвуз қилдилар. Бир неча айём ва аъвом эврулгандин сўнг Гадоё Баҳодир ва Бекболта отолиқким, манқит акобиридин эрдилар, Саййидназар бийни ўғли Арзибек доруға била шаҳид қилиб, ёғийгарлик оғоз қилдилар. Муҳаммад Амин иноқ аларнинг истисоли учун сипоҳ йиборди. Алар тоби муқовамат келтура олмайин, Жонмурод иноқға киши йибориб, истидо қилдиларким, Бухородин йиғин келтургай. Ул бедавлат қабул қилиб, юртдин овора бўлган аҳли фасоддин кўп кишини атрофиға йиғнаб, Бухородин келиб, Манқитға кирди. Муҳаммад Амин иноқ анинг устиға неча қатла сипоҳ йибориб, қаттиғ муҳосара қилдурди. Андоқким, Манқит атрофининг ғалла келур йўлларин масдуд қилиб, ул ноҳият зироатин поймол ва нобуд эттиларким, ул эл қаҳат балосига гирифтор бўлуб, Жонмурод иноқни атбоъи била тутуб бермакнинг сададида бўлдилар. Бу жиҳатдин Жонмурод иноқ ноилож сулҳ қилиб, Хоса қўшбеги ва Бекпўлод отолиқнинг зинҳориға кириб, алар мусоҳибатида

¹ Маҳи Нахшаб – Нахшаб оёи. Бу Муқаннинг лақаби бўлиб, унинг ишларига ишора.

Муҳаммад Амин иноқнинг мулозаматиға мушарраф бўлди. Муҳаммад Амин иноқ анинг таъзиму тавқир¹иға кўшиш қилиб, оталиқлиғ мансабин шафқат этти. Бир неча айёмдин сўнг ул дағи Ниёз парвоначи ва Бобо парвоначининг димоғиға тушган савдо ва васвасаға гирифтор бўлуб, ит йили санаи минг икки юз икки²да сунбула³да атбоъ ва афроди била жазосиға етиб, зубдату-с-содот, мутаолий даражот, қутбу-л-авлиё, фахру-л-асфиё Саййид Ҳасан хўжа ва Саййид Ҳусайнхўжа алайҳумо ар-рахмату валғуфроннинг жавори фойизу-л-анворида ўзи иморат қилган мақбарада мадфун бўлди. Аҳмад бек ва Гадоё Баҳодир бу хабари ваҳшатасарни эшитиб, Манқитдин қочиб, Эрдор йўли била Бухороға бордилар. Муҳаммад Амин иноқ Иноятуллоҳ иноқни лашкари қиёмат била Манқитға йибориб, ул элни кўчуруб, Отолиқ арнасининг канорида қалъа солиб, мутамаккин қилдурди ва Тангриберди бийниким, ул дағи Ҳасанмурод иноқнинг авлодидиндур, ул элнинг аёлатиға таъйин қилди.

Муҳаммад Амин иноқ вафот топганининг ахбори ва авсофи ҳамида ва афъоли писандидасининг тазкори

Арбоби фатонат ва асҳоби дароятнинг замоири зибасоириға маълум ва хувайдо бўлсунким, Муҳаммад Амин иноқ бағоят донишманд ва кордон ва маишатдўст ва комрон эрди. Ақлу киёсат дурар⁴и била ораста, ҳушу фаросат ҳулал⁵и била пийроста эрди. Адолатин сиёсатға ва лутфин қаҳрға мунзам⁶ қилиб эрди. Ҳайбат ва савлати ул ғоятда эрдиким, ҳар ким кўрса, аъзосиға ларза тушар эрди.

Фард:

Ҳайбатидин эди жаҳон музтар,
Савлатидин ҳам осмон музтар.

Шижоат ва жалодатда фариди замон, саховату самоҳатда ваҳиди даврон эрди.

Назм:

Уруш майдонида Рустамдек эрди,

¹ Таквир – эъзоз-икром.

² Ҳижрий 1202 /1787-88 йил.

³ 22 август – 24 сентябрь.

⁴ Дурар – дуру жавлхир.

⁵ Ҳулал – кийим (хулла); жавоҳирот.

⁶ Мунзам – кўшимча.

Бериш айвонида Хотамдек эрди.
Қитолидин фалак бағри эди қон,
Навол¹идин жигархун баҳр ила қон.

Уламову фузалонинг тавқиру таъзимида муболаға кўргузур эрди. Аркони давлат ва аёни ҳазратнинг табжилу такримида ижтиҳодин камолға еткурур эрди. Шариати ғарро ва миллати байзо аълум²ининг иртифоъиға камоянбағи жаҳду кўшиш қилиб, мадорис ва хавониқ аҳлининг ҳолотидин тафаҳхус қилур эрди. Ва ҳамиша умарои изом била кўрунуши олийда ўлтуруб, бовужудиким, қуввати дониш ва савоби тадбирда абнои замондин мумтоз эрди, умури мулкия ва ғайри мулкияда “ишларингизда улар билан маслаҳат қилинг³” муқтазоси била машварат эшигин алар юзиға очиб, ройи оламоройларидин маслаҳат тилар эрди. “Аллоҳнинг яратганларига шафқатда бўлинг” фаҳвоси била фуқаро ва масокинға шафқат донасин сочиб, маҳзун хотирларин сайд қилур эрди. Туфулият айёмидин ҳаёт анжомиғача “кечанинг ярмида озгина ором олинг ёки кечанинг ярмидан бироз камайтиринг⁴” мужиби била саҳархезликни амдан⁵ тарк қилмади. Содоти зулэхтиром ва машойихи киромға бағоят мухлис ва муътақид эрди. Шикор этмак ва қуш солмоқ умуриға ҳарис ва машъуф эрди. Қадрдонлик ва хизматшиносликда салотини олийшон ва умарои гардунтавондин мумтоз эрди. Аммо гоҳи табиати мазоҳ ва ҳазлға майл кўргузуб, зарофат ва базлагўйлик била вақтин хуш тутар эрди. Ва аксар авқот имороту хайротға рағбат қилур эрди. Андоқким, санаи ҳижрия минг икки юзда Хивақ доруссалтанасининг кўрғонинким, Нодиршоҳ келгандин бери ҳаводиси айём лагадкўбидин ҳазинлар кўнглидек харобобод ва мискинлар кулбасидек бибунёд эрди, меъмори илтифотининг баннолиғи била мужаддадан маъмур ва обод қилдиким, буржу бурси фалак ҳисорининг зурвасиға ҳамсарлик кўргузди ва қаъри хандақи тахтуссаро⁶ ниҳоятиға етти.

Назм:

Фалак қулласидин ўтуб кунгари,
Бўлуб пояйи аршнинг ҳамсари.

¹ Навол – дастурхон.

² Аълум – байроқлар.

³ Қуръони карим, 3 : 159.

⁴ Қуръони карим, 72 : 2, 3.

⁵ Амдан – қасддан.

⁶ Тахтуссаро – ернинг энг туби.

Мушайид бўлуб, эйлаким, Кўҳи қоф,
Йика олмайин юз йил аҳли хилоф.
Бўлуб рифъат ичра фалакдин рафеъ,
Вале вусъат ичра жаҳондек васеъ.

Мундин бошқа дағи иморатлар бино қилдиким, фалак биносиға дами мусовот урар эрди. Ул жумладин Мадрасаи иноқиядурким, маъмани уламо ва маскани фузалодур.

Маснавий:

Анинг ҳар ҳужраси жаннат уйидур,
Демай жаннат уйи раҳмат уйидур.
Мусаффо ориғ элнинг сийнаседек,
Шарафдин тўла ҳақ ганжинаседек.
Бўлуб файзи азалдин бемадоро,
Дару деворидин илм ошкоро.

Санаи хижрия минг икки юз уч¹да қавс авохири²даким, амирзодаи олийшон Фозил бий улуғ тўй бериб эрди. Муҳаммад Амин иноқ ул тўйдин фароғ топғандин сўнг мизожи шарифиға касал ориз бўлуб, кун-кундин иштидод топиб, заъфу ранжи мазид ва музоаф бўлди. Ул мараз имтидодидин беш ой мунқазий³ бўлғандин сўнг сана минг икки юз тўртда ражабнинг йигирма тўққузи⁴да жума кунни тўнгуз йили савр аввали⁵да бир нима тахфиф⁶ топиб, уламои изом ва умарои киром ва нудамойи зулэхтиром ва авлоди соҳибихтишомин олдиға чақириб, насоих ва васоё эшигин алар юзиға очиб, сўз жавоҳирин ул мажлис аҳлиға мундоғ сочтиким: “Ҳар зинафсеким, олам бўстониға вужуд қадамин урди, охират шабистониға адам оёқи била азимат этмак керак ва ҳар соҳибидамеким, ҳаёт кўрғониға кирди, мамот қофиласи била фано шахристониға кетмак керакдур. Бу тариқада ҳамоно менинг ҳам навбатим етибдурким, маоли аҳволимдин рихлат ва интиқол асарин эҳсос қилурман.

Назм:

Тўлубдур гўйиё жоми ҳаётим,
Топиб анжом айёми ҳаётим.
Фано вайронадин кетмак керакдур,

¹ Хижрий 1203 / 1788-89 йил.

² 24 ноябрь – 23 декабрь.

³ Мунқазий, инқизо – ўтиш, тугаш.

⁴ 1204 йил 29 ражаб /1790 йил 15 апрель.

⁵ 23 апрель.

⁶ Тахфиф – пасайиш.

Бақолиғ уйига азм этмак керакдур.

Эмди керакким, улуғ ўғлум Аваз бекни манга валиахд билиб, умури мамлакат ва маҳоми салтанатда анинг авомир ва навоҳисидин тажовуз қилманг ва хилофат тариқиға иқдом кўргузуб, рафку вифоқ масоликидин инҳироф жойиз тутманг, токим бу мувофиқат юмнидин мулку давлат арус¹и бу хонадондин айрилиб, бегоналарға кетмагай”. Ва андин сўнг амирзодаи аъзам кутбу-д-давлати ва-д-дин Аваз бий иноқға боқиб, каломи балоғатнизомин гуҳарбор қилдиким: “Эй фарзанди аржуманд! Бу давлат ва мамлакатниким, анинг истихсолида умрлар машаққати бисёр ва суубати бешуморни ўзумға тутуб, арсайи мамлакатда аъдои давлат истисолида қиличлар чекиб, таидоти раббоний ва тавфиқоти яздоний била муяссар қилибмен. Агар истасангким, сенда боқий қолғай, зару хазинаға эътимод этмаким, мол дар маърази заволдур. Ва лашкарга кўнгул қўймаким, сипоҳ мунқалибу-л-ҳолдур. Карам ва шафқат, адабу тавозуъ умуриға қиём кўргузуб, бу уламоий изомниким, филҳақиқат қавоми дин ва амоди шаръи мубиндурлар, маротиби олий ва вазоифи мутаволи била маҳзуз ва баҳраманд қилиб, миллати байзо ва шариати ғарронинг тарвижиға камоянбағи кўшиш қил. Ва бу умарои олийшонниким, дўстдори самимий ва давлатхоҳи қадимийдурлар, иртиқоъи маротиб ва иртифоъи муносибиға мубодират кўргузуб, умури мулкия ва маҳоми ғайри мулкияда аларнинг мушоваратидин ташқари ишга қиём кўргузма. Ва ҳар қайсининг қадриға кўра ва мартабасиға яраша карам ва тавозуъ қилиб, дўстлиғларин ўз ҳақингда мазиду музоаф қилким, алар аркони давлатдурлар. Ва оқо-иниларингдин силлайи раҳмни қатъ қилма ва зулқурбий² ҳуқуқин риоят қилким, силлайи раҳм умрни зиёда ва ризқни фарох қилур. Ва жаҳд қил, то шафқати ом ва марҳамати молакалом била раоёни раиятлиғ мартабасидин дўстлиғ даражасиға еткургайсенким, то кўнгуллар сенга ром бўлғай.

Байт:

Подшоҳлиғ тиласанг айла кўнгулларни мутеъ
Ким, чериксиз кишига мулк мусаллам бўлмас”.

Бу воқеадин икки кун сўнг шаъбону-л-муаззамнинг аввали³да якшанба куни “барча жон ўлим шарбатини татигусидир¹” жомидин

¹ Арус – келин.

² Яқин қариндошлик.

³ 1204 йил 1 шаъбон /1790 йил 16 апрель.

ажал шаробин нўш қилиб, “яратганинг олдиға рози ва хушҳол бўлган ҳолда қайт²” муқтазоси била Тангри раҳматиға восил бўлди.

Рубоий:

Гар соқии иқбол қўлидин ич жом,
Дар маснади салтанат уза тут ором.
Охир бўлубон ажал майидин беҳуд,
Шак йўкки, қилурсен қаро туфроқни мақом.

Ва ул отаси Эшмуҳаммад бий шаҳид бўлганда ўн бир ёшида эрди ва ўттуз иккисида аморат маснадиға жулус қилди ва умри олтмиш бирга етганда ҳаёт вадиатин Қобизу-л-арвоҳға топшурди. Ва муддати ҳукумати йигирма тўққуз йил эрди. Ва султонун-л-орифин ва бурҳонун-с-соликин Алоиддин хўжа раҳматуллоҳи алайҳ вал-ғуфроннинг жавори фойизун-л-анворларида мадфун бўлди. Ва авлоди кўп эрди. Ва кичикликда ва айёми ҳаётида фавт бўлганлардин бошқа секкиз ўғли бор эрди. Андоқким: амири кабир жамолун-д-давла ва-д-дин Аваз бий иноқ ва Ниёзмухаммад бек. Бу иккови бир онадиндур. Ва Муҳаммадниёз бек танҳо бир онадин. Ва Муҳаммадқули бек, ул дағи ёлғуз бир онадин эрди. Отасидин уч йил сўнг ўн беш ёшида вафот топти. Ва Муҳаммад Мурод бек ва Муҳаммад Ризо бек ва Эшмуҳаммад бек. Булар бир онадиндурлар. Иншоолоҳ, буларнинг зикри ўз мавридида келур.

Қози Сафо ва қози Мираваз ва қози Хўжаназар ва Муҳаммадзоҳид охундким, уламои мутабаҳиррин³ дурлар, анга муосир эрди.

Ва машойихи киромдин нажобатогоҳ, сиёдатдастгоҳ, зубдату-л-восилин, қудвату-л-комилин, қутбу-л-миллат ва-д-дин Саййид Муҳаммад Паноҳхўжа ва фаҳру-л-атқиё, қутбу-л-асфиё Султонхўжа ва ғавсу-л-аъзам, махдуми олам Тоҳир эшон ва султонун-т-тариқат ва бурҳонун-л-ҳақиқат Ийдмуҳаммад эшон ва ашрафу-с-содоти киром ва афзалун-л-машойихи изом Қулмуҳаммад-хўжа ва маркази доираи ваҳдат, офтоби авжи маърифат Боқиржон азизлар қаддасаллоҳу асрораҳум ҳамаср эрдилар.

Амири кабир, жамолун-л-мулки ва-л-миллати ва-д-дин Аваз бий иноқнинг аморат маснадиға тамаққун қилиб, ҳукумат ишғолиға мутасадди бўлгани

¹ Қуръони карим, 3:185.

² Қуръони карим, 89 : 28.

³ “Илмлар денгизи” саналган олим.

Балоғат айвонининг маснадороси, фасоҳат девонининг хазиначушоси, аъни қалами мушкинрақам бу навъ жавоҳир-афшонлиғ қилурким, чун Муҳаммад Амин иноқнинг офтоби ҳаёти мағриб мамотиға қариб етти, яъни амири мазкури мағфурнинг вафотидин бурунғи кунким, ражабнинг салх¹ и эрди, Аваз бий иноқ аркони давлат ва аъёни ҳазратнинг сайъи ва иттифоқидин отасининг мужибни васияти била аёлат маснадиға аҳсани авқот ва асъади соотда жулус қилди. Ва бузруквор отасининг такфин ва тадфинидин фароғ ҳосил қилғандин сўнгра подшоҳлиқға лойиқ фуқаро ва масокинға обу ош тарқатиб, мукарраран Қуръони мажидни хатм қилдуруб, савобин отасининг руҳи покиға бахш қилдурди. Тамҳид қавонини аза ва мусибатдорлиғ ва тақдими маросими мотам ва сўг²ворлиғ адосидин сўнг жашни азим ва сури фахим аморат муждағони учун тартиб берди.

Маснавий:

Анингдек қилди тамҳиди зиёфат,
Ки тўлди даҳр уйиға нозу неъмат.
Келиб ҳар ёндин анвоъи халойиқ,
Топиб инъом ўз қадриға лойиқ.
Хусусан, анда арбоби муносиб,
Топиб аввалдин ортуқроқ маротиб.
Халойиқ нозу неъматдин олиб ком,
Ичиб маҳваш аёқчи илгидин жом.
Киши қолмай наъмдин баҳра олмай,
Навозиш кўрмаган бир кимса қолмай.

Зиёфат маросимидин сўнг ҳукумат ва довар³лиғ девонхонасида ўлтуруб, мамлакат ва жаҳондорлиғ муҳиммотиға ҳиммати олийнаҳматин масруф тутуб, аъоли ва асофил тарафиға офтоби таважжуҳин партавафкан қилди. Ва ота дастурида уламои олий мартабат ва умарои соҳибманзилатни муносиби собиқ ва маротиби лойиқ била аржуманд қилиб, атроф ва жавонибдағи аъмол ва наввобни бурунғи амал ва ниёбат била сарбаланд этти. Явмут авбоши ва човдур арзоликим, Муҳаммад Амин иноқнинг вафоти ҳангомида шарорати жибиллий ҳаракатидин мутаҳаррик бўлуб, атроф мамолик саканасининг амволу жиҳотин зулм ва таҳтак била

¹ Салх – охири; Бу ерда: 1204 йил 29 ражаб /1790 йил 15 апрель.

² Сўг – аза.

³ Довар – арз сўровчи, қози.

ғорат қилиб эрдилар, гўшмоли азим ва таъдиби балиғ била алардин истирдод¹ қилиб, сояйи рофат ва отифатин фуқаро ва раоё муфориқиға мамдуд қилди.

Қитъа:

Бисоти адлин этиб арсаву жаҳонға басит,
Шароби шафқат ила элни комёб этти.
Таадди аҳлиға тиғи сиёсатни чекиб,
Алар вужудини зулм уйидек хароб этти.

Ҳамул йилнинг авохири² да Бойназар бийниким, Давлатниёз отолиқнинг фавтидин сўнг отолиқлиғ мансабиға мушарраф бўлуб эрди, Қаландар қўшбегининг ўғлонлари отасининг қони учун Қумясқа кўпрукининг устида тутуб ўлдурдилар. Аваз иноқ анинг мансабин Шохниёз бекка мусаллам тутуб, отолиқ қилди.

Аваз иноқнинг Абдуррахмон меҳтарга мамлакат интизомининг ҳаллу ақдин камоли марҳаматдин топшуруб, бу марҳамат ғуруридин ул бедавлатнинг димоғиға савдойи фосид тушгани ва ул савдо шоматидин ҳалокат сарҳадиға етушгани

Вақоеъ мажолисининг таронасози, бадоеъ маҳофилининг воқеъапардози, яъни хомаи ғаробатҳангома овози сафир ва садойи сарир била мундоғ фасонатирозлиғ қилурким, Аваз иноқ жўйбори рифъат ва шористони насафат била мулк бўстонин сарсабз ва хуррам қилиб, мамлакатдорлиғ муҳиммотин рост қилғандин сўнг Абдуррахмон меҳтаргаким, қадиму-л-хизмат ва намакпарвардайи дерина³ эрди ва Муҳаммад Амин иноқнинг мароҳими хусравона ва авотифи бекаронаси била даражайи аъло ва мартабайи ақсоға мутараққий бўлуб эрди, бадастури собиқ визорат мансабин арзоний тутуб, камоли марҳамат ва ғояти шафқатдин тарбият ва таквиятиға мукзоу-л-маром кўшиш қилиб, пояйи қадр ва манзилатин авжи Сурайёдин ўткарди. Ҳукумат умурининг ратқу фатқин⁴, мамлакат муҳомининг ҳаллу ақдин анинг раъйи уқдакушойиға солиб, Хоса қўшбегига саҳим ва шерик қилди. Ул бир неча айём инқизосидин сўнг мунингдек шафқат ва меҳрибонлиқ юкиға таҳаммул қила олмайин, давлат ва шавкат ғуруридин “инсон ўзини бой-беҳожат

¹ Истирдод – қайтаришни сўраш.

² 1204 йил зулкаъда /1790 йил 13 июль-12 август.

³ Дерина – эски, қадимий.

⁴ Ратқу фатқ – бошқарув.

кўргач, албатта туғёнга тушар¹” муқтазоси била кибру нухувват савдойи фосиди бошиға тушти ва хўдшинослиғ тариқидин мунҳариф бўлуб, аноният қадамин инод йўлиға қўйди. Ва Аваз бий иноқни “вужудини йўқ мисоли²” фахвоси била манзури назари эътибор қилмай, андин бемашварат ҳукмронлиғ қила бошлади.

Фард:

Давлатни ҳар киши кўтара олмас, эй кўнгул,
Бўлмас дарахти борвар ағсони хору хас.

Ва анинг авлоди ҳукумат ишига тағаллуб ва тасаллут расми била мудохилат кўргуздилар. Андоқким, Абдурраҳмон бой божу хирож мифтоҳин қабзаи иқтидориға олиб, Мирали девонбеги ва Отонийез девонбегиниким, ул шуғлға муқаррар эрдилар, маъзул қилиб, орадин чиқарди. Ва Паҳлавонқули бой ҳашмати тамом ва дабдабаи молокалом била улуғлиғ кўсин уруб, умарои номдор ва кубаройи фалакиқтидорни ҳисобға киюрмади. Ва Абдуҷаббор бой дағи бир тарафдин мастбозлиғ ва арбадасозлиғ қилиб, ўз махзумзодалариға ҳақорат ва ихонат еткурмақдин ўзга андиша хотираға келтурмади. Ва ала ҳазалқиёс. Аваз иноқ камоли ҳилму бурдбор³дин аларнинг бу навъ беадаблик ва гўстоҳлиқларидин иғмоз⁴ қилиб, қадиму-л-хизматлиғ ҳуқуқин маръий тутуб, мутаарриз бўлмади, токим Абдурраҳмон меҳтар ул хатиялардин мутанаббеҳ бўлмай, билкулл фасод ва тамарруд оғоз қилиб, Аваз иноқнинг бинои давлатининг инҳидомиға, балки меъмори ҳаётининг инъидом⁵иға ҳиммат камарин устивор қилди. Аваз иноқ анинг бу хаёли хом ва савдойи шақоватфаржомидин огоҳлиғ топиб, ани кўрунуш хангомида буюриб, Мирали девонбегиға ўлдуртти. Ва ўғлонларин дастгир қилиб, маҳбус этти. Бу воқеъа сичқон йили санаи минг икки юз олтида рамазоннинг ўн иккиси⁶да панжшанба куни чоштгоҳда эрди. Ва Паҳлавонқули бой қочиб, явмутға кирди. Явмут халқи Аваз иноқнинг қаҳру сахат⁷идин мутаваҳҳим бўлуб, ани келтуруб бердилар. Абдурраҳим бой ва Паҳлавонқули бой ва Абдулҷаббор бойни дағи мусодара ва мутолаба қилиб, бир

¹ Қуръони карим, 96 : 6, 7.

² Арабча ҳикматдан.

³ Бурдбор – оғирликни кўтарувчи, бардошли.

⁴ Иғмоз (араб ёзувида “зе” билан) – чидаш, кўрмасликка олиш, кўнгилчанлик.

⁵ Инҳидом, инъидом – вайрон қилиш, бузиш, йўқ қилиш.

⁶ 1206 йил 12-рамазон /1792 йил 2 май.

⁷ Сахат – ғазаб.

хафтадин сўнг отасининг ақабидин йибордилар. Умархўжа нақиб¹ ул воқеъада икки таърих топибдур. Бири анинг мазамматида андоқким “калта сорт савдои” ва бири мидҳатида андоқким,

таърих:

Соҳибаъзаму дарёдилу зу-л-мажду карам,
Ҳаст номаш банигин “меҳтар Абдуррахмон”
Дар даҳаи дуййўмм моҳи рамазон гашта қатл,
Рафт аз ин ғамкада бо се валади олийшон.
Зи-он жиҳат пири хирад воқеъаи қатлашро
Гуфт таърих: “даҳаи дуййўми моҳи рамазон².”

Аммо бу жамоа бағоят кариму саҳопеша ва бениҳоят жаводу базландиша эрди. Ато базмида Маън Зоида эҳсонининг афсонасиға хатти бутлон³ уруб, баҳшиш маъракасида Оли Бармак⁴ка инъомининг ҳикоятин мансухлик ҳаддиға еткуруб эрдилар. Ҳамиша х(в)они эҳсонлари оммайи фуқаро оллида очуқ ва ҳамвора жавоҳири инъомлари коффайи бароё бошиға сочуқ эрди. Ул жумладиндур: явмут қаҳатидаким, бир парча нон юз минг жондин ортуқ эрди, Абдуррахмон меҳтар ҳар кун Хивақ очлариға бир мартаба матбаххона⁵сидин баҳра еткуруб эрди. Хусусан, анинг аршад авлоди Абдуррахим бой хайрот ва мубаррот истикмолиға бағоят роғибу ҳарис эрди. Хивақ масжиди жомеъининг мараммат⁶и мараммат⁶и ва ҳазрат Исми Маҳмуд ото қаддасаллоху арвоҳахунинг иморати анинг хайротидиндур. Аммо охир умрларида хисоли ҳамида ва афъоли писандидалари тағйир топиб, ўз ҳадларидин тажовуз қилиб, амали жазосиға гирифтор бўлдилар. Андоқким, зикр топти.

¹ Умархўжа нақиб шоир киши бўлиб, Тавфиқ, Нақиб ва Узлат тахаллуслари билан шеърлар ёзган. Унинг форсча шеърларидан тартиб топган иккита девони ҳозир ЎзШИ кўлёмалар хазинасида сақланади. Девондаги маълумотларга қараганда, Умархўжа тахминан 1783 йили ҳаж сафарига чиқиб, Туркия султони Абдулҳамид (1774 – 1789) билан ҳам учрашади. Унинг Фозилбек қурдирган Оқмачитга атаб ёзган таърихидан 1793 йил маълум бўлади. Демак, Умархўжа Мухаммад Амин иноқ, Авазбий иноқ, Элтузархон ва Мухаммад Раҳимхон даврларида яшаган. У Бухорода ҳам бўлган.

² Рамазон ойининг иккинчи ўнлиги (1206 /1792 йили, май ойи).

³ Хатти бутлон, хатти насх (мансухлик) тортиш – устидан чизиш йўқ қилишни билдиради.

⁴ Оли Бармак (Бармак хонадони) – асли эронлик бу хонадон вакиллари VII асрда анча йиллар давомида аббосий халифаларидан Ҳорун ар-Рашид давлатидаги бош вазирлик ишларини бошқаришган. Давлатни жуда обод қилишга эришган бу оила вакиллари улардан хавфсираган Ҳорун ар-Рашид томонидан йўқ қилиб ташланган.

⁵ Матбаххона – ошхона.

⁶ Мараммат – таъмирлаш.

Назм:

Кишидин давлат интиқол этса,
Ёки умри заволиға етса.
Бузулуб феълу хислати анинг,
Туганур умру давлати анинг.

Хўжамурод ва Тўрамурод сўфининг фасод қонуниға оҳанг қилиб, макру талбис¹ воситаси била қўнгрот авомининг ихтиёрин қабзай тасарруфиға олиб, муҳолафат оғоз этгани ва Яхшилиқ бий аларға мувофиқат кўргузуб, жазосиға етгани ва Тўрамуроднинг Хўжаэли ҳисорин ўғурлаб олгани ва Иноятуллоҳ иноқнинг черикига растхез солгани. Ва Хоса қўшбегидин юз ўюргани. Ва сипоҳи нусратпаноҳдин шикаст кўргани ва имтидоди муҳолафатининг ҳолоти ва истимрор мандатининг мақолоти

Арбоби донишу киёсат, асҳоби бинишу фаросатнинг замири қамартанвир ва хотири байзо назирлариға возиҳу равшан, лойиҳу мубарҳан бўлсунким, Муҳаммад Назар бий Қулмурод иноқ ибн Бекмуроднинг Саййидназар бий отлиғ бир иниси, Хўжамурод ва Тўрамурод ва Шохмурод бек отлиғ уч ўғли бор эрди. Муҳаммад Амин иноқ Бойназар бийни Қўнгрот ҳукуматидин азл қилиб, ул ноҳиятнинг фармонфармолиғин Саййидназар бийға тафвиз қилиб, Орол диёриға ҳокими билистиклол этиб эрди. Хўжамурод ва Тўрамурод гоҳи Хивакға рахти иқомат чекиб, гоҳи Оролда мутамаккин бўлуб, замонасозлиғ қоидаси била зиндагонлиқ қилур эрдилар. Тоқим сиғир йили санаи ҳижрия минг икки юз етти²да Йўлалли бой човдурким, аларнинг молин юрутуб, савдогарлик қилур эрди, божгирлар анинг матоининг закотин олдилар. Алар бу жиҳатдин таарруз била Хивакдин бориб, Хўжаэлида қўйилған божбонларнинг зару молларин қўлларидин ташаддуд ва таадди била олиб, Қўнгротға бордилар. Ҳийла ва талбис юзидин муршиду -с-соликин Худойқули эшоннинг хонақоҳиға рафт-омад қилиб, аҳли тасаввуф либосиға мулаббас бўлдилар ва зоҳиран радди музолим қилиб ва ўзларин сўфи атаб, узлатгузинлар суратиға кирдилар, тоқим ул ноҳиятнинг авому жуҳҳоли, авбош ва арзоли

¹ Талбис – васваса, макру ҳийла.

² Ҳижрий 1207 /1792-93 йил.

аларнинг мундоғ тазвир¹иға фирифта бўлуб, эътиқод кўргуза бошладилар.

Қитъа:

Қилиб арзи ридо-у субҳа² сўфи,
Сочар ашки риё кўргузуб шайд.
Ғараз бу донае ва дому су бирла,
Халойикни ўзига айлағай сайд.

Чун кўрдиларким, бу тазвир тасвири бир неча содалавҳларнинг замирида нақш тутти ва бу макр таъсири бир пора³ сустраъй⁴ларнинг хотирида истехком топти, осудадиллик ва хотиржамлик била ул диёр улусин ўзларининг баиятиға даъват қилиб, кун-кундин тараққий топтилар ва тамоми кўнгрот элин мутеъ ва маҳкум қилиб, Саййидназар бийда ихтиёр қўймадилар. Мухолафат ва муонидат кўсин уруб, исён ва туғён майдониға журъат қадамин қўйдилар. Бу жиҳатдин амири кабир Аваз бий иноқ аларнинг таъдибу гўшмоли учун Хоса қўшбеги бошлиғ умарои олиймиқдор ва шужаъойи номдорни тўрт тўпа ва Беш қалъа сипоҳи била санаи минг икки юз секкиз⁵да Кўнгрот устиға йиборди. Сипоҳи нусратпаноҳ Кўнгрот сарҳадиға етганда, алар истиқбол этиб, тансуқот ва пешкашлар била умарои изомнинг мулозаматиға етиб, талбис юзидин гург оштий қилдилар Ул шарт билаким, келур йил Орол юртининг закот ва хирожоти била Аваз иноқнинг хизматиға бориб, мулозамат қилғайлар. Бу баҳона била умарои олийжоҳ ва сипоҳи нусратпаноҳни қайтариб, яна ўз ишларининг таҳсил ва такмилиға иштиғол кўргуздилар. Ва санаи минг икки юз тўққуз⁶да барс йили жадийда Хўжаэлининг волийси Яхшилиқ бий чаққон ва Пиримёр ва ғайриҳумонинг саъоят ва васвасаси билаким, бу байт аларнинг ҳолотидин хабар берур:

Байт:

Иҳтироз⁷ эт макру талбис аҳлидин зинҳорким,
Одамий тазвир аро шайтондин ортуқдур базе.

Аваз иноқнинг итоатидин саркашлик оғоз қилиб, Хўжаэлининг ҳисорин беркитиб, божгир ва раҳдор¹ларни ул навоҳидин чиқарди.

¹ Тазвир – дом, тузоқ.

² Субҳа – тасбех.

³ Бир пора – бир бўлак, айрим.

⁴ Сустраъй – қатъиятсиз, иккиланувчи.

⁵ Ҳижрий 1208 /1793-94 йил.

⁶ Ҳижрий 1209 /1794-95 йил.

⁷ Иҳтироз – эҳтиёткорлик.

Ва сўфиларға ғойибона мувофиқат кўргузуб, итоатнома йиборди. Чун бу хабари ваҳшатасар Аваз иноқнинг самъи шарифиға етти, айни иноят ва банданавозлиғдин амири равшанзамири соҳибтадбир Шохниёз отолиқни номзад эттиким, то ул саргаштайи бавори²и залолат ва оворайи фаёфийи жаҳолат, яъни Яхшилиқ бийни маъ ал-атбоъ ва афродихи панду насоиҳ раҳнамолиғи била итоат ва фармонбардорлиғ сироту-л-мустақимға кюргай, рафку мувосо бодапаймолиғи била инқиёд ва итоатдорлиғ шароби хушгуворин ичургай. Аммо ул шўрбахт баъзи музаввирпеша³ ва шароратандишаларнинг излол ва иғвоси била анингдек давлати узмо ва саодати куброни ўзиға мужиби накбат ва сабаби кулфат гумон қилиб, Пиримёрни бир пора черик била истиқболға йибориб, қальасиға киргузмайин қайтарди. Баъзидин манқулдирким, ул чоғда Яхшилиқ бий отдин йиқилиб, ўнг ёнининг қобурғалари шикаст топиб, бистари захматда ётиб эрди. Бу ишни андин беҳабар ва беизн қилиб эрдилар. Ва санаи хижрия минг икки юз ўн⁴да товушқин йили Аваз иноқ амми бузургвори Фозилбекни Хўжамурод сўфи ва Тўрамурод сўфиға мутобаат йўлиға ҳидоят ва мусодақат маслакиға далолат қилмоқ учун Қўнгротға йиборди. Фозилбек ул диёрға бориб, аларнинг манозилиға нузул қилди. Агарчи аларнинг замири хабосаттахмирларида адоват ва шарорат ўти муштаал эрди, аммо ул ўтға зоҳиран мусолаҳа суви била таскин бериб, Фозилбекнинг қудуми саодатлузумидин масаррат ва башошат кўргузуб, муфохарат бошин фалак зурвасидин ўткардилар ва шойиста зиёфат ва меҳмондорлиғ адосидин сўнг ўзларининг тааллул ва таваққуфида маъозирини вофир ва баҳонайи мутақосирға мутамассик бўлуб, Саййидназар бийни аксар аён ва ашроф била Фозилбекнинг мулозаматида Хивакға узаттиларким, то мусолаҳа умуриға такмил бергайлар. Фозилбек йўлда Хўжаэлиға нузул қилиб, Яхшилиқ бийга мушфиқона панду муҳиббона насихатлар била инод ва фасод хаттиятидин таҳзир кўргузди ва тамҳиди мутобаатға тарғиб қилиб, ўз мусоҳибатида Аваз иноқнинг мулозаматиға элтиб, жароими собиқасин шафоат қилмоқнинг кафолатин қабул қилди. Ул шўрбахти давлат баргашта баъзи музаввар ва мавсусларнинг дағдаға ва васвасаси била ҳамроҳлиғ

¹ Раҳдор – бож ишлари ва йўл назорати масъуллари.

² Бавори – водий, дашт.

³ Музаввирпеша – алдоқчи, маккор.

⁴ Хижрий 1210 /1795-96 йил.

қилурдин ибо ва имтино кўргузуб, Чаққонни хўжаэлининг ақобир ва маорифи била Фозилбекка масхуб қилди.

Қитъа:

Оздурса ҳар кишини Худо роҳи ростдин,
Ғайри ҳидояти анга ҳеч айламас осиф.
Не дўст панди суд қилур, не муҳиб сўзи,
Душманлиғ англар ул анга ким қилса дўстлиғ.

Назм:

Кишиким, анга қилса давлат видоъ,
Саодат йўлидин қилур имтино.
Залолатға исрор этиб дамбадам,
Қўяр манфаатдин зарарға қадам.

Ва эшитдимким, Яхшилик бий Фозилбекни узатғандин сўнг ўзининг мулозаматидин тахаллуф қилган жихатдин нодим ва пушаймон бўлубдур. Аммо ишни ўтқариб эрди, фойда қилмади.

Қитъа:

Оқил улдурки ғанимат билиб иш фурсатини,
Бермайин вақтни илгидин ўлур комраво.
Ким чу сармояйи фурсат қўлидин борди,
Қилмоқ ўзини пушаймонлиғ ила ғамфарсо.

Аваз иноқ мароҳими хусравона ва авотифи бекарона била Саййидназар бий ва Чаққон отлиқни ашбоҳ ва акфоларидин мумтоз ва сарафроз қилиб, Қўнгрот ва Хўжаэлининг аёлатин аларға тафвиз этти. Ва Чаққонға пинҳоний сипориш қилдиким: “Агар Яхшилик бий мутобаат доирасиға итоат қадамин урса, анга яхшилиғ кўргузуб, дохил ва музоҳим бўлмайин, даргоҳи олампаҳоға йибор ва агар тамарруд йўлида собит қадам турса, анинг риштайи ҳаётин сиёсат тиғи била мунқатеъ қил!” Ва бу муҳимда анга муовинат учун Хоса қўшбегининг ақрабосидин Тенгриёр бекни қўшуб йиборди. Яхшилик бий бу воқеъани эшитиб, мутобаат юзидин ризо ва таслим мақомиға келиб, аларнинг олдиға оқо-иниларин йибориб, таъзиму тақрим била қалъаға киргузди ва ул элнинг иёлатин Чаққонға мусаллам тутуб, ўзи гўшайи хумул ва кунжи узлат ихтиёр қилди. Ул кўрнамак ҳаромзода Саййидназар бийни Қўнгротға узатғандин сўнг риёсат ва ҳукумат муҳаббатидин Яхшилик бийнинг ҳаётин ўз давлатиға сабаби завол ва мужиби ихтилол билиб, Хўжаэлининг хосу оми ва шайху шоб¹и била ҳужум қилиб, ҳовлисининг атрофин айлана қабади. Яхшилик бий ўғлонлари ва

¹ Шайху шоб – кекса-ю ёш.

Йўллиш отлиғ бир хизматкори била қаблиб, ўзларидин дафъи зарар қилур эрдилар, токим анинг учунчи ўғли Муҳаммад Назарнинг манглайидин милтуқ ўқи текиб, жон таслим қилди. Отаси ани оғушиға олиб, манглайидин бўса қилиб, ичкари уйга киргузди. Андин сўнг ўқ ва тош захмидин батанг келиб, Искандар ва Қаландар отлиғ икки ўғли ва Йўллиши мазкур била тўртови ҳовлидин чиқиб, машаққати тамом ва суубати молакалом била издиҳом орасидин қутулуб, ўз махзуми саййиду-л-орифин ва муршиду-с-соликин Гадоихўжа эшон салламуллоҳнинг уйиға ўзларин ташладилар, токим ул ҳазратнинг ҳимоят ва шафоати бил ул вартадин халос бўлғай. Анда дағи элнинг ғулусидин ва тошу кесак зарбидин ожиз бўлуб, кўчага чиқти ва ўғлонларин қилич чекмақдин мамнуъ қилдиким: “Исён ва муфсидлик била оламдин бормағаймиз” ва каламаи шаҳодатни такрор қилиб, илгари қадам қўйди. Ул ҳолда том устидин яғоч ҳавола қилдилар. Ул яғоч бошиға тегиб, йиқилди. Халқ ҳужум қилиб, қилич ва таёқ била уруб ўлдурдилар. Бу воқеъа жавзода эрди¹. Ўғлонлариға баъзилар ҳимоят кўргузуб, вартайи ҳалокатдин омон чиқардилар. Фақир анинг таърихин бу навъ топиб эрдим.

Таърих:

Амири нексияр Яхшилиқ бийи пурдил,
Назир буд ба Рустам, адил бар Ҳотам.
Ба сайъи бандайи жоҳаш Чаққон ба жоми қазо,
Чашид шаҳди шаҳодат зи дасти аҳли ситам.
Аз ин жиҳат хиради нуктасанж таърихаш
“Чаққони кўрнамак кушт” гуфта кард ракам².

Аваз иноқға ул хабар етгандин сўнг фақирнинг отасин анинг амвол ва жиҳотининг истиҳсоли учун Хўжаэлига буюрди. Отам ул эл орасиға бориб, Яхшилиқ бийнинг моли ҳар кимда бўлса, мусодара қилиб олиб, анинг авлод ва аёлларин Хивақға келтуруб, жаноби аморатмаобға еткурди. Бу воқеъадин сўнг икки ой мунқазий бўлмасдин бурун Оролда сўфилар Чаққоннинг ғафлат ва қоҳиллиғидин хабар топиб, Тўрамурод сўфи бир кеча икки юз киши била келиб, Хўжаэлининг қалъасиға кирди. Ул кечада Чаққон бий зуафойи фоҳиша била базм тузуб, ғафлат жомидин сармаст эрди. Муонидлар ғулғуласидин огоҳ бўлуб, саросимавор туруб, жон ҳавлидин либосин кия олмайин, яланғоч қалъадин ташлаб қочти.

¹ 22 май – 22 июнь.

² Таърих моддаси 1209 /1794-95 йилни беради.

Ва анинг улуғ ўғли Эйдоқким, яхшигина баҳодир йигит эрди, муонидлар била урушуб, шаҳодат топти. Ва Ўтакули отолик ва Пиримёр ва Раҳмонкули отолик ва Нурмон ибн Чаққон оқонилари била қочиб чиқтилар.

Назм:

Амиреким, бўлур сармасти ғафлат,
Қилур андин видоъ иқболи давлат.
Бориб аъдосиға мулку диёри,
Ўлар ё худ бўлур ҳарабон¹, фирорий.

Тўрамурод сўфи ул мамлакатға мутасарриф бўлуб, хўжаэли акобиридин Авазберди отоликни кўнгрот Қаро Наврўз билаким, ул Аваз иноқнинг фармони била баъзи муҳиммот учун яқинда бориб эрди, тутуб шаҳодатға еткурди. Ва Раҳимберди отолик бошлиқ Хўжаэлининг баъзи акобирин Қўнгротға кўчуруб йиборди. Ва қуллоб жамоасин таквияти била мустазҳар қилиб, ул қалъанинг ҳукуматин Дўсимбийга тафвиз қилди. Чаққон бий қочиб келгандин сўнг Аваз иноқ мамоликдин черик йиғнаб, Хоса қушбеги бошлиқ умарои номдор ва шужаёйи душманшикорни жунуди мавфур ва жуюши номақдур била муонидлар гўшмоли учун хўжаэлининг устиға йиборди. Хоса қушбеги Оққум мавзеида дарё қироғиға тушуб, Вали отолик ва Иноятуллоҳ иноқ ва Шохпўлод парвоначини минг киши била илгари йибориб, ўзи тавакқуф қилдиким, то сипоҳи нусратпаноҳ йиғналғай. Умарои мазкур истеъжол била қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, Кенагас қалъасида Шохпўлод парвоначини иғрақ била қўуб, Вали отолик ва Иноятуллоҳ иноқ етти юз киши била ўтуб, Янгиёф ҳаддида тавакқуф қилиб, Хўжаэлининг атрофиға чаповул йибордилар. Иттифоқо, ул кун Тўрамурод сўфи хўжаэлининг отлиғ ва пиёдаси била чиқиб, Янгиёп оёқининг ва Миздахқон атрофининг буғдойин олдурур эрди. Бу воқеадин хабардор бўлуб, ёнидағи йиғин била Бештом қирининг жанубидин юруб, Вали отолик ва Иноятуллоҳ иноқнинг сипоҳининг ақабидин чиқиб, алар огоҳ бўлгунча аралашиб, қатлу кушишға машғул бўлдилар. Ул чоғда амирайни мазкурайннинг қошида уч юз кишидин ортуқ черик йўқ эрди.

Маснавий:

Керакдур сипаҳбудға хушёрлиғ,
Сипаҳ ҳолатидин хабардорлиғ.
Қаровул йибармак жавонибға чуст,

¹ Ҳараб – қочиш.

Кўрунмай ёв этмак яроғин дуруст.
Ҳамиша бўлуб ҳозир ҳазмкор,
Мудом эҳтиёт айламак ихтиёр
Ки, кўбтур гаҳ душманлар айлаб камин,
Урубтур басо хайлға тиғи кин.
Каминдин басо душмани зердаст,
Берибдур улуғ шоҳларға шикаст.
Басо шоҳи беҳазму беэҳтиёт,
Топибдур зафар авжидин инхитот.
Басо лашкари эҳтиёту ошно,
Камингоҳи душмандин бўлмиш раҳо.

Ул аснода Иноятуллоҳ иноқнинг оти йиқилиб, пиёда бўлди. Ул бағоят ўқчи эрди. Истадиким, тирандозлиғ била аъдони дафъ қилғай. Ёйининг кириши узулди. Муонидлар ани ҳужум қилиб, асорат қайдиға чектилар.

Қитъа:

Қазо етушса киши боши узра тортиб тиғ,
Ўзини қилмас осиг айламак тараддуди кор.
Не дасту по ура олмағай, на ҳарба, балки бўлур
Қўли шалу оёқи лангу ҳарбаси бекор.

Ва Вали отолиқ муборазат қиличин жалодат қўлиға олиб, арбоби яғий ва фасодни қатлға еткурур эрди, анинг дағи оти йиқилиб, асир бўлди. Андин сўнг баҳодирлардин баъзи шаҳодатға етти. Ул жумладин бири Матак кенагас эрди. Ва аксари маъсур ва мағлул бўлдилар. Ва чаповулчилар бу ҳодисадин иттилоъ топиб, қочиб парвоначининг қошиға бордилар. Ва Чакқон дағи ул ҳодисада отдин йиқилиб эрди, машаққати тамом била қутулди. Ва Ўтақули отолиқ анинг отин тутуб, сўфиға қўшулди.

Ва ривоят қилурларким, Вали отолиқ кушбегига падруд қилурда манманлик юзидин деб эрдиким: “Орол аҳлининг не қудрати борким, бизларга муқобил бўла олғай. Агар қалъадин чиқса, бир ҳамлада барчасин қатли ом қилиб, бошларин аробалар била сенга йиборурмиз”. Ҳамоно ул воқеъа бу сўзнинг касофат ва шумлиғидин эрдиким, Тангри қаҳрининг ўти мундоғ нафас тундбодидин тез бўлур ва ғазабининг бу навъ қавли сарсаридин тўфонхез.

Қитъа:

Моуман¹дин кўнгул не пок айлаб,

¹ Моуман – Биз ва мен, яъни манманлик.

Хўй тут ажзу инкисор била.
Токи, Ҳақ қаҳридин нажот топиб,
Бўлғасен лутфи кирдикор била.

Тўрамурад сўфи бандиларни қалъага йибориб, ўзи олти юз киши била Куюк қалъанинг устига келиб, Шоҳпўлод парвоначини муҳосара қилди. Кеча Хўжаэлига қайтиб, икки кундин сўнг Иноятуллоҳ инокни ҳибсдин чиқариб, кўнгрот ва манқит ва хўжаэлига чопкулотиб, шаҳид қилдурди. Етти кунда Хоса кўшбеги ва умарои изом сипоҳи жаррор ва лашкари хунхор била келиб, Куюк қалъани лашкаргоҳ қилди. Ва Хўжаэли устига оғир кўшун била наҳзат этиб, Ёмғурли нахрининг канорида Қаробош кечувида талоқийи фариқайн воқеъ бўлуб, ҳарби азим рўй берди. Ва диловарлар остин¹и шижоатин бозуи жалодатдин чиқариб ва муборазат қиличин ниёми интиқомдин чекиб ва таҳаввур якронин майдони корзорға суруб, андоқ сарафшонлиғ² ва хунрезлик қилдиларким, аъдои давлат аларға муқовамат ва муқобалат қила олмайин, ҳазимат тариқаси била кейинрок кўзғалди. Ва шужаъои кинагузор зўр қилиб, муонидлар ясовининг оллида ётғон мерганларға ўзларин еткуруб, отмоқға фурсат бермайин, барчасин қиличдин ўткардилар. Бу воқеъадин сўнг Тўрамурад сўфи мунҳазим бўлуб, қалъага кирди. Ул мавзеъни ҳоло Мерган қирилган дерлар. Ул урушда кўнгрот Хўжаниёз Қўшкўпрукийким, номдор баҳодирлардин эрди, шаҳодат топти. Ва Хоса кўшбеги қалъанинг олдиға бориб, кечагача муҳосара қилиб, лашкаргоҳға қайтти. Бу тариқада арбоби фасод ва асҳоби аънодни уч ойғача каттиғ ҳисорға тутуб, муҳоработи мутаъдида ва муқоталоти мутанавваъиа³ зухурға еткурди. Бу муддатда бир неча айёми мутамодий Қаробош кечувин мухайями хиёми майманатанжом қилдилар. Ул учурда Вали отолиқ ва Аллоҳберди бий қипчоқ ва Қаробек манқит етти киши била ҳибсдин махлас топиб, қочиб келдилар. Андин сўнг бир неча авқоти мутаволий Солли сақосин муаскари лашкари қиёматасар эттилар. Бир кун кўшбеги тадбир қилиб, ул мавзеъда черикнинг оғир юкларин ташлаб, Хивак тарафиға кўчти. Орол сипоҳи бу воқеъадин хабар топиб, сипоҳи нусратпаноҳни қочти гумон қилиб, таъжил била қушбегининг ақабидин юруш қилдилар ва Оқтўпада соқайи лашкарга етиб, уруш

¹ Остин – кийим енги.

² Сарафшонлиғ – бош кесиш.

³ Мутанавваъиа – турли-туман.

солдилар. Умарои изом қайтиб, жамоаи ёғийдин дамор чиқардилар. Тўрамурад сўфи икки юз киши била қочиб қутулди ва ўзгаси баҳодирларнинг қўлида қатлу асир бўлдилар. Андин сўнг Тўрамурад сўфи ожизу мункасир бўлуб, элчи йибориб, сулҳ қилди. Ва умарои изом мурожаат этгандин сўнг яна мухолафат ва муонидатга исрор қилиб, Хоса қўшбеги ва Бекпўлод отолиқ умарои изом била карратан баъди ухро ва марратан баъди аввали Хўжаэлининг қасдиға лашкар чекиб, етти йилгача Тўрамурад сўфиға гўшмоли балиғ ва дастбурди азимлар еткурдилар. Агар ул оралиқдағи вақоеъи касиру-л-бадоеъни тафсилан зикр қилилса, йумкинким, бу мухтасарға гунжойиш қилмағай. Бу жиҳатдин қаламнинг чобук хиром якрони ижмол¹ майдониға суръат кадамин қўйди.

Шаҳзода Маҳмуднинг замон инқилоби била Замоншоҳ ихтилофидин мулкидин айрилғани. Истимдод ва истижоша² тариқи била Бухоро савбиға азимат қилғани ва Шоҳмурад валиниъамийнинг тутсоқ³ иға тушуб, таджир била қутулғани ва Хоразм жониби мутаважжих бўлғани. Ва Аваз иноқнинг анга шафқат ва илтифоти ва анинг вақоеъи ҳолоти

Бу воқеъа шакаристонининг тўттийи шакарбаёни ва бу дoston бўстонининг андалиби хушалҳони, яъни хомаи дузабон мундоғ афсонахонлиғ қилурким, фи шуҳури сана исно ашара ва миатайни ва алф⁴ йилон йили Ҳиндустон ва Хуросон мамоликининг подшоҳи фармонфармоси Темуршоҳ валади Аҳмадшоҳ Афғонийнинг валади аршади султони соҳибжуд шаҳзода Маҳмуд ўз қардоши Шоҳзамон била мулк жиҳатидин низоъ қилиб, муҳоработи бисёр ва муқоталоти бешумор вуқуъидин сўнг инқилоби замон ва ҳаводиси даврондин мукарраран шикаст ва ҳазимат топиб, Марв ноҳиятиға мутаважжих бўлдиким, то амир Носириддин тўранинг муовинат ва дастёрлиғи била отаси Шоҳмурад валиниъамидин мадад олиб, мулкин талаб қилғай. Амир Носириддин анга бир-икки кун меҳмондорлиғ қилиб, Бухорода отасининг қошиға йиборди. Ва Шоҳмурад валинаъми анинг қадру мартабасига кўра иззат ва

¹ Ижмол – қисқалик.

² Истимдод ва истижоша – ёрдам ва рухсат.

³ Тутсоқ – тутиб сақлаш, тузоқ.

⁴ Ҳижрий 1212 /1797-98 йил.

эҳтиром қилмади. Балки, тутсоқ расми била анинг муҳофазат ва муҳобасатиға қиём кўргузди.

Қитъа:

Улки, анинг зотида номардлик мунзам дурур,
Қилма анинг сори майлу суҳбатини ихтиёр.
Бўлмас андин яхшилиғ мавжуд, балким кўргузур
Жиҳодларким, то сени қилғай ёмонлиғ бирла хор.

Шаҳзода Маҳмуд анинг хаёли фосид ва ройи номусоидидин муталлиъ бўлуб, баъзи умаро ва нудамоға ришват бериб, ҳаж иродасин баҳона қилиб, рухсати азимат ҳосил этти. Ва санаи минг икки юз ўн уч¹да офтоб жавзо буржида² эрди, Бухородин шитоб била чиқиб, Хоразм савбиға мутаважжих бўлди. Амир Аваз иноқ умарои олийшон ва авлоди гардунтавонин истиқболиға йибориб, таъзими тамом ва такрими молокалом била келтуруб, Отаниёз арбобнинг давлатхонасиғаким, манзили хўб ва мақоми марғуб эрди, тушурди. Улуви химмат ва сумувви шафқатдин зиёфат ва меҳмондорлиғға қиём кўргузуб, ҳар кун вазифасиға маблағи вофир ва важҳи мутақосир муқаррар қилди. Амوراتпаноҳ ва аёлатдастгоҳ Болтаниёз оқо ва Муҳаммад Амин оқо ва Кўчак арбоб ва Муҳаммад арбобниким, сорт жамоаси³нинг маржаъи илайҳ⁴и эрдилар, анинг хизматида қўюб, ўзи дағи баъзи кечалар ташриф элтиб, аҳволидин пурсиш қилиб, дилжўйлиғ кўргузди. Оре, меҳмон атияедур, Воҳибу-л-атоё мавҳабатидин ва ҳадяедур⁵ Холиқу-л-бароё ҳазратидин. Мундоқ атия қадрин суфла хайли билмас ва бу навъ ҳадя шукрин карам аҳли фавт қилмас.

Қитъа:

Агарчи улус оллида йўқтурур,
Улуғ тухфае меҳмондин азиз.
Ва лекин карам аҳлиға меҳмон
Мурувват аро келди жондин азиз.

Аммо Шохзамон шаҳзода Маҳмуднинг Бухороға келган хабарин эшитиб, Шохмурод валиниъамиға тухафи вофий ва

¹ Ҳижрий 1213 /1798-99 йил.

² 23 май – 24 июнь.

³ *Сарт* жамоаси – Хоразмнинг асл маҳаллий ўғуз халқи.

⁴ Маржаъи илайҳ – мурожаатгоҳ, одамлар ўз масалалари билан ёрдамга борадиган жой, кишилар.

⁵ Ю.Брегель нашрида (329-бет) دهديه دور. Мумтоз адиблар луғат фондида دهديه сўзи йўқлигига ишонч ҳосил қилдик. Аслида د ўрнида و бўлиши керак эди. Илгарги нашрларда бу эътибордан четда қолган. Исбот тариқасида кейинги жумлага қаранг. (А.Ў.)

ҳадоёи кофий била элчи йибордиким, шаҳзодани ўлдурсунлар ё тутуб, мунда йиборсинлар, токим дўстлиғ асоси ва якжиҳатлик биноси маҳкаму мушайяд бўлғай. Шоҳмурод бий бу жиҳатдин шаҳзодани тутсоқдин чиқариб, мутлаку-л-инон қилғани учун бағоят пушаймон ва нодим бўлуб, мўътамад кишиларидин Мулло Болта деганни Аваз иноқнинг даргоҳи олампаҳоғиға рисолат расми била илтимос қилиб йибордиким, шаҳзодани мунда қайтариб йиборсунлар. Аваз иноқ анинг синаи илтимосиға дасти рад уруб, ваҳшатомез жавоблар била элчисин қайтарди. Ва офтоб мезон буржи¹ға таҳвил қилғандин сўнг шаҳзода илтимос қилдиким, рухсат берсалар, токим Эрон подшоҳи Бобоҳон²нинг олдиға бориб, юртимни талаб қилсам. Аваз иноқ ул илтимосин мабул тутуб, йўл яроғин ва сафар асбобин муҳайё ва омода қилди. Ва зиёфати шоҳона ва мароҳими хусравона била шаҳзода Маҳмудни ўз давлатхонасиға ундаб, муаззазу мукаррам қилиб, мусоҳиб ва мулозимларин инъомоти вофир ва эҳсоноти мутақосир била хурсанду баруманд этти. Ва иззати тамом била узатиб, ўзи дағи бир йиғоч йўлғача мушоият қилиб, явмут акобиридин Ушоқназар отоликни қўшуб, видоь³ қилди. Ва шаҳзода Маҳмуд Техронға бориб, Бобоҳондин дағи иззату меҳрибонлиғ кўрди. Санаи ҳижрия минг икки юз ўн тўрт⁴да қизилбошия сипоҳининг имдод ва муовинати била бориб, Кобул ва Қандаҳорни мусаххар қилди ва Шоҳзамоннинг кўзиға мил чекдуруб, Болоҳисорда маҳбус этти. Ва салтанат тахтиға жулус қилиб, отаси қаламравин тахти фармониға киюрди. Уч ярим йилдин сўнг санаи минг икки юз ўн секкизда жумода-л-аввалнинг авохири⁵да иниси Шоҳ Шужоъулмулк хуруж қилиб, ани тутуб, Болоҳисор қайдиға чекти. Ва эмди эшитурмизким, санаи минг икки юз йигирма тўрт⁶да Мир Ҳомид вазирнинг сайъи била Шоҳ Маҳмуд итлоқ топиб, Қандаҳорни олибдур ва Шоҳ Шужоъулмулкни мунҳазим қилиб, қатлға еткурубтур ва аксар Ҳиндустон ва Кашмир ва баъзи Хуросонда подшоҳи азимушшаън бўлубтур. Ва ҳамул йил зулҳижжа⁷да ҳазрат ҳазрат султони соҳибқирони муалло макон ул-мухтас биинояти-л-

¹ 23 сентябр – 24 октябр.

² Оқо Муҳаммадшоҳ қожор кўзда тутилмоқда.

³ Видоь – хайрлашув.

⁴ Ҳижрий 1214 /1799-1800 йил.

⁵ 1218 йил 30 жумоди-л-аввал / 1803 йил 28 октябр.

⁶ Ҳижрий 1224 /1809-10 йил.

⁷ 1224 йил зулҳижжа /1810 йил 7 январь – 6 февраль.

малик ил-маннон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон шайадаллоҳу таъоло аркона давлатуҳу ва халлада осора шавкатахунинг мулозимлариға анинг ихлосномаси келди.

Тўрамурад сўфининг Оролдин келиб, Ўрозали сўпоқнинг сайъи била Манқитни олғани ва умарои номдорнинг лашкари қиёматасар била анинг қасдиға қўзғолғани. Муҳаммадниёз бекнинг ва Давлатёрнинг Котға кириб қирилғани ва султони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг Манқит устиға бориб, Тўрамурад сўфи анинг била мусолаҳа қилғани

Саҳифа майдонининг маъракасози, варақ байдосининг яккатози, аъни хомаи анбаршамома бу навъ иншобандлик қилурким, манқит уруқи явмут ҳаромиларининг сирқа¹ ва тааддисидин батанг келиб, фи шаҳри ражаби-л-муражжаб сана хамса ва ашара ва миатайни ва алф² Отолиқ арнасининг қироғидин кўчуб, дарё канорида Босув ҳаддидаким, ул мавзеъ Юмри била Қипчоқ орасида воқеъдур, курон ва жийб қилиб ўлтурди. Ул учурда манқит улусининг ҳокими Тангриберди бийнинг ўғли Масув бий эрди. Ва Ўрозали сўпоқ анинг била мансаби ҳукумат жиҳатидин мунозиат кўргузуб, сўзи иноқнинг мулозимлариға масмуъ ва мақбул тушмай, бурунғи мартабасидин дағи маҳрум бўлди. Бу сабабдин кина ва нифоқ шарорати кўнглида русух топиб, ҳақд³ у ҳасад ўти синасида мултаҳаб бўлуб, Хўжамурод бий ва Тўрамурад сўфиға киши йибориб, Манқитға чақирди. Алар Хусайн бий ва Бобобек ва Худоёр ибн Давлатёрни бир бўлак черик била анинг кишисиға масҳуб қилиб йиборди. Алар ҳамул йил хутда рамазон ул-муборакнинг йигирма тўртинчи кечаси⁴ даким, чаҳоршанба туни туни эрди, Манқитға кириб, Ўрозали сўпоқнинг манзилиға нузул қилдилар. Ўрозали сўпоқ Масув бийни тавобеъи била тутуб, маҳбус қилди. Сўнгғи кун Масув бийни шаҳодатға еткуруб, бошин Қўнгротға йиборди. Аваз иноқ моҳи мазкурнинг йигирма олти⁵ сида олти⁵ сида жума куни Шоҳниёз отолиқ ва Бекпўлод отолиқ болиғ⁶ умарои изомни оғир черик била Манқит устиға буюрди. Алар

¹ Сирқа – ўғирлик, талончилик.

² Ҳижрий 1215 /1800-01 йил.

³ Ҳақд – нафрат, ғазаб.

⁴ Ҳижрий 1215 йил 24 рамазон /1801 йил 9 февраль.

⁵ Ҳижрий 1215 йил 26 рамазон / 1801 йил 11 февраль.

⁶ Болиғ – етук.

Юмри кўрғонининг оллида лашкаргоҳ қилиб, ойнинг йигирма саккизида душанба куни Манқит устига бориб, уруш солдилар. Муҳаммадниёз бек ибн Худойберди иноқ баҳодирлар била инод аҳлига шикаст бериб, мутаъоқиб куранга кириб, қатлу ғоратга машғул бўлдилар. Ул аснода Шохниёз отолик ҳазму эҳтиёт қавоидин маслук тутуб, сипоҳни ғалаба била кирмакдин манъ қилди. Аммо ул эҳтиёт хато эрди. Чун муонидлар кўрдиким, баҳодирлар ақабидин киши келмади, янгидин ҳужум қилиб, баҳодирлар устига югуруб, азим муҳораба кўргуздилар. Баҳодирлар озлик жихатидин кам-кам ўзларин кейин тортиб “балолардан эҳтиёт бўлинг¹” муқтазоси била курандин чиқтилар. Бу воқеъада хизрэли уруғидин Файзуллоҳ ўнбегиким, куран кўчаларида илгари юруб муборазат кўргузур эрди, ани манқит авоми ҳужум қилиб, шаҳодат даражасига еткурдилар. Агар ул кун Шохниёз отоликнинг мусоҳилат²и бўлмаса, манқит курани мафтух бўлуб эрди. Аммо машиияти тақдири раббоний ва иқтизойи қазойи яздоний бу навъ эрди.

Рубоий:

Ҳар ишки, жаҳондадур қазойи тақдир,
Таҳқиқки, бўлғулуқ дурур бетағйир³.
Тадбир ул иш дафъига қилмас таъсир,
Балким, сабаб вуқуъи бўлғай тадбир.

Ийди сиём⁴дин сўнг Тўрамурад сўфи Орол сипоҳи била келиб, Манқитга кирди ва уч қатла курандин далерона чиқиб, умарои номдор ва шужаъойи душманшикор била масоф қилиб, баҳодирларнинг дастбурдидин шикаст топиб, куранга қабалди. Бу ҳурубда Қилич иноқ ва Муҳаммадниёзбек ибн Худойберди иноқ ва Муҳаммаджонбек валади Қутлуғмуҳаммад иноқ корзори ажибу муҳоработи ғариб зухурга еткурдиким, аскардин ғулғулайи таҳсин ва ғариви офарин фалак ҳисорининг ҳижланишинлари⁵га растахез⁶ растахез⁶ солди. Муҳаммаджон бекнинг аввалғи шижоати ул эрди. Бу муҳорабаи ваҳшатомез ва муқоталаи даҳшатангездин сўнг Тўрамурад сўфи сипоҳи нусратпаноҳга муқовамат ва муқобалат

¹ Ҳадисдан.

² Мусоҳилат – юмшоқлик, кўнгли бўшлиқ.

³ Бетағйир – ўзгаришсиз.

⁴ Ийди сиём – рўза ҳайити.

⁵ Осмон қалъасининг бокиралари, яъни фаришталар.

⁶ Растахез – қиёмат кўпиши.

қилмоқдин ожиз келди ва қабал имтидод¹идин хойиф² ва ҳаросон бўлуб, куранда дағи фориг ўлтура олмади.

Маснавий:

Сипаҳдорлардин кўруб гўшмол,
Бўлуб чўфи ул навъ ошуфта ҳол.
Ки айлаб таҳассун куран ичра ул,
Анингдекки, қабзият ичра кўнгул.
Ёро топиб чиқғоли ташқари,
На осудахотир бўлуб ичкари.
На қочмоқға роҳи нажоте топиб,
На учуб кетарга қаноте топиб.

Охируламр, тақдими мушоварат ва тадбирдин сўнг оқоси Хўжамурод бийга киши йибордиким, тангнойи муҳосараға гирифтор бўлуб, вартайи мухотираға тушубмиз ва дарёдин ўзга нажот йўли масдуд бўлубдур. Агар кема йиборилмаса, дийдор қиёматға қолғусидур. Хўжамурод бий бу хабари ваҳшатасар истимоъидин конуни синасиға ўт тушуб, юз кема жамъ қилиб, ҳар кемага ўн мерган солиб, кичик иниси Шоҳмурод бекка юз отлиғ кўшуб, кемалар била йиборди. Алар дарё ичидин келиб, Манқитға кирдилар. Ул аснода Бобобек ибн Хўжамберди қўшбегиким, кўп йилдин бери фасод ва инод тариқаси била Қўнгротға бориб, сўфиларға мусоҳиб бўлуб эрди ва Тўрамурод сўфи била Манқитға келиб эрди, Тўра сўфининг тадбири била пинҳоний Котға келиб, иниси Жумақ бек ва ўғли Шоҳниёз бекка хабарлашиб, ул икковин дағдағайи залолатафзо ва васвасаи виқоҳатинтимо била сироту-л-мустақим истиқоматдин оздуриб, алар мутасадди ва мутааҳҳид бўлдиларким, ҳар қачон сипоҳ келтурсанг Кот кўрғонин топширурмиз. Андин сўнг Бобобек сўфининг қошиға бориб, башорат берди. Сўфи анга Муҳаммадниёз бек ибн Хўжақули иноқ ва Давлатёрни юз гузида йигит билаким, Орол черикининг зубдаси эрдилар, кўшуб йиборди. Алар тонг вақтида ул икки шўрбахтнинг муованати била Котға кирди. Бу воқеъа ит йили санай минг икки юз ўн олтида зулқаданинг ўн иккиси³да сешанба субҳи ва ҳамал авохири⁴да эрди. Ул овонда амири кабир Аваз бий иноқ Хиваник ариғин қаздурур эрди ва ҳар кун ташрифи ҳузури била қозув аҳлин

¹ Имтидод – муддат чўзилиши.

² Хоиф – кўрқок, кўрққан.

³ 1216 йил 12 зулқадда /1802 йил, 17 март.

⁴ 22-апрель.

муфтахар ва сарафроз қилур эрди. Дастури маъхуд била ул сешанба куни қозув устиға отланди. Ул кун фақир ҳам мулозими рикоб эрдим. Найчага етгандаким, қозувнинг бир ҳадди ул ерда эрди, Маҳмудниёз бек валади аршади Тангриберди бек найман Иброҳим иноқнинг ўғли Муҳаммад Саид отолик била Котдин қочиб келди. Аваз иноқ қозув умурин баъзи мўътамид кишилариға тафвиз қилиб, шаҳарга мурожаат кўргузди, токим Кот муҳосарасиға сипоҳ буюрғай. Ул Хивақ тавобеъотининг черикин жам қилиб, чаҳоршанба куни хони жаннатмакон Элтузар бекни Кот устиға йиборди. Ул ҳазрат ҳануз етмайдур эрди, Қурбонқули бек Кот аҳолиси била муонидларни мақтул ва маъсур қилди.

Бу ижмол тафсили улким, аъоди қалъаға кирганда, Қурбонқули бек заруратдин инқиёд кўргузуб, мадоро қилур эрди. Чоршанба куни субҳ чоғида Котнинг аҳоли ва маволисин ўзиға муттафик қилиб, кўчаларни масдуд этиб, муонидларнинг устиға югуруб, қатлға машғул бўлдилар. Ул чоғда аъдои давлат дарвозада ўлтуруб, Давлатёр созандалиғ қилиб, ўзининг ашъори ракокатосор¹иға мутаранним бўлуб, оламдин беҳабар эрдилар. Шоҳниёз бек Кот аҳлининг ғулғуласин эшитиб, кўчага чиқти. Кўрдиким, иш ўзгадур. Журъат қилиб, Қурбонқули бекка ҳарба еткурди. Қурбонқули бек Кот аҳли била ҳужум қилиб, ани қатлға еткурдилар ва дарвозаға қуюлуб, Муҳаммадниёз бек бошлиғ муонидларни мақтул ва маъсур қилдилар. Ва Давлатёр дарвозанинг даричасидин чиқиб қочиб эрди, ани бир жувозчи уруб ўлдурди.

Шеър:

Ул масхара муфсид ва ҳароми саффоқ,
Зоҳир оти сўфи-ю, замири нопок.
Тонг вақти урар эрди алилиғ лофин,
Равғангар²е ани чоштгоҳ этти ҳалок.

Олтмиш кишини ўлдуруб, ўттуз нафарни асорат қайдиға чектилар. Аваз иноқнинг фармони била алар дағи сиёсатгоҳда қатлға еттилар. Ўн бир киши қочиб, вартайи ҳалокатдин қутулди. Ҳазрат устод киромии воло мақоми, зубдаи авлоди Али Саййид Музаффархўжа мутавалли ул жамоа таърихин “сагон дар соли саг мурда аст³” топибдур. Фақир бу вақоеъни баҳор таърифи ва Аваз иноқнинг тавсифи била назм силкига чекиб эрдим.

¹ Ракокатосор (ракик) – сўкишли, ҳақоратли, бўлмағур.

² Равғангар – жувозда ёғ олувчи.

³ Итлар ит йили ўлди.

Маснавий:

Кетур, соқиё, бодаи лоларанг,
Ани сипқарай шод ўлуб бедаранг.
Ки фасли баҳор ўлди-ю, вақти гул,
Замони тараб, замони шурби мул¹.
Раёҳин била ер юзи бўстон,
Чечаклар қилиб гулистонлар аён.
Кийиб сарбасар сабзаси кўк қабо,
Магар хайли ёғийға тутмиш азо.
Бўлуб ғунчаси дўст пайконидек,
Гули хасмлар захмининг қонидек.
Камандин ёйиб сунбул аъло учун,
Очиб кўзни наргис тамошо учун.
Очиб оғзини ғунчайи настанан,
Бўлуб аҳли кин ҳолиға хандазан.
Бўлуб лолалар ҳар тарафдин аён,
Адув доғлиғ кўнглидиндур нишон.
Муҳаббатларға булбул санохон бўлуб,
Вале хасм сўгида нолон бўлуб.
Хусусан, бу бир ёнки субҳи зафар,
Башорат гулин очти айтай хабар.
Ки бу йилки, ҳижрат била то бу дам,
Мингу икки юз эрди ўн олти ҳам.
Топиб эрди зулкаъда² дин гўё,
Адув ичра ўн икки кун инқизо.
Тўра сўфи улким, ямонларға бош,
Адоват аро кўргузуб интиъош.
Эрур ҳолиё манқит ичра қабол,
Бўлуб жамъ даврида хайли Орол.
Анинг оллидин неча авбошлар,
Қароқчилик учун қўшуб бошлар.
Топиб элни ғофилроқ ўз бахтидин,
Хабарсиз замон гардиши сахтидин.
Баногаҳ сешанба келиб вақти субҳ,
Кириб Котға қилдилар асру кубҳ.
Бале, гар ажал етса ҳар сайдға,
Келур ўз оёқи била қайдға.

¹ Мул – шароб.

² 1216 йил 12 зулкаъда /1802 йил 16 март.

Эли бирла Қурбонқули бек аҳд,
Икки кун тамом ўтмайин қилди жаҳд:
“Ки бу бир неча хайли бебокға,
На бебок, арзоли саффоқға.
Бериб йўл бу шаҳр ичра бўлмоқ мутеъ,
Эрур оқил оллида асру шанеъ”
Бу сўзни дебон қилдилар растохез,
Чекиб ҳар сори найзаву тиғи тез.
Хужум айлаб аҳли адоват сори,
Очиб қўлларини жалодат сори.
Ёриб баъзи кўксини ханжар била,
Эзиб баъзи жисмини шашпар била.
Бориб қонлари селдек ҳар тараф,
Бўлуб жонлари жисмдек бартараф.
Кесиб бошларин маҳв этиб номини,
Оёқ остиға ташлаб ажсомини.
Алардин қилиб баъзини дастгир,
Уқубат қуюдиға айлаб асир.
Бори бўлди мужро келиб шоҳға,
Қаю шоҳ, султони жамжоҳға –
Аваз бий иноқу шаҳаншоҳи дин,
Ибн хони Хивақ Муҳаммад Амин.
Аморатшиору асолатпаноҳ,
Ҳукумат дисору фалакжойгоҳ.
Муаяни масокин эрур ҳиммати,
Улусға тушуб сояйи рифъати.
Шариат дурини қилиб зеби тож,
Бериб миллати аҳмадийға ривож.
Шижоат чоғи рустамойин келиб,
Сахода дағи хотамойин келиб.
Сикандар киби даҳр мулкин олиб,
Жаҳон кишвариға алоло¹ солиб.
Адолат саририда тутса макон,
Қилур бандалик юз Ануширвон.
Агар юз йил авсофин этсам рақам,
Мингидин бирин ёза олмас қалам.
Кел, эй Мунис, эмди дуо айлагил,
Адаб шарти бирла адо айлагил.

¹ Алоло – шовқин-сурон, хайқирик.

Ки то чархи дун гардиши бордур,
Замон инқилоби падидордур.
Саломат шахрида бўлсун қуёш,
Жалолат саририда қилсун маош.

Бу воқеадин сўнг Аваз иноқ умарои изомнинг имдод ва муовинати учун ҳазрат подшоҳи мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхонни Манқит устиға йиборди. Ул ҳазрат Юмрида муаскари ҳумоюнни нузули масарратвусули била фирдавстазйин қилиб, офтоби дийдори фойизиланворининг ламаъоти била умарои изомнинг уъюн¹ и интизорин равшан қилди ва саҳоби ҳузури комилу-с-сурурининг рашаҳоти била шужаъойи жалодатнизомнинг қулуби иштиёқин гулшан этти. Ва Тўрамурод сўфиким, аввалдин худ сипоҳи нусратпаноҳнинг муҳосарасидин ва воқеъоти мазкуранинг вуқуъидин музтару саросима эрди, ул ҳазратнинг хабари руқуб ва овозайи вусулининг истимоъидин “дахшат устиға дахшат²” мужиби била анинг замири хабосаттахмирида хавф устиға хавф истило топиб, инкисори тамом ва эътизори молакалом била тақозои мусолаҳа қилиб, ул ҳазратнинг даргоҳи олампаноҳиға расул йиборди ва илтимос кўргуздиким: “жароими қадима ва авосими жадида хижолатидин юзум йўқтурким, ул ҳазрат жанобиға жибҳасой³ лик қилсам. Агар ўзлари зарранавозлик юзидин офтоби ҳузурининг партавафканлиғи била бу камина дийдаи рамад⁴ дийдасин мунаввар қилсалар, мурувватдин йироқ бўлмағай эрди”. Ва ул ҳазрат анинг илтимосин мабзул⁵ тутуб, муаскардин руқуб қилиб, Манғитға кириб, анинг кўшиға нузул этти. Тўрамурод сўфи тақдими зиёфат ва меҳмондорлиғдин сўнг ул ҳазратнинг ҳузурида паймони муаккад ва оймон⁶ и мушайяд била сулҳ уқуд⁷ ин маҳкаму устивор қилиб, манқит тавоифидин Ўрозали сўпоқ бошлиғ бадхоҳлиғ қилганларнинг уруқин ўзи била кўчуруб кетмакни тилади. Ул ҳазрат қабул қилиб, муаскари ҳумоюнға мурожаат кўргузди. Тўрамурод сўфи дарёға тушуб, Оролға кетгандин сўнг, ул ҳазрат умарои

¹ Ёюн (айн) – кўзлар.

² Арабча ибора.

³ Жибҳасой – пешона суртувчи.

⁴ Рамад – кўз оғриғи.

⁵ Мабзул – қабул.

⁶ Оймон – келишув; орадаги ишонч.

⁷ Уқуд (ақд) – шартномалар.

олийжоҳ ва сипоҳи нусратпаноҳ била муовидат қилиб, давлат ва иқбол била доруссалтана Хивақға нузул қилди.

Аваз иноқнинг тазкирайи сифоти ва воқеаи вафоти

Арбоби фатонатнинг замоири зибасоириға макшуф, асҳоби киёсатнинг хавотири хуршид назоириға маъруф бўлсунким, амири кабир жамолу-д-давла ва-д-дин Аваз бий иноқ тағамаддаллоҳу биғуфрониҳи ўзбақия дудмонининг афзали ва қўнгротия хонадонининг акмали эрди.

Назм:

Вужудидин эди ўзбак аро фахр,
Қилиб қўнгрот андин борҳо фахр.
Фалак бермай нишон андоғ амире,
Шараф иқлимида соҳибсарире.
Ануширвон киби адл интибоҳ ул,
Улус боши уза зиллиллоҳ¹ ул.
Шукуҳ андин топиб иқболу давлат,
Рафеъ андин бўлуб ижлоли рифъат.
Аморат болиш айлаб шавкатидин,
Жалолат нозиш айлаб рутбатидин.
Адаб иклили зотидин топиб зеб,
Қилиб гўстохларға базми таъдиб.
Тавозуъда эди андоқ биликлик,
Кичиклар оллида айлаб кичиклик.
Арақафшон² лиғи ҳилму ҳаёда,
Паямбар хулқини айлаб ифода.

Шарафи зот ва маҳосини сифот била ораста, зевари ақлу ҳалли киёсат била пироста эрди. Ул дағи таъзими уламо ва такрими умаро ва сахархезлик ва қадршинослиғда “бола отасининг кўринишидир³” кўринишидир³” фаҳвоси била отасиға қадам бар-қадам эрди. Бағоят Бағоят хушхўй ва кушодарўй эрди. Ва ҳамвора⁴ отасининг мулозаматида бўлур эрди, илло, отаси Бухороға борғанда Фозилбек била Ҳазорасбда қолиб эрди. Ва айёми аморатида явмут

¹ Оллоҳнинг соябони. Шоҳларга нисбатан айтилган.

² Арақафшон – тер чиқарувчи, Шарқда киши пешонасидан тер чиқиши ҳаё-ибо тимсоли ҳисобланади. Исломда одатда эркаклардан кўпроқ ҳаё талаб қилинади. Демак, киши манглайи ва юзида тер пайдо бўлиши ҳаё-ҳижобни билдирган.

³ Ҳадисдан.

⁴ Ҳамвора – ҳамиша, доимо.

саркашларининг таъдибу таҳдиди учун бир мартаба рукуб қилди. Мундин ўзга воқеъотда умарои изомни йиборур эрди ва ўзи ҳамиша дорулиморатда доду адлга машғул эрди. Анинг суҳбатида фахш¹у дашном бўлмас эрди. Ва замони давлатида тафизоти баҳори фароғат ва тарашшуҳоти саҳоби рифоҳият била мулк бўстони сарсабз ва хуррам бўлуб, фуқаро осудаҳол ва раоё фориғилбол эрди

Ва даврони ҳукуматида аксар тавоифи бани Одам илму фазл иктисобиға бақадри васеъ рағбат кўргузуб, мажолис ва маҳофилда ҳунару фазоил ва китобхонлиғу шеършинослиғ ва латифагўйликдин ўзга сўз жорий бўлмас эрди. Ва ул шарият ривожига биаксилғоята² жаҳду кўшиш қилиб, уббод ва зухҳод жамоасиға бағоят мухлис ва муътақид эрди. Ва санаи минг икки юз ўн саккиз³да қавс⁴да икки кичик амирзода Исмоил бек ва Иброҳим бек сонаҳумаллоҳу таъоло ани-л-офот ва-л-балиётни суннат қилмоқ учун тўй асбобининг таҳҳиясиға иштиғол кўргузди. Ул овонда мизожи шарифиға сафро ғалабасидин ярақон ранжи ориз ва торий бўлуб, кун-кундин дарди даража-даража иштидод топиб, ғояти заъфдин бистари маразға йиқилди. Бир неча кундин сўнг касал бир нима таҳфиф топиб, тўй саранжомиға машғул бўлди ва шаъбон улмуаззам⁵да сури азим тартиб бердиким, анинг таърифида қалам тили лол ва тил қалами гунгмақол бўлур.

Қитъа:

Мураттаб айлади тўйи азиме,
Эрур таърифидин мустағний ул тўй.
Туганмас васфининг мингдин бири ҳам,
Агар юз йил қалам бўлса варақпўй.

Тўй ишидин фароғ топғандин сўнг яна ранжу заъфи авуд қилиб, ҳукамойи содиқ ва атиббойи ҳозикнинг муолижасидин нафъ топмади. Тўрт ойғача мараз иштидоди имтидод топиб, ҳутнинг охири⁶да душанба куни ғурраи зулҳижжа⁷да олами фонийдин жаҳони боқийға рихлат қилиб “қодир Подшоҳ ҳузурисидаги рози бўлинган ўрин⁸” жавориға борди. Фузалойи номдор ва шуаройи

¹ Фахш – сўкиш.

² Биаксилғоята – чўққисига чикқан.

³ Ҳижрий 1218 /1803-04 йил.

⁴ 22 ноябрь – 24 декабрь оралиғи.

⁵ 1218 йил шаъбон оғи / 1803 йил 16 ноябрь-14 декабрь.

⁶ 22 март.

⁷ 1218 йил 1 зулҳижжа /1804 йил, 13 март.

⁸ Қуръони карим, 54 : 55.

балоғатшиор ул бобда таворихи бисёр ва маросии бешумор назм силкига чектилар. Ул жумладин, фақир бир таърих ва бир марсия тартиб бердим. Таърих мундоғ топилиб эрди.

Таърих:

Амири кишвару дину дувал Аваз бий инок,
Шуда мусаххари иқболи у билоди мурод.
Ба зоти у шуда олий сарири Доройи,
Ба сар ниҳода зи иқболи бахт тожи Қубод.
Мулозимони рикобаш ба лутфи у дар айш,
Муонидони жанобаш зи қаҳри у бар бод.
Агар ба маъракаи разм мешудий хунрез,
Бар омади ба фалак аз диловарон фарёд.
Ва гар ба анжумани базм мефишондий зар,
Зи шарм у ба арақи абр ғарқа меуфтод.
Аз ин жаҳон шуда дилтанг бар сарири бақо,
Қадам ниҳоду ба мақсад расиду гашт озод.
Матои васли илоҳии ламязал бихарид,
Ба қийматаш гуҳари руҳу жавҳари жон дод.
Замонаш шуда олам бааҳли олим танг,
Чу шоми фурқат дилбар баошиқ ношод.
Ҳар он диле, ки шунид аз вафоти у хабаре,
Зи дуди оҳ ба рӯйи сипехр доғ ниҳод.
Агарчи қасри вужудаш хароб шуд, бодо
Ба мондигони худ иқболу давлаташ обод.
Чу кардам аз дил Мунис саволи таърихаш,
Бигуфт “рахмати беҳад ба руҳи покаш бод.”

Ва марсия таркиббанд санъатида бу навъ воқеъ бўлубтурким,

Таркиббанд:

Эй фалак, мунча недур айламак изҳори ситам,
Урубон ҳар нафас эл бағриға юз наштари ғам.
Яхшиларға етиб анвоъи ҳазан қаҳрингдин,
Ким ямон ямон эрса алар рағмиға қилдинг хуррам.
Кимниким, кўрдинг ичар ишрат аёқи била шахд,
Ул аёғ ичра эзиб бердинг анга захри алам.
Сарвқадларға қилиб ҳамл балолар борин,
Қаримай қилдинг ўзинг янглиғ алар қаддин хам.
Шод бўлдинг қаро қайғу била ким чекса фиғон,
Ғамға ботдинг кишиким, ичса қизил май бир дам.
Роҳате топса ҳаёт ичра биров лутфинг ила,

Қаҳринг этти ани оворайи саҳрои адам.
Ёғдуруб аҳли вафо бошиға офат тошин,
Кўп жафо бирла вафо расмини урдинг барҳам.
Кеча эрмаски, улус оҳи ўтининг дуди,
Кундуз эрмаски, ул ўт шуълаи барқ олуди.

Банди соний:

Даҳр маккорасиким, анда вафое йўқтур,
Анга эл шаънида танқиси жафое йўқтур.
Кимки, оқил эса авло дурур андин қочмоқ,
Анинг омезишидин ўзга балое йўқтур.
Турфақим, онча қилиб элни фариби мафтун,
Шоҳлиқ истамаган онда гадое йўқтур.
Бенаво халқни ноком қилур, кўрки анга,
Хориж оҳанглику ўзга навое йўқтур.
Юзи бир кўзгу эрур яхши назар қилсанг анга,
Зангдин тийрадур, осори сафойи йўқтур.
Сабзаларни қурутур зулм хазонидин, лек
Яна андин асари нашъу намое йўқтур.
Ким ҳаёт аҳли эса қилди мамот ичра залил,
Етмаган зулми бу олам аро жое йўқтур.
Кўрки шоҳаншаҳи Хоразм Аваз бек иноқ,
Қолдиму кўрмайин андин ситаму зулму нифоқ.

Банди солис:

Тахти давлат уза фармондеҳи даврон эрди,
Балки иқбол саририда Сулаймон эрди.
Файзлар ёғдурубон абри баҳор карами,
Хушки саҳрои жаҳон турфа гулистон эрди.
Рум ила Чинни тутуб дабдабаи ҳашмат, эйла,
Худамосидин анинг Қайсару Хоқон эрди.
Мулки исломни тасхир қилиб сар то сар,
Дин анга бадрақайи лашкари иймон эрди.
Фузало маржаъи эрди эшиги шому сабоҳ,
Илики фотиҳи қуфли дари эҳсон эрди.
Етмайин кимсага анинг қўлидин озоре,
Анга бу мартабада ҳилм фаровон эрди.
Кафи базлидин эди баҳри жабини уза чин,
Тешайи жудидин озурда Бадахшон эрди.
Ҳар наким, яхшилиғ эрди ул эди муртакиби,
Эйлаким, эрди ямонлиғ фанининг мужтаниби.

Банди робеъ:

Оҳким, заъф анга муставли ўлуб бўлди низор,
Ранж хори била гулдек тани ҳар сори фиғор.
Сарғариб ранги куёшдек, вале ортиб танига
Сояйи заррайи кун партави тушгач озор.
Дардиға чора топа олмай этиб ожизлик,
Бўлди бисёр Масиходек атиббо ночор.
Суртулуб чашмаи ҳайвон суви, тутти охир
Нафъ еткурмаганидин зулумот ичра қарор.
Мунча ожизлик ила Тангриға шукр айларда,
Мў ба-мў тил эди сабрда ҳам кўҳи виқор.
Кўтариб кўнглини дунё чамани сайридин,
Айлади гулшани уқбо сори майл охири кор.
Умр жомини тўкуб, ичти шароби раҳмат,
Жавҳари жонни бериб, олди матоъи дийдор.
Руҳи бўлсун майи васл самадидин сармаст,
Тани марқад аро ҳавро кучоқиға пайваст.

Банди хомис:

Ул куёш мағриби мавт ичра ниҳон бўлди, дариғ,
Зулмати шоми азо элга аён бўлди, дариғ.
Тахти давлат эди оромғаҳи субҳу масо,
Маскани қабрғача тахти равон бўлди, дариғ.
Тутубон қаср ила айвони музаҳҳаб таркин,
Тўдайи хок аро жисмиға макон бўлди, дариғ.
Келибон кўрунишиға кўрмайин андин асаре,
Умаро кўзларидин оқғани қон бўлди, дариғ.
Додхоҳ аҳли келиб, топмайин ўрнида ани,
Ишлари нолаву фарёду фиғон бўлди, дариғ.
Кўзғабон аҳли азо шўриши ошуби бало,
Элга сахрои қиёмат бу жаҳон бўлди, дариғ.
Сўги андуҳини шарҳ этгали сурдим қаламим,
Чекти ун, кийди қаро, ашкфишон бўлди, дариғ.
Бўлди абвоби тараб ҳар сори маҳкам, афсус,
Очилиб эл юзиға раҳнайи мотам, афсус.

Банди содис:

Мотами ичра ёқиб кўкни кўнгуллар оҳи,
Ўт кули ичра нишон анжум, меҳру моҳи.
Фурқатидин тушубон олам аро шўришлар,
Анису жон бир-бирининг бўлмадилар огоҳи.

Кўзлар ашки била дарёлар оқиб олам аро,
Моҳдин ғарқа қилиб ер куррасин то моҳи.
Нолалар бирла кўнгуллар шарарафшонлиғ этиб,
Бўлди бир тийра тутун етти фалак хиргоҳи.
Доғлиғ лолалар эрмаски, бағирлар қони,
Сочилибдур бўлубон поралари ҳамроҳи.
Ҳам сочиб сўгида бошиға адувси туфрок,
Ҳам уруб кўксиға тош ҳажрида давлатхоҳи.
Оҳким, ўлғали етти фуқаро қон йиғлаб,
Ким кўрубдур бу сифат ҳодисаи жонгоҳи.
 Ўртади халқни Доройи замон, вовайло,
 Йиқти оламни қилиб тарки жаҳон, вовайло.

Банди собеъ:

Айтинг аҳбобки, ул мири жаҳонда қани?
Қаҳр этар фурсатида соикакирдор қани?
Юзи халқ улфатига матлаъи анвор ўлған,
Кўнгли Ҳақ ҳузратида махзани асрор қани?
Умаро ҳар бирига ўзга риоятлар этиб,
Фуқаро ҳолидин огоҳу хабардор қани?
Кирди туфрок аро ва қилди жаҳонни тийра,
Ваҳки, ул меҳр киби чашмайи анвор қани?
Гарчи осори мамолик аро қолди бисёр,
Лек ўзи шахсидин, эй вой, ки осор қани?
Баски, кулфат тоши ёғди фалаки золимдин,
Бўлмаған мотамида синаси афгор қани?
Мумкин ўлғайки, қиёмат куни кўргайлар ани,
Мунда меҳнатзадалар хайлиға дийдор қани?
 Бир борибдурки, яна келмаки имкон эрмас,
 Кимса андин хабаре топмоқи осон эрмас.

Банди сомин:

Агар ул қилди фано марҳаласи сори хиром,
Тутсун авлоди бақо маснади узра мақом.
Агар ул қилди секиз равзада комин ҳосил,
Секиз ўғли етти иқлим уза сурсунлар ком.
Ҳар бири бошиға дейҳими саодат кийсун,
Ҳар бири айласун авранги жалолатни мақом.
Қилиб асбоби маишат тараб айвонида жамъ,
Ҳар бири соқийи иқбол элидин ичсун жом.
Иззату комраволиғ топиб аҳбоблари,

Хор аъдоларин аъдоларин этсун фалак нофаржом.
Хасм қонини сабил истасалар тиглари,
Тутмасун матлабиға етмагуча роҳ ниём.
Чексалар ҳар сори лашкар зафар ўлсун ҳамроҳ,
Тутсалар ҳар қачон ором нишот ўлсун ром.
Чархи володин ўтуб қадр била поялари,
Кетмасун аҳли жаҳон бошларидин соялари.

Банди тосеъ:

Дўстлар даҳр мазиқини нашиман қилманг,
Бир бузук ҳужрадур, ул ҳужрани маскан қилманг.
Бал, работедур ани ўғрилар этмиш манзил,
Корвон янглиғ ўтунг андину маъман қилманг.
Жоҳ бир шамъ дурур, андин ўлур тийра кўнгул,
Кўзни айлаб назар ул шамъға равшан қилманг.
Даҳр раънолариға шифта бўлманг зинҳор,
Ўзингизни бу санамларға бараҳман қилманг.
Бўлмангиз умри шарар фурсатингизға мағрур,
Жонни пайваста жафо ўтиға гулхан қилманг.
Бўлмангиз ҳарзасаролиғ била машғули калом,
Тилни Ҳақ зикрини айтур чоғи алкан қилманг.
Дўст ишқи била жон қасрини обод айланг,
Жуз анинг нақши била ани музайян қилманг.

Қилғасиз токи нашиман ҳарами ваҳдат аро,
Тилагайсиз дағи Мунисни ҳамул хилват аро.

Жаноб мағфиратмаоб Аваз иноқ қирқ ёшида аморат мансабиға жулус қилди. Муддати умри эллик уч йил эрди. Муддати ҳукумати ўн икки йил ва ўн бир ой эрди. Анинг вафотининг аввалғи куниким, якшанба эрди, ул кундин йигирма беш кунгача муттасил Хоразм диёрида ёмғур ёғиб, аксари аморот хароб бўлди. Ва андин секиз фарзанди аржуманд ва авлоди саодат пайванд ёдгор қолдиким, ҳар бири шараф буржининг офтоби ва саодат дуржининг дурри нобидур. Андоққим, амири кабир, жалолат вифоқ, ғиёсу-л-мулк ва-д-дин Қутлуғмурод иноқ ва подшоҳи мағфиратнишон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон ва амирзодаи олийнажод Ҳасанмурод бек ва аълохоқони гардунтавон, афзалу-с-салотини олам, аъдали хавоқину-л-араб ва-л-ажам, боису-л-амни ва-л-амон, ал-мустансир мин ан-настри-л-малики-л-мустаъон Абу-л-музаффар ва-л-фатҳ Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон маддааллоҳу зилола давлатиҳи ало мафориқи-л-аном ила йавми-л-

қиёмким, мақсад бу мухтасар таълифидин ул ҳазратнинг авсофи ҳамида ва ахлоқи писандидасидур ва амирзодаи фархундасияр жалолу-л-миллат ва-д-дин ва-д-давлат Муҳаммад Назар бек ва амирзодаи марҳумий Абдукарим бек мағфурий. Булар бир онадиндурлар. Амирзода Исмоил бек ва Иброҳим бек, бу иккови бир онадиндур. Иншоаллоҳ, ҳар бирининг зикри жамили ўз мавридида айтилуру.

Аваз иноқнинг замонида санаи ҳижрия минг икки юз ўн бешдаким, бичан йили эрди, рабиъ ус-соний ойининг ўн саккизи¹ да якшанба кечаси фақирнинг волиди бузургвори Аваз мироб ибн Шермуҳаммад мироб ибн Эшим бий мироб ибн Ҳасанқули отолик ибн Ўрозмуҳаммад баковул ибн Давлат бий ибн Гирой бий ибн Муҳаммадҷон сўфи бий юз Ҳақ раҳматиға восил бўлди. Тағаммадаллоҳу биғуфрониҳи. Бу воқеъаи хойиладин бир ҳафта бурун набираси Тўрамуродбек валади Муҳаммадниёз бек жаннат гулистониға парафшон бўлуб эрди. Арбоби фасоҳат ва асҳоби балоғатнинг замоири зибасоирларидин махфий ва муҳтажиб қолмасунким, Хоразм диёрида подшоҳлиғ қилған Чингизия дудмонининг воқеъоти Абулғозихон ибн Арабмуҳаммадхондин сўнг тарих забтидин қолиб, бу бобда Эшмуҳаммад бий ва Муҳаммад Амин иноқнинг ҳолот ва футуҳоти дағи китобат қайдиға ва рақам силкига кирмамиш эркан. Фақир аларнинг ҳолот ва воқеъотин бақадри васеъ жустужўй ва тараддуд қилиб, топилғанларни татбиқ ва тасҳиҳ қилиб, мактуб ва маркум қилдим. Аммо аксар вақеъонинг тарихи топилмади. Бу жиҳатдин муддати мадид ва аҳди баъид таълиф ишида таъхир ва таъвиқ² воқеъ бўлди.

Шеър:

Аёқчи, кетур тўла олтун аёғ
Бўлай лаҳзае масти роҳ³у фароғ.
Кўнгулни қилиб жамъ ҳар соридин
Сурай хома мақсуди тазкоридин.

**Жаноби салтанатмаоб ва ҳазрати хилофатинтисобларнинг
насойими баҳори воқеъот ва равойиҳи рабиъи
футуҳотларининг гулафшонлиғи била рашки гулистон ва
ғайрати ризвондурким, ҳоло ул бири мамолики уқбода**

¹ 1215 йил 18 рабиу-с-соний /1800 йил 9 сентябрь.

² Таъвиқ – орқага сурилиш.

³ Роҳ (роҳат) – хурсанд.

**маснаднишини боргоҳи раҳмат ва оромгузини авранги
мағфиратдур, иншоаллоҳ. Ва альон бу бири хилофат айвонида
маснадорой ва салтанат девонида аврангпирой бўлуб, ламаъоти
офтоби маъдалати била аолий ва асофил¹ кошонасиға
партавандоз ва рашахоти саҳоби макруммати била аксо ва
арозил бўстониға чаманпардоздур, рафаъаллоҳу аълома
давлатиҳи ва вассаъа айёма салтанатиҳи²**

Максуд бу дафтар таълифидин ва мурод бу мухтасар таснифидин ул ҳазратлар вақоеъи ҳолот ва осори футуҳотларининг тазкара ва таҳқиясидур. Аммо маълум бўлсунким, бурун ҳазрат подшоҳи мағфиратпаноҳ ва султони фирдавсмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон сақаллоҳу сароҳунинг фармони вожиб ул-изъони била бу мухтасар ул ҳазратнинг алқоби ҳумоюни била мувашшаҳ ва авсофи маймуни била мутарраҳ бўлуб эрди, ҳануз куббат ул-ислом Хоразм диёрида салтанат шуғли хатириға мутасадди бўлган Чингизия ўзбакия дудмонининг тазкори ихтитом топмасдин бурун Шерғозихоннинг воқеъаи ҳолотиға шуруъ қилғанда, санаи ҳижрия минг икки юз йигирма бир³ эрди, ул ҳазратнинг заврақ⁴ и ҳаёти гирдоби фаввот⁵ ға ғарқ бўлуб, инқилоби замон ва ҳаводиси давроннинг ғалаботидин бу китоб таълифи тарк бўлди.

Байт:

Оре, мураббий ўлмаса имкон эмас киши,
Амри азимға мутасаддилиғ айлағай.

Хусусан, мураббий мусибати ва ҳодисот шиддати бечораенинг насиби бўлса, анга ул журъат қайдаким, фароғи дил ва жамиати хотир била таълиф домониға дастраслик қилғай.

Қитъа:

Улки, мураббийсидин ўлса жудо,
Олти жиҳатдин қабаб офоти даҳр.
Мумкин эмас хотирин ул жам этиб,
Топмоғи гулзори хаёл ичра баҳр.

Чун ҳазрат соҳибқирони аълохоқон, олиймакони гардунтавон,
рофеъу роёту-л-адли ва-л-эхсон, боситу бисоту-л-амни ва-л-амон,

¹ Асофил – қуйи табақа (кишилари).

² Оллоҳ давлати байроқларини баланд кўтарсин ва салтанати айёмини кенг-кўп қилсин.

³ 1221 ҳижрий -

⁴ Заврақ – қайиқ.

⁵ Фаввот – ўлим.

навбобайи бўстони хилофат ва жаҳондорлиғ ва бокурайи гулистони салтанат ва шахриёрлиғ.

Маснавий:

Салтанат тожининг сарафрози,
Шоҳи давлатпаноҳ Абулғози.
Божгири билоди мулки жаҳон,
Тожбахши мулуки олийшон.
Бонийи адлу росими эҳсон,
Қомеъи зулму моҳи¹и тугён.
Ҳомии миллату мураввиж²и дин,
Ҳокими шаръу шоҳи мулки яқин.

Ал-муаяду битаиди-л-малики-л-маннон ва-л-муваффуку би-т-тавфиқи-с-субҳон, муиззу-д-давла ва-д-дин Абу-л-музаффар ва-л-фатҳ Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон маддаллоҳу зилола маъдалатиҳи ало мафориқи-л-аном ва шайъада аркона салтанатиҳи ило йавми-л-қиём хилофат тахтиға жулус қилиб, муовинати иқболу саодат ва муозидати тавфиқу ҳидоят била фатан³ ва ҳаводис осорин, балки, мамолик ашрорин Хоразм диёридин рафъ ва Хивак ҳисоридин дафъ қилди.

Назм:

Чун адли жаҳонни қилди обод,
Лутфу карами жаҳон элин шод.

Фақирким, аввалдин худ ул ҳазратнинг даргоҳи олампаноҳининг қадимий хокбўси садоқатандешларидин ва х(в)они эҳсонининг бойри⁴ намакпарвардайи ихлоскишларидин эрдим, таждидан шуоъи офтоби илтифотидин дийдаи умидимни равшан ва насими баҳори иноётидин гўшаи хотиримни гулшан қилиб, амри олий ва фармони мутаоли нуфуз топтиким: “Таълиф иштиғолида тақсир жойиз тутмай, китобингни итмомиға еткур. Ва яна бизнинг авсофи ҳамида ва воқеъоти писандидамизнинг жавоҳири гаронмоёси била ани музайян ва мурассаъ қил.

Бу жиҳатдин эрдиким, бу боб икки фаслға иштиҳол топти.

¹ Моҳий – маҳв қилувчи, йўқ қилувчи.

² Мураввиж – ривож берувчи.

³ Фатан – фитналар, исёнлар.

⁴ Бойри – қадимий, эски, хоназод.

Аввалғи фасл.

Ҳазрат подшоҳи жамшидҷоҳи хуршидқулоҳи ғуфронпаноҳи раҳматжойгоҳ қудвату-л-хавоқин, зубдату-с-салотин, жалолу-д-давлати ва-д-дин Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тағаммадаллоҳу биғуфронихининг зикри жамил ва васфи жалили

Ихвони донишманд ва аъёни хирад пайвандларнинг ройи оламоройлариға макшуф бўлсунким, ҳазрат подшоҳи мағфури мазбурнинг вилодати ҳумоюни явмут бузуғлиғидин бир йил сўнг санаи минг юз саксон беш¹да мувофиқи товушқон йили офтоби оламтоб асад буржи²да эрди, воқеъ бўлди Андоққим, собиқан Хўжамберди қўшбеги ва Ниёз парвоначининг Муҳаммад Амин иноқ била мусолаҳа қилған мавридида зикр топиб эрди. Булуғ ҳаддиға етгандин сўнгра кун-кундин осори рушд ва садод³ носияйи ҳолатидин зоҳиру пайдо, йил-йилдин анвори ақлу зако жибҳайи саодатидин боҳиру ҳувайдо бўла бошлади. “Илм олмоқ фарздур⁴” муаддоси била жозибайи ҳавои талаб домангири шавқ бўлуб, айёми мутамодий узлатгузинлик ва мадраснишинлик ихтиёр қилиб, фазойил таҳсилида истифодаға иштиғол кўргузди.

Қитъа:

Чу айлаб истифода сори рағбат,
Қилиб ҳар илм аро касби фазойил.
Хусусан, донишу идроки чоғлиғ,
Саҳулат бирла ахз⁵ айлаб масойил.

Аммо шаббоб авонининг тақозоси ва йигитлик инфивонининг ҳавоси била гоҳо нишот бисотида базми айш тузуб, ишрат додин берур эрди.

Назм:

Бўлур чоғда базм ичра ишратпараст,
Бўлуб шўхлар жоми васлиға маст.
Сулар эрди ул навъ завқи сурур,
Ки ҳасрат чекар эрди Баҳроми Гўр.
Қўлиға қадаҳ олса жамшидвор,
Солиб партави лутф хуршидвор.

¹ Ҳижрий 1185 /1771-72 йил.

² Июль – август ойлари оралиғи.

³ Садод – тўғрилиқ, ростлиқ, адолатпарварлиқ.

⁴ Ҳадисдан.

⁵ Ахз – олиш, ўзлаштириш.

Урар эрди жаннатға базми сало,
Бўлур эрди базм аҳли ғарқи тало.
Неча зоҳири майға саршор ўлуб,
Вале кўнгли пайваста хушёр ўлуб.
Муғанний тағаннисига гўш этиб,
Ҳаводис ғамини фаромуш этиб.
Маишат абиридин очиб димоғ,
Жаҳон ранжидин эрди соҳибфароғ.

Ва гоҳо саҳро тафарружи ва сайд тамошоси учун шикорға отланиб, куш солмоқ ва ов олмоқға машғуллиғ кўргузур эрди.

Шеър:

Отланиб гоҳ-гоҳ саҳроға,
Бўлубон муштағил тамошоға.
Сайдгоҳ ичра растохез солиб,
Шоҳбозини овға тез солиб.
Кўнглига юзланиб нишот асру,
Кўргузур эрди инбисот асру.
Оре, ўлди ҳавои сайру шикор,
Тийра хотирға моҳийи зангор¹.

Токим, бир кун ул ҳазрат тариқай маъҳуд² била Хуррам худудининг тарафи асфал³идаким, марғзоре эрди, Эрам гулистонидек сарсабзу хуррам ва сабзазоре эрди, жаннат бўстонидек назоҳаттавом, қирқ нафар миршикор била шикорандозлиғға машғул эрди. Ва иттифоқо ул кун ҳазрат султони соҳибқирон, аълохоқон, афзали салотину-л-олам, адилли мулуку-л-араб ва-л-ажам ал-мухтас биинояти-л-малики-л-мустаъон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон халладуллоху мулкаху дағи ул тараф шикорға нахзат қилиб, сайдафкан⁴ликка иштиғол кўргузур эрди. Аммо ҳазрат аълохоқон дааб⁵ ва ойинлари бу эрдиким, хоҳ шикор, хоҳ ўзга сафар иродаси била рукуб қилса, асбоби ҳарбу олоти зарб била худамо ва мулозимларин мукамал ва мусаллаҳ қилур эрди. Ул кун дағи бу тариқада чиқиб, шикор ҳангомида ҳазрат аълохоқоннинг мулозимлари ҳазрат хони жаннатмаконнинг асарин йироқдин мушоҳида қилиб, дахлу мизож юзидин ул ҳазрат мулозимлариға тиғу синонни жилваға киргузуб,

¹ Моҳийи зангор – зангни йўқ қилувчи (тозаловчи).

² Маъҳуд – одатдаги.

³ Асфал – қуйи, паст.

⁴ Сайдафкан – ов олиш.

⁵ Дааб – одат.

ҳамла қилдилар. Ул ҳазрат бу воқеадин хабардор бўлуб, дўст ё душман эрканин билмай, то танулгунча яроғсизлиғ жиҳатидин хийли музтар ва мутаассир бўлди.

Маснавий:

Кўнгул йўлда зоди сафардур яроғ,
Урушда нишони зафардур яроғ.
Яроғсиз киши йўлга азм айламак,
Эрур жони қасдини жазм айламак.
Ки кўбтур гаҳ йўллар аро аҳли кин,
Зарар еткурур элга айлаб камин.
Яроғсиз кишида йўқ ул эътибор,
Ки бўлғай анга давлату бахт ёр.
Улус оллида хору манкуб ўлур,
Адувсиға иш вақти мағлуб ўлур.
Далереки, тиғу яроғсиз эрур,
Уруш чоғи кўлу оёғсиз эрур.
Кишиким, шужоъву диловар дурур,
Яроғ бўлмаса зору музтар дурур.
Яроғсиз эса Рустами пилтан,
На мумкинки, бўлғай диловарафкан.
Чу пашша яроғ айлади нишни,
Ҳалок этти Намруди бадкишни.
Паямбарки, Ҳақ ҳифзиға эрди ёр,
Яроғсиз сафар қилмади ихтиёр.
Яроғсиз таваккул дағи том эмас,
Доимо том, балким саранжом эмас.

Мундин сўнг ҳазрат хони мағфурий тамомат асбобу яроғ таҳҳиясиға ҳиммати олийнаҳматин масруф тутуб, сипоҳилиғ умуриға қиём ва сипаҳдорлиғ русумиға иқдом кўргузди, абтоли рўзгор ва шужаъойи номдорни атрофи олам ва тавоифи умамдин ўз мулозаматиға ундаб, мамлакатдорлиғ қавоидининг маҳомиға, балки, мулкситонлиғ маросимининг интизомиға мубодират ва мудохилат қила бошлади. Ва ҳар ердаким, аъдои мулку миллат ва муонидини дину давлат инод бошин гирибони фасоддин чиқариб эрди, тундбоди чаповул била хирмани амвол ва жиҳотин барбод ва тўфони турктоз била асоси жамиатин мунҳадим ва бебунёд қилди. Агарчи, ул ҳазратнинг беклик авонидағи содироти нодира ва воқеъоти боҳираси кўптур, ихтисор жиҳатидин икки воқеаға иктифо қилилди.

Аввалги воқеъа.

Хони жаннатмаконнинг тунбоди турктоз била қароқалпоқия муонидлари хирмани жамиининг совурғани ва сарсари чаповул била машъали инодин ўчиргани

Яккатози майдони варақ, шаҳсувори арсайи натақ, аъни қалами чобукрақам бу воқеъа жилвагоҳида мундоғ жавлон қилурким, санаи ҳижрия минг икки юз ўн саккизда муҳарраму-л-ҳаром авосити¹ да ҳазрат хони мағфиратнишон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон анораллоҳу бурҳонаҳу варо²и Омуядағи работеким, ани тарих минг икки юз ўн олти³да иморат қилдуруб эрди, нузули масарратвусули била анинг зурвайи ифтихорин фалак ул-буруждин ўткарди. Ул работи олий ҳисоредур, рафеъбунёд ва меъмoredур, вусъатобод. Жилоандуд биноси ошиқлар кўнглидек мусаффо ва сафоомуд асоси маъшуқлар юзидек мужалло. Фазойи дилкушойи Эрам гулзори саҳнидин хабар бергувчи ва ҳавои ғолиясои фирдавс насими файзидин асар еткурғувчи. Ҳар гулдастаси сарведур, раъунат бўстонида, ҳар саро бўстони қасредур, саодат гулистонида.

Маснавий:

Сурайё бўлуб буржи оллида паст,
Топиб сакфидин чарх шаъни шикаст.
Бўлуб уйлари даҳр уйидек васеъ,
Вале рифъат ичра фалакдин рафеъ.
Арзким, жаҳон ичра кўрмай фалак,
Анингдек работини берайбу шак.

Ул ҳазрат анда бир неча кун мутаваққиф бўлуб, ўзиға мутааллиқ навкарларин мулозаматиға жамъ қилди. Ул жиҳатдинким, ул учурда Оқёқиш оёқи ва Тангриёр наҳрининг боши ва Ёртиқум мавзеида ўлтурған хитой-қароқалпоқдин Бек-муҳаммад қароқчи отлиғ бир ҳаромзода зухур қилиб, ўз элининг авбош ва ҳаромилари била Хўжамурод бий ва Тўрамурод сўфининг мутобаатиға кириб, роҳзанлик қилур эрди. Ул жамоа акобиридин Шукрали бий анинг ҳамсоялиғи шоматидин дилтанг ва ошуфтахотир бўлуб, ул ҳазратнинг даргоҳи олампаҳоҳиға киши йибориб эрди. Анинг тарғибу таҳриси била ул ҳазрат лашкар

¹ 1218 йил 14 муҳаррам /1803 йил 3 май.

² Варо – (дарёдан) нариги томон. Масалан: Мовароуннаҳр – дарёдан нариги томон.

³ ҳижрий 1216 /1801-02 йил.

йиғнолғандин сўнг рукуб қилиб, Хўжакўлига тушти. Муҳаррами мазкурнинг йигирма секизи¹да панжшанба куни Хўжакўлидин наҳзати роятин Ёртиқум жониби ҳаракатга киргузди. Ул сафарда ақобирзодалардин кўп киши мулозимини рикоби олий бўлуб эрдилар. Андоқким, сиёдатпаноҳ, нақобатдастгоҳ саййид Музаффархўжа ва найман ашрофидин Кўчак иноқнинг ўғли Ўрозали бекким, ҳоло отасига қойиммақомдур ва Мувломберди удайчининг ўғли Муҳаммаджон бек ва кўнгротдин Худойберди иноқнинг ўғли Муҳаммадниёз бекким, ҳоло жаноб аълоқохонийда маҳрамбошилиғ маротибиға иртифоъ топибдур ва Юсуф бекким, юзбоши²лиғ мансабиға мансубдур ва олобўлук уруғидин Абдуллоҳ сардор ва ғайруҳум. Икки кун қатъи масофат қилғандин сўнг ул ноҳиятга дохил бўлуб, чоштгоҳ эрдиким, ул ҳазрат лашкар аҳлин гуруҳ-гуруҳ айириб, чаповулға амр қилди. Бекмуҳаммад қароқчиким, моддаи фасод эрди, бурунроқ хабардор бўлуб, кўчуб, калин бешаларда мутаворий бўлуб эрди.

Назм:

Сулаймонға қачон бўлғай тараф мўр,
Тенгиз жунбида қатраға на мақдур.
Ғазабнок арслон оллида тилку,
Турар не навъ журъат бирла ўтру.
Шуоъи офтоб оллида шаппар³,
На мумкинким, тура олғай баробар.
Етушгач боди сарсар садама⁴и тез,
Пари қоҳий нечук бўлмас сабукхез⁵.

Анинг эли дағи кўчуб, бодияпаймойи фирор бўлуб эрдилар, лашкари нусратасар етиб, қатлу торожға машғул бўлдилар. Тиғи хунфишон ва синони жонситон мутамарридларни мақхуру мустосил қилиб, мавоши-ю амвол, зуафову атфолин ғорату торож қилиб, ғанимат силкига ва асорат қайдиға чектилар.

Шеър:

Баҳодирлар айлаб таку-пў⁶ бәсе,
Қилиб қатлу торож ҳар сў бәсе.
Инод аҳлини хору-зор айлабон,

¹ 1218 йил 28 муҳаррам /1803 йил 17 май.

² Юзбоши – юз нафар баҳодир, аскарга бошлик, кўмондон.

³ Шаппар – кўршапалак.

⁴ Садамат – зарба.

⁵ Сабукхез – тез кўчар, енгил.

⁶ Таку-пў – излаш, ахтариш.

Жазосин бериб, тору-мор айлабон.
Мавоши-ю молин қилиб дастгир,
Ўғул ўлжаву, қизин айлаб асир.
Паришон қилиб ақди жамятин,
Боши узра келтурдилар ниятин.
Бале, улки, тушти залолат аро,
Фалак айлабон рўзгорин қаро.
Бу янглиғ навойиб аро зор этар,
Жазойи амалиға гирифтор этар.

Бу воқеъа асрғача имтидод топти. Ва гуруҳеким, Бекмуҳаммад қароқчининг қасдиға маъмур бўлуб эрди, ҳар нечаким, жустужў ва тараддуд қилдилар, ул ҳаромзодадин асаре топилмади. Ва чаповул аҳли рояти нусратоят зиллиға мужтама бўлғандин сўнг ул ҳазрат моли ғаноимни лашқария аҳлиға тақсим қилиб, ҳар кишига моли вофир ва маноли мутақосир мақсум бўлди. Ул жумладин дерларким, Муҳаммадниёз бекнинг саҳму ҳиссаси икки юз тиллолиғ важҳ эрди. Ала ҳазалқиёс. Ва асирлардин ўттуз етти бокира қиз эрдиким, камоли жамол ва ғояти эътидолда эрди. Ул ҳазрат асирларни муътамид ва парҳезкор кишиларға топшуруб, фатҳу ферузманглик била мурожаат қилди. Ва шаҳри сафар хатамаллоҳу би-л-хайр ва-з-зафар¹нинг тўртунчи куни²ким, чоршанба эрди, дорулимораи Хивақға нузул қилиб, волиди бузургворининг мулозаматиға мушарраф бўлди. Бир ойдин сўнг ул элнинг ақобиру маорифи армуғон ва тансуқот била келиб, атабабўслиқға шарафи ихтисос топиб, итоат қилодасиға мутақаллид бўлдилар. Зақоту хирож қабул қилиб, асир бўлган зуафо ва атфолин олиб, ўз диёриға рухсати инсироф ҳосил қилдилар.

Иккинжи воқеъа.

**Хони мағфират нишоннинг Хўжаэли самтиға азимат
маркабин сургани ва ул эл ҳисорининг дарвозасин ғазаб ўтиға
куйдургани**

Гузориш майдонининг барқтози, нигориш маърақасининг оташ-
бози, аъни хомаи воқеъанигор³ бу навъ ҳикоятгузорлиғ

¹ “Сафар ойи яхшилик ва зафар билан тугасин!” Сафар ойида айтиладиган дуо.

² 1218 йил 4-сафар ойи / 1803 26 май.

³ Воқеанигор – воқеани ёзувчи.

кўргузурким, ҳамул йил жумодиссоний¹ да ҳазрат подшоҳи мағфур ва шаҳаншоҳи мабрур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон Хўжаэли ҳисорининг қасдиға рукуб қилиб, дарвозасин оташи қаҳри била ўртаб ёнди². Бу мақол табйин³ и улким, санаи минг икки юз ўн олти⁴ да Тўрамурод сўфикиим, манқит кураида ул ҳазрат била мусолаҳа қилиб, аҳди мушайид ва мавосиқи муаккид маёмин⁵ и била муборизларнинг қайди муҳосара ва доми интиқомидин махлас топиб эрди, андоқким илгари мазкур бўлди, ўз диёриға борғандин сўнг яна шарорати фитрий ҳаракатидин тамҳиди залолатға исрор қилиб, қангли уруқидин жамиъи касирникиим, варойи Омуяда ўтлоғ жиҳатидин мутамаккин эрдилар, ул жамоанинг устиға атбо ва аъвони била келиб, аларни хоҳ-нохоҳ кўчуруб, Қўнгротға элтти. Ул ҳазрат анинг мундоғ нақз⁶ и аҳд ва касри мисоқ⁷ идин бағоят ранжида хотир бўлуб, “ким қасамёдни бузса, бас, у фақат ўз зиёнига бузур⁸” мадлули била анинг қаламравиға роятафрази азимат бўлуб, оташи наҳбу ғорат била анга танбеҳи азим ва гўшмоли балиғ еткурмакни пешниҳоди хотири ашраф қилиб эрди. Аммо баъзи мавоне⁹ мамонеъатидин ул азм таъхир ва таъвиқ ҳайзиға қолиб эрди. Қароқолпоқия ғоратидин сўнг ул ҳазратнинг сейти салобат ва овозайи маҳобати иқтору офоқға мунташир бўлуб, аъдойи мулку миллат ва хусамойи дину давлат синалариға чангдек нохун¹⁰ и ҳасрат уруб, қонуни роҳат ва рубоби рифоҳият торин раабу ҳарос музроб¹¹ ининг захмаси била узди. Бу жиҳатдин Хўжаэлининг санодид ва машоҳиридин баъзи дурандешлик қилиб, ул ҳазратнинг даргоҳи олампаҳоҳиға пинҳоний пайғом ва мурасалот йибориб, истидо қилдиларким: “Агар рояти нусратоятларининг ашъайи маҳчаси бу тийра рўзгорларнинг машриқи инзориға хуршиди нуронийдек партавафканлиғ қилса ва аскарни зафарпарварларининг тўтиёйи ғубори, бу кудуратосорларнинг дидаи абсориға сурмайи сулаймоний янглиғ

¹ 1218 йил жумоди-с-соний оий /1803 йили 18 сентябрь – 6 октябрь.

² Ёндириб қайтди.

³ Табйин – баён.

⁴ Ҳижрий 1216 /1801 йил.

⁵ Маёмин – шарофат.

⁶ Нақз – бузиш.

⁷ Мисоқ – ваъда. Касри мисоқ – ваъдасизлик.

⁸ Қуръони карим, 48 : 10.

⁹ Мавоне – манъ қилувчилар.

¹⁰ Нохун – тирноқ.

¹¹ Музроб – тор симларини чаладиган бармоққа кийилувчи темирча, медиатр.

равшанлиғ еткурса, мулозимлари юзиға бандалик абвобин очиб, қальани топширурмиз”. Ул ҳазрат бу жиҳатдин санаи мазкурада жумодиссонийнинг учи¹да душанба куни тўрт юз гузида йигит билаким, ҳар бири шужоъи номдор ва муборизи рўзгор эрди,

маснавий:

Набард озмо-ю, диловар бари,
Далеру сафорову сафдар бари.
Дағо арсаида хурушанда бабр,
Ҳижо бешаси ичра ғаррон ҳизабр².
Агар чексалар ёвға бурранда тиғ,
Тумон минг эса қатл этиб бедариғ.
Салахшўрлиғ ичра чолок ўлуб,
Ва лекин урушдин тарабнок ўлуб.
Малакқуввату девҳайбат келиб,
Ғазанфарфарру бабрсавлат келиб.
Топиб ёвға барча сабуктозлиғ,
Қилиб тиғ бирла сарандозлиғ.

Гурлан музофотидин нўкуз оёқидағи работи фойизу-нишотдинким, ул дағи ул ҳазратнинг мулки холис ва мустаҳадисоти махсусдиндур, иродати якрониға рукуб қилиб, мувкиби зафарқарин ва рояти нусратойинға Хўжаэли самтиға таҳрик бериб, фуюзоти баҳори вусули била мароҳил хористонин чамангустар ва нафаҳоти насими вуруди била манозил димоғин муаттар қилди.

Фард:

Ҳар қаён азм айласа файзи қудумидин бўлур,
Тийра туфроқ олтуну санги сияҳ ёқути ноб.

Ва ойнинг тўртунчи кечаси³ким, сешанба туни эрди, ул диёрға ворид бўлуб, мувкиби волони истидо⁴ ва истихзор қилғанларға киши йибордиким, то мувкиби олий вусулидин хабардор бўлғайлар. Иттифоқо, бурунғи кун аларнинг макнуни хотиридин Дўсим бий ва Ўтақули отолиқким, ул қальанинг волийси эрдилар, шаммае огоҳлиғ топиб, аларни баъзи муҳиммот баҳонаси била Қўнгротға узотиб эрдилар. Борған киши бу ҳодисадин иттилоъ топиб, бенайли мақсуд мурожаат қилди. Ул ҳазрат бу хабар истимоъидин мутаассир бўлуб, қалъаи мазкуранинг қибла

¹ 1218 йил 3-жумоди-с-соний / 1803 йили 20 сентябрь.

² Ҳазабр – йиртқич арслон, шер; мард, ботир.

³ 1218 йил 4-жумоди-с-соний / 1803 йил 21 сентябрь.

⁴ Истижо – сўраш, илтимос қилиш.

дарвозасининг тақобилига бориб, Ямғурли наҳрининг канорида кўпрук оллида баманзилайи “тоғларни тутиб тургувчи қилдик¹” камоли сабот ва ғояти виқор била тоғдек ором тутти.

Шеър:

Зиҳи соҳибсаботу кўҳтамкин,
Ки бордур тоғдин ором ичра сангин.
Тутуб иш чоғи туғ остида ором,
Тамаккун амрига берса саранжом.
Виқоридин ёрур тамкин чироғи,
Саботидин учар Албурз тоғи.

Ул чоғда ҳануз дарвоза лавҳалари дўстлар иқболидек очуқ ва душманлар яқосидек чок эрди. Баҳром савлат диловарлар ва Миррихсалобат кундовар²лар ул ҳазратнинг ишорати лозим ул-башорати била дарвозага югуруб, қариб эрдиким, шоҳиди духуллари била ул қалъа оғушин мамлу қилғайлар, ул аснода хўжаэлининг қароча тойифасидин Ўрозок отлиғ бир йигит баҳодирлар вусулидин огоҳ бўлуб, дарвозани чекиб, муқаффал қилди. Муборизлар лавҳа шикоф³идин қилич суқуб, ул ҳаромзоданинг синайи пуркинасин дарвоза шикофидек чок қилиб, ажалга мадхал ва жонга махраж этти. Ва амри олий мужиби била занбурак ва шамхол ўқиға дарвоза лавҳаларин нишона қилиб “учар юлдуз қувиб етиб, ҳалок этар⁴” саҳоми саҳмин дарвоза ниғаҳбонлариға ёғдуруб, Али бой отолиқ била кўп кишига захми жонгузой етиб, ҳаросат аҳли⁵ дарвоза остида тура олмай, кўчаларга мутафаррик бўлди. Ул чоғда баҳодирларнинг оташи ғазаби илтиҳоб топиб, дарвозани қаҳр ўтиға куйдуруб, ул ўт тутунининг осмонфарсолиғидин “осмон очиқ тутунни келтирадиган Кунга кўз тутинг⁶” мафоди била ул қаронгғу тунда қиёмат кунин ошкор этиб ва “у тутун барча одамларни ўраб олар, бу аламли азобдур⁷” мазмунин қалъа аҳлиға равшану падидор қилдилар. Ва ўт ҳиддатидин дарвозаву жуббохона⁸ вайрон бўлуб, забонайи дўзахнишона бавориқи хирқат била фалак хирманин хокистар

¹ Қуръони карим, 73 : 7.

² Кундовар – ботир, жасур.

³ Шикоф – ёриқ, тешиқ.

⁴ Қуръони карим, 37 : 10.

⁵ Ҳаросат аҳли – кўриқчи қаровуллар.

⁶ Қуръони карим, 44 : 10.

⁷ Қуръони карим, 44 : 11.

⁸ Жуббохона – ҳарбий кийим, аслаҳа анбори.

қилди ва дуди шароролуд суъуд қилиб, сипехри кабуд ва кавокиби номаъдуддин намуд¹ кўргузди.

Назм:

Гардунға чекиб ул ўт забона,
Дўзах ўтидин дебон нишона.
Ишқ аҳлининг оҳидек жаҳонсўз,
Ҳажр ўти киби ҳарорат андуз.
Аъдони ҳарорати қилиб кул,
Аҳбобға шуъласи очиб гул.
Шиддатға ёлин бўлуб ҳамоғуш,
Дарвозани айлаб оҳанманқуш.
Дудеки, суъуд этиб ҳавоға,
Юз қоралиғ ўкратиб самоға.
Ул дуд аро беадад шарора,
Анжумға фузун қилиб шумора.

Ул қалъа акобиридин Дўсимбий ва Ўтақули отолиқ ва Ҳасанали хўжа ва Искандар отолиқ валади Яхшилиқ бий ва Ҳасанмурод сори ва ғайриҳумким, ҳар қайси ўз манзилида сияҳмасти бодаи ғафлат бўлуб, бистари хоб ва истироҳатда ётиб эрди ва бу ғулғулаи ваҳшатангез ва машғалаи даҳшатомездин бедор бўлуб, саросима ва махзулвор қасд қилдиларким, шимолия дарвозани очиб, фирор ихтиёр этгайлар. Ва Дўсимбийким, кўҳна гурги рубоҳфириб эрди, суҳон²и тамкин ва микрози таани била аларнинг силсилаи ваҳшат ва риштаи изтиробин мунқатеъ қилиб, силки жамиатиға инъиқод берди. Ва кулоб жамоасиким, моддаи тамҳиди фасод ва муҳаррики занжири инод эрдилар ва ул воқеаи сахмнокваҳм ваҳмидин бунёни қарорлариға ўт тушуб, Баноту-н-наъш³дек паришон ва мутафаррик бўлуб эрдилар, аларни камоли ижтиҳод ва ғояти ихтимом била ўз ҳузуриға Парвин⁴дек жамъ қилиб, Ўтақули отолиқ ва Ҳасанали хўжани баъзи тўфангандоз била қалъа кунгурида мудофааға машғул қилиб, ўзи ва Искандар отолиқ ва Ҳасанмурод сори ва ғайриҳумо била ҳозир бўлған авом ва жухҳолни дарвозаға суруб, тош ва кесак била масдуд қилдурди. Ва найман амир Аваз иноқнинг аҳфод⁵идин Муҳаммаджон ибн Мавломберди уйдачиким, бағоят

¹ Намуд – кўриниш.

² Суҳон – эгов.

³ Банот ун-наъш (ўлик кизлар) – араблар Етти қароқчи (Катта айиқ) юлдузлар туркумини шундай атайдилар. Банот ун-наъш бадий адабиётда айрилиқ, тарқоқликни билдиради.

⁴ Парвин – бир ерга йиғилган юлдузлар туркуми. Бу ерда: йиғилишга ишора.

⁵ Аҳфод – уруғ, авлод.

далер ва мутаххавир йигит эрди ва фақирға қаробат ва қайиноталиф нисбати бор эрди, ҳазрат хидев¹и комкорнинг фармони қазожараёни била баъзи диловарларни оташандозлиғға тарғибу таҳрис қилур эрди, ногоҳ қалъа жонибидин анга тири қазо етиб, захми муҳлик ва жароҳати коргар² била дарвоза пешгоҳида кўпрук устиға йиқилди. Ул ҳазрат анинг жароҳатин марҳами иёдат³и била хушкбанд қилдуруб қайтарди. Андин сўнг ноирайи ғзаби иштиол топиб, ҳиммати олийнаҳмати ул амрға жоҳид ва муктазо бўлдиким, неруи бозуи жалодат била қалъакушойлиғ роятин жилваға киргузуб, беки мазкурнинг интиқоми учун аҳли фасодға тиғи бедариғ била гўшмоли балиғ бергай. Баъзи давлатхоҳи самиму-л-инқиёд ва хизматпаноҳи салиму-л-эйтиқодким, ул ҳазратнинг офтоби ҳузуриға болафшони ҳавои қурбат ва мустағриқи зиёи суҳбат эрдилар, маърузи ройи оламорой қилдиларким: “Қалъа биноси ғояти матонат ва ниҳояти ҳасонатда, дарвоза масдуд ва ўт илтиҳобомуддур. Агарчи қалъа бовужуди ҳасонат ва истехком сипоҳи нусратпаноҳнинг тунбоди ҳамалотининг садамотидин бир қабзаи туфроқдек барбоду инҳидом бўлур, аммо йумканким, баъзи диловарларнинг гуҳари зотиғаким, ҳар бири шижоат бозорида жаҳон хирожиға лойиқдур, нуқсон етсаким, бу ҳазф⁴ миқдорларнинг мажмуъи аларнинг хоки пойиға баҳо бўла олмас. Эмди муносиби давлат улдурким, мувкиби воло мурожаат жонибиға ҳаракат қилса”. Ул ҳазрат камоли лийнат⁵и нафс ва мулойимати табъ иқтизосидин аларнинг мултамисин мабзул тутуб, зимомии отифатин муовидат тарафиға маътуф этти. Мойлижангал ҳудудиға етганда, Муҳаммаджон бек панжшанба кечаси ул захми жонситондин Ҳақ жавориға интиқол қилди. Анинг муддати умри қирқ йил эрди.

Ул ҳазрат оининг еттиси⁶да жума куни Хивақға нузул қилди.

**Хони жаннатмаконнинг гуҳари вужуди ҳумоюни била
аморат мансабин зийнатгустар ва нақши алқоби маймуни била
аёлат хотамин маъмур қилмоғи**

¹ Хадив – подшоҳ, ҳукмдор.

² Коргар – таъсир қилувчи.

³ Иёдат – касални кўриш учун бориб, ҳол-аҳвол сўраш.

⁴ Ҳазф – йўқотиш.

⁵ Лийнат – мулойимлик.

⁶ 1218 йил 7 жумоди-с-соний /1803 йил 24 сентябрь.

Мазомини мания айвонининг мансабороси, маонийи рафиъя девонининг маснадпироси, аъни қалами хушхиром бу достони масарратиктирон маҳомиға андоғ интизом берурким, чун амири кабир жалолуд-давла ва-д-дин, абу-с-салотини би-л-истихқоқ амир Аваз бий иноқ наввараллоху марқадахунинг имтидоди марази тазоид ва иштидоди заъфи тазоиф топти, андоқким, собиқан баён килкининг рақамзадаси бўлуб эрди, умарои изом ва уманои киром анинг шиддати ранж ва маоли аҳволидин шарафи вафот ва иртихол, асари мамот ва интиқол тафаррус қилиб, ҳазрат султони мағфур ва хоқони мабрур, росими маросими салтанат, бонийи мабонийи макрумат, қоони олийшон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхонғаким, ул чоғда баъзи муҳиммот истикмол ва истихсоли учун варойи Омуюға ўтуб эрди, киши йибориб, отаси ҳолидин ахбор қилдилар. Ул ҳазрат жаноҳи истиъжол била мурожаат кўргузуб, отасининг дийдори саодатосориға мушарраф бўлғандин сўнг ул ҳазратға отасининг мужиби фармон ва ризомандлиғи, Фозил бий ва Шоҳниёз отоликнинг сайъи ва ихтимомии ва амирзодаларнинг ижмоъ ва иттифоқи била валиаҳдлик мансабин таклиф қилдилар. Ул ҳазрат аввал ул амри хатирдин имтиноъ¹ ва истибод кўргузуб, сўнг аларнинг таважжуҳи хотирин муболаға ҳаддида кўруб, қабул қилди. Ва санаи ҳижрия минг икки юз ўн саккизда мувофиқи тўнгуз йили, зулқаданинг йигирма олтиси²да панжшанба куниким, офтоби оламтоб ҳут манозили³да зиёбахши хонаи об эрди.

Маснавий:

Муборак эди вақту фаррух замон,
Камоли саодатда эрди жаҳон.
Шараф буржида шамс эди жилвагар,
Вале шамсга эрди нозир камар.

Чоштгоҳ дорулиморайи Хивақда отасининг девонхонасидаким, ул девонхона ҳоло ҳазрат подшоҳи комкор ва шаҳаншоҳи адолатшиор, носиру билоди аҳли-л-ислом, соҳибу қалами ва-л-ҳусом⁴, аълохоқон Абу-л-музаффар фа-л-фатҳ Муҳаммад Раҳим Баҳодирхонға меросдин ихтисос топибдур, ул ҳазрат беклик рутбасидин уруж⁵ қилиб, жамшиди хуршид янглиғ аморат авжиға иртифоъ топти ва аёлат маншуриин торики муборакиға санчиб,

¹ Имтиноъ – тийиниш.

² 1218 йил 26 зулқадда /1804 йил 9 март.

³ 20 феврал – 22 март оралиғи.

⁴ Ҳусом (кўпликда ҳисом) – қилич.

⁵ Уруж – кўтарилиш.

ҳукумат хотамин кафи кифоятиға олди. Мамлакат умуриға мутасадди ва салтанат уҳудиға мутааҳид бўлуб, партави алтоф ва шуоъи аътофи била дорулимора сукконининг дидаи умид ва замири саодат мазидларин равшану мунаввар қилди. Ва фармонфармолиғ кўси навбатин даргоҳи давлатпаноҳида фалак навбатзани навозишға киргузуб, садои тантана била “бу улуғ давлатдан белгидир¹” башоратин малоъу-л-аъло сойирлари²ға ва жарми ғабро сокинлари³ға гўшзад⁴ қилди.

Назм:

Фалак бу муждадин айлаб тафохур,
Севинчиға кавокибдин сочиб дур.
Замона айлаб изҳори мабоҳот,
Жаҳон хуррам бўлуб ҳайҳот-ҳайҳот.
Келиб иқбол эшигидин таҳниятгўй⁵
Жаноби хокиға давлат кўюб рўй.

Ва Сарвар шоир бу таърихни айтиб эрди.

Таърих:

Сарвари динпаноҳи олийқадр,
Элтузар бий иноқ чархи ҳашам.
Олти ўтмиш эди йигирма дағи,
Шаҳри зикаъдадин на бешу на кам⁶.
Топти рифъат аморат авжи уза,
Хивақ ичра чу наййири аъзам.
Килки Сарвар бу амр таърихин:
“Сарвари аҳли Хивақ” этти рақам.

Бу воқеадин беш кун инқизо топғандин сўнг душанба куни гурраи зулҳижжада волиди бузургвори амири кабир Аваз бий иноқ марҳумий вафот топиб, анинг такфину тажҳиз ва тадфину таъзиясидин ва подшоҳона обу ош садақотидин ва Каломуллоҳ хатамотидин фароғ топғандин сўнг девонхонаи олийға чиқиб, аркони давлат ва аъени ҳазратға бори ом берди ва партави илтифотин умури мамлакат ва маҳоми ҳукумат иштиғолиға солиб, умарои изом ва ҳуккоми зуллэҳтиромға бурунғи маротиб ва маносибин муқаррар тутуб, балки иртиқои мадориж ва издиёди

¹ Ҳадисдан.

² Улуғ фалакда сайр қилувчилар.

³ Жарми ғабро сокинлари – ер юзи, ер куррасида сокинлар.

⁴ Гўшзад – қулоққа етказиш, қулоқ қонди қилиш.

⁵ Таҳниятгўй – табрик айтувчи.

⁶ 26 зулқайда.

вазоиф била мумтоз ва малбусоти заркор ва инъомоти бисёр била сарафроз қилди. Фуқаро ва масокиннинг мафориқи аҳволиға сояйи Хумой рифъатин солиб, иълои аъломи адл ва ижройи аҳкоми шаръ била маросими зулм ва қавонини бидъатни бартараф қилди.

Шеър:

Айни иноятдин ўлуб нурпош,
Мулки жаҳон ичра нечукким қуёш.
Шафқатини элга қилиб комбахш,
Хосаки, фақр аҳлиға инъомбахш.
Зулму бидъа расмин этиб мунзавий,
Шаръ била адлни айлаб қавий.
Ўғри қўлин қатъ этиб эл молидин,
Роҳрав¹ ийман бўлуб иқболидин.

Ва явмут авбошиким, шарорати жибиллий ва залолати фитрий ҳаракатидин амири кабир Аваз бий иноқнинг аснои интиқолида мамолик атрофиға дасти татоввул узатиб, баъзи фуқаро ва раоёнинг амволин сирқа ва таадди расми била олиб эрди, ул ҳазрат алардин танбеҳи балиғ била истирдод ва мутолаба қилиб, аларни уқубат зиндониға маҳбус қилди. Ва истилои аъломи шавкат ва истиксори адои давлат учун ўз ҳазратиға маҳсус заррин туғи хуршид фуруғ ясаттиким, анинг моҳичаи дурахшандасиға минг мисқол олтун сарф бўлуб, жавоҳири гаронмоя била зийнат ва пироя топти.

Назм:

Бўлуб чўби иқбол шамшодидин,
Зафар боғининг сарви озодидин.
Ва лекин бўлуб симу зар ичра ғарқ,
Санам қадди янглиғ қадам то ба фарқ.
Бўлуб маҳичаси меҳри рахшон киби,
Демай меҳр, ойинайи жон киби.
Бўлуб жилвагар анда гулгун ялов,
Анингдекки, елдин ёлинлиғ олов.

Ани тафаулан² “Ливойи зафар”ға мавсум қилдиким, анинг таърихи ҳам андин мустанбат бўлур. Яна нуқраи хомдин тўрт байдақи симин ясатиб, тўрт тўпа ўзбакка тахсис тутти.

Йимроли тойифасининг сабаби мухолафати ва мужиби муонидати. Хони жаннатмаконнинг алар таъдиби учун наҳзат

¹ Роҳрав – йўловчи.

² Башорат қилиб.

ливосин ҳаракатга киргузуб, ул тийрарўзгорлар муҳосара тангнойига тугулмоғи ва алар ҳазрат аълоҳоқонийнинг домани ҳимоятига чанги истеъмон уруб, вартаи ҳалокатдин қутулмоғи

Саҳифа майдонининг тозандаси, жарида унвонининг тарозандаси, аъни қалам шаҳсувори бу намиқайи бадиа тасхирига андоғ ҳаракат қилурким, Хуросон тарокимасидин йимроли жамоасиким, ўз шароратларининг касофатидин бовужуди қиллати адад така тавойифигаким, қадиму-л-айёмдин ҳамсоя ва махзумлари эрди, муҳолафат оғоз қилиб, муддати мадид маросими қитол ва лавозими жидол ораларида қойим бўлуб, охириламр муҳолафат шоматидин мағлуб ва мақхур бўлдилар. Манозил ва масокинларин така жамоасининг дасти тасарруфига солиб, муддати мадид ва аҳди баид саргашталиқ баворисиға қадами тараддуд уруб ва оворалиғ сахросиға маркаби мусофират суруб, шарорати зот ва разолати сифот жиҳатидин ҳеч мавзеъда мақом, балки ором тута олмай, оқибат амири кабир Аваз бий иноқ марҳумийнинг айёми фархунда-фаржоми ва авони хужастаанжомининг авохирида Хоразм диёриға рахти иқомат чекиб, Хўжаэли тавобеъотидин кенагас мулкида Амонқули ариғининг қироғида мутамаккин бўлуб эрдилар. Амири мазбурнинг аснои вафотидаким, ҳануз ҳазрат подшоҳи ғуфрон-паноҳ, шаҳаншоҳи раҳматжойгоҳ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон мамлакат умуриининг интизомиға партави отифатин солмайдур эрди, тойифаи мазкура, яъни йимролининг арозил ва авбоши хўжаэли уруғидин Аллоҳназар Баҳодирнинг сардорлиғи била Эрдор йўлиға бориб, Бухоронинг Ўрусдин келатурған корвонинким, филҳақиқата ганжи равон ва хазинай бекарон эрди, қитоъу-т-тариқлиғ тариқаси била ғорату торож қилиб, баъзи тужжорни қатлға еткурдилар ва бажақийниким, фаранг тиллосидиндур, бағоят холис ва комил ул-аъёр¹ дур, жом ва сипар² била тақсим қилиб, амтаа³и латифа ва ақшама⁴и нафисағаким, ажноси фарангий ва дебо⁵йи хитой эрди, ҳеч ким илтифот қилмади. Ва Аллоҳназар Баҳодирға сардорлиғ жиҳатидинким, икки ҳисса бажақий берилиб эрди, андин “бажақий” лақаби била шуҳрат тутти. Бу жиҳатдин Бухоро волийси Мир Ҳайдар подшоҳ ўз

¹ Асл тилло.

² Сипар – қалқон.

³ Амтаа – мато.

⁴ Ақшама – ипак газлама.

⁵ Дебо – нафис ипак.

акрабосидин Абдуллоҳ бек ва миракон содотидин Подшоҳ Азиз садрниким, Аваз иноқ фавтининг таъзияти ва ул ҳазрат аморатининг таҳнияти учун фотиҳахонлиғга йибориб, алар била ихлоснома ирсол қилиб, илтимос эттиким, Бухорий тужжорининг амволин йимроли раҳзанлардин истирдод қилиб, соҳиблариға топшурсалар, дўстлиғ ва иттиҳоддин йироқ бўлмағай. Ул ҳазрат анинг бу илтимосин мабзул тутуб, йимролиға киши йибориб, амволи мазкурни талаб қилди. Алар зар муҳаббатидин қадамфарсои водии залолат ва адоват бўлуб, бермакдин ибо ва истибод кўргузуб, борған кишини бенайли мурод қайтардилар.

Қитъа:

Зар ки сармойи жоҳу шарафи дунёдур,
Нужабо хайлиғадур мужиби асбоби ҳузур.
Лекин ул суфлаи дунларға муяссар бўлса,
Бегумон бордур аларға сабаби кибру ғурур.

Бу ҳодисаи муваҳхаша тунбодидин ул ҳазратнинг ноираи ғазабиким, аъдои давлатнинг хирмани аъмориға барқи бало эрди, илтиҳобу иштиол топиб, сипоҳ ихзори учун мамолики маҳруса атрофиға баҳромсавлат тавочилар йиборди. Осафи замон, соҳиби девон, вазири аъзам, дастури мукаррам, низому-л-мулки ва-д-дин Юсуф меҳтарни мамлакат ҳаросатиға таъйин қилиб, санаи минг икки юз ўн тўққузда муҳарраму-л-ҳаромнинг йигирма олти¹сида якшанба куни қавақбаи қаёний ва дабдабаи сосоний² била мустақарри жалолатдин наҳзат қилиб, Оққум ҳудудида Омую соҳилин мазраби хиёми майманатанжом ва муаскари асокири нусратфаржом қилди. Ул мавзеъда тўрт кун сипоҳ ижтимоъи учун макс ва таваққуф воқеъ бўлди. Ва жума куни ғурраи шаҳри сафар³да ул манзилдин руқуб қилиб, лашкари жаррор ва сипоҳи хунхор била дарёи заххор⁴ ва фалаки даввордек ул тийрарўзгорлар жонибиға ҳаракат кўргузди.

Маснавий:

Бўлуб рокиб кумайт⁵и бодпоға,
Қуёш андоқки, шабдизи самоға.
Бўлуб зоти сипоҳ ичра намоён,
Нужум ичра нечукким, моҳи тобон.

¹ 1219 йил 26 муҳаррам /1804 йил 7 май.

² Эроннинг қадимги Қаёний ва Сосоний сулолари подшоҳлари ҳашаматига ишора.

³ 1219 йил 1 сафар ойи /1804 йил 12 май.

⁴ Заххор – тўфонли, тошқин.

⁵ Кумайт – қизил тусли от.

Боши узра ливойи нусратафзо,
Бўлуб кун рояти янглиғ фалаксо.
Саодат бирла қатъ айлаб мароҳил,
Анингдекким, қамар манзил-баманзил.
Юрурда мувкибининг тийра гарди,
Қилиб кунни фалакдек ложувардий.
Қилиб чун манзиледа хийма барпо,
Бўлуб шаҳри ҳамул манзилда пайдо.

Бу тариқада тиғи азимат била қатъи масофат қилиб, Сўганли кироғин мувкиби маймун ва аскарини ҳумоюннинг баҳори вуруди майманатхусул ва насими нузули масарратвусули била гулистони хулди барин ва рашки нигористони Чин қилди. Чун мутаарридлар бу воқеаи ҳойила ва ҳодисаи ғойилани ўзларининг шаънида мушоҳида қилдилар, ғафлат мастликидин хушёр, залолат уйқусидин бедор бўлуб, Галдихон бошлиғ ул элнинг ақиб ва ашрофи тазарру доманиға дасти истеъмон уруб, дарбори фалак миқдорға киши йибордиларким: “ул ҳазрат мулозимларининг авомир ва навоҳисига мутеъ ва фармонбардормиз. Амволи мазкурни жамъ қилиб, бандалиқ мавқиғига борурмиз.” Мавкиби воло бу жиҳатдин ул мавзеда бир неча кун мутаваққиф бўлуб, айёми таваккуфда амирзодаи изом ва бекзодаи зулэхтиромларким, бу сафарда мусоҳиби ҳазрат эрдилар, подшоҳона садок тўйи¹ бериб, ҳазрат хони мағфурға ҳар қайси ўз ҳолиға кўра шойиста хизматлар ва писандида зиёфатлар қилди. Заррин рикоб, мурассаъ лижом жанибат тортиб, хитойинажод паричеҳра қулларни жиловдорлиғга таъйин этиб, ул ҳазратнинг инояти хусравона ва мароҳими бекаронасидин баруманд² бўлдилар. Хусусан, ул жумладин, ҳазрат султон соҳибқирони гитийстон ва аълоҳокони гардунмакон ал-мухтасс би иноят ал-малик ал-маннон, муизз ад-давлат ва-д-дин Абулғози Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳу суре подшоҳона ва жашне хусравона тартиб бердиким, анинг васфин тафсилан зикр қилмоқдин тил қалами лол ва қалам тили гунги мақолдурким, агар юз минг котиби аторудрақам қарнлар анинг шарҳиға қалам сурса, мутаазирдурким, тамҳид ифтитоҳидин ўта олғай. Филжумла, анинг зикрин қалами мўъжизбаён ажз юзидин ижмолан бир неча абёт тараннуми била ратбу-л-лисон қилур.

¹ Садок (ўқдон) тақа олиш, яъни ўқ-ёй ота олиш ёшига етганлик тўйига ишора.

² Баруманд – кучли; бой.

Назм:

Бўлуб жашне мураттаб хусравона,
Ки андоқ кўрмайин чашми замона.
Муҳайё анда х(в)он имкондин ортуқ,
Неким, имкондин ортуқ, андин ортуқ.
Табаклар айлабон сахро юзин танг,
Тўла турлук таом ранг-баранг.
Музаъфар курс ила ҳалвойи қандин,
Алар завқи била жон коми ширин.
Ададдин кўп фавокиҳ бирла неъмат,
Бериб барча мазок жонда лаззат.
Басе косоти заррин бирла чиний,
Ки билмай ақл аларнинг қийматини.
Бўлуб лабрес ҳайвон шарбатидин,
На шарбатким, алазз жон шарбатидин.
Алардин нўш этиб аркони давлат,
Муқарриблар била аъёни ҳазрат,
Олиб баҳра асокир аҳли яна,
Тоғиб лаззат алардин жовидона.
Ҳануз ул ерда айлар ёғ ила нўш,
Тўкулган ошу шахд осоридин жўш.

Чун зиёфат амридин фароғ ҳосил бўлди, оқосининг
мулозаматиға бир бодпойи бодияпаймо торттиким, ваҳм якронидек
суръатпардоз, кўнгул тавсанидек барқтоз эрди.

Шеър:

Қаю бораким, тавсани тезтак,
Жасоматда монанди рахши фалак.
Эди чу захр думу гулгун тароз,
Фалаксайру хоро сумму барқтоз.
Кўз очғунча айлаб фалакда хиром,
Кўюб кўзни юмғунча ер узра гом.
Яроғи била наълидин то фарқ,
Бўлуб меҳр янглиғ тилло ичра ғарқ.

Ва Муҳаммадали отлиғ бир ғуломи хуросонийу-л-асл
сийминбару парипайкар жиловдорлиғға таъйин қилдиким,

назм:

Турфа қулким, хусн бозори аро,
Бўлғудекдур Юсуф анинг бандаси.
Шамъи рухсорини очса ногаҳон,

Офтобу ой бўлур шармандаси.
Жилва қилса қомати зебо била,
Сарв ила шамшод ўлур афкандаси.
Юз тирикни ҳар нигоҳи ўлдуруб,
Минг ўлукни тиргузур ҳар хандаси.
Сунбул тар зулфиға ташбеҳ ўлуб,
Моҳи навдур қошининг монандаси.

Хони мағфур дағи булар муқобаласида ул ҳазратға ўзгача илтифот ва иноёт тақдимға еткурди. Сур ва сурур фароғидин сўнг ҳазрат хони мағфур “ким мақбараларни зиёрат қилса, Аллоҳу таъоло барча қадамини суннат ибодатлари каторига ёзади¹” ишорати била ҳазрат Шамъун алайҳиссаломнинг мақбараи мутабаррикасининг доя²йи зиёрати учунким, Хўжаэли навоҳисида Миздахқон қайирининг устида воқеъдур, баъзи қисас³да ул ҳазратни хавориюндин тутубдурлар ва баъзи таворихда Самсун обид битибдурлар, ихлос юзидин иродат қадмин саодат рикобиға қўюб, саманди бодияпаймоға руқуб қилди. Ва аъдои давлатнинг хотири хабосаттаъсир ва замири залолаттахмириға раабафканлик⁴ тақозоси била Хўжаэли ҳисорининг дарвозаси пешгоҳидин Ямғурли наҳрининг канори била ўтуб, ҳазрат Шамъун набининг марқади шарифи зиёратиға мушарраф бўлуб, замири саодатназири таидоти илоҳий руҳоний била фуюзоти ғайбий ва футуҳоти лорайбийдин муфаййиз ва баҳраманд бўлди. Ул аснода Хўжаэли тарафидин ҳазрат кутбу-л-авлиё ва фахру-л-атқиё, саййиду-л-орифин, муршиду-с-соликин, шамсу-л-миллати ва-д-дин саййид Турсун хўжа эшон маддаллоҳу зилола иршодиҳи ало руъуси–т–толибиннинг фарзанди аржуманди Муҳаммадшариф хўжа маъкулот ва машрубот ва пешкаш ва тансуқот била келиб, хўжаэлининг аризадошти ихлос ва эътиқодларин изҳор ва эълom қилди. Ул ҳазрат хўжайи мушорилайҳга ул остонайи мутабаррика назуротининг таваллиятин шафқат қилиб, мароҳими хусравона ва авотифи бекарона била сарафрозлиғ еткурди. Ва тариқаи шикорандозлиғ била муаскари хумоюнға муовидат кўргузуб, кирёси гардунасосға нузул қилди. Ул ҳолға муқорин бир кеча явмут ашроридин Муҳаммадниёз кўрча сардор ва Оқмуҳаммад сўфи

¹ Ҳадис.

² Доя – истак, ният.

³ Қисас – қиссалар.

⁴ Раабафканлик – кўркув-ҳадик солиш.

оқсоқким, ҳар бири яккатози майдони шамотат ва гарданафрои гарибони вақоҳат эрди, мувкиби володин жудо бўлуб, йимроли орасиға бориб, иғвои қабоҳатинтамо ва иғройи шароратуттаво била ул гуруҳи залолатпажухниким, заруратдин домани итоатға дасти тамассук уруб эрдилар, аларға имдод ва ионат ваъдаси қилиб, янгидин роятафрои мухолафат қилди. Ҳазрат хони мағфур талияйи субҳдин сўнг Кот ҳокими Тангриберди бекни ул тийрарўзгорларнинг таҳдид ва таҳзири учун сафорат расми била йиборди. Алар ул икки ғови¹и шўрбахтнинг васваса ва саъояти билаким, “инсонлар дилига васваса соладиган шайтон²” аларнинг шаънида нозилдур, беки мазкурни тутуб, қалъа ясамоқға ва хандақ қазмоқға иштиғол кўргуздилар. Ул ҳазратнинг нойираи қаҳри бу ходиса хабарининг тунбодидин жаҳонсўз ва илтиҳобафрўз бўлуб, ул мутамарридларнинг таъдиб ва гўшмоли учун сўнгги кун рукуб қилди. Ва амир Вали отоликни қангли-қипчоқ сипоҳи била муқаддамату-л-жайш³ қилиб, найман Эшим Баҳодирни баъзи шужаъойи номдор била илгари йибориб, чаповулға маъмур қилди. Йимроли атрофин тохту-тоз қилиб, мутамарридларнинг кўнгуллариға “Билдирмай келиб, дилларига кўрқинч солди⁴ мафоди била рааб солиб, тафовути фоҳиш еткурдилар. Ул чоғда хони мағфур қавакабаи тамом ва дабдабаи молакалом била келиб, қалъанинг атрофин қабаб, суфуфи нусратвуқуфни ораста қилди.

Маснавий:

Бўлуб саф ба-саф жайши нусратпаноҳ,
Қилиб душман атрофини жилвагоҳ.
Чекиб гурдлар интизори набард,
Қилиб йиллар отини майдоннавард⁵.
Суруб лашкар аҳли алоло солиб,
Таҳассун эли ичра ғавго солиб.
Тўфанг оғзини қалъа сори очиб,
Даҳони аждаҳо янглиғ ўтлар сочиб.
Жазоир била занбурак тортиб ун,
Жаҳонға тўлуб андин ўту тутун.
Тушуб зилзила қалъа аркониға,
Вале, ўт ҳисор аҳлининг жониға.

¹ Ғовий – иғвогар.

² Қуръони карим, 114 : 4 – 5.

³ Қўшиннинг олд (авангард) қисми.

⁴ Қуръони карим, 59 : 2.

⁵ Майдоннавард – майдонни босиб ўтувчи.

Ул аснода манкит акобиридин аморатпаноҳ Бобо отолиқ ва фақирнинг оқоси садоқатогоҳ Муҳаммадниёз мироб ва Хонқоҳ ҳокими хизматдастгоҳ Аллоҳназар бой Хонқоҳийға мавқифи жалолдин, фармони лозиму-л-иъзон иззи исдор¹ топтиким, Хонқоҳ сипоҳи бошлиғ қаро черик аҳлиға саркуб² кўтартсунлар. Маъмури мазбурлар фармон мужиби била қалъанинг ғарбий-жанубий тарафида қалъаға мушриф³ ер муқаррар қилиб, коргузор ва ҳашарийларнинг устиға баҳромсавлат муҳассиллар, зирғом-сутувват⁴ муваккиллар таъйин қилиб, жаҳди мавфур ва сайъи машкур тақдимға еткуруб, мазкур бўлган ерда туфроқ ва хошок била оз фурсатда саркубе барпо қилдиларким, устиға чиқғон кишига қалъа аҳли оёқ остида мушоҳида қилилди.

Назм:

Бўлуб саркуби андоқ рифъати аъло,
Ки ҳамсарлик қилиб гардунға даъво.
Кўрунуб чун наззора айлаб ани,
Адувларға балои осмоний.
Бўлуб аъдо ўза саркуби зиллат,
Вале, аҳбобға меърожи нусрат.

Қодирандоз⁵ларким, қаронгғу кечада мўри сиёҳнинг кўзин нишона қилиб, хатосиз урар эрдилар, ишорати аъло била саркуб авжиға уруж қилиб, тўфанги раъдовоз ва шамхоли душмангудозлар гўлула⁶сидин муонидларнинг фарқи ҳаётиға “улар (юлдузлар)ни шайтонларга отиладиган тошлар қилдик⁷” фаҳвоси била барқрезлик барқрезлик ва соиқа⁸борлиғ қилдилар.

Шеър:

Бўлуб ҳар ўқки, милтуқдин ҳавола,
Чиқариб бағий элидин кўкка нола.
Ёғиб барқи балиёт осмондин,
Инод аҳли етиб жониға андин.
Етиб баъзиға андин захмкорий,
Бўлуб баъзи адам сори фирорий.

¹ Исдор – содир бўлиш, чиқиш.

² Саркуб – ихота ва ҳамла тепалиги.

³ Мушриф – яқин.

⁴ Зирғомсутувват – довьюрак.

⁵ Қодирандоз – ўқчи.

⁶ Гўлула – милтиқ ва занбарақдан отиладиган ўқ.

⁷ Қуръони карим, 67 : 5.

⁸ Барқ ва чакмоқ – чакмоқ ва момоқалдирок.

Алғараз, муонидлар ўзларин беш тарафдин навоири вағо ва савоики бало ўртасида мубтало кўруб, Галдихон кўрким, ул жамоаи муфсиданинг улуғи эрди, баъзи акобир била нажот мусолиҳида муттафиқ бўлуб, Тангриберди бекниким, тутуб саклаб эрдилар, туҳафоти хушуъ ва тансуқоти хузуъ била ул ҳазратнинг мулозаматиға йибориб, омон тиладилар. Ҳазрат хони мағфурким, ул жамоаи муфсиданинг беадабликларидин бағоят хашмнок бўлуб эрдилар, аларнинг синаи илтимосиға дасти рад уруб, тунбоди қаҳри била ул шўрбахтларнинг заврақи аъморин ғарқи гирдоби бало қилмоқ учун дарёи лашкари нусратасарни муталотум ва матароким қилди. Ва сони ал-ҳол Галдихон ақл раҳнамунлиғи била йимроли бекларидин Саййидназар бекни йибориб, ҳазрат хоқони аъзам ва султони акрам, малозийи аҳли-л-иймон, боису-л-амни вал-омон Абу-л-музаффар фа-л-фатх Муҳаммад Раҳим Баҳодирхоннинг урвайи ҳимоятиға дасти истеъмон уруб, убудият туфроқиға жавоҳири ажзу лаъолийи инкисорни нисор қилдилар. Ул ҳазрат айни иноят ва маҳзи мурувватдин аларнинг жароими қадима ва авосими жадидадин оқосидин шафоат қилиб, мужиби ишорат била қалъа пешгоҳиға тушуб, Галдихон бошлиғ йимроли акобири ул ҳазратнинг пойбўслиқиға мушарраф бўлуб, Муҳаммадниёз кўрча била Оқмуҳаммад сўфиниким, муҳаррики силсилаи фасод эрдилар, мағлул ва мусалсал¹ қилиб, ул жаноб мулозимлариға топшурдилар. Ул ҳазрат аларни армуғони вофир ва тансуқоти мутақосира била оқосининг рикоббўслиқиға еткуруб, янгидин кўҳна гуноҳларин тилаб, ҳазрат хони мағфур дағи ул ҳазратнинг риояйи хотирин пос тутуб, “афв Аллоҳ олдидаги яхши ишлардандир²” муқтазоси била гуноҳларидин ўтуб, аларни ҳазрат аълохоқонийға навкарлик ихтисоси била сарафроз қилди. Андин сўнг ҳазрат аълохоқоний оқосининг ишорати била ул элни кўчуруб, явмут орасида Оқсарой ва Музкўмган худудида аларға сукно ва маъво таъйин қилди. Ва хони мағфур бир неча кун дарё қироғида шикор қилиб, шаҳри сафарнинг йигирма иккиси³ да жумъа куни фатҳу ферузмандлик била дорулимораи Хивақға нузул қилди. Бир неча кундин сўнг умарои изомнинг шафоати била ул икки мудаббири ҳақношинос, яъни Муҳамманиёз кўрча ва Оқмуҳаммад сўфининг гуноҳлариға пардаи ағмоз чекиб, қайду хибсдин халос қилди. Ва Бухоро

¹ Занжирлаш.

² Ҳадис.

³ 1219 йил 22 сафар /1804 йил 4 июнь.

амволин йимролидин истирдод қилиб, Абдуллоҳ бек ва Подшоҳ Азиз садрга топшуруб, Худойберди иноқни аларға қўшуб, элчи қилиб йиборди. Бухоро волийси Мир Ҳайдар миннат қилмоқ муқобаласида бемаъни сўзлар айтиб, Мирзо Абдулхолик набатниким, Бухоро афозилидиндур, рисолат расми била йиборди. Хони мағфур бу жиҳатдин бағоят ранжида хотир бўлуб, мирзоға хуш жавоб айтмай, ваҳшатомез сўзлар била қайтарди. Аларнинг орасида аввалғи кудурат бу эрди.

**Содиротеким, йимроли фатҳидин сўнг мустақарри
жалолатда хони жаннатмақондин вуқуъға етти, аларнинг
зикрида**

Ул жумладин буким, маросими зулм ва қавонини бидъаким, милали мутафарриқа ва мазоҳиби мухталифада аснофи умам оллида ақлан ва шаръан, ҳилман ва ҳақиқатан мазмум ва майшумдур, Абулғозихон ибн Арабмуҳаммадхоннинг айёмидин, балки Чингизхоннинг истилосидин бери Хоразм диёрида батариқаи истимрор¹ шоеъ ва жорий бўлуб, салотини бадкиш ва умарои зулмандешнинг вазоиф² ва марсумоти фуқаро ва раоё амволидин муқаррар эрди ва ҳар ким ўз олдиға таҳаккумот ва тасаллутот³ расми била фуқароға солғут солиб ва бегор⁴ қилдурур эрди, ҳазрат хони мағфур “Аллоҳнинг яратганларига шафқат қилинг⁵” далолати била залама⁶ татовул⁷ ин фуқародин кутоҳ қилиб, истеълои ливойи адолат ва истирфоъи рояти сиёсат⁸ била зулми сариҳа ва бидъати кабиҳа осорин арсайи рўзгордин маъдум ва мактум қилди.

Байт:

Чу ул қилди олам аро адлу дод,
Раоёға зулм айлади хайрбод.

Яна бири улким, дастор ва амомаким⁹, тожи муҳаммадий ва суннати аҳмадийдур, ул суннат ихё¹ сиға қўшиш қилиб, шайху шобу

¹ Истимрор – доимий равишда

² Вазоиф (вазифа) – ойлик, маош, нафақа.

³ Ҳар кимнинг ўзича зўравонлик ва зулм ўтказиши.

⁴ Бегор – закот тариқасида текин ишлатиш солиғи.

⁵ Ҳадисдан.

⁶ Залама – золимлар.

⁷ Татовул – зўравонлик.

⁸ Адолат байроғини баланд кўтариш ва сиёсат (давлат юргизиш) байроғини чўққига чиқариш.

⁹ Дастор, амома – салла.

шобу хосу омға фармони вожибу-л-изъон нофиз бўлдиким, дастору амома кийсунлар. Ложарам, уч кун муддатда Хоразм мамоликида киши қолмадиким, тожи муҳаммадий била сарафроз бўлмаиш бўлғай.

Яна бири Бекпўлод отолиқнинг қатлидур. Ул уйғур қабоилидин кўтур табақасининг ақобиридин Вайис бойнинг ўғлидур. Ва Муҳаммад Амин иноқнинг тарбият ва тақвияти била мадорижи ақсо ва маротиби аълоға иртифоъ топиб, сипахдор ва жумлатулмулк бўлуб эрди. Амир Аваз иноқ дағи отаси дастурида ани улуғлаб, қадиму-л-хизматлиғ хуқуқин риоя қилиб, гўстохона ишларин назари эътиборға илмас эрди. Ул дағи давлат далолати била ўз ҳаддин тажовуз қилмай, анинг хизматида аъдои давлатға қиличлар уруб, жонлар чекти. Чун мулк ихтиёрининг зимоми ҳазрат хони ғуфрон нишоннинг қабзаи иқтидориға кириб, умарои зулмандешни хайф ва бедод умуридин мамнуъ² қилди, анга бу иш бағоят шоқ ва гарон келди ва жаҳолат ғалабасидин афъол ва хисоли тағйир топиб, гўстохлик ва беадабликлари музоаф бўлуб, балки хони мағфурнинг адлу сиёсатин “ҳақиқатдан ҳам бўлмайдигани бўлди³” санаб, масолики зулм ва тароқи татовулдин залолат қадамин чекмади.

Байт:

Улки, зотида анинг зулму ситам қилса ҳулул,
Мумкин эрмаски, анга адл иши тушғай мақбул.

Бу жиҳатдин ул ҳазрат андин озурдахотир бўлуб, анга зулм ва бедод қилмоқдин мамонеъат⁴ кўргузди. Ул мамнуъ⁵ бўлмай, жаҳолат ва залолати исён ва адоватға мунжар⁶ ва мубаддал бўлуб, хуфиятан хони мағфурнинг шиква ва шикоятин вирди забон қилди. Бора-бора ул ерга еттиким, фитнаву фасод турғузмоқ мақомида бўлди. Бу муддао тамҳид⁷ била кичик ўғли Муҳаммад Ўроз бекдин бошқа барча ўғлонларин асбоби фасод ва асосаи инод таҳхияси учун Уйғурға йиборди. Саййидмурод иноқ уйғурким, ойноқ жамоасининг ақобиридиндур, анинг бу рози сарбаста⁸ сидин

¹ Ихё – тирилтириш, тиклаш.

² Мамнуъ – маън, таъқиқ.

³ Араб халқи ҳикмати.

⁴ Мумонеъат – қаршилиқ. Бу ерда: тартибга чақириш.

⁵ Мамнуъ – бу ерда: тийиниш, ўзига манъ деб билиш.

⁶ Мунжар – айланиш, бориб етиш.

⁷ Тамҳид – тайёргарлик

⁸ Рози сарбаста – яширин сир.

огоҳлиқ топиб, хони мағфурнинг хузурида анинг хаёли фосид ва андешаи беҳудасин далоили қотеъа ва буроҳини сотеъа била равшан ва мубарҳан қилди. Ложарам, ул ҳазратнинг дарёи хашми бу хабар тунбодидин мутамаввиж ва муталотум бўлуб, анинг кишти¹ и ҳаётининг тағриқин ваҳдати ҳиммат қилди.

Назм:

Кимки, махзумиға хилоф қилур,
Қуллуқ амрида ихтилоф қилур.
Истаб ахлоки нафс мазмумин,
Душман айлар ўзига махзумин.

Санаи мазкурада жумоду-л-охирнинг олтиси² да бомдод намозининг адосидин сўнг отолиқи мушорун илайҳ кўрунуши олийға келиб, отдин тушарда ишорати воло била олтун жиловлардин Муҳаммад Амин булбул ва Қандим сардор икки паҳлу³ сидин ханжари обдор била шикоф очиб, тойири руҳин кафас қолибидин қутқардилар. Ул ҳазрат анинг авлодин тутдурмоқға Саййидмурод иноқни Уйғурға буюрди. Йўлда ул сустлиқ қилиб, ҳануз Уйғурға дохил бўлмайдур эрди, отолиқи мақтулнинг жиловдори анинг авлодиға хабар еткурди. Алар ва Тожи отолиқ ибн Вайис бойнинг ўғлонлари Раҳматқули бек бошлиғ ва Шернойиб ва Эшмуҳаммад доруға ва Жаҳонгир бек валади Аббосқули отолиқ ва ғайриҳум авлоди ва мулозимлари била қирқ-эллик киши бўлуб, Уйғурдин чикдилар ва Омуюдин убур қилиб, Бухороға Мир Ҳайдар подшоҳнинг олдиға бордилар. Маълум бўлсунким, отолиқи мушорун илайҳнинг авлодининг асомиси булардур, андоқким: Муҳаммадниёзбек ва Муҳаммадқулибек ва Отониёзбек ва Яхшимуродбек ва Муҳаммадмуродбек ва Одамбек ва Муҳаммад Ўрозбек. Бу Муҳаммад Ўрозбек тутулуб, муддати мадид ҳибсда ётиб, баъзи ашрофнинг василаи шафоати била махлас топти. Ва ўзгаларининг ҳолоти ўз мавридида зикр қилулур, иншоаллоҳу таъоло.

**Явмут ва йимроли ашрорининг муҳолафат амрида
муттафиқ бўлуб, залолат водийсиға йўл бошқормоғи ва хони
мағфиратпаноҳнинг алар таъдиби учун сипоҳ тортиб
мамлакатдин чиқормоғи**

¹ Кишти – кема.

² 1219 йил 6 жумоди-л-охир /1804 йил 12 сентябрь.

³ Паҳлу – ён томон.

Маъонийи бадиа кишварининг соҳибқирони, мазомини рафиъа майдонининг шўхжавлони хомаи сеҳртароз бу навъ мўъжизапардозлиғ оғоз қилурким, тарокима табақотидин фирқаи явмутияким, шарорати зот ва ризолати сифот[да] абнои жинсидин мумтоз ва мустасно ва таҳаввуру тасаллубда аснофи бани Одам орасида мумилайҳ ва ангуштнамодур, уч табақаға муншааб бўлур. Икки табақа “чуни шараф”ға мавсумдур. Аларни қаро шол киймак жиҳатидин “қаро чўқа” дерлар. Ул жамоа қизилбошға итоат қилиб, Хуросон ҳудудида Билқон¹ тоғида ва Гургон атрофида мутамаккиндурлар. Ва бир табақа “байрамшоҳлу” исми била машҳурдур. Булар дағи бурунлар Билқон ва Гургон ва Атрак ҳудудида мутаваддин эрдилар. Шерғозихон замонида Шоҳтемурихон ва Шердоли бийнинг туғени жиҳатидин амир Эшмуҳаммад бийи шаҳид бу жамоани Хоразмға келтуруб эрди. Ва Нодиршоҳ келганда яна қадимий ватанлариға бордилар. Андин сўнг карратан маррот келиб, яна ихрож қилилди. Муҳаммад Амин иноқ ҳам юртдин овора қилиб, Бобобекнинг воқеъасида яна келтуруб, Оксарой ва Музқўмган ҳудудидаким, доруссалтанаи Хивақға тахминан уч фарсахлик йўлдур, сукно таъйин қилиб эрди. Бу табақа тўрт уруғға мунқасим бўлур, андоқким: солоқ ва ўрус қўшчи ва ўкуз ва ушоқ. Бу жамоа ададда етти-саккиз минг уйлукдин зиёдадур.

Ўрус қўшчи жамоасидин Муҳаммадниёз кўрчанинги ўғли Қилич гум отаси қайддин чиқғандин сўнг явмут ва йимроли орасида юруб, бир неча арзол ва авбошни ўзиға ёр қилиб, мазкур бўлган жумодулохир ойининг авоида зоҳиран² қизилбош ғазоти учун отланиб, Хуросон ҳудудида така жамоасиким, ҳазрат хони мағфурнинг эл ва хирожгузори эрди, ул жамоанинги Ахал диёрида ўлтурғанларин чошиб, кўп бегуноҳни шаҳид ва атфолу аёлин асир ва молу мавошисин ўлжа қилиб, муовидат кўргузди. “Охал” туркман луғатида зейкаш ва сувлиғ ерларни дерлар. Ул диёр Нисой ва Бовард тавобеъидур. Аксар мавозеъи чашмасорлиғ ва шоликорлиғ бўлур. Голибан бу жиҳатдин “Охал” дерлар. Хони мағфур бу сониха истимоъидин ғазабнок бўлуб, аморатпаноҳ Қилич иноқ ва аёлатдастгоҳ Султон миробни бир бўлак афвожи қоҳира била алар йўлиға таъйин қилдиким, ул жамоаи муфсидани тутуб, таканинги амвол ва усаросин алардин истирдод қилиб

¹ Абулхон тоғи.

² Зоҳиран – гўёки.

келтургайлар. Маъмурлар истеъжол била озим бўлдилар. Аммо алар етушмасдин бурунроқ Қилич гум аксар аъвони била ўтуб эрди. Маъмурлар анинг изидин мусориат кўргузуб, баъзини тутуб, амвол ва асирларин олиб, хони мағфурнинг мулозаматиға келтурдилар. Ул ҳазрат явмут акобириға киши йибордиким, Қилич гумни аъвони била тутуб, мағлул ва муқайид қилиб йиборсунлар. Алар инод ва куфрони фасод ва туғён юзидин фармони қазожарёндин бўюн тўлаб, борған муҳассилларға жавоби шофий айтмай, бенайли мурод қайтардилар. Бу воқеъаи мураввиҳа жунбонлиғидин ул ҳазратнинг нойираи қаҳри иштиғол топиб, мамолик атрофиға лашкар ихзори учун баҳромкин тавочилар ва миррихойин ясоқчилар йиборди. Ва оқоси маржаъу-л-уламо ва мураббийу-л-фуқаро, жамолу-д-давлати ва-д-дин Қутлукмурод бекниким, альон иноқлик мансабиға мансубдур, шаҳарда ниёбатға таъйин қилиб, вазири соҳиби тадбир, осафназир, низому-л-мулки ва-л-миллат Муҳаммад Юсуф меҳтарни ул олийжанобнинг мулозаматида қўйди. Ва моҳи мазкурнинг йигирмаси¹да душанба куни доруламораи Хивакдин чиқиб, Куюктом қарясидаким, мавзеи нузҳат нишондир, ўз ҳовлисин мазраби хиёми иқбол ва мақарри боргоҳи ижлол қилди, токим асокири мансура ва афвожи қоҳира ул манзилда роёти нусратоёт зиллиға мужтамаъ бўлғай. Тонгласи сешанба куни дабдабаи тамом ва қавакабаи зафарфаржом била роятафроси наҳзат бўлуб, Ўзбакёф қарясининг оёғида зейкаш ва кўл қироғин лашкаргоҳ қилди. Ул аснода хабар келтурдиларким, Қилич гум баъзи авбош ва ашрор била йўл тушуб, Шайх қалъасининг яқинидин черик соқасиға етиб, бир кишини захмдор қилиб қочибдур. Баъзи умароға амр бўлдиким, асокири нусратмаосир била тебраб, ул ҳаромиларға танбеҳи балиғ бергайлар. Маъмурлар отланиб, муонидлар жониби юруш қилиб, аларнинг қаросин кўруб, қасд қилдиларким, суюфи обдор била жазойи кирдорин канорларида қўйғайлар. Уд чоғда Қақа сардорким, бу хонаводаи алиянинг дўстдор ва хизматкори эрди, баъзи санодиди явмутия ва машоҳири йимролия била ораға тушуб, Қилич гум бошлиғ шарирларни муқайид ва мағлул келтирурга мутасадди ва мутаҳҳид бўлуб, умарони хони мағфурнинг ишорати била муаскари ҳумоюнға қайтарди. Чун чаҳоршанба куни оининг йигирма учи²да Хўтан турктози¹ машриқ боргоҳидин чиқиб, фалак

¹ 1219 йил 20 жумоди-с-соний /1804 йил 27 сентябрь.

² 1219 йил 23 жумоди-с-соний / 1804 йил 30 сентябрь.

майдонин жавлонгоҳ қилди, ул ҳазрат саманди барқмонандға рукуб қилиб, арзи лашкар қилмоқ баҳонаси била явмут тарафиға тебради, токим, ботроқ ул жамоа ишларин файсалға еткургай. Шайх қальясининг қутб жонибидағи қумға борғанда, явмут ва йимролининг вазеъ ва шарифи келиб, ул ҳазрат отининг туёғиға юз тазарруъ била жабҳасойлик қилиб, илтимос эттиларким, бизга киши кўшунгим, Қилич гум бошлиғ бадхоҳларимизни тутуб берали ва кудратимиз етмаса, кўчуб кетали. Қўнрот маорифидин Нодирмуҳаммад кутволни аларға кўшуб, сангар самтиға атфи инон қилди. Сўнгғи кун чоштгоҳғача явмутға кўз тутуб, миод вақтида келмадилар. Бу жихатдин ул ҳазрат рукуб қилиб, муонидлар устиға озим бўлди. Йўлда явмут тарафидин Менглимурод сардор истикбол қилиб, маъмурлар ҳаромиларни тутуб, мулозаматға келадурлар, деб истимҳол кўргузди. Ул ҳазратнинг худ ойна замири мавриди илҳомоти ғайбий ва мазҳари асрори лорайбий эрди, явмутнинг не фикрда эрканин тафаррус қилиб, Менглимуродни ташаддуд била олдидин қовуб, изидин алвияйи зафартаъбияни жилваға киргузди.

Маснавий:

Ливои зафар жилва айлаб аён,
Дарахшон бўлуб маҳчаси меҳрсон.
Анинг остида мири вологуҳар.
Иноқи фалак жойгоҳ Элтузар.
Басе кавкаба бирла айлаб хиром,
Инонида нусрат бўлуб тезгом.

Бандиромин ҳудудида ҳазрат кутбу-л-олам, лолойи аъзам Шайх Разиддин Али Лоло қаддасаллоҳу сирраҳунинг жавори мутабаррикалариға қариб Янгиёфнинг кун чиқаридағи зейкашга етганда, явмут ва йимроли ва машрик муонидлари ясов ясаб, зейкашда муқобала бўлуб, қасд қилдиларким, садди роҳ² бўлғайлар. Зиҳи нодонлар билмасларким, хасу хошокға не вужудким, дарёи заххор жарёниға банд еткура олғай ва шуълаи жаҳонсўз муқобаласида тура олғай. Баҳодирларнинг аввалғи ҳамласининг садамаси била-ўқ муонидларнинг дафтари жамаиатининг шерозаи суботи узулуб, ҳазимат ҳавосида мутафаррик бўлдилар. Ва Янгиёф кўпрукида яна силсилаи жамаиатлариға инъиқод бериб, сипоҳи нусратпаноҳнинг убуриға мамонеат кўргуздилар. Ишорати воло мужиби била амир Вали отолик жамъи афвожи қоҳира била намоён

¹ Қуёшга ишора.

² Йўлга тўсиқ.

урушуб, кўпрукка мутасарриф бўлдилар. Ул ҳолатда Холниёз есирким, ўкуз акобиридиндур, ўкузнинг уч-тўрт ашрорин аёл ва атфоли била келтурди. Бу жиҳатдин фармони вожибу-л-изъон имтисоли била амири равшанзамир Шохниёз отолиқ сипоҳ олдиға чиқиб, баҳодирларни муҳорабадин мамнуъ қилди. Ул чоғда Қувонч сўфи бошлиғ тарокима муфсидининг бузулуб, Оққўл тарафиға кўчган хабари келди. Явмутнинг қолган черикиким, муқобалада янги силсила жамиатиға интизом бериб эрдилар, Баноту-н-наъш янглиғ тушлуқ-тушиға бутраб, тонг юлдузи йўсунлиғ нопадид бўлдилар.

Шеър:

Бале, лашкари анжум бўлғай ниҳон,
Қуёш қилғач олтун дарафшин аён.
Сангак хайлиға йўқтурур жуз гурез,
Етушганда сарсар ели тунду тез.

Хони мағфур ирода қилдиким, тойифаи муфсидани қатлу торож қилиб, ўғлон-ушоқин аср қайдиға чеккай. Шохниёз отолиқ бошлиғ аёни ҳазрат ва аркони давлат арзға еткурдиларким: “бу жамоа агарчи гўстохлиқ изҳор қилдилар ва лекин ямонлиғ мақомида бўлмай, безарар ва билозаҳмат мулозимларнинг садамайи сиёсат ва қаҳридин кўрқуб, кўчуб борадурлар. Ва яна абойи киром ва аждоди изомингизнинг бойри навкаридурлар. Бу хонаводайи вожибулэхтиром қуллуғидин умид мункатеъ қила олмайин, ҳар ерда ҳам бўлса, шароратпешаларин тутуб берурлар. Эмди муносиби давлат ва лойиқи мурувват улдурким, дохил ва музоҳим бўлмай, давлат била мурожаат кўргузуб, сангарга тушсангизким, аларнинг анжоми кори на ерга етгай”.

Ул ҳазрат агарчи аларнинг ғализати фасод ва ғаризат¹ и инодин билур эрди, аммо умарои изомнинг таважжуҳи хотирин маръий тутуб, инон отифатин сангар самтиға мунсариф қилди. Йўлда Нодирмуҳаммад кутвол явмут аросидин келиб, тарокиманинг ашрор ва авбошин тутарға кучи етмай, таҳқиқ кўчган хабарин еткурди. Ул ҳазрат кирёси давлатасоси гардунмамос²ға нузул қилғандин сўнг баъзи мутажанда ишорати воло била тарокима юртлоқиға кеча бориб, аларнинг қалин молу мавоши ва ғалаба уйларин талаб ва ўлжалаб келтурдилар ва хабар еткурдиларким, Оқсарой худудида баъзи тарокима ижтимоъ қилибдурларким,

¹ Ғаризат – табиат, хусусият.

² Гардунмамос – осмонўпар.

сипоҳи зафаринтибоҳға дастбурде еткургайлар. Ул ҳазрат бу жиҳатдин саҳар ҳангомида Қандум сардорни гуруҳи анбуҳ била ул жамаонинг дафъи учун йибориб, талиъяйи субҳдин сўнг рояти меҳришроқни қавакабаи нусратитсоқ била Ғозиобод жониби жилваға киргузуб, Оқсарой устиға юруш қилди. Йўлда явмут қозиси Мулло Нурий қози Қоқа сардор била келиб, арзға еткурдиким: “Чун ямонларға кучумиз етмай кўчтук, энди омон берким, ўғлон-ушоқимиз от оёқи остида қолмасун”. Ул ҳазрат аларнинг илтимосларин мабзул қилди, ул шарт билаким “Оқсарой ва Музқўмган ҳудудида агар тушгача тавакқуф қилсангиз ва ё сипоҳ аҳлиғаким, ул мавзеъда мутараддид ва мутафахҳис¹ дурлар, мутарриз бўлсангиз, гуноҳ ўз бўйнингиздадур”. Ул аснода Қандум сардор ижтимоъ қилган тарокимани урушуб, мутафаррик қилиб, бир кишини йимроли ашроридин ўлдуруб, ғаноими мафвур била мулозаматға етти. Ва Қоқа сардор хони мағфурнинг ҳазратидин мураххас бўлғандин сўнг ушоқ черики била кўчдин қолган ашё ва амволин йиғнаб юрганда сипоҳи нусратпаноҳнинг баъзиға учраб, шарорати жибиллий ҳаракатидинким, ул тойифаи бадсириштнинг фитратиға махмирдур, хони мағфур ҳузурида қилган шароитни постутмай, алар била муҳораба қилиб, бир кишига захм урдилар. Ул ҳазратға бу хабар етиб, амир Вали отолик ва Абдуллоҳ сардорни жамиъи касир била алар гўшмолиға амр қилди. Маъмурлар аларнинг сарвақтиға етиб урушуб, шикаст бердилар. Ул ҳарбда Абдуллоҳ сардор яхшиғина муборазат кўргузуб, Қоқа сардорға найза уруб йикиб, отин олди. Баҳодирлар дағи намоён ишлар кўргузуб, қалин моли ғанимат била келдилар. Андин сўнг жамиъи асокири мансура ва афвожи қоҳира гуруҳ-гуруҳ ул мавзеъға чаповул уруб, тарокимани қовуб чиқариб, наҳбу ғоратға машғул бўлдилар. “Аллоҳ сизларга ўзларингиз оладиган кўпдан-кўп ўлжалар ваъда қилди²” мадлули била сипоҳ аҳлиға ғаноими вофир тушуб, дунёдин мустағний бўлдилар.

Маснавий:

Путрабон ёғий хавфи жонидин
Айрилиб мулку хонумонидин.
Лашкари қоҳира топиб нусрат,
Ёғий амволини қилиб ғорат.
Ахз айлаб ғанимати комил

¹ Мутараддид ва мутафахҳис – ўтиб-қайтиб ва излаб юрган.

² Қуръони карим, 48 : 20.

Бўлди асру фароғи дил ҳосил.

Ул ҳазрат Оқсарой била Музкўмган оёғининг оралиғида таваккуф қилиб, қолган черикни дағи наҳбу ғоратға амр қилди. Ул ғурбатда бир ўзбак йигитким, кўп йилдин бери явмут орасида мутаваддин бўлуб эрди, қочиб келиб, тарокиманинг Оқсарой кўлидинким, Давдон оёғи анга қуяр, раабу ҳарос дағдағаси била ўлтура олмай, кўчуб Қубатоғ самтиға борған хабарин келтурди. Ул ҳазрат баъзи йигитни истихбор учун Оқсарой кўлиға йибориб, сангарға муовидат кўргузди. Сўнгғи кунким, ойнинг йигирма бешинчи шанбаси эрди, яна роятағрози наҳзат бўлуб, Оқсарой таллининг фарқи ифтихорин мақдами хумоюн ва қавақабаи рўзағзуни била фалак авжидин ўткарди. Бурунроқким, абтоли рўзгор хулоса¹ларидин ва шужаёйи номдори гузидаларидин кўнрот Юсуфниёз бек ва қиёт Муҳаммаджон бек валади Қутлуқ-муҳаммад иноқ ва қипчоқ Бобо доруға ва Қандим сардорни бир бўлак черик била Оққўл савбиға номзад қилиб эрдиким, агар тарокима ашроридин ул навоҳида киши бўлса, гўшмоли балиғ ва танбеҳи азим бергайлар. Алар мавзеъи мазкурға бориб, явмут ва йимроли сипоҳиға мулоқи бўлуб, қаттиғ муҳораба воқеъ бўлди. Бу хабар ул ҳазратнинг самъи шарифиға етиб, биродари айний²си ҳазрат султони олижоҳ ва хоқони рафеъжойгоҳ, қудвату-с-салотин, умдату-л-хавоқин муиззу-д-давлати ва-л-хилофат Абу-л-музаффар фа-л-фатҳ Муҳаммад Раҳим Баҳодирхонға аморатпаноҳ, рифъатдастгоҳ амир Қилич иноқни масхуб қилиб, фавже касир била имдод учун йиборди. Ул ҳазрат етмасдин бурун алар муонидларни мағлубу манкуб қилиб, ўлжаи фаровон ва ғанимати бепоён била йўлда рикоббўслиқға мушарраф бўлдилар. Ул ҳазрат аларға оқоси жонибидин навозишот ва истамолот кўргузуб, мувкиби волоға инон отифатин маътуф қилиб, оқосининг мулозаматиға етти. Ва хони мағфур хуршид жамшиди мағриб хилватхонасиға майл кўргузгандин сўнг лашкаргоҳи қиёматиштибоҳға атфи инон қилиб, боргоҳи олампаноҳға нузули масарратвусули била сарбаландлик еткурди. Ва етти кунгача рукуб қилмай, ул мавзеъда мутаваққиф бўлуб, айшу ишратға иштиғол кўргузди. Ул муддатдин бир ойгача Беш қалъа билодининг фуқаро ва раоёси муонидларнинг амвол ва мазрўотин тасарруфиға

¹ Хулоса – қаймоқ (яъни замон довюрақларининг зўри).

² Биродари айний – ота бир, она бошқа укаси.

киюруб, хони мағфурнинг дуои давлатин рутбу-л-лисон ва вирди забон қилдилар. Валлоҳу аълам биссавоб.

Хони жаннатмаконнинг муонидлар истисоли учун алвия¹йи зафартаъбияни ҳаракатга киргузмаки ва аларни муҳоработи азим ва муқоталоти сахим била мақхуру мустосил қилиб, мурожаат кўргузмаки

Айёми таваққуфда мутаъоқиб хабарлар еттиким, тарокимаи боғия Қуба тоғининг жанубий доманасида мужтамаъ бўлуб, Отолик арнасининг канорида ва ул тарафларда ўтунчи ва экинчиларга дохил ва музоҳим бўлуб, баъзи бечораларни ўлтурур эрмиш. Хони мағфур бу жиҳатдин асокири мансура яроғ ва заводи²син муҳайё ва омода қилғандин сўнг шаҳри ражабу-л-мурражабнинг бешинчи куни³ким, душанба эрди, ул сангардин дабдабаи тамом ва қавақбаи молакалом била тебраб, Котда Тангриберди бекнинг давлатхонасин нузули масарратвусули била рашки нигорхонаи Чин ва ғайрати бўстонсаройи хулди барин қилди. Ва беки мазбур шойишта зиёфатлар ва писандида хизматлар тақдимға еткуруб, мавриди инъомоти хусравона ва машмули навозишоти бекарона бўлди.

Қитъа:

Зиҳи давлатки, иқболи расодин
Шаҳиға хизмати мақбул тушгай.
Шаҳининг илтифоту шафқатидин
Боши гардуни волоға етушгай.

Котдин рукуб қилган чоғда Поянда ариғининг сақосида Окқум ҳаддида ўлтурған хитойнинг чопилған хабари келди. Бу ходиса тавзиҳи улким, Қилич гум явмут ва йимроли ашроридин икки юз чоғлиғ киши била отланиб, ярим кечада мазкур бўлған элнинг устиға шабихун элтиб, куранин қабаб, ҳар тарафдин буза кириштилар. Иттифоқан, хитой йигитлари аксар экин устида эрдилар. Куранда ўн-ўн беш ишга ярар эркакдин бошқа киши йўқ эрди. Бу растохез ғавғосидин ул бечоралар бедор бўлуб, атфолу зуафо била қўллариға сируқ⁴ олиб, этаклариға тошу кесак солиб,

¹ Алвия (бир.: ливо) – байроқлар.

² Завода (зод) – асбоб-анжомлар

³ 1219 йил 5 ражаб /1804 йил 1 октябрь.

⁴ Сируқ – катта таёқ. Ҳозир шеваларда *сириқ* шаклида ишлатилади. (А.Ў.)

мутамарридларға мамонёат кўргузуб, куран атрофининг забтиға киём кўргуздилар ва мудофаа амрида дасту по уруб, сайъи мавфур ва кўшиши номақдур тақдимға еткурдилар. Сахар хангомида мутамарридлар тағаллуб ва тасаллут била куранға кириб, эркакларин ўн тўрт яшар ўғлонлариғача шаҳодатға еткуруб, хайли зуафо ва кизу атфолни асир қилиб, муовидат кўргузди. Ҳоло ул мавзеъ “Шаҳидлар ҳазираси”ға машхурдур. Хони мағфур бу хабари ваҳшатасар истимоиёдин бемаҳобан¹ ул фуқаро ҳолиға риккат² пайдо қилиб, Тангри таъолонинг даргоҳида ниёзмандлиғ била ваъда қилдиким, то ул бечораларнинг додин мутамарридлардин олмағунча фароғат майли қилмағаймен. Ул кун Гурлан тавобеъотидин Хизрэлининг оёғиға тушулди. Ул мавзеъда Янгиқалъа хитойидин киши келдиким, явмут чопғунчиси ҳар кун икки-уч мартаба чаповул урадур. Бу жиҳатдин амир Қилич иноқ ва амир Қаро Баҳодир мироб ва Мусо нойибни олти юз киши била Янгиқалъаға йибордилар. Алар ул кеча Янгиқалъада бўлуб, улуғ чоштғача чопқунчи келмади. Алар хитой ва қулоннинг черикин олиб, Қубатоғға бориб, аъдои давлатдин асаре топа олмай, мурожаат қилдилар. Анинг учунким, мутамарридлар хони мағфур алар қасдиға юруш қилиб, Хизрэлиға тушган хабарин эшитиб ва яна Қилич гумнинг қилган улуғ гуноҳининг шоматидин кўрқуб, бузулуб, Амонқули ариғиға кўчуб эрди. Маълум бўлсунким, ул ариғни ямут қаҳатидин бурун Муҳаммад Амин иноқнинг авоили ҳолида кенагас қароқалпоқининг ҳокими Амонқули бий Сўганли сақосиға қариб Омуядин ёрдуруб, кенагас элтиб эрди. Ул кеча явмут акобиридин Аваз бек ва Берди бек солоқ ва Назар бек ушоқким, хони мағфурнинг бойри навкар ва намак парвардалариндиндур, явмут жонибидин келиб, арзға еткурдиларким: “Яхшиларимиз ёмонлардин жудо бўлуб, бу даргоҳ мулозимларининг меҳрибонлиғидин умидвор бўлуб, мунтазири иноятдурларким, келиб бандаликка мушарраф бўлғайлар”. Ул ҳазрат ғояти хашмдин жавоб бермай, рухсати инсироф ҳам зухурға етмади. Хони мағфур ул мавзеъда икки кун мутаваққиф бўлуб, юруш яроғининг таҳҳиясин камолға еткуруб, ойнинг тўкқузида жума куни кўчулди. Йўлда Қўшқўпрук қўнгротининг акобиридин Бобо кутвол ибн Бойназар бий ва Абдуллоҳ сардор ва Қандим сардорни бир пора черик била қаровул йўсунлиқ илгари йиборди. Алар

¹ Бемаҳобан – қўрқмас.

² Риккат – ачиниш, ҳамдардлик.

Қубатоғ доманасида бир гуруҳ явмут ашрориға учраб, озроқ уруш била шикаст бериб, қиримсо¹ жамоасидин Одинакули кўрниким, яккатози майдон вақоҳат эрди, ўлдуруб, бошин олиб, асокири зафармаосир Галдихон қавмиға тушганда келиб, суюрғолоти хусравона била сарафроз бўлдилар. Сўнгги кун ул ердин наҳзат қилиб, Қуба тоғининг шимолия этагин мазраби хиёми нусратгазйин ва муқарри боргоҳи зафартамкин қилди. Ул кеча амир Қилич иноқ ва Муҳаммадпаноҳ бек валади Одил бекни тўрт юз нафар шужоъ ва мубориз йигит билаким, ҳар бири диловариғда юз Рустамға баробарлиғ қилур эрдилар, Булдумсоз устидин Қазоқ йўлиға буюрди, токим аъдои давлат сиёқларидин бир хабар тутғайлар. Алар Қазоқ йўлиға етганда явмут ашроридин чўмча Бобо сардорким, баъзи ҳароми била қароқчилик учун вилоят орасиға бориб, чуқур Қорақумдин киши ўлдуруб қайтган эрканлар, аларға учрашиб, муҳораба вуқуъ топмай-ўқ, тоб келтира олмай фирор ихтиёр қилиб, мутафарриқ бўлдилар. Муборизлардин Муҳаммадниёз бек ибн Худойберди иноқ ва Абдуллоҳ бек валади Қаро Баҳодир мироб иккаласи Бобо сардорни таъоқуб қилиб уруб, отдин йикитдилар. Ул ҳаромзода чувт туруб, қиёт Ўрус қушчи Баҳодирнинг отиға захм уруб ўлдурди. Ул аснода баҳодирлар ани ва Дўвдаркул деган явмутни чопқулаб ўлдурдилар. Ўзгаси тун дайжур²ининг ҳижоби била диловарлар интиқомидин махлас топиб “кечани либос қилдик³” мадлули била либоси нажотға мулаббас бўлдилар. Амир Қилич иноқ фатҳу ферузманшлик била мурожаат кўргузуб, субҳ чоғи мулозаматға етиб, офтоби иноят партавандозлиғи била муфтахару аржуманд бўлди. Чоштгоҳ явмут ашрофидин Муҳаммадниёз отолик ва Ортуқ бахши ва Холниёз есир бошлиғ кўп киши келиб, Аваз бекнинг келтурган арзин баъзи муқарриблар воситаси била даргоҳи давлатпаноҳда имзоға еткурдилар. Ул ҳолатда Ҳасанмурод бек валади Мурод бекким, Муҳаммад Ризо кўшбегининг оқосидур ва Тангриёр бекнинг ўғли Худойберган бек ва Жайрон қалмоқ баъзи мутажанда била Орол йўлиға чиқиб, явмут авбошидин Отаниёз учакчини қатлға еткуруб, бошин келтурдилар. Ул кун аркони давлат ва аъёни ҳазратнинг машварати била хони мағфур явмут акобириға меҳрибонлиғ юзидин жавоб берди. Алар Амонқули ариғиға бориб, яхшилари

¹ Этнонимнинг луғавий маъноси “тежамкор”; “хасис”. (А.Ў.)

² Дайжур – қоронғилик.

³ Қуръони карим, 78 : 10.

ёмонларидин айрилиб, Қазоқ йўли била Оқсаройға келдилар. Ёмонлар дағи кўчуб, Болоётонға бордилар. Ва хони мағфур икки кун таваккуф қилиб, черик эли Кубатоғ доманаларидин мутамарридларнинг кўмган ва ёшурған оғир молларин топиб олдилар. Ойнинг ўн учи¹да сешанба куни роёти нусратоётни жилваға киргузуб, муонидлар қасдиға Амонкули ариғи сари ҳаракат қилди. Ва ул ариғни убур қилиб, пешинда Болоётон мавзеъин муаскари асокири мансура қилди. Муонидлар субҳ чоғи ул ердин кўчуб, Ойбукри ва Аранг самтиға фирорий бўлуб эрди, бу мавзеъдин ҳазрат олихоқоний ва зилли субҳоний, Дорои замон, Искандари даврон, подшоҳи соҳибқирон ал-муайяд батаъид ал-малик ал-маннон, муизз ад-давлат вал-миллат ва-д-дин Абулғози Муҳаммад Раҳим Баҳодирхонға икки минг гузида йигитни мулозими рикоби ҳумоюн қилиб, муонидларнинг ақабидин йиборди. Ул ҳазрат истиъжол била илғаб, Шорқировуқ қолиғача бориб, киши топмай, мурожаат кўргузди. Хони мағфур чаҳоршанба куни Болоётонда ўғрикни кўюб, манқит амир Аваз иноқ валади Иноятуллоҳ иноқниким, мизожиға бир нима заъф ва беморлиғ торий бўлуб эрди, ўғриқ муҳофазатиға қаро черик била таъйин қилиб, явмут изидин роятафрозин наҳзат бўлди. Муқаддимаи сипоҳ Кўҳна Урганчдаким, Хоразми қадимдур, муонидлар кезидин етиб, ғаноими фаровон ва исори бепоён олдилар. Кўҳна Урганчдин икки йўл айриладур: бири Манқишлоқ ва Қазоқ йўлидурким, қиблаға мойил ғарб сари бориб, яна шимолға майл қилур. Ва бири Қум Чўнгкўл йўлидурким, қутб сори борур. Бу икки йўлдин яна шўъбалар айрилиб, бир-бириға кўшилур. Кўрдиларким, явмут бу икки йўлға айрилиб борибдур. Ул ҳазрат сипоҳни тўрт қисмға мунқасим қилиб, бир қисмни найман Эшим Баҳодир Гурланий ва қипчоқ Ҳасанмурод отолиқ ва Бобо доруға Ҳазорасбийға бошлатиб, Манқишлоқ йўлиға йиборди. Ва бир қисмни уйшун Абдушукур отолиқ ва Қутлуқ Муҳаммад бек ибн Ҳасанмурод отолиқға топшуруб, Қум Чўнгкўл йўлиға буюрди. Ва икки қисмни ўз мулозаматида сақлаб, мақобири мутабарраканинг зиёратидин сўнг Тўрабахтхонимнинг гунбазининг устиға чиқиб, атроф ва жавонибни тамошо қилиб ўлтирди. Эшим Баҳодир ва Ҳасанмурод отолиқ ва Бобо доруға бир фарсахлиғ масофат қатъидин сўнг явмут изидин етиб зафар топиб, черик элиға кўп мол ва мавоши ғанимат

¹ 1219 йил 13 ражаб /1804 йил 18 октябрь.

тушуб, аларнинг безобита¹ лиғидин мол тушурган черик эли манқит Худойназар отолик ва олажалиғ қўнгрот Эломон бошлиғ мол ва мавоши суруб, амокин ва масокинлариға қайттилар. Ва саркардаларнинг ёнида оз киши қолди.

Маснавий:

Басо лашкари ғолиб аъдосиға,
Бўлуб муштағил ўлжа яғмосиға,
Босилмишдур аъдои мағлубидин,
Кўруб шумлиғ ғорат ошубидин.
Сипоҳеки, манзур эмас мол анга,
Ҳамиша мулозимдур иқбол анга.
Эрур ор мол узра қилмоқ талош,
Керакдур киши берса ор узра бош.
Ғаним ўлмаса дафъ билкулл агар,
Ғанимат талаблик зарардур зарар.
Чу душманға бердинг шикасти тамом,
Сену ўлжа қилмоқ талош вассалом.
Эшитдим, салотини душманшикор,
Дамеким, қизиқ бўлғуси корзор,
Ғаноим сориким қилур эрса яйиғ,
Берибдур анга гўшмоли балиғ.

Ва эшитдимким, саркардаи мазкурлар дағи қошларида қолған сипоҳ била ғаноим таманносининг бехирадлиғидин аъдо сори жиловрезлик била якронлариға маҳмиз² бериб, баъзе муонидларни мунҳазим қилиб ўлжа олмоқ ва мол толмоққа иштиғол кўргуздилар. Ул аснода кўч орасидағи муонидлар хабар топиб, ҳайъати ижтимоъ била аларға ҳамла қилдилар. Алар бир соат мудофаа тариқиға иқдом кўргузуб, озлик жиҳатидин ўзларин кейинрок торттилар. Бу жиҳатдин явмут сипоҳи қувват топиб, ғалаба қилиб, сипоҳи нусратпаноҳ тўхтай олмай, рўйгардон бўлдилар. Бу шикастда етти-саккиз киши шаҳодат топиб, Худойберган бек ибн Тангриёр бек асир бўлди.

Ҳикмат

Беш амрдурким, бавоис³ и шикаст ва асбоби ҳазиматдур:

Аввал улким, саркардалар черик забтидин бепарволиғ қилиб, назму насақ сарриштасин қўлидин бермак.

¹ Безобита – ҳарбий интизомни бузган.

² Маҳмиз – этик пошнаси; Маҳмиз бермоқ – пошна билан ниқталамоқ.

³ Бавоис – боис бўлувчи.

Иккинчи, уруш қизғанда суслиқ қилмоқ.

Учунчи, душман сипоҳи билкулл мустосил бўлмай, черик аҳли ғаноимға талашмоқ.

Тўртунчи, корзор ҳангомида бесаботлиғ қилмоқ хоҳ хавф юзидин, хоҳ тадбир жиҳатидин.

Бешинчи, рубъ ва ҳарос истилоси.

Ва мунҳазимлар хижолатдин хони мағфурнинг мулозаматиға бора олмай, ўғрукға бориб, ул ҳазрат муонидларни мустосил қилиб қайтурда истиқбол қилиб, мулозаматға еттилар. Аммо Абдушшукур отолиқ ва Қутлук Муҳаммад бек Қум Чўнгкўл йўлида аъдои давлатнинг ақабидин етиб, озлиқ жиҳатидин уруша олмай, мадоро қилиб туруб, Танак Баҳодирни хони мағфурнинг ҳазратиға кўмак тилай йибордилар. Ул ҳазрат аларнинг имдоди учун ҳазрат жаноб хилофатмаоб, салтанатинтисоб, аълохоқони гардунтавон, муиззу-д-давлати ва-с-салтанати ва-д-дин Абу-л-фатҳ Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ва аморатпаноҳ Қилич иноқни тўрт юз отлиғ сипоҳи кинагузор била номзад қилди. Изидин ўзи дағи рикоби азиматға қадами иродатин кўюб, йўлда баъзи умарои номдор ва шужаоъи душманшикорни йўлнинг атрофиға гуруҳ-гуруҳ айириб йиборди, токим мутафарриқ бўлған явмут ва йимроли ашрорин топиб, жазоға еткургайлар. Аммо ҳазрат аълохоқоний Қилич иноқ била хуршиди жаҳонгард ва камари гитийнавард¹ янглиғ суръати тамом била манзил-баманзил қатъи масофат қилиб, Қум Чўнгкўлда аларнинг дидаи интизорин шаашшаъйи дийдори била ёрутти. Ва тасвия²йи суфуфдин сўнг Қилич иноқни қалбгоҳда ливойи зафаринтимо муҳофазатиға таъйин қилди ва ўз нафси нафиси била муонидлар гўшмолин илтизом қилиб, асбоби ҳарб ва олотти зарб била мукаммалу мусаллаҳ бўлди.

Назм:

Таваккулдин эгни зирехпўш ўлуб,
Ризо худ³и узра сароғуш ўлуб.
Чекиб чорқаб тўрт ёниға чувт,
Камарбанди ҳиммат қовшаб белга руст.
Муборак кўлиға синонни тутуб,
Дегил аждаҳои дамонни тутуб.
Яна илгига тиғи буррон олиб,

¹ Жаҳонгард, гитийнавард – жаҳонни кезувчи.

² Тасвия – тартибга солиш.

³ Худ – дубулға.

Ки ҳар зарбида юз туман жон олиб.

Қадами иродатин журъат рикобиға кўюб, ўз хузратиға тааллук мулозим ва навкарлари била жалодат майдони сари таковар¹и кўхпайкари сарсархиروмиға маҳмиз бериб, аъдои фасодангезға Рустамона ҳамлаи салобатомезе еткурдиким, Асфандиёри рўйина тан руҳидин садои таҳсин ва замзама²йи “Офарин!” наззора аҳлининг сомеъяи ҳушиға етти.

Шеър:

Қилиб ҳамла андоқки, шери жаён,
Бўлуб музтариб савлатидин жаҳон.
Тушуб зилзила етти афлокға,
Демай етти афлокким, хокға.

Муҳаммадниёз бек ва Абдуллоҳ сардорким, сафар ва ҳазар³да соядори ул ҳазратнинг мулозаматидин лаҳзае муфориқат қилмас эрдилар, аъдои гурезпойи бодяпаймойким, бу сонихаи душмангудозни ўз бошлариға қазои ногаҳоний ва балойи осмонийдек мутаважжих кўрдилар, муқовамат сарришатсин иликларидин бериб, ўз бахти баргашталаридек рўйгардон бўлуб, зимомии ихтиёрин фирор жонибиға мунсариф қилдилар. Ҳатто аёл ва атфол, кўч ва моллариким, Қум Чўнгкўлнинг шимолида кадамфарсои азимат эркан, ғояти изтирордин аларға боқа бора олмайин, кутб тарафиға мунҳазим бўлдилар ва сипоҳи нусратпаноҳ алар ақабидин қолмай, саргарми муҳораба бўлуб, кўч бошқа йўл эрканидин ғофил қолдилар. Аммо баъзи черик эликим, кейнидин келур эрдилар, кўч кетган йўлға бориб, ғаноими бисёр ва исори бешумор олиб, хони мағфурнинг мулозаматиға етилар. Ва сипоҳи нусратпаноҳ аср била шом оралиғида яна муонидларға қўл солиб, тўхтатиб яхши уруш тушти. Ва Оқмуҳаммад сўфи оқсоқким, Муҳаммадниёз кўрчанинг бани амомидин эрди ва муҳаррики силсилаи фасод ва кадамфарсойи бодияйи инод эрди, жаҳолат юзидин журъат якронин майдони вақоҳатға суруб, баҳодирларға садди роҳ бўлди. Абдуллоҳ сардор анга ҳамла еткуруб, найза зарби била йиқиб, отин олди. Муонидлар бу воқеъани мушоҳида қилиб, анинг нажоти учун қайта от солдилар. Ул аснода ҳазрати аълохоқоний ташрифи хузур арзоний қилиб, садамаи ҳамласидин аларға ҳазимат берди ва Оқмуҳаммаднинг устиға бориб, анинг

¹ Таковар – жанговар от.

² Замзама – товуш.

³ Сафар ва ҳазар – йўлда ва уйда (ўтирилган чоғи)

савдойи бошин кестуруб, оқосининг сумм¹и самандиға тухфа йиборди. Ва яна мунҳазимларни хуфтанғача таъоқуб қилиб, кўп кишини ўлдуруб ва баъзини аср қайдиға чекиб ва бисёр аёл ва атфолин олиб ва ўн минг қўй ўлжа қилиб, мурожаат кўргузди. Ва Қум Чўнгкўл шимолида мулкиби қайхонпуй тушуб эрди, ул ерда мулозаматға етиб, ўлжа ва асирларни пешкаш қилди ва амирзодайи мағфиратпаноҳ, шаҳодатдастгоҳ Ҳасанмурод беки марҳумийким, хони мағфурнинг иниси ва ҳазрат аълохоқонийнинг оқосидур, ул дағи ўз мулозим ва навкарлари била аъдои гурезпой залолатпаймойни таъоқуб қилиб, қолин ўлжа ва асир била мулозаматға етти. Умарои изом ва шужаоъи зафарфаржом ҳам атрофда аҳли инод ва арбоби фасоддин кўп кишини мақтул ва маъсур қилиб, ғаноими касира била сипоҳи нусратпаноҳға мулҳақ бўлдилар. Ва оғам Муҳаммадниёз мироби мағфиратмаобдин эшитдимким, нақл қилдиким, ул кун мен дағи баъзи мулозимларим била умаро дастурида бамужиб фармон бир тарафға маъмур бўлуб эрдим. Мутафарриқ бўлған явмут ва йимролидин беш-олти кишини қатлга еткурдик ва етти нафарни тирик келтурдик.

Ул кеча хитой шуҳадосининг қони учун фармони лозиму-лиъзон барча бандилар қатлиға нуфуз топиб, алардин мутанаффисе ҳаёт қайдида қолмади. Ва мурдор жасадларидин ул мавзеъ гўристон намудорин кўргузди. Андин сахар кўчуб, яна муонидларнинг ақабидин илғаб, Юсуфбек гунбазининг тушидин ўтганда офтоб тулуъ қилиб, икки йўлга айрилған ёғининг келиб қўшилған асари пайдо бўлди. Ул ердин амир Вали отолиқ ва Муҳаммадпаноҳ бек ва Муҳаммадмурод бекни бир бўлак черик била аларнинг кейнидин илгари йибордиким, мулкиби ҳумоюн етушгунча аъдои давлатни кетгали қўймағайлар. Маъмурлар Арнакда тарокимайи муфсиданинг изидин етиб, сурон солиб, кетарга қўймай, Шокир девонаи ахборгўйни ахбор ва истимдод учун хони мағфурнинг мулозаматиға йибордилар. Ул Ойбукур қирининг тумшуғида мулозаматға етиб, воқеъани арз қилди. Ул ҳазрат имдод учун ҳазрати аълохоқонийға амир Қилич иноқни гуруҳи анбуҳ била мулозими рикоб қилиб, Арнак самтиға йиборди. Ҳазрат аълохоқоний ишорати мулҳами ғайбий била йўлдин чиқиб, ёғининг орқасидин бориб, кўчиға қасд қилди. Муонидлар бу воқеъани мушоҳида қилиб, Вали отолиқнинг тақобилидин рўйгардон бўлуб, ул ҳазрат мулозимлариға ҳамла еткурди. Алар ул

¹ Сумм – туёқ.

ҳазратнинг мужибии ишорати била сабот мақомида кўҳи гаронсанг янглиғ ором тутуб, тамкин қадамин тебратмадилар.

Қитъа:

Ҳар хайлким, сабот мақомида кўйди гом,
Душман ҳужуму ҳамласидин йўқ анга зарар.
Айман дурур шикасту ҳазимат балосидин,
Доим анга мулозим ўлуб нусрат, зафар.
Кўргулки, тоғ бу сифати аржуманд ила,
Осиб¹и сели ҳодисадин келди бехатар.

Муонидлар аларнинг тамкин ва суботин мушоҳида қилиб, Сирбилганда ҳазрат аълохоқоний сипоҳи нусратпаноҳ била рустамона ҳамла қилиб, оралашиб қатлу кушиш, аср ва ғоратға жалодат кўлин очти ва муборазат қиличининг дамидин ул биёбони ҳавлноқда аъдои давлат қонин сочти.

Маснавий:

Қиличдин сочилиб андоқ қизил қон,
Ки ул саҳро бўлуб саҳни гулистон.
Вале ажсоди аъдо бирла саҳро,
Намоён айлабон кўҳе фалаксо.
Кесилган беадад ҳар сори бошлар,
Ўшул кўҳ узрадур андоқки тошлар.

Ҳазрат аълохоқоний ул муҳорабада муборазат қиличин андоқ ишлаттиким, Рустаму Асфандиёрға ҳайрат бармоғин тишлатти. Ва жалодат синони била ул навъ хунрезлик қилдиким, Наримони пилтан наъшай ғуруридин айилди. Ва шижоат хадангидин анингдек жигардўзлик зухурға еткурдиким, лаъли жиббаи баланди камон ўзин хижолат ўқиға ҳадаф кўрди. Ва диловарлиқ табар²ин ул янглиғ жилваға киргуздиким, Абу Муслим Марвазий табардорлиғ мубоҳатидин кўнгул узди.

Назм:

Шижоат кўруб зўри бозусини,
Келиб ихтиёр этти побўсини.
Таҳаввур кўруб журъатин ошкор,
Мулозимлиғин айлади ихтиёр.
Зафар кўрди жаҳд ичра азмин дуруст,
Ўзини инониға еткурди чуст.
Кўруб нусрат анинг сарафшонлиғин,

¹ Осиб – зарар.

² Табар – ойболта.

Чу Симок кўрди ани найзавар,
 Синонини ташлаб деди: “Алҳазар!”
 Кўруб ҳамласини асад тунду тез
 Фалак қулласи узра қилди гурез.
 Фалак тиғи захмидин айлаб ҳазар,
 Боши узра чекти қуёшдин сипар.
 Кўруб савлатини жаҳон титради,
 Демайким, жаҳон, осмон титради.
 Бўлуб зарбатидин қиличи тездам,
 Адув жониға солди андуху ғам.
 Бале, улки, шаҳ илгидин топти ком,
 Жаמוד¹ эрса ҳам ул чекар интиқом.
 Синон илгидин комронлиғ топиб,
 Адув шаънида жонситонлиғ топиб.
 Бале, улки, шаҳдур анга дастгир,
 Бўлур гар йиғоч эрса ҳам ул далир.
 Учуб ўқ анинг зўри бозусидин,
 Ҳалок этти аъдони ўтрусидин.
 Бале, улки, шаҳ берса қувват анга,
 Бўлур ҳосил учмоқға қудрат анга.
 Бўлуб панжасидин табар сарафроз,
 Адув узра бўлди ҳалокаттироз.
 Бале, улки, шаҳ қилди ани баланд,
 Бўлур хасм боши уза аржуманд.

Ул ҳазрат саргарми муҳораба ва мустағриқи муқотала бўлуб, ҳамалоти шершукуҳ била аъдои залолатпажухниким, фавжи ағном ва хайли анъом янглиғ паришон ва мутафарриқ қилиб, айни хунрезликда эрди, ул ҳангомда бир ажал етган туркман жаҳолати маҳздин муқобил бўлуб, ул ҳазрат ани синони жонситон била жазоға еткурған чоғда явмут ашроридин яна бир шаририн залолаттахмирким, таҳаввур ва тасаллубда абной жинсидин мумтоз эрди, ғояти вақоҳатдин ул ҳазратнинг муборак қафо²сидин журъат тавсанин илгари суруб, ғофиллиғ била зоти саодатсамоти хужастасифотиға “биз темирни туширдик-яратдик ва унда одамлар учун манфаатлар бор³” фаҳвоси била душмангудоз ва дўстнавоздур, қасд қилдиким, заҳмат еткурғай. Андин беҳабарким,

¹ Жаמוד – жонсиз, ҳаракатсиз жисм.

² Қафо – орқа.

³ Қуръони карим, 57 : 25.

ул ҳазратнинг замири байзотахмири мавриди асрори ғайбий ва маншаъи анвори лорайбийдур, анинг қасдидин огоҳ бўлуб, анга мутаважжих бўлди ва синони жонситонин анинг синайи пуркинасиға ҳавола қилиб, ўнг эмчакидин захм уруб, найза тиғи шона¹сининг остидин чиқти. Ул сахтжон² от боди била илгари келиб, бовужуди захм чувтастлик қилиб, ҳазрат аълохоқонийнинг муборак дубулғасиға қилич уруб, қиличи синди.

Рубоий:

Ҳар бошки, азиз айласа Тангри ани,
Рўзий қилур анга афсари султоний.
Осиби ҳаводисдин ани сақлар омон,
Ҳофиз бўлубон ҳимояти яздоний.

Ул фурсатда ҳазрат аълохоқоний найзаға тобиш бериб чектиким, дубора жазосин бергай. Ул ҳаромзода отдин сарнигун ерга тушуб, найза ушалди ва ўлум ҳайбатидин ердин кўпуб, Болташ дўрмоннинг қиличиғақим, ул ҳолатда ҳозир бўлуб эрди, ёпушти. Ул ҳазрат найза синуқи била ани яна уруб йиқитти. Ул жон ҳавлидин саросимавор туруб, ул ҳазрат якронининг жиловидин тутти. Ул ҳазрат анинг бошиға қилич уруб қалам қилди³. Бу оралиғда амир Вали отолиққим, бабри дарранда ва шери ғуррандадек ҳамалоти мутаъоқиб била барқи шаашшаъйи тиғидин тарокиманинг хирмани вужудин куйдурур эрди, оти суруниб ерга тушти. Ул аснода рифъатпаноҳ ва давлатдастгоҳ Муҳаммад Ризо бекким, ҳоло кўшбегилик мансаби била сарафроздур, тиғзанлик ва диловарафканликка машғул эрди, анинг сарвақтиға ҳозир бўлуб, дастгирлик қилиб отлантурди. Ва амир Қилич иноқ ва Абдуллоҳ бек ибн Қаро Баҳодир мироб ва Абдуллоҳ сардор яхши муборазат кўргузуб, кўп кишини қатлға еткурдилар. Ва муборизлар наърасидин қиёмат кунни ошкоро бўлуб “қиёмат соати олдидаги зилзила улуғ-дахшатли нарсадир⁴” мафоди била размгоҳға зилзила тушти ва суюфи обдорнинг шуъаошидин мутамарридларнинг хирмани аъмориға барқи бало етушти.

Рубоий:

Туғён қилибон ҳар сори тўфони ажал,
Еткурди бинои умри аъдоға халал.

¹ Шона – елка.

² Сахтжон – жонни қаттиқ.

³ Қалам қилмоқ – қирқмоқ, кесмоқ, иккига бўлмоқ.

⁴ Қуръони карим, 22 : 1.

Жонсиз таналардин арсайи жангу жадал,
Қилди қаро ер узра аён юз минг тал.

Ул аснода ҳазрат аълохонийнинг ливойи зафарпарчамига “Аллоҳ сизга қудратли ёрдам-нусрат бериш учун¹” муқтазоси била нусрат ели эса киришти ва тарокимаи гумроҳ жон хавфи ва нажот рижосидин ва “ўша кунда инсон “бу бало-офатлардан қаерга қочиб-кутулиш мумкин” деб қолур²” мафоди била фирор ихтиёр қилдилар. Ул ҳазрат диловарлар билаким, рикоби ҳумоюнида ҳозир эрдилар, таъоқуб қилиб, кўчга дохил бўлганда, тарокима ғайрат юзидин мутаффиқ бўлуб, ҳайъати ижтимоъ била фидоийвор ҳамла қилиб, сипоҳи нусратпаноҳға махлут бўлдилар. Ва муборизлар дағи жалодат тиғин ниёми интиқомдин чекиб, аъдои давлатнинг завооти разолатсифотиға ибқо қилмай³, хунрезликка қиём кўргуздилар.

Маснавий:

Қотишиб икки хайли журъатосор,
Анингдекким, икки дарёи зуххор.
Бедавлар туйноғининг тийра гарди,
Қуёш рухсорин айлаб ложувардий.
Муборизлар қилиб ҳар ён такупўй,
Уруш ҳангомида тортиб ҳаё-ҳўй.
Диловарлар чекиб тиғи жалодат,
Қилиб бир-бирининг қатлин иродат.
Бўлуб шамширлар ул навъ хунрез,
Ки ул қир узра қон сели оқиб тез.
Тўфанг овози раъд овозидин тунд,
Фалак узра малак ақлин қилиб кунд.

Ул урушда Юсуфниёз бекка Наврўз калла йимроли муқобил бўлуб, захм урди. Муҳаммадниёз бек бориб, ани захмдор этти. Ва Муҳаммадниёз кўрчаким, Муҳаммадмурод бекнинг қасдиға жозим эрди, Давлат карокўз анинг баногўши⁴дин найза уруб йиқитти. Ва Шоҳниёз бекким, тарокима тавоифидин машриқ уруғининг акобиридин эрди, қўнгрот Ниёз бек каллакесар анга муқобил бўлуб, қатлга еткурди. Бу йўсунда ўзга диловарлар дағи муҳоработи бисёр ва муқоталоти бешумор тақдимға еткуруб, тиғи обдор суйидин муонидлар лабташналарин сероби ажал қилдилар. Ва ғозилардин

¹ Қуръони карим, 48 : 3.

² Қуръони карим, 75 : 10.

³ Ибқо қилмай – боқийлик бермай (яшашига фурсат бермай)

⁴ Баногўш – кулоқнинг юмшоқ жойи.

Сотиболди бек ибн Муҳаммад Назар нойиб ва Авазжон ва яна икки киши шаҳодат топти. Ул аснода хони мағфур асокири мансура била етушуб, сафоролиғ қилди. Икки сипоҳ айрилишиб, ҳазрат аълохоқоний муборизлар била оқосининг мулозаматиға келиб, навозишоти комил ва истимолоти шомилға ихтисос топти. Тарокима дағи кўч тарафиға чиқиб, Муҳаммадниёз кўрча ва Галдихон йимроли ва Қилич гумнинг ихтимоми била ясол тасвиясиға иштиғол кўргуздилар.

Назм:

Ясовлар бўлуб ҳар тараф таъбия,
Топиб дилкаш авзоъ ила тасвия.
Ясовлар аро жилва айлаб ливо,
Яловлар ливо узра тортиб ҳаво.

Икки тарафдин муборизлар майдонға сурон солиб, салахшўрлик ва майдондорлик қоидасин зухурға еткуруб, озрок муҳораба вукуъ топти. Явмут жамоасининг махсус бир дастури будурким, ҳар қачон душман ғалабасидин алдараб¹ музтар бўлса, мажмуъи бир бўлуб, ясол ва туғи била ҳамла қилиб тўқушур. Ва агар зафар топмаса, ботроқ сирпилиб, мунҳазим бўлурлар. Аларнинг бу ҳамласидин қаттиғроқ ҳамла ҳеч тойифадин топилмас ва бу ҳамлага ҳеч сипоҳ тоқат келтура олмас. Ул аснода ямут сипоҳи ул дастурда туғ ва ясови била асокири мансураға кўтарила от солиб, жанги мағлуба вукуъ топти ва ғозилар дағи ишорати воло мужиби била мудофаҳа иштиғол кўргузиб, қатл кўшеш амрида дайкае номаръи қўймади. Икки черик бир-бириға ул навъ махлут бўлдиким, найза ва қилич ишлатмақдин иш ўтуб, талашмоқ ва ёқалашмоқға оид бўлди. Андоқким, аморатпаноҳ амир Султон мироб бир явмутни от устидин талош била оғуш²иға олиб йиқтти. Ул муҳорабада амир Вали отолик ва Юсуфниёз бек ва Бектурди тажан ва Муҳаммадали бий яхши муборазат кўргузуб, кўп кишини қатлға еткуруб, захмдор бўлдилар. Абдушшукур отолик ва найман қози Қурбонқули ва уйғур Тожи доруға шаҳодат жомидин раҳмат шаробиға саршор бўлдилар. Аммо аъдои давлатдин кўп киши қатлға етиб, охир ҳазимат топиб, фирор ихтиёр қилдилар. Ул урушда тарокима ўн минг кишидин кўп эрди ва асокири мансуранинг адади мингга етмас эрди. Анинг учунким, аксари лашкария ўлжа ва ғаноим олиб қайтиб эрди. Ва Эшим Баҳодирға

¹ Алдараб – шошиб қолиб. Ҳозир шеваларда *алвираб*. (А.Ў.)

² Оғуш – кучок.

тафвиз қилилган черик худ шикаст хижолатидин кела олмай, ўғруқға қўшилиб эрди. Андоқким, собиқан зикр топти. Ва яна аксари черик аҳли хони мағфурға мурофиқат қила олмай, ақабдин келур эрди. Таиди яздоний ва иқболи жовидонийдин мундоғ лашкари қалил била анингдек сипоҳи касирга ғолиб бўлди. Ул ошонда хитой усаросидин биров бир қул била қочиб келиб, хабар еткурдиким, тарокима босилиб борғандин сўнг аёл ва атфолин олиб, тасарруфидағи молу мавошисиға бокмай, кўтарила қочтилар. Андоқким, аксари ёш фарзандлари оёқ остида поймол бўлуб, фавт бўлди. Ва Худойберган беки мазбур ул оралиғда қочиб келур эркан, бир қочғунчи явмут учраб, шаҳодатға еткурди. Хони мағфур истадиким, таёқуб қилиб, барчасин тиғдин ўткаргай. Шоҳниёз отолиқ ва Жаъфар хўжа нақиб бошлиғ аркони давлат ва аёни ҳазрат арз қилдиларким: “Явмут бойри навкарингиздур. Агарчи бу кун исён ва саркашлик оғоз қилди, жазосин топти. Аммо бу даргоҳи олампаноҳдин ўзга малоз ва маржаъи йўктур. Бир неча кун ғурбат ва курбат суубатин тортиб, яна азжу инкисор била бу остонға мутаважжих бўлғусидур. Ва агар мақсуд хитой мазлумларининг интиқоми бўлса, бириға ўн қасос олинди”. Ул ҳазрат умаронинг таважжуҳи хотирин пос тутуб, кеч пешинда ул ердин атфи инон қилди ва ора қўнуб, ойнинг ўн етиланчи¹ кечасиким, шанба туни эрди, Кўҳна Урганчга нузул қилди. Андин кўчуб, ўғруқ қўйилган манзилға тушулди. Ул манзилда уч кун таваққуф қилиб, асокири нусратмаосирға жамъ бўлган ғаноимни тақсим қилди. Ва ойнинг йигирма еттисида душанба куни давлат ва нусрат била дорулимораи Хивақға нузул қилди. Фақир ул мавридда бу рубоийни назм силкига чекиб эрдим.

Рубоий:

Эй туркман, этма фикри нофармонлиғ,
То кўрмагасен жило² ва саргардонлиғ.
Яъники, мутеъи ҳукми шаръ ўлки, бугун
Даврон аро Элтузаргадур султонлиғ.

Аммо муонидлар бир манзил кейин бокмай қочиб эрди. Ул ҳазрат аларнинг ақабидин қовмай ва моллариға дохил бўлмай, мурожаат қилган хабарин эшитиб, қайтиб, бир неча кун ул манзилда таваттун ихтиёр қилдилар ва йўл саранжомин тутғандин сўнг кўчуб, Гургон навоҳисиға бордилар. Ва Қилич гумким, мундоғ

¹ 1219 йил 17 ражаб /22 октябрь.

² Жило – муҳожирлик.

фитна ва фасодға боис бўлуб эрди, қизилбош қуллуқиға бориб, Техронда фавт бўлди. Ва яхшилиғ даъвоси била йўлда айрилиб қайтган явмут хуфиятан Арнакда таваттун қилган тарокимаға рафт-омад қилди. Ҳазрати хони мағфур бу жиҳатдин аларни дағи юртдин овора қилди.

Кўрунушхонаи олий биносининг итмомға етмаги ва хони жаннатмаконнинг ани тўйлаб, ганжрезлик этмаги

Йимроли фатҳидин сўнг хони мағфур ва хокони мабрур, муассиси асоси салтанат, бонийи мабонийи макрумат Абулғози Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тағаммадаллоҳу биғуфрониҳи ройи ихтироъорои мушкулкушоининг иқтизоси била ўз давлатхонасининг муқобилидаким, тарафи шимолийсидур, бир девонхонайи рафеъасос, гардунмамос биносиға иқдом кўргузуб, анинг таъмир ва итмомининг уҳдасин дастури аъзам ва соҳиби мукаррам, вазири осафуссияр Муҳаммад Юсуф меҳтарнинг ройи оламорийиға мафвуз қилиб эрди. Ва лиҳазо¹ меҳтари мумиилайҳ мамолик атрофидин чобукдаст баннолар ва соҳиби вуқуф муҳандислар жамъ қилиб, ул бинои гардунсой таъмирида жаҳди мавфур ва сайъи номақдур тақдимиға еткурди.

Маснавий:

Вазири фалак қадру рифъатпаноҳ,
Саодатмаобу карамдастгоҳ.
Қилиб жаҳд фармонраволиғ била,
Сочиб зар хазинакўшолиғ била.
Этиб жамъ асбоби меъморлиғ,
Муҳайё бўлуб барча даркорлиғ.
Муҳандислар айлаб басы ихтимом,
Иморат ишиға бериб интизом.
Шуруъ эттилар эйла бунёдиға,
Ки чарх офарин деди устодиға.
Солиб тарҳи матбуъ вазъи латиф,
Саодат уйидек муфайзу шариф.
Келиб чарх кошонасидек рафеъ,
Карам аҳлининг кўнгли янглиғ васеъ.
Хумоюн асоси мураббаъ тушуб,
Хужаста биноси музаллаъ тушуб.

¹ Лиҳозо – шунга кўра.

Шимоли бўлуб тарҳ айвон анга,
 Ки бўлди сарафканда Кайвон анга.
 Улуғ манзар айвонға қаршу тушуб,
 Вале вазьда рўй-барўй тушуб.
 Тушуб шарку ғарбида олий бино,
 Биноларға уйлар мушриф яна.
 Биноти бутуб тошу о жар¹ била,
 Саросар мурассаъ бўлуб зар била.
 Бори сакфу девори заркор ўлуб,
 Ҳамон нақши Моний намудор ўлуб.
 Сутуни санамлар қаддидек расо,
 Вале Фарқадон²ға бўлуб фарқсо.
 Келиб шамсасидин қуёш мунфаил,
 Муқарнасларидин фалак музмаҳил.
 Бўлуб тарҳ кошӣ ҳавошида,
 Тушуб нақши ислимий кошисиди.
 Бўлуб саҳнига фарш яшму рухом³,
 Кўруб ҳайф ақл анди қўймоқни гом.

Бу йўсунда пурфан меъморлар ва моҳир наққошлар ул бинои рафеъбунёдининг таъмир ва танқишиға уч ой корсозлиғ кўргузиб, шаъбону-л-муаззам авоили⁴да итмомға еткурдилар. Хони мағфур анинг итмоми учун моҳи мазбурнинг ўн тўққузланчи⁵ куниким, панжшанба эрди, тўйи олий ва қурултои азим тартиб бердиким, таърифдин мустағний ва тавсифдин мустаснийдур.

Қитъа:

Анингдек тузди жашни хусравона,
 Ки васфи ғоятини ақл билмас.
 Агар таърифида бўлсам қаламзан,
 Ўтар умру мингидин бир ёзилмас.

Ул сури пурсурурда аклу шурб фароғидин сўнг олийшаън амирлар ва гардунмакон амирзодалар бошлиғ Хивақ дорулмулкининг акобир ва аозими ва Беш қалъа мамоликининг аҳоли ва акоримиға хайётхонайи инъомидин хилъаи гаронмоя ва ташрифоти тиллопироя била сарафроздиғ еткурди. Ва меҳтари мушорун илайҳга дасти эҳсонидин хуршид панжасидек зарафшонлиғ қилиб,

¹ Ожар – пишиқ ғишт.

² Фарқадон – Кичик айиқ туркумидаги иккита ялтироқ юлдуз.

³ Яшм ва рухом – нодир яшм мармари ва оқтош, мрамар.

⁴ 1219 йил 1 шаъбон /1804 йил 5 ноябрь.

⁵ 1219 йил 19 шаъбон /1804 йил 23 ноябрь.

банно ва устод ва наққошларғаким, ул иморатда корсозлиғ кўргузуб эрдилар, атбоъихум бахшиши билоғоят ва резиши бениҳоятдин бахраманд қилди.

**Хони фирдавсмаконнинг жулуси майманатмаънуси била
салтанат тахтин баландпоя қилмоғи ва тораки мубораки била
хилофат тожин саодатпироя қилмоғи**

Ҳикоят девонининг соҳиби нигини, ривоят айвонининг маснаднишини, аъни хомаи саодатмаънус варақ девонхонасида сўз аврангига мундоғ жулус қилурким, чун ҳазрат хоқони ғуфронпаноҳ ва хоқони раҳматжойгоҳ, шаҳиди саид Элтузар Муҳаммад Баҳодирхони марҳумнинг мартабаи ҳиммати андин олий эрдиким, мадорижи аморат ва маротиби иноқиятға ризоманд бўлуб, бошқа бировнинг таъзими хилофатиға бош эндургай.

Назм:

Ҳиммат қушедур, баландпарвоз
Қасри фалак узра ошиёнсоз.
Вайронани қилмас ошиёна,
Ул навъки, чуғз жовидона.
Ҳар қушки, бу қушға бўлди ҳамбол,
Жавлонгаҳидур ҳавои иқбол.
Йўқтур анга майли пастлик ҳеч,
Ўз жинсиға зердастлик ҳеч.

Ложарам, салтанат ҳавоси замири ақдас ва хотири ашрафида тасмим топиб, тўйи мазкурнинг учланчи куниким, якшанба эрди, ойнинг йигирма иккиси¹да Абулғозихони Чингизийнинг қомати қобилиятин хилъати салтанатдин урён² ва фарқ³и давлатин афсар⁴и хилофатдин соҳиби ҳирмон⁵ қилиб, қароқалпоқ орасида ақрабоси қошиға йиборди. Сўнгғи кун чоштгоҳда Фозил бий бошлиғ оқониларининг саъйи била ва аркони давлатнинг иттифоқи била шахрёрлиғ ўтағасин гўшаи кулоҳиға уруб ва жаҳондорлиғ хотамин кафи ҳумоюниға кюрорб, маснадорои салтанат ва аврангпирои хилофат бўлди. Ул кун тарих ҳижрий минг икки юз ўн тўққузда

¹ 1219 йил 22 шаъбон /1804 йил 26 ноябрь.

² Урён – яланғоч.

³ Фарқ – бош.

⁴ Афсар – тож, тож устидаги пар.

⁵ Соҳиби ҳирмон – маҳрумлик эгаси.

мувофиқи сичқон йили шаъбон ул-муаззамнинг йигирма учи¹да, тарихи Жалолий етти юз йигирма олтида Озармоҳи жалолийнинг ўн бирида², тарихи румий минг юз ўн олтида Ташрини сонийнинг ўн тўртида³, тарихи қибтия минг беш юз йигирма бирда Ҳотвари қибтийнинг ўн еттида⁴, тарихи қадими Язджурдия минг юз етмиш тўртда Хурдодмоҳи қадимнинг ўн тўккузи⁵да душанба куни офтоби оламтоб қавс буржи⁶да эрди,

шеър:

Давлат айлаб келди ҳар ёндин муборакбодлиғ,
Қўйди олам аҳлиға юз инбисоту шодлиғ.
Салтанат маъмураси вайрон бўлуб эрди базе,
Мақдамидин етти ул маъмураға ободонлиғ.
Даври гардундин асири ғам бўлуб эрди улус,
Топтилар бу мужда тавқийи била озодлиғ.

Бу воқеъаи беҳжатасар таҳниятида Хоразм фузалоси қасойид ва таворих битиб, арзға еткурдилар. Ул жумладин, хазрат устоди фазойилмаоб, сиёдатинтисоб, умдату-л-ислом, шамсу-л-миллат вад-дин Музаффархўжа Киромий салламаллоҳу бу таърихни топибдур.

Таърихи жулус:

Биҳамдиллоҳ, ул шоҳи кишварпаноҳ,
Ота маснадин айлаб оромгоҳ.
Бироз фурсат анда бўлуб ҳукмрон,
Сўнгунча етиб фазлу лутфи илоҳ.
Бошиға қўюб тожи Кайхусрав,
Муборак қудумин қилиб зибгоҳ.
Жанобида аркони давлат ҳама,
Туну кун эрурлар анга хайрхоҳ.
Зиёд эрканига бори шохдин
Таваккул, таҳаввур, карам бор гувоҳ.
Адолат тариқин шиор айлагач,
Қаламзанлар аҳволи бўлди табоҳ.
Салоҳ аҳлини сарафроз айлабон,
Рисолат топиб даврида иззу жоҳ.

¹ 1219 йил 23 шаъбон / 1804 26 ноябрь.

² Қуёш кунлари асосидаги янги Эрон тақвими.

³ Ой кунлари асосидаги янги камарий тақвим.

⁴ Ислом фатҳигача Мисрда яшаган христиан қибтийлар тақвими.

⁵ Қадимги эронликлар тақвими.

⁶ 25 ноябрь.

Қаён борса туғи ливойи зафар,
Музаффар бўлуб анга хайлу сипоҳ.
Чу хоразмшаҳ тахтида ўлтуруб,
Мамолик элин тузди беиштибоҳ.
Киромий савол этти таъриhini,
Дедимким: “амир Элтузар подшоҳ”.

Фақир ҳам ул ҳазратнинг таҳнияти жулусида тамаддуҳ юзидин
бир таърих ва бир қасида айтиб эрдим. Ул таърих будур.

Таърих:

Чун нишаст он шоҳ бар авранги жоҳ,
Ёфт аз вай зеб тожи макрумат.
Пеши ў рафтама ба одоби ниёз,
То жулусашро бигўям таҳният.
Бар сарам андохта аз рўйи меҳр.
Офтобосо шуоъи отифат.
Гуфт: таърихи жулусро бигуй!
Гуфтамаш: “Бодат муборак салтанат”

Ва ул қасиданинг матлаъи будур.

Матлаъ:

Беза, эй шоҳиди давлат, менга васлинг шабистонин,
Чароғи мажлисафрўз эт жамолинг моҳи тобонин.

Подшоҳи мағфиратпаноҳнинг аввалғи мартаба Орол савбиға ҳаракат қилмоғи ва таиди илоҳий била Хўжаэли қўрғонининг очилмоғи ва сўфилар таъдиби учун Қўнгрот қўрғонининг устиға бормоғи. Буроқи муҳораба ва танғнойи муҳосара била аларнинг думоғидин дуд чиқармоғи ва ҳазрат аълохоқонийнинг диловарлик изҳори ва муборизлик намудори

Гузориш кишварининг Санжари, нигориш оламининг Сикандари қалами бадианигор бу навъ хикоятгузорлиғ қилурким, ҳамул йил хони мағфурнинг жулуси майманатмаънусидин сўнг¹ Орол диёрида Хўжамурод бий била иниси Тўрамурод сўфининг орасиға баъзи умури номарзия ва маҳоми номария² мужибидин ваҳшат тушуб, иш низоъға мунжар бўлди. Андоқким, Тўрамурод сўфи Қўнгротдин мутарризона³ чиқиб, манқит аросиға борди ва ўн

¹ Яъни 1219 /1804 йил шаъбон / 5 ноябрь – 3 декабрь санасидан сўнг.

² Норозилик ва дўстликка хилоф ишлар.

³ Мутпарризона – жанжаллашиб.

беш кундин сўнг бир кеча ёшури Кўнгротга кириб, Эшқули қабиласидин Эшмуҳаммад охунд бошлиғ Кўнгротнинг баъзи аҳолисининг муовинат ва музоҳирати била қалъага мутасарриф бўлди ва оқосин ҳовлисида қабаб, муҳосарага машғул бўлди. Бу сонихайи беҳжатафзо ҳазрат подшоҳи мағфур ва шаҳаншоҳи мабрурнинг самъи шарифига етти. Ул ҳазрат бурундин худ Орол тасхирининг иродасин пешниҳоди хотир қилиб, юруш асбобининг таҳхийя ва истеъдодиға машғул эрди. Бу хабар ул ирода тарғибининг силсиласига таҳрик бериб, лашкар ихзори учун мамолики маҳруса¹ға чопар йиборди. Ва Қутлукмурод бекни шаҳарда наёбатға таъйин қилиб, шаввол ул-муборакнинг йигирма тўрти²да жумъа куни намоздин сўнг ҳиммат қадамин саодат рикобиға кўюб, доруссалтанаи Хивакдин чиқти. Кеча Котда кўнуб, шанба куни Омуддин убур қилиб, ҳовлисиға тушти. Сўнгги кун ҳазрат кутбу-с-солиҳин ва фахру-т-тобеъин, султон-л-орифин, бурҳону-л-восилин Увайс ал-Қараний разиаллоҳу анҳунинг манзилгоҳининг зиёратиға мушарраф бўлуб, арвоҳи таййибадин имдод ва истиъонат топиб, мурожаат кўргузди. Душанба куни ойнинг йигирма еттиси³да Омуддин кечиб, Бўрка мавзеъига ворид бўлди. Бу мавзеъда асокири мансура ва афвожи қоҳира атрофи мамоликдин гуруҳ-гуруҳ ва фавж-фавж келиб, ливойи зафар зиллиға мужтамаъ бўлдилар.

Фард:

Бўлуб жамъ ул навъ хайлу сипоҳ,
Ки етмай канориға пайки нигоҳ.

Касрати сипоҳ ва иддати хийма ва хиргоҳ ул мусобада эрдиким, кўшидин чиқған киши уч кун, тўрт кун тараддуди бисёр ва тажассуси бешумор била қайтиб кўшин топа олмас эди. Ғурраи зулқаъда⁴да панжшанба куни ул мавзеъдин ҳаракат қилиб, Қубатоғнинг шарқий доманасин нузули масарратвусули била беҳиштнишон қилди. Ул манзилда йимроли жамоасидинким, явмутдин айрилиб, Ойбукурда қолиб эрди, элчи келиб, бандалик мавқифида ул жамоанинг куллуқ аризадоштин даргоҳ мулозимлариға еткурди. Ойнинг тўрти⁵да якшанба куни ул ердин рояттафрози наҳзат бўлуб, Кўкнинг сақосига тушулди. Бу ерда

¹ Мамолики маҳруса – давлатга қарашли юртлар.

² 1219 йил 24 шаввол / 1805 йил 27 январь.

³ 1219 йил 26 шаввол / 1805 йил 29 январь.

⁴ 1219 йил 1 зулқаъда /1805 йил 1 февраль.

⁵ 1219 йил 4 зулқаъда /1805 йил 4 февраль.

човдурдин элчи келиб, эллик ва итоат изҳорин арзға еткурди. Ул ҳазрат элчиларға либоси кимхо ва хильяти гаронбаҳо била сарафрозлиғ бағишлаб, йимроли ва човдурнинг жароими қадима ва осоими жадидадин маоф¹ тушуб, нишони олийшон марҳамат қилдиким: “Мароҳими хусравона мазмуниға иттилоъ топғач, кўчуб, жавори амниятосоримизға мутаважжих бўлуб, йимроли Музкўмган ноҳиятида, човдур Отолиқ арнасининг канорида мутаваттин бўлсунлар”. Аларға рухсати инсироф берилгандин сўнг ойнинг олтиси²да сешанба куни дабдабаи тамом ва қавакабаи зафарфаржом била наҳзат ливосин жилваға киргузди ва Лавдон қироғида қўниб, чаҳоршанба куни Хўжаэли ноҳиятиға ворид бўлди. Шужаёйи номдор ва абтоли кинагузорни фавж-фавж лашкари нусратасар била чаповулға буюриб, алар қалъа атрофининг ғаноими мафвур ва исор номақдур дастгир қилиб, шарафандўзи тақбили рикоб бўлдилар. Хони мағфур ғояти лийнат³и нафс ва мулойимати таъ иқтизосидин усарони мутлақу-л-иншон қилди. Ва кўрғон тақобилида ўрдуйи кайҳонпўйға қароргоҳ муқаррар қилиб, кирёси давлатасос манжуқин зурвай Айюқға еткурди. Хиёми нусратанжом ва сародикоти зафарфаржом иъзои била Хўжаэли атрофининг шаҳристони Чин, балки гулистони хулди барин қилди.

Маснавий:

Бўлуб аҳли мувкибға дашт басит,
Бўлуб қалъа давриға лашкар муҳит.
Тутуб қалъа атрофин андоқ сипоҳ,
Ки топмай гузор этгали йўл нигоҳ.
Талотум уруб баҳри заххордек,
Доимо баҳри тўфони хунхордек.
Қолиб қалъа тўфонда кишти мисол,
Топиб латмайи хавфдин ихтилол.
Нажоте бу киштига имкон эмас,
Ки Нуҳ итоат ниғаҳбони эмас.
Чу Нуҳ итоат бўлур ноҳудо⁴,
Нажоту фалоҳ ўлғай имкон анга.
Чу тўфон кирар мавжу туғён аро,
Борур Нуҳсиз кема тўфон аро.

¹ Жароими қадима ва осоими жадида маофи – эски ва янги журм (айб) ва осийликни кечириш.

² 1219 йил 6 зулқаъда /1805 йил 6 февраль.

³ Лийнат – кўнгилчанлик.

⁴ Ноҳудо – кема дарғаси.

Ҳисор ичра бу баҳри тўфон қиёс,
Солиб халқ кўнглига раабу ҳарос.
Улус ваҳмдин айлабон изтироб,
Яқин етти борча бўлурға хароб.

Кеча қалъа атрофининг муҳофазатиға Муҳаммад бий ва Аллоҳназар бой Хонқоҳийни таъйин қилиб, талиъяи субҳдин сўнг дабдабаи тамом ва қавакабаи қиёматиздиҳом била рукуб қилиб, Қўрғон дарвозасининг пешгоҳида ливойи зафарпайкарни жилваға киргузуб, кўрғон жавонибида суфуфи нусратвуқуфни ораста қилиб, аъламу-л-уламо, мафхару-л-фузало, жомеъу-л-фазойил, ҳовийу-л-масойил, фахрул-миллати ва-д-дин домла Муҳаммад Вафо қози аскар била фақир-л-ҳақир роқими ҳуруф¹нинг оқоси аморатмаоб, садоқат интисоб Муҳаммадниёз миробни Хўжаэли акобириға итоат ва фармонбардорлиғ даъвати учун рисолат расми била йиборди. Маъмурлар фармон мужиби била қалъаға бориб, кутбу-л-олам, ғавсу-л-аъзам, солики масолики тариқат, муршиди минҳожиди ҳақиқат, шарафу-л-миллати ва-д-дин саййид Турсунхўжа эшон маддаллоҳу зилола иршодиҳи ало мафорик ас-соликиннинг хонақоҳиға нузул қилиб, дастбўслиқға мушарраф бўлдилар. Ва хўжаэлининг акобир ва асоғири Дўсумбий ва Ўтақули отолик ва Ҳасаналихўжа ва Ҳасанмурод сориг бошлиқлар ул мавзеи муқаддасға жамъ бўлдилар. Маъмури мазкурлар таблиғи рисолат²дин сўнг ҳазрат хўжанинг ҳузури фоизу-с-сурурида Дўсумбий ва отоликларға инод ва саркашлиқ фазиҳат³идин таҳдиди тамом ва тахвифи молакалом била мамоненъат кўргузуб, итоат ва инқиёд сироти мустақимиға даъват ва далолат қилдилар. Ва ҳазрат хўжа дағи аларға мувофиқат кўргузиб, ул элнинг вазеъ ва шарифиғақим, ҳозир эрдилар, тамаррудкишлик ва фасодандишлик шоматидин тавбиҳ ва сарзаниш қилиб “мўъминлардан икки тоифа бир-бири билан урушиб қолса, дарҳол уларни яраштириб қўйинглар⁴” мадлули била сулҳға далолат қилди. “Аллоҳға итоат қилингиз ва пайғамбарларга ва ўзингиздан бўлган мусулмон ҳокимларга бўйсунингиз⁵” мафоди била Худо ва Расул тоатидин сўнг улу-л-амр⁶ға таотдорлиғ ва фармонбардорлиғ умурининг

¹ Роқими ҳуруф – бу сўзлар битувчиси, яъни Мунис.

² Таблиғи рисолат – элчилик мазмунини етказиш.

³ Фазиҳат – шармандали иш.

⁴ Қуръони карим, 69 : 9.

⁵ Қуръони карим, 4 : 59.

⁶ Улу-л-амр – иш бошида турувчи бошлиқлар.

фавоиди дунявий ва натоижи ухравийсин банаҳве тақрир қилдиким, фуқаро издиҳом қилиб, Дўсумбий бошлиғ инод аҳлин тутуб берур мақомида бўлдилар. Муонидларким, залолат тариқида собит бўлуб, қалъадорлиғ ва кинагузорлиғ хаёлида эрдилар, чун бу воқеаи мубрам ва сонихайи маҳкамни мушоҳида қилдилар, ноилож хавфи жондин толиби омон бўлуб, оғомға илтимос эттиларким: “Ҳазрат қози орамизда таваққуф қилиб, Сиз ҳазрат хилофатмаобға аризамизни еткурсангизким, ул ҳазрат улуғ иниси амирзодаи аъзам, мафхари бани одам Ҳасанмуродбек била амири равшанзамир, сойби тадбир Шохниёз отолиқни бу муҳаққар бандаларнинг сарвакт¹иға банданавозлиғ юзидин йиборса, токим аларнинг сояйи ҳимоятиға кириб, хокбўслиқға мушарраф бўлсок”. Оғом қалъадин чиқиб, хони мағфурнинг ҳазратиға аларнинг арзин еткурди эрса, хони мағфур шафқат юзидин аларнинг илтимосин мабзул тутиб, амирзодаи мумиилайҳ била отолиқи мазкурни йиборди. Алар қалъа аҳлиға инояти хоконий ва мароҳими хусравоний муждасин еткуруб, Дўсимбий бошлиғ тамомати акобир аларнинг жиловиди ғояти инкисор ва ниҳояти шармсорлиғ била чиқиб, хони мағфур отининг оёқиға туфроқдек туштилар. Алар бовужудиким, улуғ гуноҳ иртиқобидин лозиму-л-қатл ва муставжиби қаҳру сахат эрдилар, ул ҳазрат “Афв Аллоҳ ҳузуридаги кадр топувчи ишлардандир” фаҳвоси била аларнинг жароими бепоёниға пардаи игмоз чекиб, ҳазрат хўжайи мушорун илайҳга бағишлади. Ул кеча фармон мужиби била оғом Муҳаммадниёз мироби мағфиратмаоб ва қангли акобиридин Муҳаммад бий ва сорт ашрофидин Аллоҳназар бой Хонқоҳий ўзлариға тааллуқ сипоҳ била қалъаға кириб, дуруб ва абвоб²да ўзлари мутамаккин бўлуб, буружу боруларға зобит кишиларни таъйин қилиб, муҳофазат умуриға қиём кўргуздилар. Тонгласи ойнинг тўкқузи³да жума куни хони мағфур Хўжаэли акобириға авотифи подшоҳий ва мароҳими номутаноҳий шомил қилиб, ташрифоти гаронмоя била сарафрозлиғ еткурди. Алар доғи Сулаймон ҳазратиға малах⁴ оёқин қаринчқа пешкаш келтургандек, ул ҳазратнинг даргоҳи фалак иштибоҳиға бору йўқин нисор қилдилар. Хони мағфур ул кун шикор тариқаси била Хўжаэли навоҳисин сайр қилди. Эртанг яна кушлаб, Миздеҳқонда

¹ Сарвакт – олди, ҳузури, ёни.

² Дуруб ва абвоб – эшик ва дарвозалар.

³ 1219 йил 9 зулқайда /1805 йил 9 февраль.

⁴ Малах – чигиртка.

Шамъун наби алайҳиссаломнинг зиёратиға мушарраф бўлуб, ҳазрат кутбу-л-актоб, сиёдатмаоб саййид Турсунхўжа эшонғаким, ул жанобнинг мутаваллиси эрди, назр баҳонаси била ганжрезлик¹ қилди. Ул кун қаро черикни қалъа таҳриб²иға буюриб эрди, уч кун муддатда коргузорларнинг зарби болту ва қуввати бозусидин анингдек қалъайи сипехрбунёнким, буружу боруси рифъатда зурвайи Сурайёға ҳамсарлик қилур эрди, вайрон бўлдиким: “устини ости қилдик³” андин хабар берур. Ул овонда Қўнгрот жонибидин хабар келдиким, акобири қўнгротия тавассут⁴и била сўфилар иккаласи мусолаҳа қилиб, Тўрамурод сўфи ҳукумат мансабида ўлтуруиб, оқосин маъзул қилған эрмиш. Хони мағфурнинг замири саодаттахмирида алар гўштоб⁵ининг азимати мусаммим⁶ бўлуб, хўжаэли черикин сон кўруб, оғам Муҳаммадниёз миробға мулозими рикоб қилди ва ойнинг ўн тўрти⁷да чаҳоршанба куни Қўнгрот тасхирининг иродаси била Хўжаэлидин рукуб қилди ва муз устидин дарёни кечиб, жума куни⁸ Қаробойли наҳрининг сақосин нузули майманатвусули била мафҳари манозил қилди. Бу мавзеъда йимроли ва човдур акобири черики била хокбўслиқға мушарраф бўлуб, фармони лозиму-л-изъон имтисоли била Ойбукурдин туруб, кўчларин мамолики маҳрусасори узатғанларин арзға еткурдилар. Ойнинг ўн саккизи⁹да якшанба куни ул ердин роятафроси наҳзат бўлуб, Қўнгротнинг бир фарсахлик юқорисиға тушулди. Тонгласи сешанба куни қалъа устиға отланиб, шарқий жонибидин бориб, суфуфи нусратвуқуфни ороста қилди. Тўрамурод сўфи дағи муонидлар черики била чиқиб, қалъанинг остида дарёнинг ғарбий канорида ясов ясади. Ва муборизлар икки тарафдин маъракаи майдонға сурон солиб, ситез ва овоз тариқаси била хунрезликка машғул бўлдилар.

Маснавий:

Қилиб ял¹⁰лар изҳори жонбозлиғ,
Қилич бирла айлаб сарандозлиғ.

¹ Ганжрезлик – пул сочиш (пул бериш).

² Таҳриб – бузиш.

³ Қуръони карим, 11 : 82.

⁴ Тавассут – восита.

⁵ Гўштоб – жазо, танбех.

⁶ Мусаммим – қарорга келиш.

⁷ 1219 йил 14 зулқаъда /1805 йил 14 февраль.

⁸ 1219 йил 16 зулқаъда /1805 йил 16 февраль.

⁹ 1219 йил 18 зулқаъда /1805 йил 18 февраль.

¹⁰ Ял – ботир.

Оқиб қон муз устида дарё мисол,
 Иссиғ қондин ул муз топиб ихтилол.
 Чу таъсири ул нав сувға етиб,
 Ки Омунни ҳамранги сурхоб¹ этиб.
 Кесилган бош ул музда ҳар ён тушуб,
 Бошу муз аросида ўқ қон тушуб.
 Чопиб отлар ул навъ муз узра тез,
 Ки муз зарби суммдин бўлуб шуълаҳез.
 Чу отларки, муз узра жавлон қилиб,
 Таажжуб ки муз бирла ўт сочилиб.
 Бу муз узра ҳар сори жонсиз жасад,
 Кўтал²лар қилиб фош беҳадду адад.

Бу муҳорабада Тўрамурад сўфининг ўзи жаҳолат юзидин муборазат қадамин залолат майдониға кўюб, хунрезлик ва сарафшонлиғда жаҳди мавфур ва сайъи номақдур тақдимға еткурди. Аммо хони мағфурнинг иқболи зафармаоли ҳазрат подшоҳи шижоатпаноҳ ва шаҳаншоҳи муборазатдастгоҳ ал-мухтасс биинояти-л-малик-л-маннон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ло золат ан мафорик ал-аъдо шаъошиъу-с-самсомаҳнинг тиғи шижоат ва синони жалодатининг душмангузор ва муҳолифнавозлиғидин қавий бўлуб, сўфийи бепири³ залолаттадбир тоби муқовамат келтура олмайин, тариқаи гурезни жумлаи муғтанамотдин санаб, ўз бахти баргаштасидек, сипоҳи нусратпаноҳдин рўйгардон бўлди. Муборизлар қалъағача таъоқуб қилиб, фасадаи бисёр ва муонидини бешуморни ажал шоҳроҳидин жаҳаннамга йиборди. Ул урушда шамхолчи саркорларидин Эшниёз юзбоши Қулмон Баҳодирниким, Орол диёрида шижоат ва муборазатда беназир эрди, асир қилиб, хони мағфурнинг ҳузуриға келтурди. Бу тариқада диловарлар бениҳоят бош ва асир келтуруб, мароҳими хусравонаға махсус бўлдилар. Аммо асокири мансурадин Пиримёрхўжа Хўжаэлий ва Раҳматуллоҳ читгар Урганжий шаҳодат топиб, уч-тўрт киши захмдор бўлди. Бу воқеадин сўнг ойнинг йигирма иккиси⁴ да панжшанба кунни кўрғонға яқин дарё соҳилин мазраби хиёми давлатанжом ва мақарри қавакабаи нусратинтизом қилиб, ўн беш

¹ Сурхоб – қизил рангдаги тош, лаъл; Сурхоби – қизил тусли ўрдак.

² Кўтал – кўҳ+тал – тепалик, тоғ, довон.

³ Бепир – пирсиз, пир кўрмаган гумроҳ.

⁴ 1219 йил 22 зулқаъда / 1805 йил 22 февраль.

кунгача жамоаи боғияни тангнойи муҳосараға тутуб, тўпи қалъакўб ва шамхоли билотимсол ва тўфанги раъдохангнинг гўлулаандоз ва тирафшонлиғи била қалъа аҳлининг ниҳодидин дуд чиқарди. Ва гоҳо қалъа остида қаттиғ муҳораба ва азим муқотала солиб, муонидларни пайдарпай мағлуб ва мақхур қилдилар. Айёми муҳосарада шанба куни ойнинг йигирма тўрти эрди, хони мағфур қалъанинг жанубиға ўтуб, юкуртмак иродаси била қалъагирлик асбобин муҳайё ва омода қилиб, сорт черикин рикоби ҳумоюн мулозаматида сақлаб, ўзбак сипоҳиға кўрғоннинг тўрт жонибин тақсим қилиб, булжор таъйин этти. Андоқким, шарқий булжорни кўнгрот-қиёт черикиға муқаррар қилиб, амир Қилич иноқ ва Султон мироб ва Қаробаходир мироб ва Паҳлавонқули қўшбегининг уҳдасида қилди. Ва кунтуғар била қибла оралиғин уйғур ва найман сипоҳиға бериб, Каримберди отолиқ ва Ўрозали иноқнинг уҳдасида қилди. Ва қибла била кунботар мобайнин нўкуз-манқит лашкариға тафвиз қилиб, Бобо отолиқ ва Аваз иноқ ва оғам Муҳаммадниёз мироб ва Бекболта мироб ва Аллоҳназар бийнинг уҳдасида қилди. Ва ғарбий тарафин ўн тўрт уруғ аскариға махсус тутуб, амир Вали отолиқ ва Яхшилиқ парвоначи ва Муҳаммад бий ва Ҳасанмурод отолиқнинг уҳдасида қилди. Умарои мазкурин букуртмак умурида жаҳду ихтимом кўргузуб, тўрт тарафдин баходирлар аррода ва тўра юзлариға тутуб, югурдилар. Ул чоғда Тўрамурод сўфикиим, тўрт жонибдин дарёи бало ва тўфони вағони бу навъ муталотим ва мутарокиим кўруб, заврақи жамиати гирдоби изтиробға тушуб, яқин эрдиким, ғарқи дарёи тафриқа бўлғай. Баъзи ашрофнинг савобдиди била оқосиға узрлар айтиб, аморат ва аёлат сарриштасин анинг қабзай ихтиёриға солиб, ўзи туруб, муонидларни гуруҳ-гуруҳ булжорларға таъйин қилди. Нўкуз-манқит диловарлариким, аробаларни хандақға ташлаб, кўрғонға шоту кўюб эрдилар, Тўрамурод сўфи ул ерга ҳозир бўлуб, мудофааға машғул бўлди. Асокири мансура чун кўрдиким, булжорларда муонидлар мудофаа мақомида собитқадамдурлар, фармон мужиби била қайтдилар. Ва ойнинг йигирма олтиси¹да душанба куни амир Каримберди отолиқ ва амир Қилич иноқни икки минг мунтахаб черик била Шўркўл ва Моҳипаз худудининг чаповулиға амр қилди. Маъмурлар ул ноҳиятға бориб, кўнгрот ва қароқалпоқнинг молу мавошиларин ўлжалаб Оймирзо ва Манотойнинг қабоилин чошиб, ғаноими бисёр ва усарои бешумор била беш

¹ 1219 йил 26 зулқайда / 1805 йил 26 февраль.

кун муддатида келиб, шарафандузи тақбили бисот бўлдилар. Ва ойнанинг салхи¹да жума куниким, Наврўзи хоразмшоҳийнинг сўнгги куни ва ҳамалнинг иккинчиси эрди, қаттиғ муҳораба воқеъ бўлди. Бу воқеъа тавзиҳи улким, Шўркўл чаповулиға борган черик келмасдин бурун хони мағфур жума куни озроқча сипоҳ била кўрғон устиға ҳаракат қилди. Дарёдин кечарда кўнгротнинг баъзи йигитлари чиқиб, сипоҳигарлик расми била майдондорлиғ луабин ошкоро қилдилар Муборизларким, оч арслондек муонидлар қониға ташналаб эрдилар, ҳужумовар бўлуб, жиловрезлик била ҳамла қилиб, аъдои давлатни тилку янглиғ бунгоҳиға қабадилар. Ул аснода хони мағфур ливойи зафарни ҳаракатға киргузуб, кўрғоннинг ғарбий самтида ором тутти. Ва Тўрамурод сўфининг работиким, ул тарафда воқеъ эрди, кўрғондин баъзи муонидлар чиқиб, работи мазбурға кирди. Ҳазрат аълохоқони гардунтавон, соҳибқирони таҳаввурнишон, ал-муаййад би таъйид ас-субҳон, муизз ад-давлат ва-д-дин Абулғози Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон маддаллоҳу зилола шижоатиҳи ало мафорик ал-асокирким, суфуф оллида амир Вали отолиқ бошлиғ баъзи диловарлар била сурон солиб, аъдои давлатнинг қудуми наҳустлузумиға мунтазир эрдилар, работға кирганларни кўруб, работ устиға от солдилар. Муонидлар аларни ўзларининг бошиға ҳодисоти самовийдек мутаважжих кўруб, работни ташлаб, кўрғонға кирдилар. Ул ҳазрат работға мутасрриф бўлуб, қахр ўти била куйдурди. Ул чоғда кўнгрот черики отлиғ ва яёқ чиқиб, асокири мансура соқасиға ҳужумовар бўлдилар. Хони мағфур қайтиб, алар сори тебради. Муонидлар сипоҳи нусратпаноҳни бузулди гумон қилиб, ҳар на бор киши тушлуқ-тушидин қалъадин отлиғ ва яёқ чиқиб, издиҳоми тамом ва ғулғулаи молокалом била асокири мансураға ғалаба қилдилар. Андоқким, дафъа-дафъа найзасолим ер²га келиб, ҳамла еткурдилар. Ҳазрат аълохоқоний бу ҳодисани мушоҳида қилиб, ул диловарлар билаким. Мулозими рикоби ҳумоюн эрди, барқи ломеъдек муонидлар устиға суруб, тиғи бедариғ ламаъоти била хирмани жамиатиға ўт солди.

Назм:

Қаён кўйса юз шоҳи фархошжу,
Қочиб бетаваққуф сипоҳи адув.
Адув кўпидин бўлмай андишанок,

¹ 1219 йил 30 зулқаъда / 1805 йил 2 март.

² Найзасолим ер – найза бўйи ер, бир-бирова найза санчгудек яқин ер. (А.Ў.)

Кушишға илик очти бевахму бок.
Қилиб ҳамла аьдоға бермай омон,
Сафи мўрға мисли шери жаён.
Бировга қилиб тиғи қатъи ҳаёт,
Бировга очиб румхе роҳи мамот.
Очиб дамбадамким, ўқи болу пар,
Қилиб икки учдин хатосиз гузар.
Бу янглик қилиб хунфишонлиғ аён,
Ҳамул арсани тутти дарёи қон.
Бериб қаҳр ўтиға фурузандалик,
Адув хайлиға солди сўзанда¹лик.
Ул ўт ўртаб аьдони хошокдек,
Совурди кулин садаMAT хокдек.

Алғараз, аьдои давлатбаргашта ўз иқболидек рўйгардон ва ўз идбори янглиғ ҳаминони хазлон бўлуб, арслон савлатидин тилку хайли гуризон бўлғандек қочиб, кўрғонни ўзлариға паноҳи офият ва манзили нажот қилдилар. Ва диловарлар дағи хандақ канориғача таьоқуб қилиб, муборазат қиличи била жамоаи боғиядин кўп кишини мақтул ва мажруҳ қилдилар. Сипоҳи нусратпаноҳға бу муҳорабада ғаноими бисёр муяссар бўлуб, усарои бешумор қайдға чекилди. Ва ҳазрат аьлохоқонийнинг бозуи жалодат ва неруи шижоатидин анингдек сипоҳи бекарон ва лашкари бепоёнким, ададда мўру малахдин зиёда эрди, шикасти комил топиб, хони мағфурға нусрат ёр ва зафар мададкор бўлди. Бу навъ воқеаи бадиа ул ҳазратдин бошқа ҳеч далередин эшитилмайдур.

Нукта: Искандар Зулқарнайиндин савол қилдиларким: “Далерлик нишони недур?” Деди: “Улдурким, сўрмаским: “Сипоҳи душман нечадур? Балки, тафаҳхус қилурким “қайдадур?” Ҳар ойина бу сифатға мунсиф бўлғанлар ҳамиша мансурдур ва душмани мақхур”.

Қитъа:

Ҳар шахки, эрур муборазаткеш²,
Ҳамвора зафар мулозимидур.
Олғач қўлиға синони хунрез,
Иқбол ила фатҳ лозим³идур.

¹ Сўзанда – ёқувчи, куйдирувчи.

² Муборизат – кураш. Кеш – мазҳаб, дин, йўл-йўриқ; одат.

³ Лозим – тааллуқли.

Чун табиати ҳаво эътидолға майл кўргузуб, насими баҳор ихтиозға кирди, шиддати бурудат билкулл мунқатеъ бўлуб, муз бунёд¹иға суслиқ этти. Агар муз тушса, лашкариянинг мурур² ва мурожаати холи аз ишкол³ эрмас эрди. Ва яна озуқадин сипоҳ танқислиқ тортар эрди. Бу жиҳатдин зулҳижжанинг олтиси⁴да мурожаат жониби атфи инон қилиб, Қаробойли қироғиға тушулди. Ул руднинг музиға футур ва суслиқ етиб, отни кўтармас эрди. Бу жиҳатдин оғам Муҳаммадниёз миробни жиср⁵ боғлатурға амр қилиб, Хонқоҳ тавобеъотининг қаро черикин ҳашар ва коргузорлиғ учун анга тафвиз қилди. Ул аснода Орол сипоҳи мавокиби ҳумоюннинг ақабига теккан хабарин еткурдилар. Хони мағфур рикоби зафаринтисобдағи ҳозир черик била бориб, қирқ-эллик муфсадани қатлға етқуриб, қолғанин мунҳазим қилиб қайтти. Жума куни ва шанба куни афвожи қоҳира жисрдин убур қилиб. Ойнинг тўққузи⁶да якшанба куни Кўкўзак наҳрининг Тошгузариға нузул қилди. Ул манзилда икки кун мутаваққиф бўлуб, иш кўргузган ва оти ўлган ва аробаси ушалған ва асқол ва аҳмол⁷и талаф бўлған кишиларға хазинайи эҳсонидин зарафшонлиғ қилиб “ўзининг аҳлу оиласига шоду хуррам ҳолда қайтажак⁸” мафоди била масрур ва хушҳол қилиб, автон ва масокиниға мураххас қилди. Ва ойнинг ўн иккиси⁹да чаҳоршанба куни Солли сақосининг баробариға тушулди. Ул ердин оғам Муҳаммадниёз миробни хўжаэлига номзад қилдиким, ул элни кўчургай. Ул фармони лозим улиъзон имтисоли била хўжаэлини кўчуруб, дарё қироғиға тушурди ва кемалар билаким, бурунроқ амри олий била ул фурза¹⁰ға жамъ бўлуб эрди, дарёни кечиб, асқол ва аҳмолларин кемаларга солиб, ўзларин ароба ва мавошилари била дарё моваросин ёкалаб кўчурди. Хони мағфур манзили мазкурда ул эл кўчкунча таваққуф қилиб, тўй бериб, от ёриштурди ва куштигирлиқ қилдурди. Оти ўтган кишиларга ва ҳарифин йиққан паҳлавонларға инъомоти вофир ва эҳсоноти

¹ Бунёд – асос.

² Мурур – ўтиш.

³ Холи аз ишкол – ишқаллардан холи.

⁴ 1219 йил 6 зулҳижжа /1805 йил 8 март.

⁵ Жиср – кемаларни бир-бирига улаб ясаладиган кўприк; паром.

⁶ 1219 йил 9 зулҳижжа /1805 йил 11 март.

⁷ Ёнидаги асбоб-юклари.

⁸ Қуръони карим, 84 : 9.

⁹ 1219 йил 12 зулҳижжа /1805 йил 14 март.

¹⁰ Фурза – дарё, денгиз бандаргоҳи, кемалар турадиган жой, бухта.

мутақосир била бархўрдорлиғ¹ еткурди. Ва хўжаэли кўчулгандин сўнг ул мавзеъдин наҳзат қилиб, кўч-бакўч қатъи масофат қилиб, панжшанба куни ойнинг йигирма еттиси²да ўз ховлисиға нузул қилди. Анда тамомати ашроф ва акобирға панжаи эҳсонидин ганжрезлик кўргузуб, шанба куни ойнинг салхи³да доруссалтанаи Хивақға ворид бўлди. Ва хўжаэлига Оқсарой ноҳиятида сукно ва маъво муқаррар қилди.

Подшоҳи мағфиратпаноҳнинг иккинчи қаррат Орол қасдиға ливоафрозлиғ бўлуб, ул диёрни мусаххар этгани ва сўфии фасодкеши инодандешлар қилодайи итоат бўюнлариға солиб, Хўжамурод бийнинг давлати раҳнамолиғи била бандалиқ мавқиғиға етгани

Хомаи сеҳртироз мундоқ мўъжизапардозлиғ кўргузурким, ҳазрат хони мағфур ва хоқони мабрур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон тағаммадаллоҳу биғуфрониҳи икки сипоҳи нусратпаноҳнинг от ва улоғининг осойиш ва семурмаки учун балдайи маҳфузайи Хивақда мустақарри жалолатда оромгузини маснади хилофат бўлуб, санаи ҳижрия минг икки юз йигирмада мувофиқи сигир йили рабиъ ул-аввалнинг ўн бири⁴да шанба куниким, офтоби оламтоб жамшиди маснаднишини боргоҳи жавзо эрди⁵, чоштгоҳда Қўнгрот тасхирининг иродаси била саодат якрониға рукуб қилиб, Омуйя қироғида Оққум мавзеъин мазраби хиём ва мақарри боргоҳ қилиб, саккиз кун асокири зафармаасар ижтимоъи учун ул мавзеъда назҳати муваққада мутаваққиф бўлди.

Якшанба куни ойнинг ўн тўққузи⁶да Марв волийси амир Носириддин Дин Носир тўрадинким, Шоҳмурод валиниъамининг иккинчи ўғли ва Мир Ҳайдарнинг инисидур, расул келиб, итоат аризадоштин арзға еткурди. Бу мақоли фархундамаол тасриҳ⁷и улким, бурунғи йил жумодалохир⁸да Бухоро ҳокими Мир Ҳайдар баъзи наммоми фитнаандишнинг игроз ва ифсоди била иниси Дин

¹ Бархўрдорлиғ – эга бўлиш; Бу ерда: бирон нарсалиқ қилиш.

² 1219 йил 27 зулҳижжа /1805 йил 29 март.

³ 1219 йил 29 зулҳижжа / 1805 йил 31 март.

⁴ 1220 йил 11 рабиъ ул-аввал / 1805 йил 9 июнь.

⁵ Май ойи.

⁶ 1220 йил 19 рабиъ ул-аввал / 1805 йил 17 июнь.

⁷ Тасриҳ – баён.

⁸ 1219 йил жумодулохир ойи /1804 йили 6 сентябрь куни бу ой кирган.

Носир тўрани Марв ҳукуматидин азл қилиб, икки саркардасин йибориб эрди. Дин Носир тўра оқосининг макнун¹и хотиридин огоҳлиқ топиб, саркардаларни ҳийла била тутуб, қатлга еткуруб эрди. Чун хони мағфурнинг сайти салобат ва овозаи маҳобатин эшитти, ғойибона ихлоскийш ва садоқатандишлик юзидин ва яна оқоси Мир Ҳайдарнинг ваҳми тасаллутидин ул ҳазратнинг сояйи ҳимоятига тавассул кўргузуб, Марвда хони мағфурнинг исми сомиёй ва алқоби гиромийсиға хутба ўқуб ва сикка сўқуб, аризайи ихлос ва садоқатин элчи била дарбори фалакмикдорға ирсол қилиб эрди. Элчига кўрунуш берилгандин сўнг шаҳарга қайтариб, ул мавзеъдин тебраб, ойнинг йигирма иккиси²да чаҳоршанба куни Чуманой дарёчасининг қироғиға тушулди. Ул кеча хони мағфур аркони давлат ва аъёни ҳузрат била Чуманойдин ўтуб, боргоҳи фалакиштибоҳни барпой қилди. Икки кун ўрдуи кайҳонпўй ва лашкари нусратасар убур қилдилар. Ойнинг йигирма беши³да шанба куни Қангличапининг тушида дарё канорин мазраби хиёми иқбол ва мақарри қавакабаи ижлол қилди. Ва хони мағфурнинг ўзи ул кун юз эллик киши билаким, ҳар бири минг кишидин мунтахаб қилилган эрди, Қўнгрот кўрғонининг устиға чаповул расми била бориб, муонидлардин кўп кишининг бунёди ҳаётин қатлу наҳб била хароб ва молу жиҳотин талотуми тохту торож била ғарқи гирдоб қилиб, кунжи кирёси гардунмумосни макдами ҳумоюни била давлатасос қилди. Якшанба куни ул мавзеъдин кўчуб, Манқит қалъасининг муқобаласида Омуюя канорин муаскари ҳумоюн қилиб, боргоҳи хуршид қубобнинг манжуқин зурвайи Уйюқдин ўткарди. Ул кун кўрғон устиға бориб, аъдои фасодандиш била муҳорабаи азим ва муқоталаи саҳим воқеъ бўлди.

Маснавий:

Икки лашкар ул навъ айлаб набард,
Ки ҳайрат қилиб чархи беҳуда гард.
Баҳодирлар айлаб анингдек қирон,
Ки қўй бирла меш⁴ ичра оч арслон.
Бедавлар туёқидин ўт сочилиб,
Кавокиб сипеҳр узра равшан қилиб.
Қилиб қатл аро яллар устодлиғ,

¹ Макнун – яширин.

² 1220 йил 22 рабиъ ул-аввал /1805 йил 20 июнь.

³ 1220 йил 25 рабиъ ул-аввал /1805 йил 23 июнь

⁴ Меш – сигир.

Ажалга бериб машқи жиловлиғ.
Қиличларки, ҳар ён бўлуб хунфишон,
Бўлуб фаҳм тухми ажалдин нишон.

Ҳазрат султони соҳибқирони гитийситон, комеъи бунёди бағи ва туғён, носири билод аҳли иймон, алмустансир мин ан-насира ал-мулки мустаон, аъло ҳоконий маъзуд ад-давлат вас-салтаната Абулғози Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон адомаллоҳу таъоло зийнат ассарир бивужудиҳи ва ақома сабота-л-мулк биъадли жудиҳи ва амир Вали отолиқ ва баъзи шужаъойи кинагузор била жалодат тиғин ниёми интиқомдин чекиб, рустамона ҳамлалар била умарои боғия ва суфаҳойи тоғияни аъвон ва ансори била мақхур ва мустосил қилиб, қалъасиға киргунча тиғи бедариф дамидин кўп кишига ажал шарбатин ичурди.

Қитъа:

Зиҳи шаҳаншаҳи соҳиби таҳаввур ва сафдар,
Ки ҳамласидин анинг ёв суфуфи вайрондур.
Шуоъи тиғи агар бўлса меҳрдек толеъ,
Адув сипоҳи қаро шомдек гуризондур.

Ул урушда шамхолчи саркорларидин Эшнӣёз юзбоши Қулмон Баҳодирниким, қўнгрот черикида абнои жинсидин мумтоз эрди, асир қилиб, хони мағфурнинг ҳузуриға келтурди ва ишорати воло била бўйниға урдилар. Ва Шайх Баҳодир Отаниёз бек ибн Бекпўлод отолиқниким, Бухородин Тўра сўфиға кўмакка келиб эрди, захмдор қилди. Бу тариқада муборизлар қатлу кушишга сайъи мавфур ва жаҳди номақдур тақдимға еткуруб, аъдои давлатдин кўп киши мақтул ва маъсур бўлди. Тонгласи душанба куниким, ойнинг йигирма еттиси¹ эрди, яна қаттиғ уруш воқеъ бўлуб, ҳазрат аълоҳоконийнинг бозуи жалодат ва неруи шижоатидин жамоаи муфсада ҳазимат топиб, сипоҳи нусратпаноҳ мансур ва музаффар бўлди. Бу воқеъани, иншоаллоҳ, ул ҳазратнинг ўз тазкарайи ҳумоюниға дохил қилиб, тафсилан айтурмиз.

Сешанба куни хони мағфур яна отланиб, қалъа остидағи экинларниким, малах²дин омон қолиб эрди, поймол ва матлуф қилдурди. Иттифоқоти ҳасанадиндурким, хони мағфур бу сафарға рукуб қилған кунидин бери “Аллоҳ сиз кўрмаган бир лашкарни тушурди³” масдуқаси била умуман жамиъи мамолики Оролда,

¹ 1220 йил 27 рабиъ ул-аввал /1805 йил 25 июнь.

² Малах – чигиртка.

³ Қуръони карим, 9 : 26.

хусусан, Қўнгрот ноҳиятида малах сипоҳи еру ҳаводин карратан маррот мурур қилиб, қамиш ва зироотедин асар қўймади. Ҳатто яғоч ва уй ва молу мавошилариға ёпушуб, емакка машғул бўлди.

Назм:

Тутуб ер юзин жайши нусратшиор,
Нечукким, сипоҳи малах бешумор.
Сипоҳи малах ҳам жаҳонни тутуб,
Ки шаҳ лашкаридек ададдин ўтуб.
Бу янглиғ икки лашкар беҳисоб,
Аъоди диёрини айлаб хароб.
На ободлиғ қўйди амлокда,
На чўбу гияҳ арсайи хокда.

Ул кун Тўрамурад сўфи паришон ва музтарибу-л-ҳол бўлуб, оқоси Хўжамурод бийниким, кўп муддатдин бери ҳукумат мансабидин халаъ қилиб эрди, баъзи акобири қўнгротиянинг савобдиди била ўз мансабида ўлтурғузуб, жон ваҳмидин ўзин маъзул қилди.

Чаҳоршанба куниким, султони зарринқубойи хуршид фалак ҳисорининг тасхири учун рукуб қилди, ҳазрат хоқони саид ва қоони шаҳид қавакабаи воло ва дабдабаи лояҳсо била қўрғон жавонибин ихота қилиб, суфуфи нусратвуқуф тасвиясидин сўнг ҳазрат аълохоқоний баъзи диловарлар билаким, мулозими рикоби олий эрдилар, мустаъди ҳарбу пайкор, мунтазири разму корзор бўлуб, маъракайи майдоннинг бир канорида оромгузин бўлди. Қалъа аҳликим, ул ҳазратнинг ҳамлаи салобатангиз ва дастбурди маҳобатомиздин карратан баъду-л-охир ва марратан баъду-л-аввал кўруб, мағлуб ва манкуб бўлуб эрдилар, чун бу воқеъани мушоҳида қилдилар, раабу ҳарос истило топиб, Хўжамурод бий ва Тўрамурад сўфининг устиға хужум қилиб, аларни хоҳ-нохоҳ мусолаҳат ва мутобиъат амриға далолат қилдилар. Сўфилар жон ваҳмидин мулойимат била қалъа аҳлининг шўришиға таскин бериб, Тўра сўфи оқосининг ишорати била бир пора санодиди қўнгротиянинг мусоҳибатида қўрғондин чиқиб, Искандархўжа Бекободийким, майдондорлиғ расми била размгоҳға бориб эрди, сўфи анга илтимос қилдиким, ҳазрат аълохоқоний илгари қадам ранжа қилсалар, токим ул ҳазратнинг домани ҳимоятиға дасти истеъмон уруб, сахати подшоҳийдин айман ва мутмаин бўлғаймиз. Хўжаи мазкур ижобан лил-мултамаса истидосин қабул қилиб, анинг муддаосин ҳазрат аълохоқонийға арз қилди. Ул ҳазрат ҳасбу-л-ҳукми ҳумоюн

амир Вали отолиқ ва амир Қилич иноқ била бориб, майдонда масофаҳайи мубораки била Тўрамурад сўфининг тораки ифтихорин авжи Сурайёға еткурди.

Қитъа:

Эйки, душманға бўйла лутфингдин,
Етадур кўкка афсари рифъат.
Дўстларға етушса алтофинг,
Борму ул навъ бир улуғ давлат.

Тўрамурад сўфи ул ҳазратнинг рикоби ҳумоюниға рухсори инкисорин суртуб, арзға еткурдиким: “Оқонгиз ҳазратидин бизларнинг гуноҳимизни тилаб, мирооти хотиримиздин хавотир кудуратин рафъ қилсангиз, токим оқом ё ўзум сояйи ҳимоятингизға кириб, мулозамати подшоҳийға мушарраф бўлсоқ”. Бу муқаддимот била ҳазрат аълохоқоний сарфи инон¹ қилиб, оқосидин аларнинг жароими қадима ва жаидасин тилаб, Нодир Муҳаммад кутвол била иноятнома ирсол қилди. Чун кун кеч бўлуб эрди, хони мағфур мурожаат қилиб, боргоҳи олампаноҳға нузул этти. Ва рабиъ ус-сонийнинг ғурраси² да жума куни ҳазрат аълохоқоний била амир Шоҳниёз отолиқ кўрғонға кириб, сўфилар писандида зиёфатлар ва шойишта хизматлар тақдимға еткуруб, руҳи равон ва жавҳари жонин ул ҳазратнинг мақдами ҳумоюниға сочиғ келтурдилар. Шанба куни зиёфат адосидин сўнг Хўжамурод бий ул ҳазратнинг мулозаматида кўрғондин чиқиб, ворида дарбори фалакмадор бўлуб, бисотбўслиқ шарафиға ихтисос топти. Ҳазрат хони мағфур карами жибиллий муқтазоси била анинг шаънида иноёти комил ва навозишоти шомил тақдимға еткуруб, камари тилло ва хилоъи гаронбаҳо била сарафрозлиғ бағишлади. Ва тонгласиким, якшанба куни эрди, Орол ҳукуматиға насб қилиб, ўз кўрғониға йиборди. Душанба куни амир Шоҳниёз отолиқ Хўжамурод бийнинг улуғ ўғли Жонмурод бек ва Тўрамурад сўфининг валади аршади Дўстмуҳаммад бек бошлиғ кўнгротнинг яхши йигитларин навкар қилиб, даргоҳи олампаноҳға келтурди. Хони мағфур ул диёрнинг низом ва ансоқидин фароғ топғандин сўнг ойнинг еттиси³ да панжшанба куни фатҳу ферузманглик била мурожаат жониби кўси раҳил уруб, хуршиди жаҳонгард янглиғ кўч-бакўч қатъи манозил қилиб, ойнинг ўн учида чоршанба куни Гурлан ҳудудиға ворид бўлуб, ҳазрат

¹ Сарфи инон – юришдан воз кечиб.

² 1220 йил 1 рабиъ ус-соний /1805 29 июнь.

³ 1220 йил 7 рабиъ ус-соний /1805 йил 4 июль.

шайху-л-машойих Ғойиб Ото алайхиррахманинг жавори файз-осорида дарё қироғида тушти. Ва ул кеча дарёдин убур қилиб, ўз ҳовлисиға нузули масарратвусули била сарбаландлиғ еткурди. Ва субҳ чоғи аёни ҳазрат ва аркони давлат кема била дарёдин ўттилар. Ул кун хони мағфур улуғ тўй бериб, жамиъи умароға сарупойи шоҳона ва инъоми бекарона била барумандлиғ боғишлаб, шанба куни кеч дарёдин ўтуб тушти. Ва ойнинг ўн еттиси¹да якшанба куни доруссалтанаи Хивакни қудуми шарифи била рашки нигорхонаи Чин қилди.

Фақирким, ҳазрат аълохоқонийнинг бойри мулозимларидин эрдим, дийдори ҳумоюнидин кўзимни мунаввар ва кўнглумни фараҳгустар қилдим. Ва филбадиҳа бу рубоийни назм силкига чекиб, пешкаш қилдим.

Рубоий:

Эй жон, ҳараминг садриға бер зебу нигор,
Қил бору йўқингни жам қилмоқға нисор
Ким, келгуси фурқатзадалар сори бу кун,
Иқбол била сафардин ул шоҳсувор.

Явмутнинг келгани. Ямут хони мағфурнинг садамайи сиёсатидин хоиф ва ҳаросон бўлуб, Гургон ва Атрак канориға борғандин сўнг аларға қарочўқа ва қизилбошдин таадиёти билоғоят ва таҳкумоти бениҳоят етиб, нафақа ва ўтлоқ жихатидан танқислиқ торттилар. Ва ҳаво таафун²идин мизожлари тариқи эътидолдин мунҳариф бўлуб, кўп киши бистаророй касал ва бодияпаймойи ажал бўлдилар. Хусусан, Хоразм танъимот³ининг хумори нашъасидин оғуши ҳасрат очиб, хамёза⁴ чекар эрдилар. Ва бу диёри назҳатосорнинг ҳавои мўътадили ҳавосидин димоғи таманноларига хориш тушар эрди. Бу жихатлардин беихтиёр кўчуб, Ақраб мунтасифида Хоразм навоҳисига ворид бўлуб, Муҳаммадниёз отолиқ ва Қувонч сўфи вакил ва Аваз бек ва Берди бек бошлиғ санодиди явмутия баъзи аёни ҳазратнинг воситаси била шарафандўзи тақбили остон бўлдилар. Хони мағфур умарой изомнинг шафоати била гуноҳлариға пардаи эғмоз чекиб, Музкўмган ноҳиятин йимроли тахлия⁵сидин сўнг аларға марҳамат

¹ 1220 йил 17 рабиъ ус-соний / 1805 йил 14 июль.

² Таафун – уфунат, об-ҳаво бузуклиги.

³ Танъимот – нозу неъматлар.

⁴ Хамёза – эснаш.

⁵ Тахлия – холи қилиш, бўшатиш.

қилди ва йимролига Янгиариғ музофотида сукно ва маъво шафқат этти.

Хоқони ғуфронпаноҳ била Бухоро волийси Мир Ҳайдар подшоҳнинг орасиға низо тушмакининг воқеъоти ва ойини мадоро тағйир топиб, иш ваҳшатға етушмакининг мақолоти. Ва хони мағфурнинг Бухоро турктозиға афвож буюрмоғи ва аларнинг ул диёрға чаповул урмоғининг баёни

Вақоеъи бадиа нигорандаси, бадоеъи вақеа гузорандаси, яъни қалам ужубапарвоз бу янглиғ мансубатирозлиғ қилурким, чун ҳазрати подшоҳи мағфур ва шаҳаншоҳи мабрур Абу-л-фатҳ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхонким, иродаи азалий ва машиияти ламязалий била фармонраволиғ авжиға офтоби оламтобдек иртифоъ топиб, шуоъи шижоат ва партави сиёсати харобу обод ва пасту баландни равшану мунаввар қилди, хаффоштийнатлар ғояти ҳикд¹ ва ҳасаддин тийрарўз ва кудуратандўз бўлуб, адоват зулумотида болафшони ҳавои хусумат бўлдилар. Ул жумладин, Бухоро волийси Мир Ҳайдар подшоҳ валади амири маъсум Шоҳмурод отолиқким, абаанжад бу дудмони алииянинг адоватида собит қадам ва росихдам эрди, аммо вақт муктазосидин мадоро ва мувосо қилур қилур эрди, хабосати тийнат тақозоси била нийрони ҳасад конуни сийнасида илтиҳоб топиб, ул ҳазратнинг таҳқириға, балки тадмириға ижтиҳод камарин боғлади. Бу жиҳатдин ваҳшат ва низоъ асбоби андин мукаррар вукуъ топтиким, ул жумладин, баъзи сабабни зикр қилмоқ ноғузирдур. Анинг учунким, аҳли инсофға маълум бўлсунким, ҳақ қайсининг жонибидадур.

Аввалғи сабаб улким, йимроликим, Бухоро корвонин уруб эрди, андоқким, юқори мазкур бўлди, хони мағфур анинг илтимоси била йимролига гўшмоли балиғ бериб, олинған амволни истирдод қилиб, анга йиборди. Ул миннатдорлиғ ва шукргузорлиғ ўрниға ҳақ- ношинослиғ юзидин ул ҳазратни қароқчилар ширкатиға нисбат қилиб, яна мол талаби била Мирзо Абдулхолиқ тубатни расул қилиб, номайи ваҳшатомез йиборди. Хони мағфурға агарчи бағоят гарон ва шоқ келди, аммо камоли бурдбордин анингдек нуқсонға таҳаммул² қилди.

Фард:

¹ Ҳикд – адоват, ҳасад, кин.

² Таҳаммул – чидаш, сабр.

Айлама номуродларға яхшилиғ,
Зиштлик ортар анга қилмас осиг.

Иккинчи сабаб улким, йимроли воқеъасидин сўнг санаи минг икки юз ўн тўкқуз¹да Хоразм тужжоридин икки юз киши амтиаи бисёр ва ақшамайи бешумор била улуғ корвон бўлуб, Машҳад азимати била Марвдин чиқиб эрди. Сарахс музофотиға дохил бўлганда тарокимадин солур жамоасиким, Бухороға тобеъ ва Сарахсда мутамаккин эрдилар, ул кумнинг ашрор ва арзоли раҳзанлик тариқаси била корвонни ғорат қилиб, кўп бегуноҳни шаҳодат даражасиға еткурдилар. Мир Ҳайдар подшоҳ раҳзанларға танбеҳ муқобаласида навозишлар кўргузуб, яна Хоразм корвонин урарға тарғиб қилди.

Учунчи сабаб улким, Бекпўлод отоликнинг авлодиким, бадхоҳ бўлуб, Бухороға бордилар, Мир Ҳайдар подшоҳ аларни хони мағфурнинг рағмиға мувойиди бекарона ва авотифи мушфиқона била ўзиға муқарриб қилиб, чун хони мағфур Қўнгрот тасхирининг иродаси била Орол жониби наҳзат қилди, ул Отаниёз бек валади Бекпўлод отоликни хони мағфурнинг Мовароуннаҳр мамоликидағи бадхоҳларидин лашкари сангин тартиб бериб, Тўрамурод сўфининг имдоди учун Қўнгротға йиборди. Андоқким, юқорида шаммае зикр қилилиб эрди.

Тўртинчи сабаб улким, анинг иниси амир Дин Носир тўра хони мағфур била дўстлиғ ва якжихатлик тарҳин солиб, мувофиқат юзидин русулу расоил йибориб, рафту омад қилур эрди. Ул бу важҳдин мукаддари хотир бўлуб, баъзи ҳамкешларнинг иғрози ва ифсоди била Дин Носир тўрани Марв ҳукуматидин маъзул қилиб, икки саркарда йиборди, токим ани тутуб, ўзлари Марвға мутасарриф бўлғайлар. Дин Носир тўра аларнинг макнуни хотиридин огоҳлиқ топиб, Эш тўқсобанинг ихтимоми била пешдастлик қилиб, аларни жазоға еткурди ва хони мағфурнинг отиға хутба ўқуб, итоат ва инқиёд юзидин ихлосномасин дарбори фалакмиқдорға йиборди. Андоқким, собиқан зикр топиб эрди. Бу жиҳатдин Мир Ҳайдар подшоҳнинг адовати мазид ва музоаф бўлуб, Дин Носир тўранинг қамъ ва истисоли учун карратан баъди маррот сипоҳ йибориб, Мир Ҳошимхўжаниким, тўраи мазбурнинг мўътабар кишиларидин эрди, тутуб ўлдурди. Ва яна кун-бакун Марв устиға илғор йибориб, чоптура бошлади. Дин Носир тўра аризаи аҳволин хони мағфурнинг ҳазратиға йибориб, истимдод

¹ Ҳижрий 1219 /1804-05 йил.

қилди. Хони мағфур ул чоғда варои Омуяда шикорға чиқиб эрди. Бу воқеъаи мазкура такрори ул ҳазратнинг нойираи ғазабиға доманзан бўлуб, санаи мазбурада рамазону-л-муборакнинг тўқ-кузунчи¹ куниким, шанба эрди, Бухоро музофотининг турктози учун амир Вали отолиқни икки минг нафар сипоҳи кинагузор била буюрди. Алар Қарокўл ва Вордонзи туманотин тохту-тоз қилиб, йўлда Бухоро корвонин талаб, ғаноими фаровон била мурожаат кўргуздилар. Ва амир Вали отолиқдин сўнг афвожи қоҳирани гуруҳ-гуруҳ чаповулға буюриб, маъмурлар баҳор фаслиғача мутаъоқиб чаповул уруб, Бухоро мамоликиға растахиз солдилар.

Аввалғи фавжнинг зикри. Амир Вали отолиқ чаповулға борғандин тўрт кун сўнг² киёт дудмонидин Ўрус кушчи Баходирким, шижоат майдонида абнои жинсидин қасаби сабқатни элтиб эрди, човдур ва эрончи черики била Эрдор йўлиға буйрулди. Ул ўн беш кунда Бухоро корвонин торож қилиб ёнди.

Иккинчи фавжнинг воқеъаси хам ул рамазон³да кўнгрот акобиридин Оқёқишдағи Қонжиғолининг ҳокими мулло Эшкелдининг ўғлонлари қароқалпоқ сипоҳи била отланиб, Бухоро туманотидин Мих қарясининг навоҳисида ўлтурған қароқалпоқни чопиб, ғаноими фаровон ва усарои бепоён била муовидат кўргузди. Бу сафарнинг муддати йигирма кун эрди.

Учунчи фавжнинг сонихаси. Шоҳобод акобиридин Ниёз иноқким, Овуш лақаби била машхур эрди, явмут ва Шоҳобод ўзбакидин йигирма беш киши била Эрдор йўлиға маъмур бўлди. Алар Эрдор тоғиға етганда, Бухоро черикиғаким, Фарангдин келатурған корвоннинг олдиға бадрақа чиқиб эрди, йўлуқиб, муборазат қиличи била кўп кишини қатл қилиб, [ўзлари] асир бўлдилар. Аларни Мир Ҳайдар подшоҳнинг ҳукми била Бухорода ўлдурдилар.

Тўртунчи фавжнинг баёни. Юз киши Ҳазорасбдин кема била бориб, Элжик тавобеъидин кўп қўй олиб қайтти.

Бешинчи фавжнинг ҳикояти. Ийди Фитр куни⁴ йимроли муборизларидин Нодир сардор ўзбак ва йимроли сипоҳидин юз йигирма киши била Нур Отонинг лавоҳикидин Бухоро корвониға оташи наҳб ва ғорат уруб, кўп ўлжа била мурожаат қилди.

¹ 1220 йил 9 рамазон / 1805 йил 2 декабрь.

² 1220 йил 13 рамазон / 1805 йил 5 декабрь.

³ 1220 йил рамазон ойи / 1805 йил 23 ноябрда кирган.

⁴ 1220 йил 29 рамазон / 1805 йил 21 декабрь.

Олтинчи фавжнинг афсонаси. Шаввол авосити¹да явмут ашрофидин Қақа сардор явмут ва йимроли сипоҳидин бир бўлак кишига саркарда бўлуб, Мингбулоқда Бухородин Ўрусга боратурған савдогарни қатли ом қилиб, амволин келтурдилар.

Еттинчи фавжнинг достони. Зулқаъданинг тўртунчи куни²ким, панжшанба эрди, қангли акобиридин Мусо нойиб ва явмут аозимидин Қушут сардор ўзбак ва туркмандин юз ўн киши била бориб, Хайробод туманидин Қоқиштувонни чошиб, ул навоҳининг қаровулларидин икки кишини ўлдурди ва олтмиш киши ва ўн икки қул асир қилиб, бениҳоят моли ғанимат била ойнинг ўн саккизи³да панжанба куни хони мағфурнинг мулозаматиға тўй ҳангомида мушарраф бўлди. Анинг бу хизмати ул ҳазратға мақбул тушуб, парвоначилиғ мансабин анга марҳамат қилди.

Саккизинчи фавжнинг тазкираси. Моҳи мазкурнинг ўн бешинчи куни⁴ким, душанба эрди, ўзбак ва йимроли ва олтун жиловдин юз ўн киши бўлуб, Хивакдин отланиб, Эрдорнинг шимолия йўлидин Бухороға боратурғон қазоқнинг савдогарин торож қилиб, Бухоро тужжорин баъзи қазоқ била қатлға еткуруб қайттилар.

Отаниёз бекнинг Бухородин келиб, чаповул урмоғи ва Абдуллоҳ сардорнинг Бухороға бориб, Тороб суккониға дастбурд еткурмоғи ва хони мағфурнинг рукуб қилиб, мурожаат кўргузмаки. Ва Бухоро черикининг Бозиргонға келиб, хони мағфур яна наҳзат қилиб, аъдои давлатнинг ҳазимат оҳангин тузмаки

Қалами ужубанигор бу навъ воқеъагузорлиғ қилурким, Мир Ҳайдар подшоҳ зулҳижжа авохири⁵да лашкари сангин тартиб бериб, Ражаб бий иноқ ва Каювхўжа бошлиғ етти саркардани Хоразм устиға буюрди. Ва Отаниёз бек ва Яхшимурод бекни уч юз киши била илгари йиборди. Алар қир йўлидин келиб, санаи минг икки юз йигирма бирда муҳарраму-л-ҳаромнинг тўққузи⁶да жума

¹ 1220 йил 14 шаввол / 1806 йил 4 январь.

² 1220 йил 4 зулқаъда / 1806 йил 24 январь.

³ 1220 йил 18 зулқаъда / 1806 йил 8 февраль.

⁴ 1220 йил 15 зулқаъда / 1806 йил 4 февраль.

⁵ 1220 йил 28 зулҳижжа / 1806 йил 20 март.

⁶ 1221 йил 9 муҳаррам / 1806 йил 29 март.

куни Хонқоҳ тушида ўлтурган қароқалпоқни чоғиб, муовидат кўргуздилар. Ул куни Абдуллоҳ сардор олтмиш киши билаким, ҳар қайси минг кишидин интиҳоб қилилган эрди, Отаниёз бекдин беҳабар Ҳазорасб тушидин дарёни убур қилиб, Бухоро чаповулига дарё қироғидин озим бўлди. Шанба куни Аллоҳназар бой Хонқоҳий ва Муҳаммадкарим бек қипчоқ Хонқоҳ ва Ҳазорасб черики била ҳар қайси ўз тушидин дарёни кечиб, Отаниёз бекни таёқуб қилдилар. Аммо Отаниёз бек келган йўлидин қир била бориб эрди, сувсизлиғ жиҳатидин изидин ета олмай қайтдилар.

Аммо Абдуллоҳ сардор беш кунда Тороб навоҳисиға ворид бўлуб, таваққуф қилди. Кун жаҳонгарди мағриб ниҳонхонасиға кириб, кавокиб сипоҳи фалак торобиға шабихун урғандин сўнг сардори душманшикор диловарлар била отланиб, Торобға дохил бўлдилар ва отлариға сув ва буғуз бериб, дасти татовулин наҳбу торожға очиб ва работларни неруи жалодат била мафтўҳ ва вайрон қилиб, ғаноими фаровон ва усарои бепоён тасарруфиға киюриб, инони азиматин Хоразм савбиға мунсариф қилди. Қизилработға етганда Абдуллоҳ сардор марази сакта¹ била вафот топти.

Ражаъно ила мақсад². Отаниёз бекнинг чаповулидин бурун жосуслар ва мунҳий³лар Ражаб бий иноқнинг отланур хабарин келтуруб эрдилар. Бу жиҳатдин хони мағфур Отаниёз бекнинг воқеъасидин сўнг моҳи мазбурнинг ўн бири⁴да якшанба куни Хивакдин руқуб қилиб, дарёдин ўтти ва черик аҳли мужтамаъ бўлғандин сўнг Тевабўюнға бориб, Учўчоқ ва Тексавотға қаровул йибориб, тўрт-беш кун таваққуф қилди. Қаровуллар Қизилработғача бориб, Бухоро черикидин хабар маълум бўлмади. Ва Абдуллоҳ сардорнинг наъш ва черикиға йўлуқуб, алар била мурожаат қилдилар. Хони мағфур аъдои давлат тарафидин хотиржам бўлуб, Фитнакка ўтти. Бир неча кун ул ноҳиятда шикорға иштиғол кўргузуб, сафар ойининг тўрти⁵да сешанба куни дорус-салтанайи Хивакға нузули масарратвусули била ойинбандлиғ еткурди. Ражаб бий иноқким, йигирма минг сипоҳи жаррор била бевосита Абдуллоҳ сардорнинг ақабидин келиб, Кўкардалида хони мағфурнинг анинг қасдиға руқуб қилғанин эшитиб, таваҳҳумдин илгари кўча олмай, иқомат қилиб эрди, хони мағфурнинг мурожаат

¹ Сакта – юракнинг бирдан тўхтаб қолиши, инсульт.

² Асл мақсадга қайтайлик.

³ Мунҳий – жосус, хабар келтирувчи хуфия.

⁴ 1221 йил 11 муҳаррам / 1806 31 март.

⁵ 1221 йил 4 сафар /1806 йил 23 апрель.

этганин мутаҳаққиқ билиб, ойнинг олтиси¹да панжшанба куни келиб, Бозиргонға тушти. Жума куни хабар етиб, хони мағфур намоздин сўнг сипоҳи жаррор ва лашкари кинагузор била Хивакдин ливои наҳзатни ҳаракатға киргузуб, Қаромози худудида Омуюя соҳилин музраби хиёми иқбол ва муқарри кавкабаи ижлол қилди. Ва кема доруғалариға мавқифи жалолдин фармони вожиб ал-изъон иззи нифоз топтиким, эртанг субҳ вақтиғача фурзаларда кема қўймай муаскари ҳумоюн канориға жамъ қилғайлар, токим сипоҳи нусратпаноҳ суҳулат била ботроқ убур этгай. Ул кун Аллоҳназар бой фармон мужиби била Хонқоҳ черикин олиб, Хонқоҳ фурзасидин дарёни убур қилиб эрди. Аср ҳангомида Бухоро черики акмалу-л-комилин, афзалу-л-восилин Саййид Мохруй валади аршади Саййид Ото қаддасаллоҳу асрораҳумонинг жавори фэйзосорида ани ғафлатда топиб, сипоҳидин озроқ кишини асорат қайдиға чектилар. Аллоҳназар бой қочиб қутулди.

Нукта: Ғафлат ҳолатедур, шум ва хислатедур, мазмум. Ғафлат қайдиға гирифтор бўлган ҳалокат вартасида нобуддур ва ул қайддин қутулган саодат оламида оқибат маҳмуд.

Байт:

Кимки, ғафлат эрур шиору фани,
Бўлса тонг йўқ ҳалок жону тани.

Аъдои давлат кеча Ҳасанмурод беки марҳумийнинг работиға нузул қилиб, хони мағфурнинг Қаромозиға тушган хабарин эшитиб, замири адоваттахмирлариға раабу ҳарос истило топиб, сабот қила олмай, сахарда работни ўтлаб қочтилар ва камоли хавфдин ҳеч ерда тавакқуф қила олмадилар. Талиъаи субҳдин сўнг сипоҳи нусратпаноҳдин баъзи мутажанда дарёдин ўтуб, таъоқуб қилиб, кўп кишини асир қилдилар. Ва эшитдимким, Мискин саййид²нинг жаворидин Бозиргонғача икки юздин кўпроқ яхши от ярамай қолибдур. Нечук қочғани мундин маълум бўлур.

Қитъа:

Зиҳи шаҳаншаҳи соҳиби шукуҳу олийжоҳ,
Ки чекса савлат ила душман узра хайлу сипоҳ.
Муқобил ўлмаин овозайи вусулидин,
Бўлур сипоҳи адув бесаботу рўй ба роҳ.

¹ 1221 йил 6 сафар /1806 йил 25 апрель.

² Авлиё Мискин Ото мақбараси. Ҳозир ҳам шу ном билан аталади.

Хони мағфур фатху ферузманглик била ойнинг ўн иккиси¹да чоршанба куни қайтиб, мустақарри салтанатга нузул қилди.

**Хони мағфурнинг Тўрамурад сўфини мухолафат жиҳатидин
мамлакатдин чиқармоғи ва анинг баваройи ғурбатда
саргардонлиғ тортиб, Бухороға бормоғи**

Хомаи бадиатироз бу янглиғ афсонапардозлиғ кўргузурким, чун хони мағфур Қўнгротни олиб, Орол ҳукуматин Хўжамурад бийга марҳамат қилди, Хўжамурад бий хони мағфурнинг тақвият ва мазохирати била кун-кундин тараққий топиб, Орол акобири билжумла анинг мулозаматини ихтиёр қилдилар. Тўрамурад сўфиға аввалғи нашъаси хумор қилиб, ғояти ҳиқду ҳасаддин оқосиға мухолафат оғоз этиб, қатлу истисолин пешниҳоди хотир қилди. Бу жиҳатдин сафар ойи авохири²да Хўжамурад бий хони мағфурға арзадошт йибориб, инисидин шиква ва шикоят қилди. Ул ҳазрат амири сойибадбир Шоҳниёз отоликни лашкари нусратасардин минг киши била ани туттурмоқ учун Қўнгротға буюрди. Отолик рабиъ ул-аввал ойининг тўккузи³да душанба куни Қўнгротға кирди. Тўрамурад сўфиким, мухолафат шоматидин бу янглиғ ҳодисани ўз шаънида муония кўруб, эҳтиёт тариқасин маръий тутар эрди, ўғлонлари ва мулозимлари била жало ихтиёр қилиб, Хоразм тенгизининг ғарбий савоҳили била қатъи масофат этиб, Дашти кипчоқда қазоқ орасиға борди. Қазоқ ани тутуб, ўғлонлари била мулозимларин чўпон ва йилқичи қилиб, марокиб ва амволин торож эттилар. Бир неча фурсатдин сўнг баъзи қазоқ акобирининг воситаси била қайд ва бандалиқдин махлас топиб, оч ва яёқ юз минг машаққат била ўзларин Янгидарё канорида манқит қароқалпоқининг улуғи Ўрунбойнинг қабиласиға еткурдилар. Ўрунбой анинг таъзим ва тақримиға кўшиш қилиб, улоғ ва озуқа бериб, Бухороға узатти. Мир Ҳайдар подшоҳ хони мағфурнинг рағмиға анга дилдорлиғ кўргузуб, хилоъи гаронмоя била сарафрозлиғ еткурди ва манзили дилкушода мақом таъйин қилиб, хотирхоҳ вазифалар муқаррар этти.

Амири беназир Шоҳниёз отолик бир неча кундин сўнг Тўрамурад сўфининг қолған давлатхоҳларини кўчуриб, мурожаат

¹ 1221 йил 12 сафар /1806 йил 1 май.

² 1221 йил 28 сафар /1806 йил 18 май.

³ 1221 йил 9 рабиъ ул-аввал /1806 йил 26 май

кўргузди ва хони мағфурнинг мулозаматиға мушарраф бўлуб, Хўжамурод бийнинг туҳаф ва тансуқотин ул ҳазратнинг назари кимиёасаридин ўткарди. Ул учурда Худойберди кенагас ва Абдукарим бек бир пора баҳодир йигитлар била Бухоро сарҳадотиға бориб, Элжик ва Ёйинжи ҳудудидин хийли ғаноим ва асир дастгир қилиб қайттилар.

Бухоро черикининг Хоразм савбиға иккинчи қатла ҳаракат қилмоғи ва Қобил бий тўқсобанинг амир Вали отолик ва Қилич иноқға асир бўлуб, черикининг қирилмоғи. Хоразм сипоҳи била Бухоро лашкарининг масоф тузмаки ва жонибайн муборизларининг хунрезлик кўргузмаки. Уйғур хайлининг фалакдек бевафолиғидин Хоразм аҳлининг шикаст топмоғи ва хони мағфурнинг Искандардек фано баҳриға кириб, оламдин кўз ёпмоғи

Сипехри вожгуннинг шуъбадабозлиғидин шикоят тузмак ва жаҳони буқаламуннинг носозлиғидин мазаммат кўргузмак:

Шеър:

Бу дард иншосининг кулфатгузори,
Бу ғам девонининг ҳасратнигори.
Сияхпўши мусибат, яъни хома
Қилур таҳрир мундоғ сўгнома.

Рабиъ ул-охирнинг авоили¹да Мир Ҳайдар подшоҳ жунуди номаъдуд ва сипоҳи номахдуд жамъ қилиб, Ниёз бек додхоҳ Хузорий ва Тўрахўжа ва Ниёз бек жилва ва Маҳмудхўжа ибн Абдулхайхўжа ва Қобил тўқсоба ибн Бухорий додхоҳ ва ғайриҳум ва Хоразм муонидларининг акобиридин Абурахмон бек тўқсоба ибн Ниёз парвоначи ва Шердоли бийнинг аҳфодидин Шерғози бек ибн Аҳмад бек ва Жонмурод иноқнинг иниси Муҳаммадпаноҳ бек ва Ўрозали бошмоқ Вазирий ва Муҳаммадниёз бек ва Отаниёз бек валадони Бекпўлод отолик ва ғайриҳум, бу мазкур бўлған жамоани сипаҳдор ва сараскар қилиб, Хоразм устиға буюрди. Алар ойнинг ўн иккиси²да шанба куни Тевабўюнға келиб туштилар. Хони мағфур ойнинг ўн тўрти³да душанба куни дабадабаи тамом ва қавакабаи молакалом била мудофаа учун доруссалтанаи Хивакдин

¹ 1221 йил 1 рабиъ ул-охир /1806 йил 18 май.

² 1221 йил 12 рабиъ ул-охир / 1806 йил 30 май.

³ 1221 йил 14 рабиъ ул-охир /1806 йил 1 июнь.

рукуб қилиб, Хонқоҳ навоҳисин муаскари ҳумоюн қилди. Ул кун Бухоро черики дағи дарёнинг шимолида хони мағфурнинг муқобаласида тушуб, сўнгғи кун кўчуб, хоннинг работининг муҳосараси учун наҳзат ливосин жилваға киргузди. Хони мағфур ҳам дарё жанубидин ҳаракат қилиб, Ямон уйғурға нузул қилди. Панжшанба куни жаноб визоратмаоб, низому-д-давлати ва-д-дин Муҳаммад Юсуф меҳтарни черик ўткармак учун кема устиға муқаррар қилди ва ўзи аркони давлат ва аёни ҳазрат била дарёдин убура қилиб, Кесик арнаси била дарё орасин мазраби хиёми иқбол ва мақарри қавақабаи ижлол қилди.

Маълум бўлсунким, Кесик Омуя шўъаботидин бир шўъбадурким, Кўҳна Котнинг жанубидин ўтуб, яна Омуяға қуяр. Ул кун хабар келдиким, Қобил тўқсоба валади Бухорий додхоҳ Лубоб ва Нарзамдағи эрсори лашкаридин минг киши била кейинда келурмиш. Амир Вали отолиқ ва амир Қилич иноқ тўрт юз киши била тўқсобанинг истиқболиға буюрулди. Маъмурлар қалъаи Сиймаким, Кўҳна Котнинг аъмолидиндур, тўқсобаға муқобил бўлуб, шери ғурранда ва бабри дарранда янглиғ аъдои давлатға ҳамла еткурған ҳамон аркони давлат саботи мутаазил бўлуб, Банот ун-наъшдек паришон ва мутафарриқ бўлдилар. Ва баҳодирлар таёқуб қилиб, яримин мақтул ва яримин маъсур эттилар. Ул жумладин Қобил тўқсоба ва Лубоб ҳокими асорат қайдиға чекилди.

Шеър:

На хушдур киши кўргузуб дору гир,
Аёдини қилмоқ қатилу асир.
Қилур дўстларни баса сарбаланд,
Адувларни кўрмак залилу нажанд.

Амирайни мазкурайн аёдининг усаро ва бошларин хони мағфурнинг даргоҳи фалакиштибоҳиға келтуруб пешкаш қилдилар. Хони мағфур усаро ва бошларни доруссалтанаи Хивақға йибориб, Қобил тўқсобаниким, оғир захмдор бўлуб эрди, мароҳими подшоҳона била тафаққуд ва истимолат қилиб, Урганча Саййидкули бойға йибориб, тиймордорлик¹иға амр қилди.

Аммо умарои Бухоро ул кун хоннинг работининг атрофиға чопғунчи йибориб, Кўчак иноқнинг работининг шарқида нузул қилди. Бек Арслонким, ул ерларнинг мушриф²и эрди, работни

¹ Тиймордорлик – тиймор (касал)ни даволаш.

² Мушриф – мушарраф, ашрафи.

мазбут қилиб, мудофаага чиқиб, чопғунчидин кўп кишини қатлга еткуруб, бошини хони мағфурнинг даргоҳига ирсол қилди. Тонгласи ойнинг ўн саккизи¹ да жума субҳида Бухоро черики работ атрофин иҳота қилиб, муҳорабаи азим ва муқоталаи саҳим вуқуъ топти. Ул аснода Қобил тўқсобанинг воқеаи ҳоиласи бухорийларга етиб, ғояти хавф ва камоли ҳаросдин музтар ва мутазалзил бўлуб, муҳораба таркин туттилар ва работ устидин туруб, жон хавлидин келган йўлга юз қўйдилар.

Аммо ҳазрати султони мағфур ва ҳокони мабрур Абу-л-фатҳ Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон сақаллоҳу сирраҳнинг сипоҳи уч мингга етмас эрди ва жавонибга қаровул қўюб, амр қилиб эрдиким: “Бу кун эртанггача черик ўтсун, урушни эртанггача мавқуф қилдуқ!” Анинг учунким, ҳануз хандақ қазилмайдур эрди. Улуғ чоштгоҳда Бухоро черики Кўҳна Котнинг устидин ўта бошладилар, токим Бухорога муовидат кўргузгайлар. Ва амир Вали отоликким, қаровулбошилиқ ул кун анга мутааллик эрди ва мажнунваш киши эрди, жунуни ғалаба қилиб, хоннинг ҳукмин унутуб, мулозимлари била душман сипоҳига ҳамла қилиб, уруш солди. Бу хабарни Ниёзбек додхоҳғаким, умарои Бухоро била илгари ўтуб эрди, эшитиб, заруратдин зимоми азиматин мунсариф қилди ва қаровул била муқобил бўлуб, қаттиғ уруш тушти. Бу воқеа хони мағфурнинг самъи шарифига етушуб, ҳазрат султон, соҳибқирони аълохоқон, аъдал ас-салотин, афзал ал-хавоқин, боис ал-амн ал-омон, қомеъи асос аз-зулм ва-т-туғён, **маснавий**:

Адолат ақолимининг хусрави,
Шариат аро Мустафо пайрави.
Шараф торам²ининг мунир ахтари,
Адаб қулзумининг самин³ гавҳари.
Ситам роҳу расмин адам қилғучи,
Таадди асосин ҳадам⁴ қилғучи.
Мамолик мулукидин олғучи бож,
Карам чоғи шаҳларга бергучи тож.

Ал-мухтас би иноят-л-малики-л-маннон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳу ва султонаҳ ва афози ала-л-оламин барраҳу ва эҳсонаҳуға

¹ 1221 йил 18 рабиъ ул-охир / 1806 йил 5 июнь.

² Торам – осмон.

³ Самин – қимматбаҳо.

⁴ Ҳадам – бузиш, йўқ қилиш.

буюрулдиким, қаровулға имдод еткуруб, агар муяссар бўлса, уруштурмай қайтарғай. Ул ҳазрат бориб, мушоҳада қилдиким, ҳарб қойим бўлубдур. Қаровулни кейин қайтармоқ муяссар бўлмай, оқосиға хабар йибориб, ул ҳазратнинг ўзи мулозим ва навкарлари била жалодат қиличин ниёми интиқомдин тортиб, муборазат якронин шижоат майдониға суруб, ҳамлаи сарсармисоли била аъдои давлатнинг хирмани жамятин тафрақа хавосиға совурди. Ул ҳазратнинг мундин сўнгғи изҳори жалодат ва муборазатин ўз мавридида зикр қилурмен, иншоаллоҳи таъоло. Ул чоғда Бухоро умароси янғғидин силки жамятиға инъиқод бериб, ғалабаи тамоми фидойивор ҳужум қилдилар. Хоразм черики оҳиста-оҳиста ўзларин кейин тортиб, Кесикдин қайтиб ўттилар. Ниёзбек додхоҳ ва Тўра хўжа туғларин Кесик канориға санчиб, Бухоро лашкари Кесикдин ўтуб, хангомайи корзор гарм бўлди. Бу аснода хони мағфур амирзодаи аъзам Қутлукмурод иноқ ва Ҳасанмурод бек ва Муҳаммад Назар бек ва Абдукарим бекни умарои олийжоҳ ва сипоҳи нусратпаноҳ била тўрт гуруҳ қилиб, мудофааға йиборди. Амирзодалар ва умарои изом сафоролиғ кўргузуб, шижоат майдониға жалодат якронин суруб, қаттиғ муқотала зуҳурға еткурдилар. Ул урушда умародин Жаъфархўжа нақиб ва амир Вали отолиқ ва амир Қилич иноқ ва Қаро Баҳодир мироб ва ғайрихум ва муборизлардин Муҳаммадниёз бек ва Алаш бек ибн Саййидали бек ва Абдуллоҳ ибн Қаро Баҳодир мироб ва Танг Баҳодир ва Шайх Баҳодир ва Ўрус қушчи Баҳодир муборазат кўргузуб, кўп кишини аъдои давлатдин қатлға еткурди.

Назм:

Баҳодир айлаб талошу ситез,
Қилиб ҳамла аъдо сори тунду тез.
Дами тиғдин қасди жон кўргузуб,
Боре қатл этарда қирон кўргузуб.
Кесиб бош, тўкуб қон, қилиб захмдор,
Асир айлабон ул сифатким шикор.
Бу янглиғ замоне саваш эттилар,
Уруш тарҳи расмини фош эттилар.

Ва ҳазрат аълохоқонийнинг қуввати имдод ва неруи муовинати била умарои номдор ва шужаъойи кинагузор ғалаба қилиб, хоразмийлар жониби нусрат ели эса киришти. Ва бухорийлар тоби муқовамат келтура олмайин, мағлуб ва мунҳазим бўлуб, Кесик жонибиға фирор тариқаси била мутаважжих бўлдилар. Ва

Абдуррахмон бек валади Ниёз парвоначиким, Хоразм бадхоҳларидин Бухоро черикида мўътамидун алайҳ киши эрди, ани Муҳаммадкарим қўйчи Чолиш нахрининг шорё¹иға етганда қатлға еткурди. Ва бухорийлар жон хавлидин ўзларин Чолишға туш-тушдин солиб, кўп киши ғарқ ва талаф бўлди. Ул аснода Бухоро умароси Кесикдин ўтуб, паришон бўлган черикни янгидин жаҳди мавфур ва сайъи номақдур била мужтамаъ қилиб, ҳайъати ижтимоъ била ҳужум эттилар ва дафъ-дафъа илгари юруб, Чолиш канорида роёти касофат барпой қилиб, суфуфни ороста этиб, таҳрис ва тарғиб била даста-даста черикларни Чолишдин ўткардилар. Аммо бу тарафдин Қутлукмурод иноқ дағи сафоролиғ кўргузуб, ливойи зафаринтимо остида қарор тутуб, умаро ва амирзодалар муборизлар била майдонға тақовар суруб, мудофааға машғул бўлдилар ва тушгача ситез ва овоз тариқаси била муборазат додин бериб, сарафшонлиғ қилур эрдилар. Кун нисфу-н-наҳорға етганда яқин эрдиким, аъдои давлат муборизлар тақобилидин рўғардон бўлуб, ҳазимат топғай. Ул чоғда уйғур хайли бевафолиғ кўргузуб, сипоҳи нусратпаноҳға шикасти фоҳиш етти. Бу мақол тавзиҳи улким, Бекпўлод отоликнинг иниси Тожи отоликнинг ўғли Раҳматқули бекким, санаи минг икки юз ўн тўққуз авохири²да Бекпўлод отоликнинг авлодидин айрилиб, хони мағфурнинг атабабўслиқиға мушарраф бўлуб, мавриди мароҳими хусравона бўлуб эрди, бу воқеъа асносида уйғур жамоасининг баъзи арозил ва авбошиким, Бекпўлод отоликнинг ўғлонлариға дилбаста ва нигарон хотир эрди, ул бечорани васваса ва шайтанат била мувофиқат тўғри йўлидин мунофиқат биёбониға озғуруб, барча муттафиқ ул-калима бўлуб, Бухоро черикида Муҳаммадниёз бек ва Отаниёз бек валадони Бўкпўлод отоликға киши йибориб, макнуни хотирларидин огоҳлиғ еткуруб, мутааххид бўлдиларким, Хоразм черикининг шикастиға сабаб бўлғайлар. Қазоро³, ул урушда уйғур сипоҳи майсараға муқаррар бўлуб, уруш дағи майсара тарафида воқеъ эрди. Уйғур аҳли ул чоғда ваъда муқтазоси била бесабаби зоҳир сафни бузуб, мунҳазимона рўғардон бўлуб, ўзларин дарёға еткуриб, ўта бошлади. Ва Раҳматқули бек сўнг пушаймон бўлуб қайтиб, урушға кириб, қатлға етти. Аммо на осифким, иш андин ўтуб эрдиким, эл тўхтағай. Ва асокири мансуранинг баддил ва ярим кўнгуллиғлари

¹ Шорё – қатта йўл.

² 1219 йил зулҳижжа ойи /1805 йил 3 март – 31 март.

³ Қазо – қазо, тақдир.

бу ходисани мушоҳида қилиб, тушлиқ-тушдин ясовни бузуб, маъракаи корзордин юз уюрди. Пас аъдо черики бу воқеа мушоҳадасидин қувват топиб, ғалабаи тамом ва издиҳоми молокалом била хужумовар бўлуб, қатлу торожға иштиғол кўргуздилар. Ул ҳайнда Ҳасанмурод беки мағфиратпаноҳ умарои изом ва шужаёйи киром била бухорийларға рустамона ҳамлалар еткуруб, мудофааға машғул эрди. Бухорийлар хужум қилиб, амирзодаи мушорун илайҳни шаҳодат даражасиға еткурди. Ва эшитдимким, анинг қотили Бурҳон отлиғ эрди. “албатта биз Аллоҳнинг бандаларимиз ва албатта биз у зотга қайтгувчимиз¹”

Назм:

Дарёғоки, даврони ҳасратмадор,
Басе беҳаёлиғ қилиб ошкор.
Анингдек беки фарруханжомни,
Фурузандайи шамъи исломни.
Пиёда қилиб раҳши иқболдин,
Солиб ерга авранги ижлолдин.
Адув халқиға айлабон мубтало,
Азасидин этти жаҳонни қаро.

Бу воқеаи ҳоила ва ҳодисаи ғоиладин Хоразм сипоҳи билкулл шикаст топиб, дарёға юз қўйдилар. Умаро ва муборизлар дағи “вақтида қочиш пайғамбарлар суннатидир²” мазмуниға амал қилиб, фирор ихтиёр қилдилар. Ул аснода хони мағфур рукуб қилиб тиладиким, сипоҳи мутафаррикани жамъ этиб, силки жамиатға интизом бергай. Озлиғ ва хандаксизлиғ жихатидин муяссар бўлмади. Чун иродайи азалий ва машиияти ламязалий бу навъ мукаддар бўлуб эрдиким, зуҳурға етди. “Аллоҳнинг қилгани бўлади ва қилмайдигани бўлмайди”. Йўқ эрса Хоразм сипоҳи бовужуди куллат анингдек лашкари касирға ғолиб бўлуб, ҳеч важҳдин камлик тортмас эрдилар. Охир уйғур бевафолиғидин мундоғ ҳодиса соних бўлди. Оғам Муҳаммадниёз миробнинг бир мулозимидин эшитдим, дедиким: “Чун шикаст топдук, оғангиз била маъракайи корзордин чиқиб, ўрду пешгоҳиға бордук. Кўрдимким, хони мағфур отланиб, найзага суяниб, мутафаккир турубдур. Аксари хавос ва маҳрамлар мулозаматда ҳозирдур. Ул хангомда аъдои давлат ўрду канориға дохил бўлди. Хони мағфур отдин тушуб оғангиз ва маҳрамлар била кемага кирди. Мен дағи ўзумни кемага олдим. Ва баъзи

¹ Қуръони карим, 2 : 156.

² Ҳадис.

лашкарияким, ул ерда ҳозир эдилар, тиладиларким, кемага киргайлар. Маҳрамлар аларни кирмакдин мамонеъат кўргуздиким, то кемани гаронбор¹ қилмағайлар. Хон ғояти шафқат ва фуқаропарварлиқдинким, ул ҳазратнинг тийнати покиға мухаммардур, маҳрамларга манъ қилмоқдин монёъ бўлуб, аларга духул рухсати била сарафрозлиғ еткурди. Бу жиҳатдин кема юки ҳадди эътидолдин ортуқ бўлди. Иттифоқан, ул ҳайнда муҳолиф ел эсиб, дарё талотумхез ва тарокумангез бўлуб эрди.

Маснавий:

Эсиб ҳар тараф тундбоди маҳиб²,
Солиб эрди дарёға шўри ажиб.
Топиб рабт сув мавжи кулок³ға,
Урар эрди сув латма афлокға.
Бўлуб фош ҳар сори гирдоблар,
Солиб баҳр эли жониға тоблар.

Чун кема дарё юзиға жорий бўлди, йигирма газ масофати тай бўлмай, фано гирдобиға борди. Ва мен кемадин айрилиб, машаққати фаровон ва суубати бепоён била ўзимни дарё қироғиға олдим. Ва ҳар неча дарё юзиға тафаҳхус назарин солдим, кема аҳлидин икки-уч маҳрамдин бошқа мутанаффисе нажот топмади. Ул чоғда мени тутуб, асирлар зумрасиға дохил қилдилар”.

Маснавий:

Шаҳеким, эди хусрави баҳру бар⁴,
Муаллосариру мурассаъ камар.
Фиғонким, замон инқилоб айлабон,
Фалак юз ситам иртикоб айлабон.
Ажал тундбоди етишти анга,
Фано баҳриға борди кишти анга.
Қуёш янглиғ ўлди сув ичра ниҳон,
Ки то субҳи маҳшарда бўлғай аён.
Сикандар эди қаъри дарёға чуст,
Тилаб дурри васл этти азми дуруст.
Гар ул қилди дарёи раҳматға ғавс,
Жаҳон этти баҳри мусибатға ғавс.
Гар ул васли ҳақ дурридин олди ком,

¹ Гаронбор – оғир юкли.

² Тундбоди маҳиб – кўркинчли қаттиқ шамол.

³ Кулок – бўрон, тўфон.

⁴ Баҳру бар – денгиз ва қуруқлик.

Фироқида дур тўкти кўзлар тамом.

Хони мағфиратпаноҳнинг муддати аморат ва салтанати икки йилу уч ой ва йигирма уч кун эрди. Ва ёши ўттуз етти йил. Ва ул ҳазратдин икки ўғул ва бир қиз ёдгор қолди. Ўғулларнинг исми шарифи булардур: шаҳзода Аллоҳберди тўра ва шаҳзода Раҳмонберди тўра зайида умрахумо ва давлатахумо. Ул шикастда умарои изомдин ашрафи содоти набавий, афзали ашрофи муртазавий саййиди нажиб Жаъфар хўжа накиб ва кипчоқ саромади амир Вали отолик ва манқит сардафтари Бобо отолик ва хўжаэли хонадонининг зубдаси ва юз дудмонининг қудваси оғам Муҳаммадниёз мироб ва кўнгрот акобиридин Бобо кутвол ва уйғур Ҳасан шиғовул ва олтунжилов аозимидин Норбўта дастурхончи сувда зоеъ бўлдилар. Ва амирзода ва беклардин Ҳасанмурод беки мағфур ва Абдукарим беки мабрур валадон амири кабир Аваз бий иноқ ва Худойберган бек ибн Фозилбек ва Худойберган бек ибн Қаландар иноқ ва Муҳаммадниёз бек ибн Муҳаммад Ризо бек маҳрам талаф бўлдилар. Ва муборизлардин кипчоқ Бобо доруға ва кўнгрот Жиян мироб ва ўрус қушчи Баҳодир ва Шайх Баҳодир ва ғайрихум шаҳодат топдилар. Ва амирзодаи аъзам жалолу-д-давлати ва-д-дин Қутлуқмурод иноқ ва Паҳлавонқули қўшбеги ибн Хоса қўшбеги ва Якубхўжа раис ва Аллоҳназар бой Хонқоҳий ва Авазмуҳаммад бой Урганжий ва ғайрихум асир бўлдилар. Ва лашкариядин уч юз киши урушда ва дарёда зоеъ бўлди. Ва уч юз элликдин кўпроқ асорат қайдиға гирифтор бўлди. Аммо бухорийлардин Абдурраҳмон бек бошлиғ умародин беш киши қатлга етти ва лашкариядин минг беш юз киши урушда ва сувда нобуд бўлди. Ва баъзи сиқа¹дин эшитилдиким, аъдо черикидин йўк бўлган уч минг киши хатға кирибдур.

Назм:

Жаҳондур денгиз ичра қолган кесак,
Фано латмасидин ушалган кесак.
Кесакким сув ичра биноси дурур,
Ўзинг де, анинг не бақоси дурур.
Хусусанки, сув ичра бир мушт хок,
Эсиб ҳар тараф сарсари саҳмнок.
Учар гарди даврон лагадкўбидин,
Бўлур балчиғ ул сувнинг ошубидин.
Қачон эҳтимоли бақо анда бор,

¹ Сиқа – ишончли киши.

Ки ул хокким, бўлса лойу ғубор.
Фалакким, биной муалло дурур,
Жаҳон манзили узра барпо дурур.
Хубоб¹ едур ул сув уза беқарор,
Ани англама бир нафас пойдор.
Топар бир нафас бирла ободлиғ,
Яна бир нафас бирла барбодлиғ.
Хубоб эрмас ул қасрдур вожгун,
Биноси сув устидаву бесутун.
Бу янглиғ бинодин бақо истамак,
Эрур бевафодин вафо истамак.
Жаҳон қаҳба² дур фирибошно,
Жафокору маккораву беҳаё.
Безаб зоҳирин ошнолиғ била,
Вале ботинин бевафолиғ била.
Келиб ғозаси зулм ўти тобидин,
Ҳиноси улус бағри хунобидин.
Дами субҳдин нутқи ширин анга,
Шаби тийрадин зулфи мушкин анга.
Бўлуб ҳайъати зишт³ у юзи кирех,
Анга шаклда дев бўлмай шабиҳ.
Йиروقдин вале кўргузуб дилбаре,
Парипайкаре, шўх ғортгаре.
Киши кўнглини сайд этиб ноз ила,
Муқайид қилиб зулфи танноз ила.
Чу билдики, қилди гирифтор ани,
Асиру жигархаставу зор ани.
Анга кўргузуб ҳайъати шумини,
Қилиб арз рухсори майшумини.
Анинг бирла ҳам қўймай айлаб жафо,
Чекар қатл қилмоқға тиғи бало.
Қилур қатл зору забун айлабон,
Солур хокға сарнигун айлабон.
Яна ишвагарлик қилиб ошкор,
Ёналарни бу навъ этар хору зор.
Бўлур бўйла ҳар дамда бир эрга жуфт,

¹ Хубоб – пуфак.

² Қаҳба – бузук, суюқоёқ аёл.

³ Зишт (син.: кирех) – хунук, бадбашара.

Ани қатл айлаб яна бирга жуфт.
Фалак турфа золи мушуъбад эрур,
Қабул аҳлининг оллида рад эрур.
Иши барча найранг ила арбада,
Шиори фусуну фани шуъбада.
Кажандешу кажхислату кажхиром,
Ки қўймай раҳи ростлиғ сори гом.
Қаро кисвати олати ол эрур,
Хамида қадди ҳийлага дол эрур.
Буким, тун кавокибни ломеъ қилур,
Қуёшни тонг отғанда толеъ қилур.
Шарардур қилур пайкаридин аён,
Ёлиндур дамидин чиқарур равон.
Ғараз элни ўзиға мафтун этиб,
Тамошосидин зору мажнун этиб.
Яна ўзларидин хабар топғуча,
Фириб эрканидин асар топғуча.
Қилур меҳварин ўқ, ҳилолини тиғ,
Этар бегунаҳлар ҳалокини тиғ.
Шафақким, бўлур фошу омонидин,
Нишонедур аҳли вафо қонидин.
Жаҳону фалакдинки, қилдим сифат,
Аён айласам шаммае маърифат.
Иккиси эрур бир-биридин ёмон,
Жаҳондин фалаки дун, фалакдин жаҳон.
Нифоқу ситамдур аларнинг иши,
Алар зулмини чекмаган йўқ киши.
Хусусан, қилиб аҳли донишға кин,
Қилурлар ҳамиша ҳазину ғамин.
Кишиким, улус ичрадур хушманд,
Тутарлар ани мустаманду нажанд¹.
Қилурлар вафо аҳлини хору зор,
Жафо тиғидин айлабон дилфигор.
Агарчи қилиб суфлага ёрлиғ,
Этарлар ҳар ишда мададкорлиғ.
Анга дағи ноошнолиғ қилиб,
Узоқ чекмайин бевафолиғ қилиб.
Қилурлар қаро туфроқ ичра ниҳон,

¹ Нажанд – ғамгин, эзилган.

Агар яхши бўлсуну ёхуд ёмон.
Саиду шақийға фариқун фариқ,
Адам жониби бошқарурлар тарик.
На қўйди русул хайлини ёдгор,
Салотинни на мулк аро пойдор.
Қани анбиё ва Расули араб,
Қани чорёри паямбар ҳасаб.
Қани авлиёву қани атқиё,
Қани азкиёву қани асфиё.
Қани пешдодийлар ичра алам,
Каюмарс шоҳи муалло ҳашам.
Қани шоҳ Хушанги ферузман্দ,
Қани шоҳ Таҳумарси девбанд.
Қани Жам, қани жоми гетийнамо,
Қани шоҳ Заҳҳоки зулминтимо.
Фаридуну Соми Наримон қани,
Манучеҳр ила Золи дастон қани.
Қани Навдар, қани Афросиёб,
Қани расми Гаршосби ойинзоб.
Каёнийлар ичра қани Кайқубод,
Қани шоҳ Ковуси фарррухнажод.
Қани шоҳ Кайхусрави некбахт,
Ки топти шараф зотидин тожу тахт.
Қани Рустаму Бежани навжавон,
Қани Геву Гударзи кашводагон¹.
Қани Найраму Тус, Навдар қани,
Фаромарзу Барзуйи сафдар қани.
Қани адлу ойини Лухросбий,
Қани иззу тамкини Гуштосбий.
Қани Баҳману қани Асфандиёр,
Қани шоҳ Дороби олийтабор.
Жаҳон шоҳи Доро диловар қани,
Жаҳон мулкин олған Сикандар қани.
Қани насли Ашконий олийнасаб,
Кўтарган “мулуки тавоиф” лақаб.
Қани Ардашери муаллоҳашам,
Ки Сосоний ичра эди якқалам.

¹ Гударзнинг отаси номи (Кашвод) номига аталган сулоса. Кашвод “Шаҳнома”да зикр этилган паҳлавон. (А.Ў.)

Қани шоҳ Баҳром ибн Язджурд,
Анингдек жаҳон ичра йўқ эрди гурд.
Қани шоҳи одил Ануширвон,
Қани Ҳурмузу Хусрави комрон.
Қани оли Марвону оли Язид,
Ки қилдилар оли набини шаҳид.
Қани оли Аббоси фаррухнажод,
Ки кўп йил аён қилдилар адлу дод.
Қани оли Сомони маймуннатож,
Ки Амр ибн Лайсдин олди тож.
Қани ғазнавийларки, Маҳмуд¹ эди,
Кавокиблари барча Масъуд эди.
Қани ғуриёнийки, феруз эди,
Алардин Ҳасанким, жаҳонсўз эди.
Қани оли Бувайҳи муалло жаноб,
Жаҳон мулкидин бўлдилар комёб.
Қани оли Салжуқи жамшиджоҳ,
Ки Санжар киби эрдилар динпаноҳ.
Қани жамъи Хоразмшаҳким жаҳон,
Алар адлидин эрди жаннатнишон.
Қани даҳр султони Чингизхон,
Қани шоҳи олам Темури Кўрагон.
Қани Ўктойхонки, қоон эди,
Қани Шохрух шаҳки, султон эди.
Қани тожи иқболи Абдуллаҳий,
Қани тахти товуси Нодиршаҳий.
Қани Амнакхони зарриналам,
Қани Оқотойхони гардунҳашам.
Қани қутбул ақтоб Асфандиёр,
Қани шаҳ Абулғозийи номдор.
Қани хон Ануша шаҳи комрон.
Қани хусрави даҳр Арангхон,
Шаҳаншоҳи дин Шерғози қани,
Бори мулкнинг сарафрози қани.
Қани шоҳлар мулки Хоразм аро,
Ичар эрдилар жоми Жам базм аро.
Санга барча аждоду або қани,

¹ Ғазнавий султонлар Маҳмуд ва Масъуд номлари орқали бу атоқли отларнинг луғавий маънолари ҳам назарда тутилган. (А.Ў.)

Алар тузган ойину ясо қани.
Қани Эшмухаммад бийи некрой,
Ки Хоразм аро эрди кишвархудой.
Қани хони Хивақ Муҳаммад Амин,
Ки эрди санга жадду соҳибнигин.
Отанг волийи дин Аваз бий қани,
Ажал солди туфроқға дағи ани.
Қани ул оқонг Элтузар подшоҳ,
Ки эрди адув хайлиға кинахоҳ.
Жаҳон қилмай анга дағи ёрлиғ,
Фалак зоҳир этмай мададкорлиғ.
Фано баҳриға солди ноком ани,
Гуҳардек қилиб соҳиб ором ани.
Жаҳондин ситам чекмаган кимса йўқ,
Хирадманд улдурки, то бор хаёт,
Алар шуғлиға қилмаса илтифот.
Тутуб тарки дунё ва асбобни,
Улус юзиға боғлаб абвобни.
Ғубори тааллуқға силкиб этак,
Ватанда тажарруд сори урса так.
Фано бўлмайин қилса сайри фано,
Ажал етмайин бўлса маргошно.
Бу кун шаҳриёри асанн ул шоҳ сен,
Ки рамз ҳақойиқидин огоҳсен.
Либоси хилофатдадур суратинг,
Палоси фано ичрадур сийратинг.
Кийиб зоҳиринг салтанат хилъатин,
Вале ботининг фақр эли кисватин.
Бошингда шаҳаншоҳлиғ тожидур,
Вале хотиринг фақр меърожидур.
Замиринг бўлуб фақр аро мулкгир,
Жаҳон мулки оллиндадур бас ҳақир.
Эрур ҳимматинг оллида осмон,
Камин қулларингға муҳаққар макон.
Топиб рифъату адлингга ихтисос,
Ҳаводисдин ўлмиш халойиқ халос.
Илоҳо, бўлуб Тангри ёвар санга,
Бўлуб барча олам мусаххар санга.
Тутуб ер юзин сояйи давлатинг,

Улус бошидин кетмасун шафқатинг.
Инонингда бўлсун Хизр муттасил,
Жанобингда фақр аҳли осудадил.
Топиб Мунис эҳсону қурбингға даст,
Мудом ўлсун ул жоми давлатға маст.
Аёқчи, тўла келтур олтун аёғ,
Бўлай лаҳзае масти софи фароғ.
Кўнгулни қилиб жамъ ҳар соридин,
Сурай хома мақсуди тазкоридин.

Таммат.

Иккинчи фасл.

**Ҳазрат подшоҳи соҳибқирон ва султони гардунтавоннинг
вилодати ҳумоюнидин бу рисолаи саодатмақола итмомиғача
ҳар вақоеъ ва футухотиким, асари давлати султоний ва иқболи
соҳибқиронийдин вуқуъ топмиш ва вуқуъ топғусидур, зикр
қилилур**

Бу фасл уч қисмға муштамалдур.

Аввалғи қисм.

**Ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг айёми вилодатидин
хангоми аморатиғача вақоеъи касиру-л-бадоеъдин шаммае
баён силкиға чекилур**

Маснавий:

Бу кун эй саодат манга ёр бўл,
Дамодам ишимда мададкор бўл.
Кел, эй давлат, оллимда қил бандалик,
Жанобимда қулдек сарафкандалик,
Кел, эй бахт, асбобим омода қил,
Кўнгул сафҳасин ғуссадин сода қил.
Кел, эй чарх, эшигимда дарбонлиғ эт,
Ҳаводис ғамидин ниғаҳбонлиғ эт.
Кел эй ой, мунису ҳамдам ўл,
Мулозим бўлу розима маҳрам ўл.
Аторуд адаб бирла йўн хомани,
Ки то битгаймен бу шарафномани.
Кел, эй Зухра, базми аро чанг туз,
Саодат навосидин оҳанг туз.
Қуёш сақфи хужрамдин айла тулуъ,
Бошим узра қил зар сочарға шуруъ.
Жанобимда, Миррих, чокарлиғ эт,
Келиб хизматимда диловарлиғ эт.
Кел, эй Муштарий сидқу ихлос ила,
Дуом айла адиияйи хос ила.
Зухал, кел ҳузуримда қил пастлик,
Адаб бирла тур, қилма бадмастлик.
Сурайё, карам панжасин қил очиғ,
Дуррингдин оёқимға келтур сочиғ.

Ки мен барча ўтгандин айлаб ружуъ,
Қилай шоҳнинг мидҳатиға шуруъ.
Қаю шоҳ, шоҳлар сарафрози ул,
Салотини офоқ мумтози ул.
Шоҳеким, фалак хоки даргоҳидур,
Улуғ шоҳлар афтодайи роҳидур.
Хилофат саририда шоҳларға шоҳ,
Саодат шаҳрида тобанда моҳ.
Доимо моҳу меҳри дурахшанда, вей,
Шараф дуржида дурри рахшанда, вей.
Жаҳонгири Дорои анжумсипоҳ,
Фалак жойгоҳу зафар интибоҳ.
Хидеви жаҳондору ферузбахт,
Шаҳи лаъл дийҳаму ферузатахт.
Жаҳон кишварини равон олғучи,
Адув лашкариға қирон солғучи.
Фурузандайи миллати аҳмадий,
Фарозандайи давлати сармадий.
Шариат умурида Нўъмоннишон,
Адолатда монанди Нуширвон.
Муъаййину-л-масокин, муфаййизу-л-ато,
Раису-л-хавоқин, муиззу-л-варо.
Аълои аҳл ул-имон, зилли-л-карим,
Абу-л-фатҳ султон Муҳаммад Раҳим.
Адомаллоҳу давра султониҳи,
Афозаллоҳу, файза эҳсониҳи.
Келиб зоти анинг жаҳондин мурод,
Вале халқға мазҳари адлу дод.
Юзи салтанат нури ойинаси,
Замири фуюзот ганжинаси,
Чу ҳақ тузди зотининг авроқини,
Анга битти пайғамбар ахлоқини.
Етиб кўнглиға ғайрдин тасфия,
Топиб нафси ҳақ ишқида тазкия.
Ҳаё нури зотиға жавҳар келиб,
Адаб ганжи кўнглида музмар келиб.
Бўлуб зоҳири зийнати салтанат,
Вале ботини музҳари маърифат.
Насиби анинг иффати Мустафо,

Шиори анинг ҳиммати Муртазо.
Сахо чоғи очғанда дасти карам,
Қилур ер юзин чархдек пур дирам.
Адолатда Нўширвондин ўтуб.
Қуёшдек жаҳон мулкини ёрутуб.
Бўлуб даврида зулм расми адам,
Ситам кўрмайин ҳеч ким, жуз ситам.
Анингдек бўлуб расми бедод гум,
Фалак ҳам қила олмайин уштулум¹.
Шариат ишига бериб интизом,
Топиб ўзгача дини байзо низом.
Маноҳини ул навъ этиб бартараф,
Ки мино эрур сарнигун, пора даф.
Чу шаҳлиғ саририға қилди жулус,
Салотин келиб бўлдилар хокбўс.
Қилиб мақдамин мубоҳот тахт,
Кўк авжиға топти мусовот тахт.
Нигини жаҳонбонлиғ айлаб қарор,
Муборак кафида эрур номдор.
Ҳумоюн боши узра заррин кулох,
Шарафда уруб таъна меҳру мох.
Ўқуб Муштарий хутбаи давлатин,
Етурди фалак авжиға рифъатин.
Топиб сикка оти била сийму зар,
Азиз ўлди оламда номвар.
Чу Ҳақ шаҳлар ижодиға қилди майл,
Ул ўлди муроду салотин туфайл.
Бўлуб таъби комил фазойил била,
Қилиб ҳамнишинлик афозил била.
Чу фикри уруб вақт ичра илик,
Бўлуб равшан оллида барча билик.
Чу ҳар кечаким, базми ишрат тузуб,
Тилу илги дурпошлиқ кўргузуб.
Чу майдон аро қилса азми набард,
Адувдин чиқарур фалак узра гард.
Қилич чекса аъдо масофиға тез,
Қилур оллидин Сому Рустам гурез.
Агар гурз ила қилса азми масоф,

¹ Уштулум – зўрлик, зўрлик билан тортиб олиш.

Қилур гард бир зарби юз Кўҳи Қоф.
 Қаю мулк уза чекса хайлу сипоҳ,
 Зафардур мулозими, адув хоки роҳ.
 Ливоси уза маҳчайи зарнигор,
 Қуёш шаънини синдуруб ошкор.
 Бўлуб чатри зар бошиға соябон,
 Нечукким, Ҳумои саодатнишон.
 Сафарда анга Хизри давлат далил,
 Паямбарға ул навъким Жабраил.
 Жаҳон давлатидин бўлуб бўстон,
 Доимо бўстонким, риёзи жинон.
 Жаҳон аҳли анда бўлуб шодком,
 Дуоси била айлабон нўш жом.
 Илоҳо, жаҳондин эрур то нишон,
 Жаҳон аҳлиға то жаҳондур макон.
 Жаҳондорлиғ ичра тут ани шод,
 Анга қил муяссар не эрса мурод.

Ул ҳазратнинг вилодати ҳумоюни саодатнамуни Абулфайзхон ибн Ғойибхоннинг айёми салтанатда фи шуҳури санаи тисъийна ва миа ва алф¹ мувофиқи маймун йили асъади соот ва аҳсани авқотда вуқуъ топиб, адам шабистонидин вужуд гулистониға бадрақайи инояти азалий била қадам урди ва фано ниҳонхонасидин бақо девонхонасиға собиқаи саодати ламязалий била ташриф келтурди. Йўқ-йўқ, балки офтобе эрди оламоро, шараф буржидин тобон бўлди ва гавҳаре эрди бебаҳо, саодат дуржидин намоён.

Маснавий:

Замона хўб эди, вақт маймун,
 Фалак ром эди-ю, соат ҳумоюн.
 Дарахшон гавҳаре, ноёбу якто,
 Фурузон ахтаре, хуршид сиймо.
 Вужуд айвониға бўлди қадамзан,
 Бақо бўстониини қилди нашиман.
 Қудумидин тараб айлаб мубоҳот,
 Етурди таҳният ҳайҳот-ҳайҳот.
 Жамоли бирла олам бўлди равшан,
 Юзидин даҳр хористони гулшан.
 Бўлуб мамлуъ тамоми мулк аро сур,
 Мамолик аҳли бўлди барча масрур.

¹ Ҳижрий 1190 /1776-77 йил.

Бўлуб тарбиятига доя давлат,
Тоғиб иқболидин сармоя давлат.
Ани чирмаб ҳарири исмат ичра,
Тааххуд қилди маҳди иззат ичра.
Бу янглиғ парвариш тоғиб дамодам,
Тараққий қилди кундин-кунга кам-кам.

Ва марвий¹ дурким, ул ҳазратнинг шарафи вилодат ва асари саодатидин ул айёми фархунда фаржомда Хоразм диёрида маросими фитна ва фасод ва қавонини иттифоқ ва инод билкулл муртафеъ бўлуб, андоқ фароғ ва рифоҳият рўй бердиким, ҳеч вақте аз авқотда андин нишон бермайдурлар. Умародин то фуқаро тараб асбобин омода қилиб ишрат додин бердилар, афозилдин то арозил нишот сохту-созидин инбисот гулин тердилар.

Байт:

Гули ибтиҳож очилди шарафи вилодатидин,
Гуҳари тараб сочилди асари саодатидин.

Чун синни тамизга уруж қилиб, маротиби шабобга тараққий топти, улуми диний ва фазоиلى яқиний иқтисобиға майл кўргузуб, илму фазилатда фариди замон ва нодирайи даврон бўлди. Хусусан, назокати фаҳм ва шеършиносликда шуаройи номдор ва фузалойи балоғатшиорни мактаби ажз ва дабистон² и ҳайратда тифли абжад-хон қилди.

Назм:

Илму фазоил анга ҳосил бўлуб,
Эйлаки, ҳар фан аро комил бўлуб.
Табъиға ҳар маънийи мубҳам³ баён,
Саҳл тафаккур била бўлуб аён.
Зехни кириб барча дақоик аро,
Комил ўлуб илми ҳақоик аро.
Нутқи балоғатда шакаррез ўлуб,
Лутфи фасоҳатда диловез ўлуб.
Дониши оллида хирад музмаҳил,
Ҳикмати оллида Фалотун хижил.

Аксари авқот базму ишрат ва мажлиси тарабда ахёр ва аброри шуаро ва фузало била суҳбат тутуб, ҳалли мушкилоти ақлий ва кашфи муғаллиқоти нақлий қилиб, маонийи рангин шаробидин

¹ Марвий – ривоят қилинган, айтилган.

² Дабистон – бошланғич мактаб.

³ Мубҳам – ноаниқ.

саршори кайфият бўлур эрди. Ва гоҳо йигитлик авонининг муқтазоси била дафъи малолати айём учун сайри сахро ва азми тамошо қилиб, сайдафканлик ва шикорандозлик иштиғолидин кўнглин овлар эрди.

Ғазал:

Ирода қилса қачон шоҳи комкор шикор,
Қилур қудумиға жон жавҳарин нисор шикор.
Суруб саманди сабуктоз, учурса шахбозин,
Бўлур ҳавода малак, ерда ҳар шикор шикор.
Кўнгул қуши нежаб истаса шикор ўлмоқ,
Ки туъ¹ бирла бўлур сайди ҳар на бор шикор.
Шикорвор кўнгуллар қуши урар пару бол,
Ки то анга бўла олғай шикорвор шикор.
Парирўлар анга навиди висол фитрок²ин,
На айб зибх³ чоғи бўлса беқарор шикор.
Тараб аломатидиндур, эмас таваҳхумдин,
Буким шикор чоғи айлар изтирор шикор.
Шикор шуғли кўнгулларни ғамдин айлар пок,
Бу важҳдин қиладур шоҳлар ихтиёр шикор.
Халос бўлмади бир лаҳза шаст шавқидин,
Итига бўлғали то бу дили фиғор шикор.
Улусни сайд қилур айни илтифот била,
Арода бўлса недур, Муниси низор шикор.

Аммо, ҳамвора улувви ҳиммат ва сумувви фитрат тақозосидин-ким, ул ҳазратнинг зоти хужастасифотиға мухаммардур, сипоҳи-гарлик муҳомиға мултафит бўлуб, умури мулкия ва молияға мудохилат кўргузур эрди. Ва ҳамиша ғояти рифъат ва ниҳояти шафқат муаддосидинким, тийнати саодатлийнатиға жавҳардур, мазлумларни сояйи ҳимоятиға киюруб, зуламанинг дасти татовулиға муқосарат еткурур эрди. Оқоси султони мағфур ва хоқони мабрур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг айёми давлатида осори шижоат ва анвоъи муборазат ул ҳазратдин зухурға еттиким, Рустам ва Асфандиёрнинг дафтари аҳволиға хатти насх урулди. Андоқким, йимроли фатҳида ва явмут урушида мукарраран ва Қўнгротнинг аввалғи сафарида ва сўнгғи сафарида ва Бухоро черикининг муҳорабасида хони мағфурнинг вақоеъиға тазйин учун

¹ Туъ – бажонудил.

² Фитрок – овланган жониворлар териладиган белбоқ.

³ Забх – сўйилиш.

муттасилан шаммае баён килкининг рақамзадаси бўлуб эрди. Ул жумладин икки воқеъаниким, ижмолан мазкур бўлуб эрди, тафсилан зикр қилурмиз, иншоаллоҳи таъоло.

Аввалғи воқеъа.

Ҳазрат аълохоқонийнинг Қўнгрот устида муборазат майдониға журъат таковарин сурмаки, тиғи шижоат ва синони жалодат била хунрезлик маросимиға қиём кўргузуб, муонидларға шикаст еткурмаки

Мазомини бадиа арсасининг сабукинони, маонии рафия маъракасининг шўхжавлони, яъни қалами воқеъарақам мундоғ нигориш қилурким, чун хони мағфиратпаноҳ, самсом¹у-д-давлати ва-д-дин Элтузар Муҳаммад Баҳодир подшоҳ наввараллоҳу мазжаъаху иккинчи каррат санай минг икки юз йигирма²да Орол ва Адоқ тасхириға ливойи меҳришроқни ҳаракатға киргузуб, Қўнгрот қўрғонининг муҳосарасиға машғул бўлди, иккиланжи масофдаким, рабиъулаввалнининг йигирма еттиси³да душанба куни воқеъ бўлуб эрди, ҳазрат султон, соҳибқирони аълохоқон, носири билоди аҳли иймон, қомеъи бунёди зулму туғён Абу-л-музаффар ва-л-мансур, муъизу-д-давлата Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаху абадан баъзи умарои номдор ва шужаъойи душманшикор била майманайи маймунға муқаррар бўлуб, бурунғор аҳлин вужуди саодатнамуди била муфтахар ва сарафроз қилиб эрди. Бу тариқада амир Вали отолиқ йимроли ва човдур ва баъзи ўзбакнинг муборизлари била майсарайи майсурға таъйин бўлуб, жувонғор аҳлин неруи бозуи шижоати била қавий ва мустазхар қилиб эрди. Ва хони мағфур қалбгоҳи нусратпаноҳда аркони давлат ва аёни ҳузрати била ором тутуб, ливойи зафаринтимони алами хуршидға ҳамсар қилиб эрди. Ва муонидлар сарвари ва мутамарридлар сардафтари сўфийи бепир, соҳиб тазвир Тўрамурод сўфи аъдои давлат била қўрғондин чиқиб, ясовнинг ўнг қўл ва сўл қўлин баъзи шужаъойи тоғия била ясади. Ва рояти касофатоятин қўнгрот акобириға қалбгоҳда тафвиз қилиб, ўзи абтоли жаҳолат имтисол ва жуҳҳоли вақоҳат иштимолдин жамеъи касир била майдоннинг бир

¹ Самсом – қилич.

² Ҳижрий 1220 /1708-09 йил.

³ 1220 йил 27 рабиъ ул-аввал /1708 йил 17 июнь.

тарафида сафоролиғ кўргузуб, мустаид ва омода бўлуб турдиким,
қайси жонибда муҳораба воқеъ бўлса, муонидларға мадад еткургай.

Назм:

Чун ясалди суфуф ҳар ёндин,
Ел супурди ғубор майдондин.
Булут айлаб ирода сакқолиғ,
Қўйди майдонға юз мусаффолиғ.
Гурдлар ҳар тараф бўлуб доир,
Размгаҳ сори бўлдилар нозир.
Ки бўлур кимга бахт, давлат ёр,
Юз қўяр кимга накбату идбор.
Кимга фатҳу зафар мулозим ўлур,
Кимга ажзу шикаст лозим ўлур.
Кимга иқбол кўси давлат урар,
Кимга идбор пойи накбат урар.
Қайси байдақ бўлур нигун охир,
Қайси роят зафаршигун охир.

Ул аснода амир Вали отолиқ атбои била қўнгрот черикининг
ўнг қўлиға ҳамла еткуруб, хунрезлик ва сарафшонлиқға иқдом
кўргузди. Тўрамурад сўфи бу воқеъани мушоҳида қилиб, Вали
отолиқнинг черикига ғалабаи тамом била ҳужумовар бўлуб ва
мутаъоқиб ҳамлалар еткуруб, яқин эрдиким шикаст бергай. Ҳазрат
аълохоқоний бу сонихайи мувахҳашани кўруб, ул диловарлар
билаким, мулозими рикоби ҳумоюн эрдилар, майманайи
маймундин размгоҳға саманди барқтозин дуасба¹ сурди ва
муборизот қиличин ниёми интиқомдин чиқариб, ўз нафси нафиси
била сўфининг атбоъиға ғурранда арслон, балки Рустами дostonдек
ҳамла еткурди. Тиғи хунфишонидин қатра-қатра қон тўкмак била
сахро юзин гулистон қилди ва синон жонситонидин дафъа-дафъа
жон олмоқ била майдон ичин мазористон этти.

Маснавий:

Чу шаҳ ҳамла айлаб адув сари тез,
Аён айлабон шўриши растахез.
Анингдекки, шере тушуб меш аро,
Қилур мешларга жаҳонни қаро.
Қочиб садаматидин адув ҳар қаён,
Анингдекки, сарсар эсарда сомон.
Чекиб қаҳр ила тиғи олмосдам,

¹ Дуасба – ўта тезликда.

Аъоди руъусини айлаб қалам.
Очиб ёдин аъдо сори чун гирех,
Келиб қавси гардундин овози “зех”.
Тўкуб илгида найза ул навъ қон,
Нечукким, бўлур афъи¹и оташфишон.

Амир Вали отолик бошлиғ муборизлар ул ҳазратнинг бу навъ изҳори шижоат ва осори жалодатидин аввалгича юз ҳисса қувват ва журъат топиб мутаҳаввирона муонидларга ҳамла қилиб, нийрон қитол ва жидолни мултаҳиб қилдилар. Ул чоғда ҳазрат аълохоқоний шери ғурранда ва бабри дарранда янглиғ ҳамалоти салобатангез ва садамоти маҳобатомез била лавомеъи тиг ва шаашшаъйи синондин аъдои давлатнинг хирмани ҳаётига бавориқи бало урар эрди.

Байт:

Адувни ғазаб тигидин ўлтуруб,
Танин шуълайи қаҳрига куйдуруб.

Қазоро, Тўрамурод сўфи ул ҳазратнинг тақобилидин чиқиб, тоби муқовамат келтура олмай, юз машаққат била қочиб қутулди. Чун кўнгрот черики бу воқеъани мушоҳида қилдилар, “яқинда ўша жамоат ортларига қараб қочиб қолурлар²” мафоди била сарриштайи саботни қўлларидин бериб, ҳазимат тариқиға қадами фирор ўруб, кўрғон жонибиға қочтилар. Ва диловарлар ул ҳазратнинг тарғиби била фироройларни таъоқуб қилиб, муонидларга “у Кунда киши ўз оғо-инисидан қочур³” мазмунин зухурға еткурдилар. Ва кўп кишини кўрғонға киргунча маъсур ва мактул қилдилар. Тўрамурод сўфи мундин сўнг муҳораба ва мужодалаға тоқат келтура олмай, девони ҳукуматдин маъзуллик ихтиёр қилиб, Хўжамурод бий ул ҳазратнинг сояйи ҳимоятиға кириб, қалъа калидин хони мағфурнинг мулозимлариға топшурди. Андоқким, зикр топти. Ва фатҳнома ҳазрат аълохоқонийнинг номи номий ва алқоби киромийси била музайян бўлди.

Нукта. Шижоат ҳолатедур, мўътадил жубн⁴ ва таҳаввур⁵дин муарро ва қувватедур, мутавассит тафрит ва ифрот⁶дин мубарро. Ва аҳли шижоатни Тангри дўст тутар. Аллоҳ таъоло дейди: “мен

¹ Афъи – захарли илон, аждаҳо.

² Қуръони карим, 54 : 45.

³ Қуръони карим, 80 : 34.

⁴ Жубн – кўрқоқлик.

⁵ Таҳаввур – ботирлик, довюрақлик.

⁶ Тафрит ва ифрот – ҳаддан ортиқлик.

шижоатли-ботирларни яхши кўраман¹” ва аларга ҳадиси “уларга ризқ найза остидадир” далили интифо.

Қитъа:

Қилур равшан шуоъи тифидин кундек жаҳон мулкин,
Шаҳеким, жаҳбайи ҳолида анвори шижоатдур.
Муаззиздур салотин оллида аъдосин айлаб хор,
Кишиким, тийнати покида осори шижоатдур.
Зафарким, зевар иклили иқболи салотиндур,
Дурри қийматбаҳои баҳри зуххори шижоатдур.
Хаззи иқболу дебойи саодату атласи давлат,
Яқин билким, камини ажнос бозори шижоатдур.
Қачон юз қайтарур фарқиға гардун тиф ёғдурса,
Аларким, бошида қалқон зарқори шижоатдур.
Мазаллат ихтиёр этмас қилич захми ҳаросидин,
Сареким, соя парварад сипардори шижоатдур.
Топар омода асбоб нишотин размгоҳ ичра,
Далиреким, қучоқи ичра дилдори шижоатдур.
Диловарлар қиличдин қатра қонларким тўкар ҳар дам,
Нишони обрў-ю, ранги рухсори шижоатдур.
Чу майдон ичра кирдинг чикма ҳаргиз бўлмайин феруз,
Фирор этмак адувдин, Мунисо, ори шижоатдур.

Тамсил. Санаи олти юз йигирма етти²да Соинхон ибн Жўжихонким, Ўктой қооннинг фармони била Рус вилоятининг тасхириға ливойи наҳзатни ҳаракатға киргузди, ул вилоятнинг подшоҳлари жунуди номаъдуд била истиқбол қилиб, Маскувда талоқийи фариқайн воқеъ бўлуб, уч ойғача муҳораба ва муқоталадин ҳеч тарафга зафар ва шикаст етмади. Охириламр Шайбонхон ибн Жўжихонким, шижоат ва жалодатда муми илайҳ ва муттафиқун илайҳ эрди, оқоси Соинхоннинг ишорати била бир кун уруш хангомида беш олти минг киши олиб, ёвнинг орқасиға ўтуб, отдин пиёда бўлдилар ва арсайи корзорға фили мастдек рухи таважжух қўюб, аъдои фарзин хиромға қатлу кушишдин кишти шикаст еткуруб, шоҳларни хонайи мамотда мот қилди. Ул шижоат юмнидин Соинхон музаффар ва мансур бўлуб, мамолики мазбурни хези³ тасхирға киюрди.

¹ Ҳадис.

² Ҳижрий 627 /1229-30 йил.

³ Ю.Брегель нашрида خيز. Бу сўзнинг бошқа ўринларда ишлатишига қараб, خيز “хез” – тоқ, айвон деб ўқиш тўғри. (А.Ў.)

Қитъа:

Жаҳонни олса бўлур қуввати шижоат ила,
Зафар ҳамиша шужоъ элни бахтиёр қилур.
Кишики, айлади журъати муборазат ичра,
Ҳақир эса ҳам ўзини бузургвор қилур.

Иккинчи воқеъа.

Ҳазрат аълохоқонийнинг Турон черикининг масофида муборазат изҳори била яди байзо кўргузмаки. Тиғи буррон ва синони жонситон била инод аҳлининг риштайи ҳаётин узмаки ва сипехри буқаламуннинг рубоҳбозлиғ¹ и била ул шери бешайи ҳижо² нинг аъдои хўк³ тийнатға тутулмоғи, қуввати шижоат ва неруи жалодат била, балки инояти азалий ва таидоти ламязалий била душманнинг дасти таадисин қатъ қилиб, маҳликадин қутулмоғи

Саҳифа арсасининг маъракагири, жариди маъракасининг хангомапазири, аъни қалами балоғатрақам мундоғ таҳрир қилурким, чун ул хангомдаким, Мовароуннаҳр сипоҳи била Хоразм черикига Кўҳна Кот ҳудудида Кесик наҳрининг қироғида талоқе вуқуъ топиб, хангомайи корзор гарм ва абтоли номдор беозарм⁴ бўлуб, маросими қилу қол ва қавонини разму қитолға қиём кўргуздилар.

Назм:

Муборизлар оҳанги майдон қилиб,
Салаҳшўрлиғ бирла жавлон қилиб.
Бўлуб ошкоро талошу ситез,
Дегил қўпти ҳар сори юз растахез.
Солиб жонға шўриш нафири ажал,
Топиб умр меъмори андин халал.
Синону бошоқ нўки⁵ дин қон оқиб,
Вали қон била шарбати жон оқиб.
Ўғулни отосиға ибқо қилиб,
Отони ўғул сори парво қилиб.
Бу янглиғ базе шўру ғавғо эди,

¹ Рубоҳбозлик – тулкилик.

² Бешайи ҳижо – уруш ўрмони.

³ Хўк – тўнғиз, чўчка.

⁴ Беозарм – раҳм-шафқатсиз.

⁵ Бошоқ нуки – ўк пайконининг учи.

Набард аҳли ичра алоло эди.

Ҳазрат аълохоқоний ва жаноб зиллу–с-субҳоний қудват ал-хавоқин, умдат ас-салотин, маржиъи–ш-шужоъи ва-л-абтол, мақсад ал-урафо ва-л-уммол, соҳиб ас-сайф ва-л-қалам, малоз ал-араб ва-л-ажам, муқаввийи миллати байзо, мураввижи шариати ғарро, подшоҳи анжумсипох, шаҳаншоҳи гардундаргоҳ, султони Сулаймон рифъат, хоқони Искандар ҳашмат, хидеви Баҳромкин, хусрави Нўширавон ойин,

маснавий:

Шаҳи осмон тахту хуршид тож,
Ҳумоюн нажоду муборак нитож.
Адолат қуёшиға олий сипеҳр,
Асолат сипеҳрида рахшанда меҳр.
Фурузандаи шамъи шаръи мубин,
Фарозандаи рояти кешу дин.
Саховат русумин аён қилғучи,
Кафи жуди оламни кон қилғучи.
Балоғатда тўтйи ширинкалом,
Фасоҳатда Ийсойи мўъжизнизом.
Шижоатда разм ичра Рустам набард,
Қилиб зарби Албўрз тоғини гард,

давлат чаманининг сарви, саодат гулшанининг тазарв¹и, хилофат айвонининг маснаднишини, салтанат девонининг соҳибнигини,

назм:

Жаҳонбонлиғ саририда Сулаймон,
Мутеи ҳукми анинг инс ила жон.
Сикандар ҳашмату Жамшид шавкат,
Сурайё рифъату хуршид рутбат.
Жаҳонгири Ануширвон нишона,
Жаҳондори муалло остона.
Асолат бобида Ўмбой насаблиғ,
Фазоил бирла пайғамбар ҳасаблиғ.

Оло амр би-амриллоҳ ал-малик ал-мустаъон, муизз ад-давлат ва-д-дин Абу-л-фатҳ Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ақваллоҳу давлатаҳу би-л-икбол ва ҳафиза салтанатаҳу ан ал-ихтилол оқоси хони мағфурнинг ишорати била муҳораба ва муқоталаға иштиғол кўргузур эрди. Андоқким, собиқан ишорате қилилиб эрди. Ул овондаким, душман сипоҳи мутаҳожим ва мутароқим бўлуб,

¹ Тазарв – чиройли рангдаги қирғовул қуши. Гўшти ейилади.

умарои Хоразмни ҳалқайи гирдобдек ихота қилиб, қасд эттиларким, заврақи ҳаётларин ғарқ этгайлар, ҳазрат аъло-хоқонийким, бир тарафда лавомеъи тиғи хунфишон ва шаашшаъйи синони жонситон била муҳораба ўтин оламсўз қилиб, аъдои кинагузорнинг хирмани вужудин куйдурур эрди, ул сонихайи ҳоилани йироқдин мушоҳида қилиб, ул муборизлар билаким, мулозими рикоби ҳумоюн эрди, марокиби сарсар хиромға маҳмиз бериб, зарғоми хуношом ва ғазанфар¹и бабринтиқомдек аъдои давлатға ҳамла еткуруб, Турон муборизлари²дин кўп кишининг ҳавои бошларин тиғи хунрез била кесиб, номуборак ажсодин мазаллат туфроқиға хоксор этти.

Маснавий:

Самандини чун айлабон гармтоз,
Етиб кўкка наъли ўтидин гудоз.
Масоф ичра чун қаҳрамонлиғ қилиб,
Қилич илгида хунфишонлиғ қилиб.
Чу Рустам киби кўргузуб корзор,
Қочиб зарб дастидин Асфандиёр.
Адув фарқиға чун уруб тиғи кин,
Қилиб зарбиға Фарқадон офарин.
Бўридек қаён ҳамлаким, еткуруб,
Рама³ янглиғ аъдо сипоҳин суруб.

Бу тариқада ҳазрат султони соҳибқирон ҳар тарафғаким, шери жаён ва бабри баён янглиғ мутаважжих бўлди, кўшун-кўшун муборизлар “шердан қочган ёввойи эшакларга ўхшаб⁴” ул ҳазратнинг ҳамлаи салобатомез ва садамаи маҳобатангезидин рўйгардон бўлуб, ҳазимат якронин фирор йўлиға сураб эрди. Иттифоқо, ул хангомда Муҳаммадкарим қўйчи ул ҳазратнинг музоҳирати била мустазхар бўлуб, фирорийларни таъоқуб қилиб, Чолиш ариғининг шореъида Абдуррахмон бекни ўлдуруб қайтурда оти йиқилиб, Бухоро муборизларидин жамеъи касир анинг қасдиға иқдом кўргуздилар. Ул ҳазрат бу сонихадин мусташиир⁵ бўлуб, агарчи бодпойи бодияпаймойи фарти жавлон ва касрати таку-тоздин сақат бўлуб, шатранж отидек ҳаракатдин қолғудек эрди, ғайрати жалодат ва ҳамияти шижоатдин анинг сарвқатиға

¹ Ғазанфар – арслон.

² Бухоро лашкари кўзда тутилмоқда.

³ Рама – пода.

⁴ Қуръони карим, 74 : 50, 51.

⁵ Мусташиир – сезиш, англаш.

Масиходек кадам еткуруб, ўлук жисмига ҳаёти тоза ва навмид жониға масаррати беандоза бағишлади.

Шеър:

Эй, кадамингдин етиб элга ҳаёти жадид,
Файзи ҳузуринг бериб халқға жондин навид.
Ваҳ, на хуш иқбол эрур яъс туним кимсага,
Меҳри жамолинг била тушса шуоъи умид.
Меҳр киби не ажаб чарх уза урса алам,
Бўлса киши бошида сояйи лутфинг паид.
Ҳар кишига шафқатинг қилса мададкорлиғ,
Вартайи ғамдин нажот топса эмастур баид.

Қасд қилган муонидларни садамаи ҳамласидин мутафаррик қилиб, ани ул маҳлакадин халос этти. Ул аснода Мовароуннаҳр умаросидин Маҳмудхўжаким, вуфури шижоат ва фарти таҳаввурдин Рустами дoston ва Сoми Наримонни манзур қилмас эрди, ўзиға мутааллиқ сипоҳ била ул ҳазратға ҳамла қилди. Ҳазрати аълохоқоний дағи мудофаа учун анга муқобил бўлуб, синони жонситон била муҳораба амриға қиём кўргузурда отким, аввалдин худ туюб, сует бўлуб эрди, ернинг ноҳамворлиғидин йиқилди. Ул ҳазрат пушти зайндин ерга тушуб, хануз қомати муборакин рост қилмайдур эрди, Маҳмудхўжа етиб, ғояти номардлиғдин тиг ҳавола қилиб, ул сафдари душманшикорнинг ўнг шонаси била давлатлиғ бошининг рост тарафиға захм еткурди. Аммо лиллаҳилҳамдқи, коргар тушмади.

Мисра: “Расида буд балое вале бахайр гузашт” (Етган эди бир бало, аммо зарарсиз ўтиб кетди)¹.

Илоҳо, ҳазрат муҳаймин²и корсоз ул зоти хужастасифотни ҳамиша балиёти арзий ва ҳодисоти самовийдин ўз канфи ҳимоятида масун ва маҳфуз тутғай, омин бираббил оламин.

Байт:

Тутсун ҳамиша Тангри анинг зотини масун³,
Осиби осмону балойи замонадин.

Мулозимларининг муовинати била остини вақоҳатдин журъат кўлин чиқариб, ул ҳазратнинг гирибонидин тутуб, мулозимлариға топшурди. Алар тиладиларким, от устида ул Таҳамтани филафкан-

¹ Бу мисраъ Зайниддин Восифийнинг Огаҳий таржима қилган “Бадойеъ ул-вақоеъ” асарида Осафий қаламига мансуб матлаъдан олинган. (А.Ў.)

² Муҳаймин – сақловчи, посбон.

³ Масун – дахлсиз, омонлик топган.

нинг ёқасидин тутуб, ҳақорати тамом била кашон-кашон элтгайлар.
Аммо ғофил андинким,

Китъа:

Кишиким, қилур Ҳақ таъоло азиз,
Ани хор қилмоқлик имкон эмас.
Қуёш шамъи ўчмас қаттиғ ел била,
Фалак қасри сув бирла вайрон эмас.

Ул ҳазрат ишорати ғайбий ва илҳомоти лорайбий била “давлат арбоблари руҳлантириб турилади” муқтазосидин муонидлар то хабардор бўлгунча тиғи обдоринким, жавшан остида эрди, ғилофдин тортиб, ул икковиниким, ул ҳазратнинг яқосидин тутуб борадурлар эрди, қалам қилиб, ҳалокат туфроқиға отдин сарнигун йиқитти. Бу йўсунда яна етти-саккиз кишини қатлға еткурди. Маҳмудхўжа бу воқеъани мушоҳида қилиб, камоли жаҳолат ва ғояти вақоҳатдин таковарин илгари суруб, тиғ ҳавола қилдиким, ул қаҳрамонкини Баҳром ойиннинг зоти малакийсифотиға захмате еткургай. Ул ҳазрат тездастлик қилиб, тиғи обдор била анинг аномали шум шамоилин ва бурнин ва бир қулоғин ва оғзининг бир тарафин қиличининг қабзаси била банди бозусидин қатъ қилиб, ерга тушурди.

Рубоий:

Шоҳо, санга кўк камина хиргоҳ ўлсун,
Шоҳлар эшикинда хоки даргоҳ ўлсун.
Тиғинг била бу навъ бўлуб қатъи тамом,
Душман илики ҳамиша кўтоҳ ўлсун.

Байт:

На хушдур, бўлса дасти хасми бадхоҳ,
Дами тиғинг била мақтуъу кўтоҳ.

Ул аснода Муҳаммад Ризо бекким, ҳоло кўшбегилик анинг раъйиға мафвзур ва Хўжаш маҳрам¹ ва Қутлуғ Муҳаммад бек кипчоқ ҳозир бўлуб, от чектилар. Ул ҳазрат Қутлуғ Муҳаммад бекнинг отин миниб, ҳамлаи сарсарвашининг садамасидин аъдои давлатни пари коҳдек мутафарриқ ва паришон қилиб, зарби тиф била кўп кишини ул корзорда водийи бавворға йиборди. Ногоҳ бу аҳвол хилолида уйғур сипоҳининг бевафолиғидин сипоҳи нусратпаноҳ ҳазимат топиб, Бухоро черики ғалаба қилди, андоқким, юқорида мазкур бўлди. Ул ҳазрат баъзи мулозимларининг сайъи била майдони корзордин оҳиста-оҳиста қадам

¹ Хўжаш маҳрам ҳақида қуйироқда изоҳ берилди.

тортиб, муқобил бўлган аъдини ўлдур-ўлдур ўзин дарё қироғига еткурди. Иттифоқо, заврақе ул фурзада кўрғошинга мамлук эрди. “Лиқ тўлган кемада нажот бердик¹” мадлули била анга кириб, сув юзига жорий қилди. Дарё ўртасига етганда ғалабаи тамаввуж ва юк сақлидин кема ғарқ бўлурға қариб етти. Ул ҳазрат салаҳ ва малбусотин сувға ташлаб, бовужуди захм наҳангосо бетаҳоший шиноварлик расми била иқдом кўргузди. Шино асносида бир бўз от учраб, ул отни ёлдаб, дамин рост қилди. Ва ул ҳайнда бировни ғарқлик ҳолатига мушриф кўруб, ғояти шафқатдин базли ийсор тариқасин маръий тутуб, отни анга бериб, ўзи шино амрига қиём кўргузди. Ложарам, инояти илохий ҳифзида дарёдин убур қилиб, соҳили нажотға чиқти.

Маснавий:

Зиҳи шаҳриёри мурасса рикоб,
Хидеви фалак қадру олийжаноб.
Яли Рустам ойину Барзу камин,
Далери сафорову Баҳром кин.
Уруш чоғи лашкаршикан қаҳрамон,
Диловарлик ичра жаҳон паҳлавон.
Шижоат қилиб фаҳр бозусидин,
Жалодат топиб пушт нерусидин.
Баҳодирлиғ ойини зотиға хатм,
Муборизлиғ алқоби отиға хатм.
Ҳунар кўргузурда адув ҳарбида,
Қириб саф-саф аъдони ҳар зарбида,
Урушда эрур гар диловар паланг,
Вале баҳр ародур шиновар наҳанг.
Фаридун киби даштфарсой эрур,
Сикандар киби баҳрпаймой эрур.
Бўлуб ёр туз ерда яздон анга,
Тенгиз мушкилотидур осон анга.
Магар ҳикмат улдурки, қодир илоҳ,
Ани қилғуси баҳру бар узра шоҳ.
Бале, қилса ҳар кимга Тангри назар,
Етушмас анга ўту сувдин зарар.
Худо асраса кимни офотдин,
Масун айлар ани балиётдин.

¹ Қуръони карим, 26 : 119.

Ул ҳазрат соҳилда оқоси хони мағфурнинг фано гирдобига борган хабарин таҳқиқ қилгандин сўнг наҳзат қилиб, доруссалтанаи Хивакни нузули майманатвусули била беҳиштнишон этти ва кудуми масарратлузуми била мотамзадалар кўнглин хурсанд ва шодмон қилди.

Ғазал:

Сенинг кудуминг ила шодмон эрур олам,
Хизр каби қадам урғон еринг бўлур хуррам.
Етар ҳузуринг ила аҳли ҳазанға беҳжат,
Бўлур жамолинг ила сурға бадал мотам.
Такаллумингдин ўлук танга жон етар тоза,
Табассумингдин ажал захмиға етар марҳам.
Висолинг ила фаррухбахшдурки, муждасидин
Бўлур адам сори овора хайлу кулфату ғам.
Йўлингда Муниси саргашта жисми бўлди ғубор,
Ани қилурға сарафроз ранжа айла қадам.

Ҳикоят

Келтурубдурларким, Султон Жалолиддин Менгбурниким, валади аршади Султон Қутбиддин Муҳаммад Хоразмшоҳдур, отасининг тадфинидин сўнг Ғазнин вилоятиғаким, отаси замонида ўзининг тахтгоҳи эрди, таважжух қилиб, йўлда карратан баъда охирий ва марратан баъди аввалий мўғул сипоҳиға шикаст бериб, Малик Сайфиддиннинг мухолафатидин Ғазнинни ташлаб, Ҳинд азимати била Синд рудхонасининг канориға нузул қилгандаким, шаҳри ражаб санаи самон ва ашара ва ситта миа¹ эрди, Чингизхон илғор қилиб, жунуди номаъдуд била қатароти матароти янглиғ ло йуъадду ло йухсо эрди, султонни тариқае ихота қилдиким, Парвин атрофида ҳужуми нужум андин намуна кўргузди.

Байт:

Истар эдим замона ғамидин канорае,
Келди сипоҳи дарду муҳит ўлди даврима.

Ала ас-сабоҳки, Чингизхоннинг фармони била мўғул сипоҳи афвожи амвожи балодек шўришға кириб, ҳарб оғоз қилдилар. Султон ҳам ул кадр киши билаким, ҳамроҳи эрди, сафоро бўлуб, кўшише зуҳурға еткурдиким. Рустаму Асфандиёр агар ҳаёт оламида бўлсалар эрди, анга ғуломи ҳалқа бағўш ва бандайи ғошия бардўш бўлур эрди. Аммо мўғуллар дамбадам ғалаба қилиб, ул

¹ Ҳижрий 618 /1221-22 йил.

маркази сафи ҳижоға доираи маъракани тангрок қилур эрдилар. Султоннинг черикида етти юз йигитдин ортуқ киши қолмайдур эрди. Тиладиким, яна бир каррат ул гурдаи ифритшукухға ҳамла қилғай, Очош Маликким, султоннинг урукидин эрди, султоннинг инонидин тутуб, Саъдийнинг “Бўстон”идин бу байтға мутаранним бўлдиким:

Байт:

Мазан бар сипоҳе зи худ бештар,
Ки натвон задан мушт бар нештар¹.

Билзарура ўз қўшиниға инонин маътуф қилиб, бошқа отға рокиб бўлди ва фарзандлариға юз минг доғу ҳасрат била видоъ қилиб, дарё канориға сурди. Бовужудким, ер юзидин сувғача ўн газ эрди, отиға тозиён² а уруб, дарёға кирди. Ва мулозимлари дағи сувға кириб, мўғуллар ўқ ва зубин³ зарби била сув юзин мусулмонлар қонидин рангин қилдилар. Аммо, султон наҳангосо шино⁴ қилиб, ул ғарқоби балодин солим чиқиб, анга ҳеч осиб етушмади.

Назм:

Агар тутса дарё юзини наҳанг,
Ва гар куху саҳрони бабру паланг.
Кишиким эрур ёри бахти баланд,
Етушмас анга ҳеч алардин газанд⁵.

Иккинчи қисм.

**Ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг авони аморатидин замони
хилофатиғача футухоти касир ал-воқеъоти силки тақрир ва
самти таҳрирға киюрулур**

Қитъа:

Бу вақоеъки, сабт бўлғусидур,

¹ “Ўзингдан кўп қўшинга қарши ташланма, Наштарга мушт уриб бўлмади”. Фақат эътибор қаратиш керакки, ушбу байт “Бўстон”нинг “Гуфтор андар рой-у тадбири малик ва лашкаркашӣ” бобидан олинган. Ушбу парча шу нарсани аниқ кўрсатадики, Мунис ва Огаҳийнинг тарихий асарлари айни пайтда тарихий-бадий асарлардир. Демак, бу ўринда айнан шу байт ўқилган эмас, ўқилган бўлиши ҳам мумкин эмас. Фақат байт мазмуни баён қилинган воқеага жуда муносиб бўлгани учун келтирилган. Чунки баён қилинган воқеа 1221 йилдан кейин, мўғуллар Урганчни эгаллагандан сўнг юз бермоқда, “Бўстон” эса 1257 йилда яратилган. (А.Ў.)

² Тозиёна – таёқ, камчи, дарра.

³ Зубин – темир найза.

⁴ Шино (шиноҳ) – сузиш.

⁵ Газанд – бало-офат.

Сарбасар мажмаъу-л-ғароибдур.
Мустамеъни солур таажжубға,
Негаким, мазҳару-л-ажоибдур.
Акси хуршид давлатедурким,
Моҳийи зулмати навоибдур.

**Ҳазрат аълохонийнинг шараф интисоби била аморат
маснади, салтанат аврангиға паҳлуйи муфохарат урмоғи ва
исми фархунда алқоби била риёсат нигини номдор бўлуб, кўси
давлат, садойи муфохиматни фалакдин ошурғани**

Тақрир девонининг мансабнишини, таҳрир айвонининг соҳибнигини, аъни қалами зуллисонайн саҳоифи латоиф маснадиға бу навъ зебу зайн берурким, чун хоқони мабрур ва султони мағфур, шаҳриёри жаннатмакон, подшоҳи мағфиратнишон Абу-л-музаффар Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон сақаллоҳу суроҳаҳу билғуфронининг таъзияйи жонгоҳидин навъе фароғ ҳосил бўлди, балдаий маҳрусайи Хивақ зайанналлоҳу би-н-низом ва-н-насақнинг жамоҳир ва машоҳири умуман ва амири кабири равшанзамир, сойби тадбир Фозил бий ва амир Шоҳниёз отолиқ ва Ниёзмухаммад бек, хусусан, аморат ва аёлат амридаким, низоми дин ва давлат ва интизоми мулк ва миллат ул амрға манут ва марбутдур, “ишларингизда маслаҳат қилинглр¹” муадоси била машғалаафрузи маҳфили машварат бўлуб, иттифоқ юзидин аёлат ва иноқият хилъатин ҳазрат хидеви комкор ва шаҳриёри фалакмиқдор, офтоби авжи салтанат ва осмони хуршиди макрумат, хулосайи салотини олам, гузидаий хавоқини аъзам,

маснавий:

Хилофат кишварининг подшоҳи,
Адолат мулкининг кишварпаноҳи.
Жаҳонбонлиғ сарири узра Жамшид,
Шаҳаншаҳлиғ сипеҳри узра хуршид.
Шаҳи кайвонмақому меҳрталъат,
Аторудхислату Баҳромсавлат.
Хидеви Зухра айшу хотирасой,
Қамардийдор, шоҳи Муштарийрой.
Келиб пиронатадбиру жавонбахт,
Бўлуб хуршидтожу осмонтахт.

¹ Қуръони карим, 3 : 159.

Шараф иқлимининг хуршиди тожи,
 Ҳамиша ижтиҳодидин ривожи.
 Вафо майдонининг нусратмаоли,
 Саҳо айвонининг Ҳотамнаволи.
 Саодат афсариға дурри ғалтон,
 Самоҳат кишвари узра ниғаҳбон,
 Адолатда Ануширвондин ортук,
 Жалодатда киши йўқ андин ортук.
 Қазоқувват, қадарқудрат шаҳаншоҳ,
 Умарҳиммат, Алишафқат, фалакжоҳ.
 Азалдин зотиға давлат муносиб,
 Абадға тегру шукри элга вожиб.
 Асолатда анинг етмиш отоси,
 Келиб олам эли фармонравоси.

Қаҳрамонлиғ мизморининг шижоатшиори, соҳибқиронлиғ диёрининг жалолат дисори, ажам аъозимининг зубдаси, ўзбак акобирининг қудваси, боис ал-амн ал-омон Абу-л-музаффар ва-л-мансур Муҳаммад Раҳим Баҳодирхоннинг қомати қобилиятиға лойиқ ва сазовор кўрдилар. Ул ҳазратнинг ҳиммати олий наҳматиким, жаҳонбонлиғ тожиға кам илтифот қилур эрди, бу мансаб қабулидин мукарраран ибo ва имтиноъ кўргузуб, охириламр акобири мушорилайхумнинг муболаға ва илҳоҳ¹и жиҳатидин вақт муқтазоси учун қабул қилиб, хони мағфурнинг ҳодисасидин икки кундин сўнг санаи ҳижрия минг икки юз йигирма бирда мувофиқи барс йили рабиъуссонийнинг йигирмаси²да якшанба куниким, офтоби оламтоб Саратон буржида эрди³, пешиндин сўнг дорулиморайи Хивақда отасининг девонхонасидаким, ул ҳазратға меросдин ихтисос топиб эрди, беклик рутбасидин уруж қилиб, жамшиди хуршид янглиғ маснади аморат авжиға иртифоъ топти ва аёлат зимомин қабзай дироятиға олиб, ҳукумат хотамин кафи кифоятиға солди ва мамлакат умуриға мутасаддий бўлуб, партави алтофи била дорулимора мотамзадаларининг дийдаи умид ва замири кулфатмазидларин равшану мунаввар қилди ва марҳами аътофи била мустақарри хилофат мусибатрасидаларининг доғи мусибат ва синайи пур жароҳатлариға даво еткурди ва фармонфармолиғ навбатин даргоҳи давлатпаноҳида фалак

¹ Илҳоҳ – ўтинч, илтимос.

² 1221 йил 20-рабиъ ус-соний /1806 йил 7 июнь.

³ 25-июнь.

навбатзани навозишга киргузуб, садойи тантана била “бу буюк давлатдан белгидир¹” башоратин малоулаъло соирлариға ва жарми ғабро сокинлариға гўшзад қилди.

Қитъа:

Хумоюн макдамининг нисбатидин,
Аморат мансаби бўлди муалло.
Аёлат хотами бўлди отидин,
Азизу номдору шухрапаймо.
Риёсат афсари бўлди топиб зеб,
Муборак торакидин Фарқадонсо.
Жанобида ҳукумат навбатини,
Садоға киргузуб гардуни воло.
Боши устиға давлат соябонин,
Адаб бирла замона қилди барпо.
Бўлуб даргоҳида иқбол човуш,
Фалак ёр ўлди, давр этти мувосо.
Нисор айларга анжум жавҳаридин,
Сочиғлар айлади гардун муҳайё.

Фақир ул маҳалли хумоюнда буғина таърихни муносиби ҳол рақам силкига тортиб эрдим.

Таърих:

Беки олам, ки баикболу жоҳ,
Осмон рутбаву мумтоз омад.
Чун пас аз ходисаи хони саид,
Бар сари мулк сарафроз омад.
Нозише кард аморат аз вай,
Ки зи сар то қадамаш ноз омад.
Баҳри таърих навиштам равон:
“Давлати рафтаи мо боз омад”.

Ул ҳазрат ўз абоғоларидин Муҳаммадмурод бекни иноят ва тарбиятиға махсус тутуб, девони аълонинг дахлу харжини анинг ройи хирадпиройиға мафвуз қилиб, дастури аъзам ва вазири некушиам, низому-л-мулки вал-миллат Муҳаммад Юсуф меҳтарни анга саҳим ва шарик қилди. Бу давлат юмнидин аларнинг қадру манзилати кун-кундин авжи иззатға мутараққий бўлуб, иттифоқ била умури мамлакат ва маҳоми фуқаро ва раиятнинг низому насақиға кушиши мафвур ва сайъи номақдур зухурға еткуруб, яхши

¹ Ҳадис.

расмлар ва писандида қоидалар бунёд қилурға иштиғол кўргуздилар.

**Беш қалъа ўзбакининг ёв бўлуб, Хивақ тавобеин чопмоқи
ва баҳодирларнинг муҳорабасиға тоб келтура олмай, ҳазимат
топмоқи**

Хомаи бадиаосор бу навъ ажубанигорлиғ қилурким, чун хони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг воқеаи ҳасратангез ва ҳодисаи кулфатомезидин сўнг жамъи Беш қалъа ўзбаки изҳори бевафолиғ ва ибрази ноошнолиғ қилиб, тожик сипоҳиға мутеъ ва фармонбардор бўлуб, бу давлати рўзафзуннинг истиксор ва истиҳқориға жаҳди вофир ва сайъи мутақосир тақдимға еткуруб, ҳамул йил жумодулаввал ойининг ғуррасида¹ким, чаҳоршанба куни эрди, издиҳоми тамом ва ҳужуми молакалом била балдаи Хивақ самтиға азимат кўргузуб, Ҳадра қарясиға нузул қилиб, аҳмол ва асқолин ул мавзеъда кўюб, Хивақ музофотиға ҳар тарафдин чаповул урдилар. Ва бу тарафдин дағи шужаъойи номдор ва абтоли кинагузорким, шижоат ва батолатда Рустами достон ва Соми Наримонни эътибор кўзига илмас эрдилар, якрони ғайратға рукуб қилиб, майдони муборазатға шери ғаррон ва бабри даррон янглиғ бетаҳоши суруб, тиғи тез ва синони хунрезнинг мутаволиси била ёғийи вақоҳатшиор ва боғийи касофатосорларнинг куштасидин пушталар кўтардилар ва кўп муонидни асорат қайдиға гирифтор қилдилар.

Маснавий:

Суруб отларин барча майдон сори,
Шитоб айлабон хайли адвон сори.
Чекиб хасмға эйла тиғу синон,
Ки қон бўлди ҳар ён сув янглиғ равон.
Ётиб ҳар тарафда кесук бошлари,
Анингдекки, водий аро тошлари.
Баданлар ётиб ерда туфроғдек,
Ўгулуб ва лекин улуғ тоғдек.
Баҳодирлар айлаб анингдек қирон,
Ки ҳайратда қолди заминун замон.
Чекиб тиғ ҳар сори тортиб нафир,
Аъодини айлаб қатилу асир.

¹ 1221 йил 1 жумоди ул-аввал /1806 йил 17 июль.

Бўлуб ғолибу ғониму комрон,
Фараҳлар топиб ёндилар шодмон.

Чун аъдои гурезпойким, баҳодирларнинг савлати муҳораба ва садамати муқоталасин мушоҳида қилдилар, замири касофат-тахмирлариға руъбу ҳарос муставлий бўлуб, ўзларин сангак хайли гумон эттилар сарсар чопғуни оллида ва рубоҳ гуруҳи хиёл қилдилар шери нар шукуҳи қошида. Охириламр тариқаи гурезни жумлаи муғтанамотдин санаб, тонгласиким, панжшанба эрди, ўз бахти баргашталаридек рўйгардон бўлуб, ҳазимат саҳросиға суръат маркабин сурдилар.

Қитъа:

На хушдур, бўлуб музмаҳал хасм эли,
Ҳазимат тариқиға қўймоқ қадам.
Топиб дўстлар фатҳу нусратға даст,
Нишоту сурур айламак дамбадам.

Моҳи мазкурнинг ўн иккиланжи куни¹ким, якшанба эрди, султони соҳибқирон ва ҳокони гардунтавон Абулғози Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон маддаллоҳу айёма салтанатиҳи ва рафаъа аълома маъдалатиҳи Абулғозихон Чингизийниким, хони жаннатмакон Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон салтанат мансабидин маъзул этмиш эрди, мароҳими хусравона ва иноёти подшоҳонасиға махсус тутуб, доруссалтана Хивақға келтуруб, хон кўтарди. Жумоди мазкурнинг ўн олтиси²да чаҳоршанба куни Саййид Юсуфхўжани нақиб ва Тағой бекни отолиқ ва фақирни мироб қилди.

Алофокнинг Бухородин келмаки ва ҳазрат соҳибқирон Абулғози Муҳаммад Раҳим Баҳодирхоннинг оқосиға иноқият мансабин топшуруб, кўнглин овламоқ учун шикор оҳангин қилмоқи

Қалами хуштакаллумфараҳ ва таҳният мажлисида бу янглиф тараннум қилурким, чун подшоҳи мағфур ва шаҳаншоҳи мабрур Элтузар Муҳаммад Баҳодирхоннинг воқеаи хоиласида Қутлуғмурод иноқ ва яна бир неча киши тожик кўлиға тушуб, Бухоро шаҳрида асорат қайдиға муқаййид эрдилар, ҳазрат аълохоқоний аларни қайди асрдин итлоқ топиб, юртға келтурмак

¹ 1221 йил 12 жумоди ул-аввал /1806 йил 28 июль.

² 1221 йил 16 жумоди ул-аввал / 1806 йил 1 август.

тадбирин замири байзотанвирида мусаммим қилиб, амири равшанзамир Шоҳниёз отолиқ бошлиғ умарои изом ва кубаройи зулэхтиромниким, ҳар бири фарти киёсат ва вуфури фаросатда фариди замон ва ваҳиди даврон эрди, кўрунуши олийға ундаб “ишларингизда улар билан маслаҳат қилинг¹” муқтазоси била Бухоро подшоҳи амир Ҳайдар била мусолаҳа қилиб, Қутлуғмурод иноқ бошлиғ барча асирларни илтимос этмакни машварат қилди. Умаро дағи бу ройни мустаҳсин билиб, барча иттифоқ била аъламул-уламо, афзалу-л-фузало қози Исмоил эшон ва қози Эшвайс эшонни элчиликка таъйин этиб. Бухороға ирсол қилдилар. Элчилар қатъи манозил ва таййи мароҳилдин сўнг Бухоро шаҳриға ворид бўлуб, ҳазрат соҳибқиронийнинг пайғоми фархундафаржомин амир Ҳайдарнинг арзиға еткурғач, амир камоли дурбинлик ва оқибат-андешликдин ул ҳазратнинг илтимосин мабзул тутуб, иноқ бошлиғ барча усарони сарупойи шоҳона ва навозишоти хусравонасидин баҳраманд қилиб, иззати тамом ва икромии молокалом била ўз мўътабар кишиларидин Умро деган ва Юсуф миршаб² деган икки кишисин кўшуб, Хоразм савбиға ирсол қилди. Алар азимат маркабин суръат тариқиға суруб, шаъбон ойининг авои³ даким, аҳсани авқот ва асъади соот эрди, дорулиморайи Хивақға дохил бўлуб, ҳазрат аълохоқонийнинг рухсори пуранворидин дийдаи ғамдидаларин равшан ва баҳори дийдоридин хотири фурқатзадаларин гулшан қилдилар.

Қитъа:

На хуш бўлғай чиқиб ҳижрон тунидин,
Етушса васл субҳиға икки ёр.
Фараҳ жомини айлаб ҳар нафас нўш,
Бири-бирига бўлса масти дийдор.

Камоли беҳжат ва ғояти масарратдин жамеъи аҳли умам, балки аснофи бани Одам дағи кўй ва кўча, дашту саҳрода тантанайи таҳният ва ғулғулаи муборакбодлиғни гўшайи аъло илийин мутамаккинларининг гўши идроқиға еткуруб, ниҳоятсиз сурур, балки ғоятсиз сурлар маросими зуҳуриға иқдом кўргуздилар.

Чун моҳи мазкурнинг ўн тўққузунчи куни⁴ ким, жума эрди, ҳазрат воломақомий камоли ҳиммат ва вуфури мурувватдин ўз

¹ Қуръони карим, 3 : 159.

² Миршаб – тунги соқчи. Шаҳар соқчилари.

³ 1221 йил 1 шаъбон /1806 йил 14 октябрь.

⁴ 1221 йил 19 шаъбон /1806 йил 2 ноябрь.

мансабин биродари гиромийси амири кабир Қутлуғмурод иноқға тафвиз қилиб, аморат шуғли хатиридин канора тутти ва мазкур ойнинг авохирида шикор иродаси била рукуб қилиб, абраши фалаквашни жавлонға солиб, озими сахро ва биёбон бўлди. Бир неча муддат қуш солмоқ ва ов олмоқ ва ҳар кун бир навъ сайру тамошо қилмоқ била кўнглин овлаб, беҳжати тоза ва масаррати беандоза била мурожаат қилиб, рамазону-л-муборак салхида ўз давлатхонаи беҳишт нишонасиға нузул қилди.

Назм:

Топиб жамиат эй кўнгул шод бўл,
Кудурат қуюдидин озод бўл.
Ки келмиш яқин фурсати инбисот,
Санга етгусидур жоми нишот.

МУНДАРИЖА

И.Бекчонов, Н.Полвонов. “Фирдавсу-л-иқбол” асари хақида.....	4-24
Мундарижоти феҳристий.....	26-27
(Дебоча).....	28 – 51
Муқаддима баъзи маҳсусоти олийхоқоний зикридаким, осори иқболи соҳибқироний эрди.....	52 – 61
Аввалғи боб. Ҳазрат Одам алайҳиссалом ижодидин Нух алайҳиссалом авлодиғача мазкур бўлур.....	62 – 76
Иккиланчи боб. Ёфасдин Қўнгрот уруқининг зикригача.....	77 – 99
Учунчи боб. Қурлос авлодидин подшоҳлик мартабасиға етганлар зикридаким, сўнги Абулғозийхон ибн Ёдгорхондурким, ани ҳазрат соҳибқироний ¹ маъзул қилиб, салтанат тахтиға ўз жулуси майманатмаънуси била зийнат берди.....	100 –176
Тўртунчи боб. Ҳазрат подшоҳи соҳибқироннинг абойи киром ва аждоди зуллэҳтиромининг зикридаким, ҳар қайси бир ахтари тобондур аморат буржида ва ҳар бири бир гуҳари рахшондур асолат дуржида.....	177 – 400

¹ Элтузархон ибн Аваз иноқ кўзда тутилмоқда.

